

**ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XLIII.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
LÁSZLÓ KISS

EGER, 2015

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor
az MTA doktora,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálta:

A szerkesztőbizottság

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztés: M+H 2002 Bt.

Megjelent: 2015. május

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

TANULMÁNYOK A 70 ÉVES NÉMETH ISTVÁN TISZTELETÉRE

NÉMETH ISTVÁN 70 ÉVES

2001 kora nyarán, a könyvhét nyitónapján a Vörösmarty tér forgatagában sétáltattam, amikor az egyik könyvsátorban megpillantottam az *Európa-tervek* című kötetet. Bár kicsit drágállottam, mégis azonnal megvettem, mert annyira érdekesnek, hiánypótlónak és újszerűnek tűnt, hogy „nem lehetett kihagyni”. Nem csalatkoztam! Itt és ekkor figyeltem fel tartósan Németh Istvánra és – már addig is figyelemre méltó – munkásságára. Ekkor még nem is reméltem, hogy néhány év múlva, közvetlen kollégákként, heti rendszerességgel üdvözölhetjük majd egymást Egerben. Németh Istvánt alaposabban megismerve tudtam meg azt is, hogy ez a nagyívű pálya Sárvállról indult, és előbb Budapestre vezetett, majd 2004-től Egerbe, mindannyiunk örömére. Jó döntés volt!

Tisztelt Professor Úr!

Bizonyára Te is úgy látod, hogy hosszú és termékeny tudományos-kutatói pályád igazán erőteljesen az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetében eltöltött „hatvanas éveidben” teljesedett ki. Miután 1970-ben magyar–történelem szakos egyetemi diplomát szereztél az ELTE-n, kutatói érdeklődésed kezdetben, amint azt az 1973-ban summa cum laude eredménnyel megvédett egyetemi doktori disszertációd is mutatta, a helytörténet, Sárvár két világháború közötti története felé fordult. Az 1970-es évek közepétől azonban –

családnevedhez méltóan – tartósan megállapodtál az 1871 utáni, főként pedig a 20. századi német és osztrák történelem, valamint a magyar–német kapcsolatok kutatása és dokumentálása mellett. *A magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok a világgazdasági válság éveiben (1928-1934)* című – kiterjedt hazai és német levéltári kutatásokra épülő – kandidátusi disszertációd 1986-ban védted meg. S milyen kicsi a világ, a doktori bizottság elnöke Ránki György professzor volt – tíz évvel korábban kedvelt tanáraink egyike a KLTE-n –, a dolgozatot pedig Romsics Ignác és Vadász Sándor, intézetünk jelenlegi kiválóságai opponálták. 2002 végén a dr. habil. címet is megszerezted az ELTE-n „A német egyesítés (1989-1990)” témakörben. A tudományos emelkedéssel párhuzamosan bejártad az egyetemi oktatói ranglétra grádicsait is. Hozzánk már egyetemi docensként érkeztél az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti tanszékéről, 2010 eleje óta pedig egyetemi tanárként oktattad/oktatod hallgatóinkat az Új- és Modernkori Egyetemes Történeti, majd az Új- és Jelenkori Történeti Tanszéken.

1970 óta – egyedül vagy társszerzőkkel, illetve társszerkesztőkkel – folyamatosan publikálsz – hihetetlen lendülettel és termékenységgel! A könyv-, tanulmány- és dokumentumkötet (sok dokumentumot magad fordítottál, még többet ellenőriztél) írói és szerkesztői, valamint tankönyvszerkesztői, -írói és -kiadói tevékenységed (b)ámulatra méltó. Negyvenöt év alatt több mint 30 könyv megírása, szerkesztése és kiadása, valamint 8 könyvfejezet és közel 40 tudományos cikk fűződik a nevedhez. A csaknem 100 tudományos-népszerűsítő cikk az igazi ráadás. Hatalmas teljesítmény ez, amelynek zöme egri éveid alatt született, s még koránt sincs vége! Ám a méltató szavak helyett beszéljen inkább a – születésnapjaid kötet végén elhelyezett – publikációs jegyzék.

Tisztelt Németh Tanár Úr!

Te azok közé a tudós emberek közé tartozol, akik tudományos-kutatási eredményeiket nem az asztalfiókjuknak szánják, hanem azonnal beépítik előadásaikba és szemináriumukba. 1990 után már az ELTE-n is elsősorban a 20. századi egyetemes és német történelem, valamint a magyar–német kapcsolatok területén felhalmozott tudásodat osztottad meg nappali és levelezős hallgatóiddal, az Európa-tervek történeti kérdéseiről, illetve az európai integráció 1945 utáni és aktuális problémáiról nem is szólva.

2004-től az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetében is folytattad, mi több, kiteljesítetted ezt a gyakorlatot. Az akkor már „kifutóban lévő” főiskolai és egyetemi hallgatók ugyanúgy kedvelték szakszerű és meggyőző erejű előadásaidat, méltányolták közvetlen, segítőkész magatartásodat, mint a 2007 utáni – amikor az intézet főállású oktatója lettél – BA-s, tanári és diszcipl-

lináris MA-s, valamint legújabbán az osztatlan képzésben részt vevő hallgatóid is. S az sem elhanyagolható körülmény, hogy a történészhallgatók szerte az országban az általad szerkesztett és – részben – írt egyetemi tankönyvekből ismerik meg a „hosszú 19. század” és a „rövid 20. század” történetét! Oktatói-tudományos szempontból az is kiemelendő, hogy a doktori képzésben az ELTE-n megszerzett tapasztalataidat Egerben is kamatoztatni tudtad, hiszen 2010-ben egyik alapítója voltál, és azóta is megbecsült tagja vagy a Történelemtudományi Intézet jól működő Doktori Iskolájának.

Erényeid egyike, hogy kiváló érzékkel vagy képes magad köré gyűjteni, és a tudományos kutatómunkába bevonni a 20. századi német, egyetemes és magyar történelem iránt érdeklődő, ambiciózus hallgatókat és doktoranduszokat, így egyengetve első, olykor még bizonytalan lépéseiket. Publikációs lehetőségeket is biztosítasz számukra. Ennek klasszikus példája a Líceum Kiadó gondozásában megjelenő, *A 20. század titkai* címet viselő – tudományos-népszerűsítő, fontos történelmi információkat röviden és érdekesen közlő – Pandora Könyvek sorozat, amelynek írásába nemcsak egykori és jelenlegi hallgatóidat és doktoranduszaidat vontad be, de néhány oktató kollégádat is megnyerted a célnak. S hogy ki ne maradjon: Magyarországon sajátos szakmai-módszertani műfajt teremtettél azzal a – hazai történetíráshoz ez idáig ismeretlen – gyakorlatoddal, amely hiánypótló dokumentumok közlését tudományos értékű történeti összegzésekkel kombinálja.

Kedves Pista!

Természetesen nemcsak munkáról és tudományról szólt ez az Egerben eltöltött több mint tíz esztendő. Bizonyára neked is emlékezetesek maradtak a noszvaji-síkfőkúti „kihelyezett tanszéki értekezletek” vérré menő focimeccsei (ahol hatvan fölött is labdazsonglőr módjára cikáztál és ontottad a gólokat), vagy a Vörös Rákban tartott névnapi összejövetelek, amikor – ételekkel és poharakkal teli asztal mellett – kötetlenül beszélgettünk, élcelődve, évődve mulattuk az időt.

Tisztelt Professzor Úr, Németh Tanár Úr, Pista!

Hetvenedik születésnapod alkalmából korábbi és mostani kollégáid, hallgatóid, doktoranduszaid és a magam nevében kívánok/kívánunk neked fizikai és szellemi frissességben megélt hosszú, boldog életet, és hozzá kifogyhatatlan alkotói energiát, amelyekben – téged ismerve – biztosan nem lesz hiány!

Kollégád és volt tanszékvezetőd:

dr. Kiss László

LENNE MIVEL HETVENKEDNIE

Köszöntő Németh István professzor 70. születésnapján

Annyi bizonyos, hogy 1945. június 7-én, a nevezetes csütörtöki napon „kedvező” időjárásra ébredt az ország. A budai Kitaibel Pál utcában már működött a Meteorológiai Intézet, de időjárás-jelentéseket ekkor még nem adtak ki. Budapestnél a Duna közepes vízállással (516 cm) áradt. Kovács Béla kiskazda belügyi államtitkár megbízást kapott Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöktől, az Ideiglenes Nemzeti Kormány fejétől a rendőrség megtisztítására. Zsedényi Béla, a nemzetgyűlés elnöke nyilatkozatot adott a Magyar Távirati Irodának a nemzetgyűlés összehívásáról, munkaprogramjáról és az államfői hatalom ideiglenes gyakorlásáról. A Horst Wessel-dal felkerült a „fasiszta irányú és szovjetellenes zeneművek” jegyzékére. Az újságok figyelmeztették az olvasókat, hogy tartózkodjanak az „egyes lelkiismeretlen magánüzemek” által gyártott, az egészségre káros debreceni Symphonia szivarkák vásárlásától.

Az 1945. június 7-i jelentés szerint Chester William Nimitz tengernagy csapatai Okinava szigetén megsemmisítették a japán főerőket, a nagyhatalmak sikeres megbeszélést tartottak San Franciscóban a tervezett új világszervezet felállításáról, és tervezet készült a németországi megszállási zónák határaitól. VII. Haakon norvég király ötévi távollét után hazatért a Norfolk angol hadihajó fedélzetén. Döntés született arról, hogy Lidice közelében emlékművet állítanak a nemzetiszocializmus áldozatainak. A lengyel közbiztonsági szervek elfogták Paul Hoffmant, a majdaneki haláltábor egykori SS-szakaszvezető parancsnokát.

A rádióban este Major Tamás Majakovszkij-verseket szavalt. A Scala mozi Galina Vodjanickaja főszereplésével a *Zoja, a nép leánya* című, az ismert partizánlányról szóló szovjet filmet adta. A Pódium Színházban a *Balra* átcímű darabot játszották. Az Urániában a *Hóféherke és a 7 törpe*, a Walt Disney 1937-es „művészi színes csodatrükkfilmje” volt műsoron. A Corvinban Vivian Leigh és Robert Taylor nyűgözte le a nagyérdeműt a *Waterloo Bridge* című amerikai romantikus filmdrámában. A Lloyd pedig *Nem gyerekjáték* címmel szintén amerikai, hatalmas közönségikert arató zenés vígjátékot vetített Mickey Rooney és Judy Garland főszereplésével. Aznap mintegy ötszáz újszülött látta meg a napvilágot Magyarországon.

*

Egy német munkaerő-hivatali honlap összeszedte azokat a fizikai-biológiai (!) előfeltételeket, amelyeket a munkaerőpiac joggal vár el egy alapvetően szellemi munkát végző történésztől. Eszerint „*átlagos testi erő, testi ügyesség, távolra és közelre messzemenően normális, adott esetben megfelelően korrigált látó- és átlagos hallóképesség*” szükségeltetik a pályához. Azt gondolhatnánk, hogy ez a kompetencia-katalógus csupán a német precizitás sajátos vadhajtása. Ám a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat honlapján hasonló elvárásokkal szembesülünk: Az „*elméleti jellegű problémákkal foglalkozó történész munkája, főként pszichés megterheléssel jár*”, „*az érzékszervek nincsenek kitéve a hétköznapi élethelyzetektől eltérő igénybevételnek*”. Továbbá „*döntően irodai jellegű, kevés mozgással járó, ülőmunkáról*” van szó, „*helyváltatásra csak a forrásanyagok felkutatása, illetve tanulmányozása alkalmával kerül sor*”. A különböző szellemi képességek (magas szintű absztraháló-analizáló gondolkodás, jó nyelvi szóbeli kifejezőkészség és írói véna, gyors felfogóképesség, figyelemösszpontosítás) felsorolásában nincs nagy különbség. Érdekes ugyanakkor, hogy nálunk „*a másokkal való jó együttműködés nem feltétele a szakmának*”, bár esetleg „előnyös lehet”.

Nos, mindezek alapján Németh István három szempontból – nagy szerencsénkre – nem felel meg az elvárásoknak. Egyrészt nem elméleti jellegű kérdésekre szorítkozik a tevékenysége, abban az értelemben semmiképpen sem, hogy nem a könyvtárak eldugott könyvespolcai számára fogalmazza meg magvas gondolatait, hanem a dokumentumokkal alátámasztott tudományos ismeretterjesztés (az összetétel mindkét eleme ugyanolyan hangsúllyal bír) egyik hazai élharcosa. Emlékszem, hogy a pesti bölcsészkar folyosói tanszéki tárlóiban szinte csak az ő munkáival lehetett találkozni. Másrészt – sem fizikai, sem átvitt értelemben – nem egy irodában üldögélő típus. Bár otthoni dolgozószobája valóban felér egy könyvtárral, kutatói-tanári ösztöne soha nem hagyja nyugodni, újabb és újabb

témák és publikációk felé hajtja. Végül pedig – ezt tanítványaként és munkatársaként is meg tudom erősíteni – a történészi együttműködést, más munkájának támogatását, megismertetését, diákjainak a publikálási lehetőség biztosítását és az utánpótlás nevelését alapvető fontosságúnak tartja.

*

Amikor Kádár János hetven éves lett, harmadszor is megkapta a Szocialista Munka Hőse kitüntetést. Az akkorra már „Ferenc Jóská”-vá szelídült Ferenc Józsefet 1900-ban új Hunyadi Mátyásként és „Szent István utódjaként” **köszöntötte hű nemzete**. Horthy Miklós hetvenedik születésnapján, 1938. június 18-án Hevesi Simon rabbi a kormányzót többek között az alkotmány „legfőbb őreként” méltatta, aki a vesztes háború után „új Magyarországot teremtett”. Rákosi Mátyást a jeles esemény „tiszteletére” – miután Kádár megbízásából Krasznodarban kihallgatták – az 1962. augusztusi KB-határozat kizárta az MSZMP-ből. Anton von Werner ismert, A Német Császárság kikiáltása címet viselő festménye a porosz királyi család ajándéka volt Anton von Bismarck, a Vaskancellár hetvenedik születésnapjára.

Németh István önmagát szokta köszönteni kerek évfordulóin – munkával, egy-egy újabb művel. **Ötvenedik** születésnapjára 20. századi egyetemes történetet írt és szerkesztett, öt évvel később Horváth István, egykori bonni nagykövet német nyelvű visszaemlékezéseit ágyazta történelmi környezetbe. 2005-ben az Európa-gondolat magyar és német apostolairól rendezett korábbi konferencia anyagát rendezte kötetbe, öt évvel ezelőtt pedig a második világháború után létrejött két német állam történiáját tárta az olvasó elé. Jelen kötet, az Acta Academiae Paedagogicae Agriensis ünnepi száma Németh István kollégáinak és tanítványainak tisztelgése a hetvenéves professzor előtt. Ahogy őt ismerem, csak megelőztük, minden bizonnyal tartogat idén is számunkra valamit.

*

A tanítványok nevében – immár történész-levéltárosként – nem szokványos módon, verssel, pontosabban egy vers átíratával szeretném köszönteni professzor urat. Az eredeti mű is egy 1945-ös eseményt dicsőít.¹

¹ Az *Április 4-ről szóljon az ének* című ismert dalról van szó. A szövegét Vargha Károly írta, megzenésítette Rossa Ernő.

Sárvárról indult, eltelt hetven év!
Elvitte Pestre ifjonti hév.
Nomen est omen. Így szólt anno: – „Gut,
Babérból kérek majd koszorút!”

//:Németh professzor, Isten éltesse!
Még hetven évig terjessz ígét!
Kívánom, hogy munkád ne szelet vessen,
Járja át sokak zavart fejét!://

Bölcsészkar és Eötvös Kollégium,
Mindkettő Németh impérium,
Könyvek és hallgatók nagy serege,
Munka és tudás végösszege.

//:Amíg Magadból műveid ontod,
Nincs gond, hisz egyre tisztul a kép.
Tartsd tovább a német és magyar frontot,
Ígérem, lesz, ki helyedre lép.://

Fiziker Róbert

Balogh András

A JAPÁN URALOM DÉLKELET-ÁZSIÁBAN A II. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Japán elfoglalja az európai és amerikai gyarmatokat

A II. világháború mindenfajta elemzés és értékelés szerint drámai változásokat hozott Délkelet-Ázsia egészében. A változások kiterjedtek a politikai, a gazdasági, az erkölcsi és a lélektani tényezőkre egyaránt.

A délkelet-ázsiai gyarmati országok, ahogyan ezt az előbbieken igyekeztünk bemutatni, semmiféle olyan antikolonialista ellenállást nem mutattak az 1930-as évek végéig, az 1940-es évek elejéig, vagyis a háború kitöréséig, ami előre jelezte volna azt, hogy az idegen uralom ellen általános népi összefogás van kialakulóban, és senki nem gondolta, beleértve az akkor már megjelenő nacionalista csoportokat is, hogy belátható időn belül a térség országai elnyerik a hőn vágyott függetlenséget. A világháborúban a gyarmatok urai és a lakosság számára is váratlanul, teljesen új tényezőként jelentek meg a japán fegyveres erők. A japánok viharos gyorsaságú feltűnése nemcsak a hadszíntéren okozott meglepetést, hanem a helyi társadalmakban is. A japánok legyőzhetetleneknek és feltartóztathatatlannak tűntek, az európaiak több generáción, esetleg évszázadokon keresztül kialakított felsőbbrendűségének és mindenhatóságának mítosza pedig néhány nap alatt összeomlott.

A japánok 1940 májusában és júniusában kihasználták azt, hogy Hollandia, majd Franciaország teljes vereséget szenvedett Európában, és támaszkodhattak a nacionalista Thaiföld minden eddigieknél erősebb nyugatellenességére is. 1940 szeptemberében Japán a tengelyhatalmakhoz csatlakozott, és teljes egészében fel volt készítve arra, hogy – a már évtizedeken át Kínában kipróbált katonai eszközökkel – egész Délkelet-Ázsiát megszerezze.

Hiba volna azonban azt hinni, hogy a japánok kizárólag brutális katonai eszközökkel akartak eredményt elérni. 1941 elején, amikor a Phibun Songkram által vezetett Thaiföld a leghatározottabban követelni kezdte Franciaországtól azoknak a területeknek a visszaszolgáltatását, amelyeket a századforduló után elvesztett, és amelyek a Francia-Indokínához tartozó Laosz és Kambodzsa részei lettek, Japán közvetítőként jelentkezett. Nyilvánvaló volt, hogy a japánok nem egyszerűen pártatlan álláspontot képviselnek, és különösen nem a háborút akarják elkerülni. A közvetítőtevékenység révén bizonyos thai igények kielégítését vállalták, és ezzel egyszerre két legyet ütöttek. Egyrészt Thaiföldet magukhoz láncolták, és ez a különleges kapcsolat egészen a háború végéig megmaradt. Másrészt a franciákkal kezdett tárgyalásaik a francia gyarmati hatóságok kollaborációjához vezetett. A japánok nem vezették be közvetlen közigazgatásukat Francia-Indokínában, hanem a francia hivatali apparátust használták fel a japán uralom kiépítésére. Japán minden tekintetben főhatalommá vált Indokínában, Indokína természeti és emberi erőforrásai a japán hadigépezetet szolgálták. Ugyanakkor a japánok világosan látták, hogy erőik végesek, és csak akkor tudják katonai céljaikat elérni Délkelet-Ázsiában, ha azonnal lépnek. A francia kollaboráció megkímélte a japán hadvezetést egy új front nyitásától. Ennek sok előre nem látott következménye lett, többek között az, hogy Vietnámban a számottevő, bár addig elég passzív nacionalista mozgalom, amelyet elsősorban a kommunisták vezettek, azonnal a japánok ellen fordult. Ez a jelenség, legalábbis a háború első szakaszában, egyedülálló volt, hiszen másutt a függetlenségi erők a hagyományos gyarmattartó hatalommal szembenálló Japánnal való együttműködés különböző formáit alakították ki.

Miután Japán biztosította pozícióit Indokínában, azonnal demonstrálta, hogy totális háborút folytat, és nem rejtette el azt a szándékát, hogy magával az Egyesült Államokkal is konfrontálódni fog. Ennek nemcsak az volt az oka, hogy a Fülöp-szigeteket meg akarta szerezni, hanem az is, hogy a japán politikai elemzők már 1940 végén felismerték, hogy ha le is győzik az angolokat, a hollandokat és a franciákat, a győzelmüket csak akkor tudják konszolidálni, ha a későbbi ellenállásukat és visszacsapási képességeiket is megszüntetik. Abból indultak ki ugyanis, hogy ennek a háborúnak még egyáltalán nincs vége, és előttük nem volt kétséges, hogy az Egyesült Államok a nagy európai gyarmattartó hatalmakkal együtt fog működni, és Japánnal szemben fog fellépni. Ezek a megfontolások vezették Japánt oda, hogy december 7-én és 8-án Pearl Harbornál sikeres támadást indítsanak az Egyesült Államok ellen. Jelenleg a történeti és politikai irodalomban viták folynak arról, hogy a japán támadás mennyire érte készületlenül az Egyesült Államokat, és a valóságban milyen veszteségeket szenvedett el az Egyesült Államok hadiflottája és légierije. Ma már tudjuk, hogy egyáltalán nem lehet azt bizonyítani, hogy a háborúra készülő amerikai körök, élükön Rooseveltnél, elnökkel,

valamiféle hátsó szándékkal, mintegy becsalogatták volna Japánt Pearl Harborba, és engedték volna a japánok győzelmét, azzal a céllal, hogy beléphessenek a Németország elleni háborúba. Ez egy politikailag motivált, sanda szándékú feltételezés, amit éppen a kelet- és délkelet-ázsiai térség elemzése teljesen megcáfol. Az Egyesült Államok valóban óriási veszteségeket szenvedett. Csendes-óceáni flottája nagyrészt használhatatlanná vált, légierijének felét elvesztette a Clark légitámaszponton. Brit szövetségesei pedig még nagyobb veszteségeket szenvedtek ugyanezekben a hetekben. Az angolok ugyanis két nappal a Pearl Harbour-i csata után, december 10-én elvesztették két legfontosabb csatahajójukat, a Repulse-t és a Prince of Walest. Ez azt jelentette, hogy a japánok történelmi vereséget mértek ellenfeleikre, és ezzel megnyílt az út afelé, hogy egész Délkelet-Ázsia elfoglalására készüljenek. December 8-án és 9-én nemcsak az Egyesült Államok, hanem Nagy-Britannia és Hollandia is hadat üzent Japánnak.

1942 elején, a Pearl Harbor-i csata következtében a japánok lehetőséget láttak a Fülöp-szigetek megtámadására, és január 2-án bevették Manilát és Cavitét. Bár bizonyos amerikai pozíciók még hónapokig megmaradtak, az nem volt kétséges, hogy a Fülöp-szigetek egészét a japánok meghódították. Tíz nap sem telt el, és megindították a csatát Kuala Lumpur ellen, és ezzel a Maláj-félsziget is japán kézbe került. Azonban sokan még ezek után is úgy gondolták, hogy a nyugati hatalmak bizonyos lényeges pozíciókat meg tudnak tartani. Az angol és holland várakozások szerint a japánok kifulladásra, és gyakorlatilag bele fognak ütközni a bevehetetlen erő, Szingapúr ellenállásába, ha egyáltalán támadásra vállalkoznak. Erre nem kellett sokáig várni, mert Kuala Lumpur elfoglalása után húsz nappal Szingapúr ostroma is megkezdődött. A japánok a thaiokat rávették arra, hogy üzenjenek hadat a szövetségeseeknek. Szingapúr ostroma nem tartott sokáig, lényegében két hét alatt elfoglalták, mégpedig a vártnál lényegesen könnyebben. Ennek a jelentősége nemcsak az volt, hogy az elsüllyeszthetetlennek vélt repülőgép-anyahajó bevétele bekövetkezett, hanem az is, hogy kiderült, hogy a legnagyobb brit erőket koncentráló Szingapúrban, ahol a főleg kínai származású lakosság teljes egészében támogatta a brit erőfeszítéseket, a japánok ugyanazzal a könnyedséggel érték el sikereket, ahogyan ez a Fülöp-szigeteken és a Maláj-félszigeten is történt.

Ezek után a japánok a szigetvilágra vetették a szemüket, elsősorban a hatalmas kiterjedésű Holland-Indiára. A jelenleg már rendelkezésünkre álló források szerint a japánok itt sem kifejezetten katonai akciót akartak csak indítani, hanem megpróbáltak egy olyasfajta technikát bevetni, mely Indokínában is sikert hozott, vagyis a holland közigazgatási apparátust felhasználni a gyarmat irányítására. Az indokínai modell azonban nem működött, a hollandok kitartottak saját londoni emigráns kormányuk mellett, és kollaborációs esetekről a holland bürokrácia

részéről nem tudunk. Ezért a japánok megindították a február 27. és március 1. között zajló háborút, amely a jáva-tengeri csatában csúcsosodott ki. Ennek eredményeképpen a japánok elsőprő diadalt arattak, március 6-án már Batáviát (a mai Jakartát) is bevették. Ez azt jelentette, hogy néhány nap, legfeljebb egy-két hét kellett ahhoz, hogy a japánok bármelyik ellenfelükkel végezni tudjanak. A szingapúri, majd a batáviai csaták után, részben ezekkel párhuzamosan, megindultak a japán csapatok Mianmar elfoglalására is. Az angolok március 7-én kiűrtették Rangunt, május elején pedig Mandalayt. Mianmar elfoglalása azt jelezte, hogy a japánok törzsterületüktől óriási távolságban is hatékonyak tudnak lenni. Ez felvetette annak lehetőségét, hogy hamarosan indiai területre helyezik át a háború súlypontját, és ott valószínűleg számíthatnak a generációk óta létező britellenes mozgalmak támogatására.

Mi lehetett a japán sikerek titka? A csendes-óceáni térséggel, a Kelet-Ázsiával és Délkelet-Ázsiával foglalkozó szakirodalom éppúgy, mint a korabeli katonai szakértők, különféle válaszokat adtak. Sokaknak az a véleménye, hogy a villámgyors japán győzelmek mindenekelőtt az európai gyarmati hatalmakkal szembenálló lakosság magatartásával magyarázhatók. A dokumentumok ugyan valóban arra vallanak, hogy a helyi lakosság és az akkor már szerveződő különböző nemzeti mozgalmak vezetői majdnem mindenütt örömmel fogadták a japánokat, ez azonban nem elégséges magyarázat, hiszen a japán győztes csaták időszakában a helyiek semmiféle hatékony segítséget nem tudtak nyújtani. Mások szerint sokkal nagyobb szerepe volt annak, hogy a gyarmati hatalmak az európai háborúra koncentráltak, s közülük kettő, Franciaország és Hollandia elvesztette a szuverenitását, és egyszerűen nem maradt elegendő energiájuk és – természetesen – eszközük sem arra, hogy a japán támadással szembeszálljanak.

Úgy véljük, az okok között nem lebecsülendő az, hogy az európaiak teljesen félreértették az új ázsiai erőviszonyokat, nem voltak képesek reális képet alkotni sem Japánról, sem saját gyarmataikról. A harmincas években ugyan mindenki beszélt a japán fenyegetésről és általában elismerő véleményt fogalmaztak meg a japán katonai kapacitásról, azonban gyakorlatilag mindenki kizárta annak a lehetőségét, hogy a japánok, miután erejük nagy részét lekötötte a Kínával szembeni hadviselés és Kína megszállásának terhei, Délkelet-Ázsiába is el fognak merészkedni. Osborn, a térség elmélyült ismerője hívja fel arra a figyelmet, hogy az általános hangulatot jól jelezte az az elterjedt angol vélemény, hogy a japánokra nem kell különösképpen odafigyelni, mert még megfelelő fizikai képességekkel sem rendelkeznek ahhoz, hogy a számukra teljesen ismeretlen délkelet-ázsiai körülmények között sikert arassanak. Szívósan tartotta magát az a nézet brit katonai körökben, hogy a japánok nem képesek sikeres légi hadműveleteket végrehajtani, mert gyenge a szemük, ezért harci gépeket nem igazán tudnak vezetni. Ugyan-

ilyen közhely volt az is, hogy a japánok a dzsungelháborúra teljesen alkalmatlanok, hiszen sem Koreában, sem Kínában ilyen viszonyokkal nem találkoztak. Úgyisintén hittek abban, hogy a Maláj-félszigeten az utakat szigorúan ellenőrizni tudják, így a japánoknak semmi esélyük nem marad. Az effajta lebecsülés mellett természetesen szerepet kapott az is, hogy az európaiak meg voltak arról győződve, hogy – ha vannak is feszültségek a gyarmati népekkel – „a bennszülöttek” tudják azt, hogy az angol, a francia, a holland uralom stabilitást, prosperitást, békét hozott nekik, és ezekért a jótéteményekért hálásak. Később kiderült, hogy az európai feltevések közül egyik sem állta meg a helyét. A japánok lényegesen erősebbek voltak, az alávetett népek nem kooperáltak a gyarmattartó hatalmakkal, sőt egyes helyeken, mint Holland-Kelet-Indiában, a függetlenségi mozgalmak pillanatok alatt számottevő erőkké váltak, és együttműködtek Japánnal. Mianmarban az Aung San vezette hazafias mozgalom kifejezetten a japán háborús erőfeszítéseket segítette. A japánok győzelméhez hozzájárult a franciák kollaborációja is, ugyanúgy, mint Thaiföld revizionista politikája, amely az elveszett területek visszaszerzésének reményében segítette a japán támaszpontok kiépítését a Mianmar elleni háborúban.

Ami a katonai műveleteket illeti, a japánok rendkívül gyors győzelemsorozata elterelte a figyelmet arról, hogy 1942 tavaszától kezdve már védekezni is kényszerültek, noha a japán haderő – nagyon tehetséges, sikeres vezetőkkel az élén és a fanatikus Hideki Tojo hadügyminiszter irányításával – megszerezte Délkelet-Ázsiában azt, amire szüksége volt: a kimeríthetetlen nyersanyagforrásokat, az emberi erőforrásokat, és különösebb belső ellenállással sem kellett találkoznia. A későbbi japán vereséghez vezető fordulatnak jelentékeny gazdasági, katonai és politikai okai voltak. 1942 tavaszától az amerikaiak elképesztő gyorsasággal átállították a gazdaságukat a háború vitelére, pontosan tudták, hogy számukra egyformán fontos az atlanti és a csendes-óceáni front. A híres korall-szigeteki csatában a japán sikersorozat megtört, és 1942 májusában a midway-szigeteki győzelem megnyitotta az utat afelé, hogy 1943–44-ben két legendás amerikai katonai vezető, Mac Arthur tábornok és Nimitz admirális vezetésével meginduljon egy olyan – hosszú és megállíthatatlan – hadművelet, amelyet a sajtó akkoriban szigetről szigetre ugrálásnak (island-hopping) nevezett. Ez azt jelentette, hogy a Csendes-óceán szigeteit kemény és véres csatákban egymás után szerezték vissza. Az a gyöngesége a szövetségeseknek, ami kezdetben a japán sikereket elősegítette, nevezetesen az, hogy nem koordináltak, megszűnt azzal, hogy 1943-tól kezdve valóban létrejött a közös katonai koordináció Lord Louis Mountbattennek, a délkelet-ázsiai csapatok főparancsnokának vezetésével. A japánok veszteségeit növelte, hogy 1945 májusában Rangunt az angolok vissza tudták foglalni. Szükséges megjegyezni azt, hogy a szövetségesek sikereiben a különböző helyi geril-

lacsapatok is szerepet játszottak szinte mindenütt Délkelet-Ázsiában. Ezek a gerillacsapatok általában baloldaliak voltak, és többnyire kommunista vezetésűek. A politikai tényezőkhöz hozzátartozik az, hogy a helyi lakosság a kezdeti eufória után mindenütt nagy csalódással szemlélte a japánok tevékenységét. A japánok óriási lelkesedést váltottak ki, amikor megjelentek, és megszegyenítették a faji felsőbbrendűség mítoszát valló európaiakat, de a lakosság gyorsan kiábrándult „a felszabadítókból”, akik még kegyetlenebbül rabolták ki országaikat, mint korábbi uraik. A hagyományos kereskedelmi kapcsolatok elvágása, a háborús erőforrások céljából megnövelt adók, a kényszermunka és a háború előrehaladtával a termelés, illetve a fogyasztás visszaesése súlyosan érintette a lakosságot. A japánoktól a helyiek joggal várták el, hogy az európai rasszizmus helyett az ázsiai szolidaritás szellemében tevékenykedjenek, ahogyan ezt ígérték, de ebben is csalódniuk kellett. A japánok a saját felsőbbrendűségüket brutálisan érvényesítették minden megszállt országban. Mindazonáltal a japán győzelmek és a megszállás visszafordíthatatlan folyamatokat indított meg: a megrendült európai uralmat nem lehetett visszaállítani, legfeljebb rövid időre.

A japán uralom és a függetlenségi mozgalmak

A japán uralom igen rövid ideig tartott Délkelet-Ázsiában, de a hatásai mérföldkövet jelentettek. Nem csak arról van szó, hogy a japán időszakban olyan nemzeti függetlenségi mozgalmak erősödtek meg, amelyek végül lehetetlenné tették a gyarmati hatalom visszaállítását. Ennél a kép sokkal komplexebb. A hosszabb vagy rövidebb, de nagyon intenzív és örökkévalónak tűnő európai (és amerikai) gyarmati uralom stabilitásába vetett hit tört meg, és a délkelet-ázsiai társadalmakban elfogadható és realisztikus alternatívaként jelent meg a függetlenség. Változásokra ösztönzött a bizonytalanság, az átmenetiség érzésének megerősödése és az általános elkeseredés a háború okozta pusztítások miatt, de a remény is, hogy az egész világ jóra fog fordulni.

A japánok a megjelenésükkel új ideológiát is hoztak. Ennek legismertebb eleme a „Nagy Kelet-Ázsiai Együttes Virágzás Szférája” nevű program, amely a hatalompolitika szempontjából összekapcsolta Japánt, Mandzsúriát, Koreát, Kína megszállt területeit és Délkelet-Ázsiát. Ezt a „boldogság elkövetkezendő ezer éve keretként” fogalmazták meg, és ez együtt járt az „Ázsia az ázsiaiaké” jelszó meghirdetésével. A gyarmati uralom visszasságaitól szenvedő és a faji megkülönböztetést igen nehezen megélő délkelet-ázsiaiak számára ezek reményt jelentettek.

A japán megszállás azonban nem felelt meg a társadalmak hirtelen megnőtt igényeinek. Nemcsak azért, mert a politikai ígéreteket, főleg rövid idő alatt, általában nem szokták beváltani, hanem a délkelet-ázsiaiak számára érthetetlen és

elfogadhatatlan gazdaságpolitika miatt is. Délkelet-Ázsia nagyon intenzíven és végérvényesen bekapcsolódott a világ gazdaság és a világkereskedelem új rendszerébe a XIX. század második felétől egészen a világháborúig. Ráadásul voltak a térségnek olyan területei, ahol félezer éve szervesültek a kapcsolatok a világkereskedelemmel. A japán megszállással ezek a nemzetközi kapcsolatok összetörték. Elvileg korábban minden nemzeti forradalmár, hazafi, sőt még a közgazdászok egy része is elfogadhatatlannak tartotta azt, hogy exportgazdasággá alakultak át a gyarmati országok, ahol a világpiac igényeinek megfelelően a termőföld jelentős része, a munkaerő számottevő hányada exportra dolgozott, és visszaszorult a helyi igények kielégítése. Ami viszont bekövetkezett a japán hódítással, ennek a megfordítása volt: kifejezetten kényszerítették a lakosságot arra, hogy a gumi vagy a fűszerek helyett élelmiszert termeljenek. Ez látszólag visszatérést jelentett volna a prekolonális időszakhoz, amire sokan nosztalgiával gondoltak, de ez már lehetetlen volt. Az exportpiacok elvesztéséért a termelőket senki és semmi nem kompenzálta. Az exporttermékek egy részére igényt tartottak a japánok is, de az ellentételezés elégtelen volt. Szükségük volt gumira, ónra, rengeteg más mezőgazdasági termékre és bányakincsre, de vonakodtak megfizetni a piaci árakat.

A délkelet-ázsiaiak igencsak rosszul fogadták azokat a szabályokat, amelyek a kizárólagos japán uralmat szimbolizálták. Mentalitásuktól nagyon távol álltak a merev és szigorú japán irányítási módszerek. A császárkultusz bevezetése, a különböző japán katonai ceremóniakon való kötelező részvétel mindenki előtt világossá tette, hogy a holland vagy az angol uralom helyett most japán uralom kezdődött, és nem partnerség „az Együttes Virágzás Szférájában”. A közvetlen katonai ellenőrzés kiterjedt a gazdaság és a társadalom minden szférájára. A közmunkában történő részvétel kötelező volt, és általános a helyiek besorozása egyes katonai egységekbe.

A japánok ugyan igyekeztek jó kapcsolatokat teremteni a különböző nacionalista vezetőkkel, és egy részüket kétségkívül integrálni is tudták az új hatalmi szerkezetbe, ám ezzel együtt nagy visszatetszést keltett, hogy lényegében a régi gyarmati közigazgatási apparátust, ahol csak lehetett, fenntartották. Francia-Indokínában nemcsak a helyi lakosságból kikerült hivatalnokokat tartották meg. Míg a holland és a brit területeken az európaiakat általában internálták, és szörnyű tortúrákon kellett keresztülmenniük, addig Indokínában a japán hatóságok – nyilván abból kiindulva, hogy a kollaboráció a francia anyaországban is igencsak jól működött a Vichy-rendszer időszakában – leültek tárgyalni a helyi francia katonai és államigazgatási vezetőkkel, aminek eredményeképpen a francia gyarmati főkormányzó, Decoux egészen 1945 tavaszáig a helyén maradt. (Akkor sem ő mondott le, hanem a japánok változtatták meg a politikájukat.) A japán uralom alatt teljesen intakt maradt a francia apparátus, hiszen a japánok úgy értékelték a

helyzetet, hogy nincs energiájuk, pénzük és emberük arra, hogy új közigazgatást szervezzenek. Ez azt jelentette, hogy Indokínában a helyi nemzeti csoportokkal – amelyeket a japánok szemében teljesen elfogadhatatlanul általában kommunisták vezettek, vagy legalábbis majdnem mindenütt a kommunistáknak volt túlsúlyuk – nem látták kicserélhetőnek a francia közigazgatási apparátust.

A japánok Francia-Indokínán kívül is megpróbáltak együttműködni az európai gyarmati közigazgatással, de ez a törekvésük sikertelen maradt. A legtöbb megszállt országban a japánok a formális kormányzást átadták a helyi nacionalista vezetőknek. Jól együtt tudtak működni Mianmarban Aung Sanggal. Miuután a mianmari nemzeti függetlenségi mozgalom rendkívül makacs, kemény és céltudatos volt, az együttműködést a háború végén már nem tudták fenntartani, és maga Aung Sang antifasiszta frontot alapított, szembefordult a japánokkal, és hajlandó volt az angolok támogatását is elfogadni. Mindazonáltal a japánok engedték, hogy Mianmarban 1943. augusztus 1-én kikiáltásák a függetlenséget, ennek akkor a főszereplője Ba Maw volt, aki japán támogatással az első miniszterelnöke lett Mianmarnak. Ő maga a kor szellemének megfelelően addipadinak, azaz vezérnek nevezte magát, ez a névválasztás kifejezte politikai orientációját.

Indonéziában könnyebb helyzetük volt, mert Sukarno, a nemzeti mozgalom elvitathatatlan vezetője (és ekkor már sokak szerint atyja) lehetőséget látott arra, hogy a japán megszállás körülményei között Indonézia függetlenségét előmozdítsa. Ez azt jelentette, hogy viszonylag gördülékeny együttműködés alakult ki a Sukarno vezette nemzeti mozgalom és a japán megszálló erők között. Az indonéz-ek igyekeztek kihasználni azokat a katonai szervezeteket, amelyeket a japánok létrehoztak, hogy kiképzést adjanak saját kádereiknek. Ez hosszú távon valóban segítette az indonéz nemzeti mozgalmat, hiszen olyan szervezeteket hoztak létre, amelyek később, a hollandok visszatérésekor, igencsak hatékonyak lettek. A japán uralom és a Sukarno vezette nacionalisták szoros együttműködése nemcsak katonai területen segítette a későbbi, hollandok elleni függetlenségi harcot. Indonéz-ek százezrei kerültek kisebb-nagyobb közigazgatási pozícióba, ami az új nemzeti káderek kiképzését segítette. A japán időszakban a kormányhivatalokban a holland nyelv használatát betiltották, és bevezették az indonéz nyelvet. 1940 közepén a japán hadvezetés már számolt az indonéz szigetek kiürítésével, ezért csökkentették a közvetlen ellenőrzést, és minden segítséget megadtak a nacionalista vezetésnek, hogy kivonulásuk után megnehezítsék a nyugati szövetségesek visszatérését és Indonézia visszafoglalását. Ekkoriban már határozottan igyekeztek rábeszélni az indonéz forradalmárokat, hogy kiáltásák ki az ország függetlenségét. Bizonyos fenntartásokat hangoztatva és némi késlekedéssel az indonéz nemzeti erők – a Japán elleni atomtámadások után néhány nappal – 1945. augusztus 17-én kinyilvánították az Indonéz Köztársaság megszületését.

A Fülöp-szigeteken is létrehoztak a japánok egy őket támogató „független” kormányt, ezt José Laurel vezette, aki az első miniszterelnök lett.

A Maláj-félszigeten a japánok folytatták a lakosságot megosztó politikát, amire a brit uralom is épült. Ebben a térségben egyértelműen a maláj muszlim nacionalizmust támogatták az általuk mindenütt gyűlölt – és velük szemben a legnagyobb ellenállást tanúsító – kínaiak hátrányára. A maláj-félszigeti nacionalisták viszonylag új erőt jelentettek, hiszen nagyon kevés előzménye volt az eddigi ellenállásuknak. A független államiséget vallási alapon kívánták megszervezni. Japán segítséggel létrehoztak különböző vallási szervezeteket, és ezek a japán uralmat elfogadták. A japánok érintetlenül hagyták a szultánátusokat, és ugyanúgy közvetítésre kívánták őket használni, ahogyan ezt korábban a britek tették. A maláj muszlim nacionalistákat azonban nagyon rosszul érintette, hogy a japánok a buddhista Thaiföldet támogatták és a Maláj-félsziget négy északi államát Thaiföldnek adták.

A japán lépés nemcsak a thaiokkal való vallási szolidaritást fejezte ki, hanem része volt egy szélesebb stratégiának is. A japán hatalom sok más területen is együttműködött a térség egyetlen független államával, Thaifölddel. Itt mint szövetségesek léptek fel, és ebben a minőségben igyekeztek a thaiokból mindazt kisajtolni, amire szükségük volt a háborús erőfeszítésekhez, beleértve az infrastruktúra olyan fejlesztését, amely Japán Mianmar elleni háborúját segítette. Ekkor épült a „halálvasút” elsősorban kínai, maláj és részben thai kényszerszermunka igénybevételével, de itt éltek szörnyű körülmények között a szövetségesek elfogott katonái, angolok, ausztrálok és mások. Thaiföldet a japánok értékes szövetségesnek tekintették, így Thaiföld visszakapta a sajátjának tekintett shan államokat is Mianmartól, és visszaszerezte a franciáknak a XIX. század végén kényszerből átengedett területeit Kambodzsától és Laosztól.

Ezekben az években egész Délkelet-Ázsiában megerősödtek az ellenállási mozgalmak. Ahogyan erről eddig szó volt, ezek az ellenállási mozgalmak az esetek nagy részében a japánokkal is rendkívül ellentmondásos viszonyt alakítottak ki. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a nyugatiakkal a legélesebben szembenálló személyek és mozgalmak a japán uralom második évétől kezdve keresni kezdték a korábbi gyarmatosító hatalom, de még inkább az amerikaiak barátságát. Furcsa helyzet alakult ki, mivel a japánellenes mozgalmakat szinte mindenütt olyan nacionalisták vezették, akik egyértelműen baloldaliak voltak, és szoros kapcsolatban álltak a kommunista mozgalommal. Ez feladta a leckét az amerikai és angol japánellenes katonai erők vezetőinek. Az általános képlet az lett, hogy mindenütt létrejött az együttműködés a baloldali gerillák és a nyugati hatalmak fegyveres erői között. Az amerikaiak pontosan tudták, hogy a Fülöp-szigetek visszahódításába a Hukbalahap (Japán-ellenes Népi Hadsereg, rövid formában:

Huk) nevű kommunista szervezetnek döntő szerepe lehet, ám nagyon tartottak attól, hogy a győzelem után nagy árat fognak kérni a fülöp-szigeti kommunisták. Ez be is következett. Amikor a japánokat igen kemény harcok után a Huk segítségével viaszorították, szinte azonnal feszültség és nyílt ellenségeskedés kezdődött a visszatérő amerikai csapatok és a Huk között. Az egész kérdést bonyolította az, hogy az amerikaiak által eddig erőteljesen támogatott hagyományos fülöp-szigeteki feudális, vagyis feudális eredetű uralkodó osztály – az a néhány száz család, amelynek tagjai mindig is gyakorolták a Fülöp-szigeteken a gazdasági hatalmat, és irányították a közéletet – a háború idején a japánokkal működött együtt. A dilemmát MacArthur úgy oldotta fel, hogy egyértelműen megbocsájtott a japánokkal kollaboráló fülöp-szigeteki elitnek, hiszen a másik oldalon ott voltak a félelmetes befolyással rendelkező Huk-tag politikai vezetők és harcosok, akiket úgy tartottak számon, mint akik egyértelműen a szovjet és a kínai kommunista pártok utasításait követik.

A Maláj-félszigeten a kommunista párt ugyanazon a néven, mint a fülöp-szigeteki társaik, „japánellenes népi hadsereget” hozott létre. Ez a szervezet meglehetősen hatékony volt, és kereste kapcsolatot –, főleg a Komintern irányváltása és feloszlása után – a britekkel. A brit fegyveres erőknek, sőt később a délkelet-ázsiai egyesített parancsnokságnak a vezetője, Lord Mountbatten hajlandó volt sokkal nyitottabb lenni a malajziai kommunistákkal. A malajziai kommunisták pozícióit azonban lényegesen gyöngítette az, hogy lényegében kínaiakból álló szervezet volt.

A háborút követően a világpolitika vezető tényezői közül senki nem látott arra esélyt, hogy belátható időn belül Délkelet-Ázsiában független államok alakuljanak ki. A gyarmatosítás fenntartásának hívei azt ismételték, hogy ezen államok egy része a gyarmati hatalmak kreációja volt. Holland-India vagy Malájföld ebben a formában a történelemben valóban soha nem létezett, és abszurdnak tűnt az a feltételezés, hogy a hollandok és a britek által kialakított egységek képesek lesznek szuverén államként működni.

Az angolok nagyon furcsa helyzetbe kerültek. Az indiai fejlemények oda vezettek, hogy elodázhatatlanná vált India függetlenné válása. Éppen a délkelet-ázsiai katonai főparancsnok, Mountbatten volt az, aki az utolsó alkirályként a függetlenné válás folyamatát Indiában levezényelte. Mountbatten és azok számára, akik az erőviszonyokat és a világ új fejlődési trendjeit reálisan látták, nem volt kétséges, hogy amennyiben a brit uralom Indiában megszűnik, bizonyos pozíciókat talán meg lehet tartani, de a gyarmati uralom teljes felszámolása mindenütt be fog következni. Ezután viszont felvetődött az a kérdés, hogy ha India függetlenséget kap, akkor a szomszédjában lévő Mianmarban érdemes-e, lehetséges-e, nagyobb erőfeszítéseket tenni? A brit adminisztrációnak az volt a véleménye, hogy

Mianmarnak is függetlenséget kell adni, és a tényleges befolyással bíró Aung San tábornokot kell elismerni, őt tekintették tárgyalópartnernek. Ugyanakkor sok tekintetben máig megmagyarázhatatlan az az angol intenció, hogy a maláj világot és Szingapúrt meg kell tartani. Szingapúrt Churchill a brit birodalom számára a legfontosabb városnak tekintette, és ebből következően Malájföldnek sem kívánt függetlenséget adni. Brit hivatalos vélekedés szerint nem volt olyan komoly helyi erő, amely ne értett volna egyet a brit uralom visszaállításával. Vitathatatlan ténynek tartották, hogy Szingapúrban a britekhez lojális lakosság segítségével meg fogják tartani a hatalmat. Kiderült, hogy ez a számítás téves volt. Mai ismereteink birtokában érthetetlen, hogy az angolok, akik nemcsak Indiát adták fel, hanem az Indiához vezető út támaszpontrendszerét is készek voltak felszámolni, kiszálltak a görög polgárháborúból, és a különleges jelentőségű közel-keleti pozíciókat sem tudták tartani, Délkelet-Ázsiában hajlandók voltak hosszú távú kötelezettségvállalásra. Nemcsak saját gyarmataikra tértek vissza, ennél továbbmentek. Meg akarták ismételni azt, amit a napóleoni háborúk után tettek, amikor elfoglalták a Holland–Kelet-indiai Társaság területeit és ezeket visszaadták Hollandiának. Vállalkoztak arra is, hogy a Chang Kai-sek vezette Kínával együtt a japánok távozása után Vietnámot megszállják, és előkészítsék a terepet a franciák visszatérésére.

Csesznokné dr. Kukucska Katalin

**HEVES MEGYE 1857. ÉVI
ISKOLABEVALLÁSAI AZ EGRI JÁRÁS
ANYAPLÉBÁNIÁIHOZ TARTOZÓ
KÖZSÉGEIBEN**

A század elején a különféle Ratio-k és szabályzatok részletesen rendelkeztek a népnyelvű elemi oktatásról. Az állami Ratio három népiskolatípusa megvalósíthatónak bizonyult, jól illeszkedve a reális igényekhez.¹

Az egyházak nagy szerepet játszottak a falusi iskolák életében. A templom mellett minden faluban iskola is működött, ezt a katolikus és protestáns egyházi törvények régóta elrendelték. Az egyházi vezetés állandó ellenőrzést végzett az iskolákban. Ezekből a dokumentumokból tudunk bővebb információkat szerezni az iskola épületének állapotáról, a tanítók fizetségéről, az iskoláskorú gyermekek iskolalátogatási arányáról. „A katolikusok és protestánsok egyaránt kettős cél érdekében szervezték a falusi iskolákat. Egyrészt a vallás elemeit és az erkölcsi ismereteket oktatták, abból a megfontolásból, hogy híveik vallásos emberré való nevelését már idejekorán elkezdjék. Ez természetesen az állam érdekeivel is egybevágtott. Másrészt a falusi iskola fontos volt az egyháznak a papi utánpótlás szempontjából.”² Az alsópapság jelentős része paraszti sorból származó fiúk közül került ki.

A falusi iskolák létszámát nagymértékben meghatározták az évszakok és a szülők anyagi helyzete. A tehetősebb szülők el tudták látni gyermekeiket téli ruhával, lábbelivel. Így ha távolabb volt az iskola, akkor is részt tudtak venni a tanításban. A szegény szülők gyermekeiket megfelelő ruházattal nem tudták

---

¹ *Mészáros István*: A magyar nevelés története 1790-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 124.p.

² *Mészáros i.m.* 125.p.

ellátni, illetve ha megindultak a tavaszi munkák, az iskoláskorú gyermekeknek is dolgozniuk kellett a földeken és a ház körül is. Számos jegyzőkönyv őrzi azt a szomorú ténytet, hogy a tavasz kezdetétől az utolsó kinti mezőgazdasági munkák elvégzéséig elnéptelenedtek az iskolák. A helyi plébánosok az egyházi előjárók utasítására személyesen is felkeresték a szülöket, hogy meggyözzék öket az iskolába járás fontosságáról, nem sok sikerrel. Ekkor a tanítókat utasították, hogy a mezőgazdaságban dolgozó gyerekek számára nyáron, szombatoként tartsanak órákat, hiszen a sok hiányzás miatt szinte mindent elfelejtene, amit évközben tanultak.

Elszomorító állapotok uralkodtak az elemi oktatás területén, hiszen sem a tárgyi, sem a személyi feltételek nem voltak biztosítva. Más tanulmányaimban is foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel. Az iskolák épülete a falvakban döngölt falú, nádfedeles ház volt. Kezdetben egy szoba volt benne, ami a tanító lakásául is szolgált. Később a tanítónak külön szobát építettek hozzá. Az udvar ugyan kicsi volt, de az állatok számára ott voltak az ólak, az istálló, valamint a kert is. Az épület szegényes volt, a berendezés még annál is szegényesebb. A tanítók felkészültségéről sem lehet túl sok jót elmondani. Jó, ha két elemi elvégeztek, és írni, olvasni tudtak. A szakmai felkészületlenségen túlmenően egyáltalán nem beszélhetünk pedagógiai és módszertani felkészültségről. „A 18. században tanítóképzés még nem volt, a falvak onnan vették a tanítót, ahonnan éppen tudták. Feltehető, hogy jobbagysorból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki. A legtöbbnek csak elemi iskolai végzettsége lehetett. A középiskolát járt tanítók között is sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztályának (grammatikának) valamelyikét végezte el. Befejezetlen műveltségű fiatalemberek, akiknek legtöbbje csak azzal a készséggel lépett pályára – s ez volt a jobbik eset – melyet segédtanító gyakorlati után szerzett.

A domoszlói anyahelységben az iskolamestert a gyermekek tanításában a sekrestyés helyettesítette, mivel a lakosok inkább hozzá küldték a kicsinyeiket, mint a tanítóhoz. Dormádon, Füzesabony leányegyházában 1767-ben nem találunk iskolamestert. Helyét a gyermekek tanításában – *ex caritate* – a harangozó töltötte be. Nem egy esetben a tanító magatartása súlyosan kifogásolható volt. A falu „ismert alakja”, kicsapongó természetű, iszákos kántor, mint pl. Debrőn, Dormádon, Tiszaörsön.

A tanítók nyelvismerete nem korlátozódott csupán a magyarra. Gyakori a szlovák, ritkábban a német nyelv ismerete. Latinul egyedül az apci iskolamester tudott, ami valószínűvé teszi, hogy nem sokan végezhettek el a tanítók közül a gimnáziumi grammatikai osztályok valamelyikét.”³

³ *Szántó Imre*: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a Visitatio Canonicák tükrében 1750-1850. Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III., Eger, 1957. 160-161.p.

A községeknek nem állt módjában a tanítókat kizárólag iskolamesterként alkalmazni, ezért azoknak kántori, jegyzői, időnként akár harangozói teendőket is el kellett látniuk. Mindezek az 1767-es iskolalátogatási jegyzőkönyvből derültek ki, amelyet az egyházi kerületek rendelték el valamennyi iskolánál. „A tanító átlagos jövedelme mindent számba véve is nagyon szerény volt. Akadtak természetesen jól jövedelmező állások is, de a nagy többség alig biztosította a létfenntartási minimumot. A tanítók jövedelme nem volt egységesen szabályozva, és a legtar-
kább forrásokból tevődött össze: tanító-földekből, párbérből, stólából, többnyire természetbeni deputátumból, a tanításért szedett díjból. Általában a filiális tanítók jövedelme még nyomorúságosabb volt, mint az anyaegyházbelieké.”⁴

Az 1767-es iskolalátogatási elrendelésekkor Eszterházy Károly volt az az egri püspök, aki igen nagy támogatója volt az oktatásnak. Ezekből a jegyzőkönyvekből sok ismeretre tehetünk szert az akkori időkről, viszont a legfontosabbról hallgatnak: milyen módszerek alapján tanítottak? Sajnos feltételezhetjük, hogy mindenféle módszer nélkül folyt a tanítás. A hittan, a katekizmus és az imádságok megtanítása szerepelt az első helyen a katolikus iskolákban. A vallástanon kívül írás, olvasás, esetleg számolás és fogalmazás tantárgyak találhatók meg. Az ekkor uralkodó Mária Terézia jól látta, hogy alapos változtatásra van szükség az oktatás területén, ennek első lépéseként 1770–75 között nagy, átfogó felmérést készítettek valamennyi vármegye területén, így Heves vármegye területén is. Ebből kiderül, hol folyt tanítás, milyen tárgyakat tanítottak, és a tanítóknak mit kellett még ellátniuk a megélhetésük végett. Viszont tanítóképzésről még nem beszélhetünk. E nagy felmérés előzménye volt az 1777-es I. Rationak.

„Az I. Ratio Educationis 3 részből áll.

- I. Az iskolák szervezeti és gazdasági irányításának általános rendje
- II. Az oktatás szervezete és anyaga
- III. Az iskolák intézkedési szabályzata, másképpen az ügyintézési fegyelem biztosítása

Új elemek is találhatóak benne, amelyek haladóak. Ilyen, hogy a 6. életévtől kötelező az iskolába járás, szükségesnek ítéli meg a történelem, különösen a hazai történelem tanítását, a tanítók anyagi megbecsülését, hogy ezáltal teljes erővel csak a tanításra tudjanak koncentrálni.”⁵

Az 1777. évi Ratio nem tudott tartósan megmaradni. II. József ugyan nem törölte el, de uralkodását a felvilágosult abszolutizmus jellemezte, tehát az oktatást

⁴ Szántó i.m. 1957. 163.p.

⁵ Mészáros István: Ratio Educationis. Bp., 1981. 8.p.

is ennek szellemében akarta átszervezni a Habsburg Királyság valamennyi országában. Így II. József uralkodása után ismét időszerűvé vált az oktatási reform. Erre 1806-ban került sor, amikor a II. Ratio Educationist kiadták. Ez a dokumentum csak katolikus iskolákban volt érvényes, viszont a protestáns iskolák számára ajánlotta, hogy az abban leírt tananyag elrendezését kövessék.

A II. Ratio a következőket tartalmazza:

- I. A tananyag kiválasztása és felosztása
- II. A tanügy irányítása és hivatali köteleességek felosztása
- III. Az oktatási rendszer különféle kiegészítő szervei

Ez a dokumentum fontos szerepet töltött be a magyar közoktatásügyben, mivel az első hibáit kijavította. Valójában az udvar és a magyar nemesség kompromisszumának az eredménye volt, melyben a magyar nemesi érdekeken keresztül a sajátos magyar tanügyi problémákra is igyekezett megoldást keresni.

A II. Ratio egészen 1848-ig meghatározta a magyar közoktatásügyet. Amiben az I. Ratio úttörő szerepet töltött be, azt a II. Ratio beteljesítette. Ennek az irányítása alatt nőtt fel az a nemzedék, amely 1848-ban vezető szerepet töltött be a magyar politikai életben. 1848 tavaszán rengeteg buktatót rejtett magában a nevelés és oktatás ügye az új miniszter számára. 1848. július 20–24-ig Pesten tartották az első magyar tanügyi kongresszust, ahol számos haladó, elismerést érdemlő javaslatot szerkesztettek, amelyek messze előre mutattak, megvalósításukra azonban egyelőre nem került sor.

A szabadságharc bukása után a Habsburg abszolutizmus az Entwurfot erőszakolta rá az iskolákra Magyarországon is, ez azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményt, mivel ellenálltak az iskola vezetői épp úgy, mint a papság és a tanítók. Az Entwurfot elsősorban Ausztriában vezették be, Leo Thun terjesztette elő, s az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezésére vonatkozó szabályozás volt, de természetesen Magyarországra is kiterjedt hatása. Számos negatívuma ellenére egy fontos pozitívuma volt: középiskolában csak középiskolai végzettséggel rendelkező szaktanárok taníthattak. „Valamennyi hevesi népiskola magyar nyelvű és magyar nemzeti irányú maradt a legsötétebb gyász időszakában is.”⁶ „A század közepén, 1852-ben Heves megyében 127 elemi iskola állt a 90%-ban katolikus lakosság rendelkezésére, egy iskolára átlag 162 iskolás korú gyermek jutott, s közülük télen 59%, nyáron pedig 38% járt rendszeresen iskolába.” Valószínű, hogy ezek a százalékos adatok az általunk tanulmányozott korszak végén

⁶ Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Bp., 1902. 296.p.

az egész országban érvényesek lehettek.⁷ „Az 1852. évi összeírás szerint Heves megye területén 127 elemi iskola állott, mégpedig az egri járásban 32, a gyöngyösiben 37, a hevesiben 20, a pétervásáraiiban 21 és a tiszafüredi járásban 6 iskola. Három osztályú felső elemi iskolát találunk Egerben és Gyöngyös-Felsővárosban, két osztályú felső elemi fiúiskolát Gyöngyösön és Patán, alsó elemi vegyes két osztályú fiúiskolát Verpeléten, alsó elemi egy osztályú leányiskolát Gyöngyös-Felsővárosban, Alsó-Gyöngyösön, Patán és Pásztón. A megye többi helységében mindenütt egy osztályú vegyes elemi iskolák voltak.”⁸

1863-ban Heves megye – amely ekkor még kettős megyeként szerepel – hivatalosan így épül fel: „2 rendezett tanácsú város Eger és Gyöngyös, 115 község, melyek jobbára nagyközségek. A vármegye 6 járásra oszlik.”

- I. Egeri járás (23 község)
- II. Gyöngyösi járás (23 község)
- III. Hatvani járás (11 község)
- IV. Hevesi járás (15 község)
- V. Pétervásárai járás (33 község)
- VI. Tiszafüredi járás (10 község)⁹

Ha azonban a levéltárban fellelhető adatokat, illetve a kiváló geográfusok munkáit átvizsgáljuk, ez a felosztás nem felel meg az 1863. évinek. „Az 1863-ban kiadott helységnévtár a 4 járásra osztott vármegye községeit az alábbiak szerint sorolja föl, zárójelben a községekhez tartozó puszták neveit is megjelölve. A járasok a következők voltak: Gyöngyösi, Mátrai, Tarnai (Eger is ide tartozott), valamint a Tiszai járasok.”¹⁰

Az 1867-es kiegyezés után ismét erőteljesebben megindult a törekvés a megyék területi beosztásának megváltoztatására. A kettős megye hatalmas területet ölelt föl, és Heves szerette volna az eredeti határait visszaállítani. Bél Mátyás is megjegyzi, hogy a kettős megye nagyon nagy kiterjedésű, pl. Hatvan és Poroszló között hét magyar mérföldet (kb. 56 km szélességet) tesz ki. 1870-ben a 62. törvénycikk megváltoztatta a járási beosztást, és az addigi 4 helyett 11 szolgabírói járást hoztak létre.

A vármegyék új határait az 1876. évi 33. törvénycikk állapította meg, megszakítva a közel 350 éves kapcsolatot. A törvény által Jász-Nagykun-Szolnok megye, illetve Heves megye jött létre. Természetesen kisebb területmódosítások még vol-

⁷ *Mészáros* i.m. 139-140.p.

⁸ *Szántó* i.m. 171.p.

⁹ *Ifj. Reiszig Ede dr.*:Heves vármegye községei.In: *Borovszky* i.m. 19.p. A Borovszky-kötet elektronikus elérhetőségét lásd: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0010/6.html>(2015. 03.23.)

¹⁰ Heves megye közigazgatási és területváltozásai 1876-1990. Készítette: *Szaniszló Ferenc*. H.M.L. Eger, 2002. 13.p.

tak a későbbiekben is, amelyek jelen tanulmányomat kisebb mértékben érintik, mert ezek által az iskola hovatartozása, felügyeleti szervei is változtak.

E rövid, előzménynek szánt kitérő után rátérnék jelen írásom fő témájára, az 1857-es iskolabevallások megjelenítésére. Egy korábbi tanulmányomban már foglalkoztam iskolalátogatási jegyzőkönyvekkel 1770–75 között, melyeket az egri püspökség készített. 1852-ben szintén egy átfogó iskolabevallást kellett készíteni. Ezekből a bevallásokból ismerjük meg a katolikus, 6-12 éves gyerekek beiskolázásának a mértékét.

Járás	Összes lakosság	Kat. lakosság	%	6-12	Iskolába járnak télén	%	Iskolába járnak nyáron	%
I. Egri járás	62.255	57.285	92%	6.552	3.732	57%	2.770	42%
II. Gyöngyösi járás	55.207	52.173	94%	6.015	3.099	51%	2.344	38%
III. Hevesi járás	29.651	27.206	91%	3.822	2.105	55%	1.489	39%
IV. Pétervárái járás	24.453	24.006	98%	3.541	2.125	60%	1.038	29%
V. Tiszafüredi járás	13.234	4.311	32%	688	174	25%	393	56%
Összesen	184.800	164.981	89%	20.618	12.235	59%	8.034	38%

1. sz. táblázat: A katolikus gyermekek (6-12 év) iskolába járása Heves megyében 1852-ben¹¹

A táblázatból, amelyet a katolikus egyház által készített felmérések alapján állítottak össze, egyértelműen kitűnik, hogy télen sokkal magasabb az iskolalátogatási arány, mint nyáron, a tiszafüredi járás kivételével, ahol nyáron többen járnak. Ennek oka, hogy nyáron könnyebb a bejárás a pusztákról, mint télvíz idején. Az egri érsek az egyházlátogatások során a plébánosoknak elsődleges feladatul tűzte ki, hogy a szülőket kell meggyőzni az iskolába járás fontosságáról. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy egyes községekben, tanyákon élők nagyon szegények voltak, tehát a tanító eltartása nagyon nehéz és megterhelő feladat volt a számukra. És mivel a tanítónaka kántor, a jegyző és időnként a harangozó tisztjét is be kellett töltenie, az egri érseki fiú tanítóképzőből csak úgy kapott oklevelet, ha a jegyzői vizsga mellett énekből is letette a vizsgát mint leendő kántor.

¹¹ Szántó i.m. 191.p.

1857-ben rendelték el az újabb nagy iskolafelméréseket Heves és Külső-Szolnok vármegyében. Heves vármegye főnöke 1857. január 3-án utasította a községi előljárókat, hogy az iskola épületéről, a tanító, kántor, harangozó, segédtanító jövedelmeiről tegyenek ún. iskolabevallásokat 1857–63 között. Az 1857-es bevallásokat sok helyre visszaküldték, mert nem voltak pontosak, ezért volt olyan község, ahol 1859-ben vagy 1863-ban küldték ismét vissza. Az iskolabevallások Heves és Külső Szolnok vármegyék alispánjának iratai között a IV-255/c fond alatt találhatók, 4 dobozban. A községek betűsorrendben vannak, sajnos hiányosak.

A kiküldött kérdőívek azonos kérdéseket tartalmaznak, amelyek a küldés céljában megfogalmazottak:

- a község hovatartozása
- a község és az iskola vallása, mely plébánián vagy annak területén található
- az iskola fokozata
- kinek a tulajdonában van az épület, milyen az állaga
- tanítói lakás nagysága
- iskolaköteles gyermekek száma
- a tanítás ideje
- a tanító választásának joga

A következő kérdéskör a tanító jövedelmeire vonatkozik:

- milyen részesedése van szántóföldből, rétből, legelőből
- terménybeni illetményei
- fa illetmény
- segélypótlék, kárpótlási jutalék
- községi pótlék
- alapítványi kamat
- jutalom a templomi jövedelmekből, más forrásokból, iskolai pénzekből

A segédtanítónak is – már ha volt lehetőség az alkalmazására – is járt bizonyos juttatás. Ilyen volt a községtől szerződés szerint kapott évi fizetés pénzben vagy a tanítótól kapott fizetés vagy egyéb, bárminemű ellátás. A kántornak is meg volt az őt megillető ellátmánya: a szabad lakás, kertből, szőlőből, rétből és legeltetési jogból való pénz, a község minden házaspárjától illetmény, stólából és egyéb forrásokból, pl. templomi pénztárból, alapítványi kamatból illetmények, pénzek.

Az alábbiakban az 1863-ban megállapított 6 járásból az egri járás községeit, oktatásbeli, személyi és tárgyi feltételeit szeretném ismertetni forrásközlés formájában. Természetesen helyhiány miatt mind a 23-at nem tudom bemutatni, csu-

pán egy részüket, a többit a következő tanulmányomban mutatom be. Mielőtt a források ismertetésébe kezdenék, néhány 1863. évi demográfiai ismertetőt közlök az egri járásokról.

Az egri járás 23 községből állt. A járás területe: 118.255 k. hold

- lakóházak száma: 7.350
- polgári lakosság: 41.211
- magyar: 41.063
- német: 95
- tót: 20
- kisorosz: 1
- horvát: 4
- egyéb: 57
- magyarul tud: 41.201

Vallás:

- római katolikus: 39.971
- görög katolikus: 17
- református: 426
- ágostai evangélikus: 90
- görög keleti: 2
- unitáriátus: 1
- izraelita: 784¹²

A településekről szóló jelentések ismertetése¹³

Besenyőtelek

Egri Egyházmegye
Tiszán inneni járás

Közigazgatási terület: Tarna
Megye: Heves
Szolgabírói járás: Tarna

¹² *Borovszky* i.m. 17.

¹³ H.M.L. IV-255/c Heves és Külső-Szolnok vármegye alispánjának iratai. Iskolabevallások.

Dobozok:

I. A-F

II. G-L

III. M-Sz

IV. T-Z

Heves vármegye főnöke 1857. jan. 3-án utasította a községi előjárókat, hogy az iskola épületéről, a tanító, segédtanító, kántor, harangozó jövedelmeiről tegyenek ún. iskolabevallásokat 1857–63 között.

Iskola: 2 osztályú alsó elemi

Jellege: községi

Iskolás gyermek: 225 (fiú: 115, leány: 110)

Besenyőtelekhez tartozó puszták: nincs

Az iskolaház épülete: a község tulajdonába tartozik

Áll: 2 nagy szoba a tanításhoz

2 kisebb szoba a kántor tanító részére

Az önálló tanítónak máshol van „laka”

A tantermek közül az egyik javításra szorul. A másik jó állapotban van. Az egész iskola jó állapotban van, a község köteles gondoskodni róla. Két tanító van, az oktatás délelőtt 2 óra, délután 3 óra. Nemek szerinti elkülönítés van. Az oktatás magyarul folyik. A vallást (hittant) a besenyői plébános tanítja.

Évi jövedelme az iskolai szolgáltnak:

– Kántortanító

A szülők hanyagul fizetnek 45 Ft

Vasárnapi iskola –

– Orgonás szolga

Szántóföld –

Templombeli járandóság (80 kg búza átlag), pénzben fizetik ki 288 Ft

Egyéb pénzből 89 Ft

Tűzifa –

Széna –

Közös pénztár –

Temetkezésekből 5 évi számítások szerint 30 Ft

Összesen: 407 Ft

– Önálló tanítók

Községi pénztárból 200 Ft

Szülőktől 100 Ft

Összesen: 300 Ft

– Egyházi szolgáltnak

Terményadó búza 40 köből pénzben megváltva 144 Ft

Minden pár után 4,80 Ft

Harangozásból 10 Ft

Összesen: 158,80 Ft

Évi kiadás:

I.	Iskolai szolgálatoknál	–
II.	Orgonás szolgálatoknál	4,55 Ft
III.	Önálló tanító adóban	2,10 Ft
IV.	Egyházi szolgálatoknál adóban	1,57 Ft

Az iskola fűtése a szülőktől adomány.

Az iskolabevallás 1863-ban készült, az aláírók a jegyző, az iskolaigazgató (plébános), a tanító és a képviselő tagok.

Deménd (1898. évi IV.tc. által létrehozott Országos Törzskönyv-bizottság módosította Heves megye egyes községeinek a nevét, így 1903-tól Demjén a hivatalos név)¹⁴

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület: Kápolna

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Római katolikus iskola: tanító és a hozzá tartozó mellékszolgálatok

Fiókegyház a kerecsendi plébánia területén

Iskola: alsó elemi

Az iskola védnöke: a község

A tanítót javaslatba hozni joga van: kerületi esperes, plébános, elöljáróság, földesuraság

Iskolás gyermek: 127 (fiú: 75, leány: 52)

Iskolaépület tulajdonosa: a község

Helyiségek: 1 nagy iskola szoba

tanítói lakás: 1 szoba, konyha, kamra, istálló, kocsi fészker

Más tanítói szoba nincs. Az iskola építése jelenleg is folyamatban van. Az iskola felállítása és karbantartása, építése a község feladata. A tanítás délelőtt és délután 5 óra hossza gyakorlás.

Éves jövedelem:

– Tanító

Föld, kert, szőlő, rét, legelő

–

¹⁴ H.M.L. Segédletei 10. Heves megye közigazgatási és területváltozásai 1876-1990. Készítette: Szaniszló Ferenc. HML Eger, 2002. 20.p.

Terménybeni járadék 3 pozsonyi mérő búza után	12 Ft
Fa illetmény	–
Segély pótlék a vallási alapból	–
Kárpótlási járulék	–
Helybéli iskola alapból	–
Községi pénztárból	8 Ft
Alapítványi kamatból	–
Jutalom a templomi jövedelmekből	–
Más forrásból	–
Iskolai pénzekből	–
Összesen:	20 Ft
– <u>Segédtanítók</u>	
A községi pénztárból szerződés szerint	–
A tanítótól mindennemű ellátás	–
– <u>Kántor</u>	
Szabad lakás	10 Ft
Szántó föld	42,24 Ft
Kert	4,57 Ft
Szőlő	–
Rét	9,46 Ft
Legeltetési jog	1,30 Ft
Összesen:	63,37 Ft
	+
Illetmény minden házaspártól 1 véka búza kétszerese	
186 pár után 46 ½ köböl rozs	134,30 Ft
3 öl tűzifa per 6 Ft	18 Ft
A község minden házaspárjától per 12 Ft	37,12 Ft
Templomi pénztárból	–
Alapítványi kamatokból	–
Stóla 5 évi átlaga szerint	5 Ft
Más jövedelemforrásból	–
Káptalantóli jövedelem	3 Ft
Összesen: 296,19 Ft	
– <u>Harangozó</u>	
Szántó föld	21,19 Ft
Kert	1,2 Ft

Szőlő	–
Rét	5 Ft
Legeltetési jog	1 Ft
Terménybeli illetmény	
186 pár után ½ véka kétszeres búza 23 köből per 3 Ft	69,45 Ft
A községtől 1 öl fa per 6 Ft	6 Ft
A templom bevételeiből	–
Alapítványi kamatból	–
Stóla jövedelem 5 évi átlag szerint	2 Ft
Harangozásból	1 Ft
<u>Minden pár után 6 Ft</u>	<u>14,4 Ft</u>
Összesen: 121,23 Ft	

Évi kiadásai

– <u>a tanítónak:</u>	
A kántor ellátása	–
Adó	–
Iskolalátogatás	–
– <u>a kántornak:</u>	
Adó	19,19 ½ Ft
Iskolailleték	1,19 Ft
– <u>a harangozónak:</u>	
Adó	7,33 ½ Ft
<u>Iskolailleték</u>	<u>0,42 Ft</u>
Összesen:	8,16 ½ Ft

Az okmányt aláírták: iskolafelügyelő, plébános, harangozó, tanító, jegyző.

Egerszalók

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület: egri

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

– <u>Tanító</u>	
– <u>Segédtanító</u>	
Kántortól illetmény fejében	60 p
<u>A tanítótól mindennemű ellátás</u>	<u>80 p</u>
Összesen:	140 p

– <u>Kántor</u>	
Szántó föld 3 hold 1200 □ 1600 □	16 p
Rétben 2 kaszás	12 p
Legelő 5 holdban	4,15 pft
6 öl tűzifa per 6 Ft	36 pft
Összesen:	68,15
Deputációban 1 ice vaj	7 Ft
Stóla 5 évi állapotának	25
Rainer Alapítvány	
230 pár után 57 ½ köből búza per 5 pengő ft	172,30
230 pár készpénz	46
Földmunkáltatás	10
Összesen:	283,50 Ft
– <u>Harangozó</u>	
Szántó föld 4 hold 1105 □ 1600 □	14,12
Réten 1 kaszás	6,14
Legelőben 2,5 hold	2,7
230 pár után 28 ¾ köből búza per 3 Ft	86
230 pár után 6 krf.	23
2 öl tűzifa per 6 ft	12
Stóla évi átlaga szerint	10
Harangozás	5
Földmunkáltatás	5
Összesen:	125 Ft

Évi kiadásai

– <u>Tanítónak:</u>	-
– <u>Segédtanítónak:</u>	-
– Bírói illeték	3,12 Ft
– Segédtanító	80
– Adó	11
– Községi pótdadó	15
– Egyén értéki illeték	0,3
– <u>Harangozónak:</u>	
Évi adó	8 Ft
Községi pótdadó érték	1,12 Ft
Egyéni adó	0,26 Ft

Az iskolában fával fűtenek a helység pénzén.

Az 1859-ben elküldött jelentést a plébános, az iskolaigazgató, a tanító, a harangozó és a község előjárói írták alá.

Egerszólát

Érseki megye: Eger

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület: egri

Szolgabírói járás: egri

Római katolikus anyaplébánia

Alsó elemi iskolás létszám: 116 (fiú: 57, leány: 59)

Községi iskola állapota: jó. A tanítás 1 szobában délelőtt és délután 5 órában történik.

1 tanító és 1 segédtanító magyar nyelven tanít. A hitoktatást a plébános látja el.

Jövedelmek:

– <u>Tanító</u>	
Földek, kert, szőlő, rét, legelő, termény	–
Segédpótlék a vallási alapból	–
Kárpótlási járulék	–
Helybéli iskola alapból	–
Községi pénztárból	–
Alapítványi alapból	–
Pótjáradék a templom jövedelmeiből	–
Más forrásokból	–
Iskolapénzekből	–
– <u>Segédtanító jövedelme</u>	
A községi pénztárból szerződés szerint	60 Ft
<u>A tanító kántortól mindenféle ellátás</u>	<u>100</u>
Összesen:	160 Ft
– <u>Kántornak</u>	
Szabad lakás	–
Szántó	3 Ft
Kert	2 Ft
Legelő	12 Ft
5 öl tűzifa / 6 Ft	30 Ft
3 szekér széna / 12 Ft	36 Ft
Stóla pénz	7,30
<u>4 ice vaj</u>	<u>3,12</u>
Összesen:	94,32 Ft

4 köből rozs / 3 Ft	120 Ft
Község 160 házaspárjától / 12	22 Ft
Termésekből 5 évi átlag	25
<u>Bor a községtől</u>	<u>1 Ft</u>
Összesen:	272 Ft

– <u>Harangozó</u>	
Szabad lakás	–
Szántó föld 1,5 hold	1,22 Ft
.....	2,21 Ft
Legelő 5 hold	5,19
1 szekér széna / 10 öl	10
20 köből rozs	60 Ft
Község 160 házaspárja / 6 Ft	16 Ft
Termésekből 5 évi átlag	10 Ft
<u>Depertamentum borra</u>	<u>1,8 Ft</u>
Összesen:	108,1 Ft

Évi kiadás

– <u>kántornak, tanítónak:</u>	
Segédtanító	100 Ft
Adó	11,25
<u>Adó egyéni részről</u>	<u>0,59</u>
Összesen:	112,24
– <u>harangozónak:</u>	
Adó	6,10 Ft
Illeték	0,22 Ft
Összesen:	6,32

Aláírások: plébános-iskolaigazgató, tanító, jegyző, községi előljárók.

Feldebrő

Érseki megye: egri
Iskolakerület: Heves

Közigazgatási terület: Buda-Pest
Megye: Heves
Szolgabírói járás: egri

Római katolikus iskola

Az iskola épülete Debrő község tulajdona, 4 szobából áll, a tanító lakása 2 szoba, konyha, kamra, istálló, kocsi fészter.

Iskola állapota jó – karbantartása községi feladat.

A tanítás délelőtt és délután folyik.

A tanulók száma: 186 (fiú: 108, leány: 78)

Tanító és segédtanító tanítja őket magyar nyelven. A vallástant a helyi plébános tanítja.

Jövedelmek:

- Tanítónak
  - Földek, rét, szőlő, legelő –
  - Terményből 5 köből rozs per 3 korona 15 p
  - Pótlék a vallási alapból –
  - Kárpótlási járulék az evangélikusoktól –
  - Helybeli alapból –
  - Községi pénztárból 4 pen.
  - Pót jutalom a templom jövedelméből –
  - Más forrásból –
  - Iskola pénztárból nem fizetnek.
- Segédtanító
  - A községi pénztárból szerződés szerint 60 p
  - A tanító kántortól ellátásra 100 p
- Kántornak
  - Szántó föld 14 hold 58 □ 70 pft
  - Rét 5 hold 25 □ 20 pft
  - Kert 5 pft
  - ½ legelő 10
  - Szőlő –
  - Terményekben 360 pár után 9 köből rozs per 3 pengő 270 p
  - 3 kocsis széna per 5 pengő 15 p
  - Templomi pénztár 72 p
  - Alapítványi kamat –
  - Iskola önállóság szerint 75 p
  - 8 ice vaj 6 p
  - Bor 6 p
- Harangozó egyházi
  - Szántó 7 hold 25 □ 35 Ft
  - Kert 2 Ft

Rét 2 hold 288 □	10
½ legelő	5
360 házaspár minden pár után 43 köből rozs per ...	135 pft
Fa illetmény	–
A községtől 360 pár után juttatás	–
Templom pénztárából	–
Stóla 5 évi átlaga után juttatás	–
Alapítványi kamatból	–
Harangozásból 5 évi átlag szerint	25 pft

Évi kiadás

– <u>Tanítónak, kántornak</u>	–
–	
– <u>Segédtanítónak</u>	400 pft
Adó, egyéni érték illeték	–
– <u>Harangozónak</u>	
Félév munkáltatása	-40 pft
Adó	-15 pft
Egész érték illeték	7,20

Az iskolát fával fűtik a község pénzén. Aláírók a község elöljárói, plébános, jegyző, tanító.

Felnémet

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület: községi

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Római katolikus iskola, a tanítói szolgáltatás mellett a hozzá tartozó mellék-szolgáltatások is megtalálhatóak.

Az iskola védnöke a község.

A tanító személyére javaslatot tehet a kerületi esperes plébános elöljáróság.

Iskolaköteles gyerekek száma: 179 (fiú: 94, leány: 85)

Az iskola a község tulajdona. 1 nagy tanulószoba van. A tanítónak 2 szobája, egy konyhája, istállója, kocsifészere van. Az iskola állapotán javítások szükségesek – ez a község feladata. A tanítás délelőtt 3 óra és délután 2 óra gyakorlás a tanító felügyelete alatt. Az oktatás magyar nyelven folyik. A vallástan tanítása a plébános feladata.

Jövedelmek:

– <u>Tanítónak</u>	
Rét, kert, szántó, legelő	–
Templomi illetmény	–
Segélypótlék vallási alapból	–
Kárpótlási jutalék	–
Helybeli iskola alapból	–
Község pénztárból	–
Alapítványi kamatból	–
Más forrásból	–
Iskolapénzből	
– <u>Segédtanító</u>	
A községi pénztárból szerződés szerint	60 Ft
A tanító kántortól mindenbeli ellátás	100 Ft
	160 Ft
– <u>Kántornak</u>	
Szántóföld 18 hold	76,30 p
Rét, kert, szőlő, legelő	–
Templomi illetmény 250 házaspár után	130,60
4 öl fa per 6,30 pft	86
6 pint bor megváltása	1,36
Minden házaspár 250 pár után	50
Alapítványi kamatból	–
Stóla 5 évi átlaga	2
Harangozásból	12
	184,50 pft

Évi kiadás

– <u>Tanítónak</u>	–
– <u>Kántornak</u>	
Tanítótól illetmény	100 pft
Adó	23 $\frac{3}{4}$
Községi pótdók	3,40
Egyéni családi adó	1,13
	127,2 $\frac{3}{4}$

– <u>Harangozónak</u>	
9 hold szántó földes munkálata	20
Adó	12,56
Községi pótdóban	1,55
<u>Illeték egyéni családi adó</u>	<u>42</u>
	35,33

Aláírók: községi előljárók, plébános, jegyző, tanító, kántor, harangozó. 1859-ben kelt jelentés.

Felsőtárkány

Érseki megye: egri
Iskolakerületi ig.: Heves

Közigazgatási terület: Buda-Pest
Megye: Heves
Szolgabírói járás: egri

Jövedelem:

– <u>A kántornak mint tanítónak a községi pénztárból</u>	50 Ft
– <u>Kántornak</u>	
Házi kert 1 hold	5 1/5 Ft
Szántóföld 14 hold 228 □	48 Ft
Rét 5 hold	13,30
½ sertés vagy tehén utáni legelő	4 Ft
296 pár után 1 véka 74 köből rozs	222 Ft
5 öl tűzifa	35 Ft
Canonica visitacio	12,25
296 házaspártól eddig 12x	59,15
<u>Stóla 5 évi átlag szerint</u>	<u>1</u>
	454,55
– <u>Harangozónak</u>	
Szántóföld 5 hold 420 □	21,45
Rét 1 hold	3,23
Házi kert 360 □	1,26
¼ sertés vagy tehén utáni legelő	2
Terményben 290 pár után 18 ½ köből rozs	55,30
Stóla 5 évi átlaga	5
2 öl tűzifa	14
296 házaspár után	14,48

Évi kiadás

– <u>Tanítónak</u>	-
– <u>Kántornak</u>	
1 évi egyenes és pótlódó	17,55
<u>Illetmény egyenérték</u>	1,56
	19,51
– <u>Harangozónak (egyházfi)</u>	
1 évi egyenes pótlódó	11,51
<u>Illeték egyenérték</u>	39
	12,30

Füzesabony

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület: Tiszán inneni

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Az iskola alsó elemi. Községi iskola: 279 (fiú: 173, leány: 124) tanköteles tanuló van.

Fiúiskola: 1 tanító, 1 tanterem, 3 tanítói szoba, 1 kamra.

Leányiskola: 1 tanító, 1 tanterem, tanító kántorlak, 2 szoba, 1 kamra, 1 istálló, ½ kert

Az iskola állapota jó, a községnek kell gondoskodni a karbantartásról. Az oktatás nyelve a magyar nyelv. A vallástant a plébános tanítja.

Jövedelmek:

– <u>Kántornak</u>	
Földek, kert, szőlő, rét, legelő	–
Terményben fa illetmény	–
Segély pótlék állami alapból	–
Kárpótlási jutalék	–
Helybeli iskolai alapból	–
Községi pénztárból	–
Alapítványi kamatból	–
Pójtutalom a templom jövedelméből	–
Iskolapénzekből	–
– <u>Tanítónak</u>	
Grell Jenő szolgabíró 1852. évi jelentése szerint is	200 Ft

– <u>Leánytanító</u>	
Kántortól	70 Ft
<u>Mindennemű ellátás</u>	100 Ft
Összesen.	170 Ft
– <u>Kántornak</u>	
Szántóföld 10 hold 772 □	14,48 Ft
Kert 678 □	3,26
Szőlő	–
Rét 4 hold	24,00
Legeltetési jog	,24
450 házaspár után 4 köből 2 hold/3 pen.	337,50
A község 450 házaspárjától per 4 pengő	90
Templom pénztárából	–
Alapítványi kamatból	–
Templom pénztárából	–
Stóla 5 évi átlaga	37
4 öl tűzifa per 6 Ft	24
Más jövedelem forrás	–
– <u>Harangozónak</u>	
Szántóföld 6 hold 956 □	21,54
Kert 1 öl (hold)	6,7
Szőlő	–
Rét 2 hold	12,13
Terményben 450 pártól ¼ búza per 56 p.	168,45
Községtől	–
Templom pénztárából	–
Alapítványi kamatból	–
Stóla 5 évi átlag szerint	6
Harangozásból	21
Összesen:	235,1
<i>Évi kiadás</i>	
– <u>Leánytanító</u>	
Segédtanítói és kántor ellátás	100 Ft
Készpénz	70 Ft
Adó	23,25
Illeték egyéni eset	23,25

– <u>Tanító</u>	
Adóra	3,12
– <u>Harangozó</u>	
Adóra	11,42
Illeték egyéni	1,6
Összesen:	12,48

Az iskola fával tüzel, a község fizeti.

Kál

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület: közép-hevesi

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Római katolikus vallású iskola, községi és alsó elemi. A tanulók száma 150 fő (fiú: 80, leány: 70), a vallástant a plébános oktatja. Az iskola számára 2 szoba van. A tanítónak 4 szoba, 1 kamra, 1 konyha, 1 pince, 1 istálló. A segédtanítónak 1 szoba. Az iskola épülete jó, a község tartja fenn. A tanítás délelőtt és délután folyik magyarul. A vallástant a helybeli plébános tanítja.

Jövedelem:

– <u>Tanítónak</u>	
12 pozsonyi mérő rozs per 3,30 fr	18 Ft
Község pénztárából	72 Ft
– <u>Segédtanítónak</u>	
Község pénztárából	60 Ft
A tanítótól mindenféle ellátás fejében	100 Ft
– <u>Kántornak</u>	
Szántóföld 17 hold 1150 □	90
Kert 450 □	–
Szőlő 5 hold 600 □	21
Legeltetési jog ½ telek illetőségben	–
Terményben minden házaspártól ½ mérő pozsonyi rozs	
400 pár után 200 pozsonyi mérő	200 Ft
A község minden egyes házaspártól pengő per	
2 öl tűzifa per 6 Ft	72 Ft
Stólából 5 évi átlag szerint	50 Ft

Szalonna és sójárdék készpénzben	5 Ft
Két kocsi széna per 8 Ft	16
5 ice vaj icéje 40 fin.	2,20
	455
– Harangozónak	
Szántó föld 9 hold 1127 □	6 Ft
Kert 200 □	–
Szőlő	–
Rét 1 hold	7 Ft
Legeltetési jog 1/8 telek illetőségben	2 Ft
Terményben 400 házaspártól 100 pozsonyi mérőben	150 Ft
1 kocsi tűzifa per községi ajánlatból	4,30
Természetbeni 400 házaspár után 200 pozsonyi mérő búza	150 Ft
Legeltetési jog 1/8 telek illetőségben	4,30 Ft
Stólából 5 évi átlag szerint	–
Harangozásból	8 Ft
	116 Ft

Évi kiadás

– <u>A tanító-kántornak mindenbeli ellátására</u>	700 Ft
– <u>A kántornak</u>	
Országos adóra	31,50
Illeték egyenértéke	3,17
<u>Községi adóra</u>	2,31
	23,37
	(szerintem elírás, helyesen: 36,98 Ft)
– <u>Harangozónak</u>	
Országos adóra	9,11 Ft
Illeték egyenértéke	-41
<u>Községi adó</u>	2,15
	12,7

Kápolna

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület:

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Az iskola neve plébániai, alsó elemi védnöke a község. Tanköteles: 200 fő (fiú: 98, leány: 102). Az iskola épülete községi tulajdon, mely áll: 1 tanulószobából.

A tanítónak 2 szobája van, hozzá kamra, konyha, istálló, koci fészter. A tanítás délelőtt és délután folyik tanítóval és segédtanítóval, magyarul. A vallást a plébános oktattatja.

Jövedelmek:

– <u>Tanítónak</u>	
Rét, kert, szőlő, legelő	–
Termény 17 pozsonyi mérő rozs 1/70	18 Ft
Fa illetmény	–
Segély pótlék a vallási alapból	–
Kárpótlási jutalék a helybéli iskolai alapból	–
Községi pénztárból	–
Alapítványi kamatból	–
Pótjutalom a templom jövedelméből	–
Más jövedelméből	–
Iskola pénzből	–
– <u>Segédtanító</u>	
A községi pénztárból szerződés szerint	60 Ft
A tanítótól mindennemű ellátás	100 Ft
– <u>Kántornak</u>	
Szántóföld 20 hold 250 □	85,47
Kert 288 □	1,20
Szőlő	–
Rét 174 □	,50
Terménybeli illetmény minden házaspártól	
½ pozsonyi mérő rozs per 1,80	187,70
A község minden házaspárjától per 12 p.	50
Templom pénztárából	–
Stólából 5 évi átlag szerint	12
<u>Más jövedelem forrás</u>	–
Összesen:	365,27
– <u>Harangozónak</u>	
Szántóföld 9 hold 675 □	40,50
Kert 264 □	1,16
Szőlő	–
Rét 309 □	13

Legeltetés jog	5
Terménybeli illetmény 250 pár után $\frac{1}{4}$ pozsonyi mérő rozs	93,45
Fa illetmény	–
Községtől	–
Templom pénztárából	–
Alapítvány kamatból	–
Stóla jövedelem	–
<u>Harangozásból 5 évi átlag szeint</u>	<u>10</u>
Összesen:	151,40

Évi kiadás

– <u>A tanítónak (kántor egyszersmind)</u>	
Segédtanító – kántor ellátása	100
Adóra – lásd a kántor kiadásait	
– <u>Kántornak</u>	
Segéddel – lásd a kántor kiadásait	
Adóra	17,24
<u>Egyéni éték illeték</u>	<u>1,4</u>
Összesen:	18,28
– <u>Harangozónak</u>	
Adó	10,26
<u>Egyéni érték illeték</u>	<u>,29</u>
	10,55 p

Az iskolát fával fűtik a község költségén. A jelentést 1857. szept. 11-én készítették el.

Kerecsend

Érseki megye: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest

Iskolakerület:

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Az iskola neve római katolikus anyaplébániához tartozó alsó elemi. Az iskolaköteles gyerekek száma: 225 (fiú: 209, leány: 116). Az iskola épülete községi tulajdon, 1 nagy iskolaszobából áll, a tanítónak 3 szobája van, hozzá kamra, konyha, istálló, kocsfi fészter. Az iskola felállítása és karbantartása a község kötelessége. A tanítás délelőtt és délután 5 órában folyik, magyar nyelven, tanítóval és segédtanítóval. A vallásra a helybeli plébános tanítja a gyerekeket.

Jövedelem:

–	<u>Tanítónak</u>	
	Föld, kert, szőlő, rét, legelő	–
	Terménybeni illetmény 12 pozsonyi mérő rozs per 1,30 Ft	18 Ft
	Fa illetmény	–
	Segélypótlék a vallási alapból	–
	Kárpótlási járulék	–
	Helybeli iskola alapból	–
	Községi pénztárból évenként, a canonica visitatio alapján	12 Ft
	Alapítványi kamatból	–
	Pójtutalom a templom jövedelméből	–
	Más forrásokból	–
	<u>Iskola pénztárából</u>	–
	Összesen	30 Ft
–	<u>Segédtanító</u>	
	Községi pénztárból	60 pengő
	<u>Tanítótól mindennemű ellátásra</u>	120 p
	Összesen	180 p
–	<u>Kántornak</u>	
	Szabad lakás	16 Ft
	Szántóföld 13 hold	80 Ft
	Kert 1 hold	12 Ft
	Szőlő	–
	Rét 6 hold	110
	Legeltetési jog	18
	320 házaspár után 80 köből rozs per 3 Ft	240 Ft
	6 öld tűzifa per 6 Ft	36 Ft
	A község minden házaspárjától	60 Ft
	Alapítványi kamatból	–
	Stóla 5 évi átlaga	30 ft
	Deputatum	12 Ft
–	<u>Harangozónak</u>	
	Szántóföld 6 hold 600.	110
	Kert	–
	Szőlő	–
	Rét 3 hold	20

Legeltetési jog 1 ½ hold	9
Terménybeni illetmény 320 pár után 40 köből rozs pozsonyi mérő ½ per 3 Ft	120
Fa illetmény 2 öl tűzifa per 6 Ft	12 Ft
Községtől	–
Templompénztárból	–
Alapítványi kamatból	–
Stóla pénz 5 évi átlaga	8
Házaspártól	10
<u>Minden pár után</u>	<u>32</u>
Összesen	251

Évi kiadás

– <u>Tanító</u>	
Segédtanítónak	–
Adó	–
<u>Egyenérték illeték</u>	<u>12</u>
	12 Ft
– <u>Harangozónak</u>	
Adó	9 Ft
<u>Egyenérték illeték</u>	<u>6 Ft</u>
	15 Ft

Az iskolát fával fűtik a község költségén. 1859. ápr. 25-én küldték el a jelentést, melyet aláírtak: a plébános-iskolaigazgató, tanító, jegyző, előljárók.

Kisnána

Közigazgatási ker.

Megye: Heves

Szolgabírói járás: egri

Érseki megye: Heves

Az iskolakerület Felső és Nána községből áll. Az iskola védnöke a hívek községe. A tanítót ajánlja: a kerületi esperes mint iskolafelügyelő, a helybeli plébános mint iskolaigazgató és a hívek községe. Az iskolába járó gyerekek száma 165 (fiú: 91, leány: 75). A kántortanító egyik szobája szolgál iskolául, mely a hívek községének tulajdona. A kántornak 1 szobája van, hozzá kamra, hambár. Az iskola állapota jobb, a karbantartást a hívek végzik. Délelőtt a nagyobb gyerekek tanítása zajlik, délután a kisebbeké, 4-5 órában. A tanítás magyarul folyik. A vallásoktatás a plébános feladata.

Jövedelem:

– <u>A kántornak, mint tanítónak</u>	
1 köből rozs kétszeres per 3 pfiáva	12 p.
<u>Községi pénztárból canonica visitatio alapján</u>	–
Összesen	12 p.
– <u>Mint kántornak</u>	
3 hold szántó föld és 90 □	24 p.
246 pártól járandó 81 2/4 köből rozs per 9 p. forintjával	184,30
246 pár után 12 véka vagy köből rozs	49,36
8 öl tűzifa 3 pf-val ölre véve	32
3 nyári szekér széna per 10 pf-val	30
Élelmi értékekre canonica visitatio alapján	24 váltó
Stólából 5 évi átlag szerint	40 váltó
Vetőhely 100 □	5
	325,6
	40 váltó
– <u>Harangozónak</u>	
1 hold 750 □ szántó 1 évi jövedelme	4,59 pen.
240 pár hívótól 30 3/4 köből búza	92,15 pengő
Stólából 5 évi átlag	15 váltó
<u>Harangozásból</u>	10 váltó
	97,8 pengő
	25 váltó

Évi kiadás

– <u>Tanítónak</u>	
Segédtanító élelmezése	70 p.
<u>Országos adó</u>	13,19 p.
	83,19 p.
– <u>Egyházi harangozó</u>	
Országos adó	5,40 p.

Kompolt

Érseki megye: Heves
Iskolakerület: egri

Közigazgatási terület: Buda-Pest
Megye: Heves
Szolgabírói járás: egri

Az iskola alsó elemi, védnöke a község. Az iskolaköteles gyermekek száma 147 (fiú 73, leány 74). Az iskola épülete községi tulajdon. Helyiségek: 1 iskolaszoba,

tanítói lak, mely 2 szoba konyhával, kamrával, fűskamrával, pelyvással, pincével, kocsi fészettel. Az iskola épülete közepes állapotú, 1807-ben épült, karbantartása a község dolga. A tanítás délelőtt és délután 4 órában folyik, 1 tanítóval és 1 segédtanítóval, magyar és német nyelven. A vallástant a kápolnai plébános oktatja.

Jövedelem:

– <u>Tanítónak</u>	
Föld, kert, szőlő, legelő, rét	–
Terményben 50 pozsonyi mérő rozs és 50 pozsonyi mérő rozs helyén 153 8/4 a község vetésében választmányilag megajánlott	19 p.
Segélypótlék a vallási alapból	–
Kárpótlási járulék	–
Helybéli iskola alapból	–
Községi pénztárból évenként	–
Alapítványi kamatból	–
Pótjutalom a templom jövedelméből	–
Más jövedelmi forrásból	–
Iskolapénztárból	–
– <u>Segédtanítónak</u>	
Az iskola pénztárából szerződés szerint	60 f.
– <u>Kántornak</u>	
Szántóföld 4 hold 600 □	22,3
Kert 600 □	3,4
Szőlő, rét	–
Legeltetési jog 11 marha után	11
Összesen	36,7
Terménybeni illetmény minden házaspártól ½ pozsonyi mérő 260 pár után 100 pozsonyi mérő rozs per 1,30 f.	195 p.
A község minden huszad párjától	32 Ft
3 öl tűzifa per 6 Ft	18 Ft
4 ... után per 10 pf	20
4 ice vaj per 48 kr	–
Alapítványi kamat	4,18
Deputátum készpénzben	–
Más jövedelem forrás	–

– <u>Harangozónak</u>	
Szántóföld 600 □	3
Kert, szőlő, rét	–
Legeltetési jog 2 db. marha után	2
Terménybeni illetmény 260 pár után minden házaspártól $\frac{1}{4}$ mérő	
pozsonyi per 1,30-cal számolva mérőjét	97,30
Fa illetmény	–
Községtől	–
Templom pénztárából	–
Alapítványi kamatból	–
Stóla	–
Harangozásból 5 évi átlag	6
<u>Község minden házaspárjától</u>	26
	134,60

Évi kiadás

– <u>Tanítónak</u>	
Segédtanítónak	120 Ft
Adó	–
Iskolalátogatás	–
– <u>Kántornak</u>	
Adó	5 Ft
– <u>Harangozónak</u>	
Adó személy és ház mivel saját tulajdonában lakik	1,90
Illeték	,20

Aláírók: plébános-iskolaigazgató, tanító-kántor, harangozó, jegyző, községi előjárók.

A terjedelmi keretek miatt a teljes jelentés bemutatására nem vállalkozhattam. Éppen ezért csak anyaplébániákhoz tartozó iskolák bevallásait közöltem. Egyetlen kivétel Deménd, ma Demjén, amelynek nagyon pontos volt a bevallása, ezért mintaként bevettem tanulmányomba. Ezekből az iskolabevallásokból sok értékes adatot olvashatunk ki, így például azt, hogy az iskola épülete községi tulajdon, illetve az iskola igazgatója a plébános, valamint azt, hogy a tanítók milyen kevés jövedelemmel bírtak. Zavaró ugyanakkor a forrás következtetlensége, ugyanis eltérő pénznemben adja meg az adatokat. Ebben az időben többféle pénznem volt használatban, a dénár a forint váltópénze volt. 1 magyar forint 100 dénárnak felelt

meg. A krajcár a rajnai forint váltópénze, 1/60 értékben. Ezen kívül megtaláljuk a forintot (magyar), amely egyenértékű 100 dénárral, a rajnai forintot, amelynek egyenértéke 60 krajcár. A váltóforint és pengőforint 100-100 krajcár volt.¹⁵

A tisztviselők fizetése is változó volt. 1811–12-ben váltóforintban kapták meg a pénzüket, így a tanító jövedelme 160, a plébánosé 800, a kántoré 41 és $\frac{3}{4}$, a harangozóé 50 váltóforint volt. 1844-ben pengőforintban kapták a jövedelmüket. Pl. a plébános 800, a kántor 263 és a harangozó 50 pengőforintot kapott.¹⁶ Ezek a pénznemek 1858-ig voltak érvényben, ekkor Ferenc József egy új rendeletet adott ki, és bevezették az aranyforintot, ezüstforintot, ezüsttallért és ezüstkrajcárt.¹⁷

Kiderül az is, hogy az iskolákban fával fűtöttek, amelyet a község fizetett mindenütt.

Nem tudjuk meg viszont, hogy milyen volt a tantermek berendezése, milyen tárgyakat tanítottak, milyen tankönyveket és módszereket használtak. Szintén nincs adatunk a tanítók és a segédtanítók végzettségéről. Érdekes kérdés lenne az is, hogy az iskolaköteles gyerekek közül hányan végezték el a községi alsó elemi, hányan tanultak meg ténylegesen írni, olvasni. A megye összes településének iskolai bevallását elolvasva rá kell jönnünk, hogy nem ok nélkül kérték a bevallások elkészítését 1863-ban, mivel azok számszaki tekintetben pontatlanok és hiányosak voltak nagyon sok esetben. A pontatlanságok ellenére elmondhatjuk, hogy az iskolabevallások nagyon értékes források, amelyeket megfelelő forráskritikával kezelve nagyszerűen fel lehet használni az iskolák és tanítók helyzetének bemutatásához.

¹⁵ *Nemes Lajos*: Eger város önkormányzata 1687-től 1848-ig. HML Eger, 2001. 232.p.

¹⁶ *Nemes i.m.*: 78.p.

¹⁷ *Fux Kornél – Hölgyné Angelotti Zsuzsanna*: Magyar pénzürmék és papírpénzek. Tankönyv Kiadó, 1981. 68-84.p.

Fiziker Róbert

GYILKOSSÁG EBÉDRE

(MERÉNYLET AZ OSZTRÁK MINISZTERELNÖK ELLEN – 1916)

A Lajtán túli Habsburg Birodalom utolsó bő fél évszázadának története tele van erőszakos cselekményekkel. 1853. február 18-án Libényi János szabósegéd – az aradi vértanúk kivégzését megbosszulandó – sikertelen merényletet követett el Ferenc József ellen Bécsben, a Kärtnertor közelében fekvő bástyánál.¹ 1867. június 19-én a Mexikó császáranak kikiáltott Habsburg Miksa főherceggel végeztek a Benito Juárez vezette köztársaságpárti felkelők Querétaróban. 1889. január 30-án a trónörökös, Rudolf főherceg és szeretője, Maria von Vetsera halt meg tisztázatlan körülmények között a mayerlingi vadászkastélyban. 1898. szeptember 10-én egy fiatal olasz anarchista, Luigi Luccheni szíven szúrta a genfi kikötőben Erzsébet királynét. Természetesen meg kell említeni az 1914. június 28-i, Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége, Chotek Zsófia életét kioltó szarajevói merényletet, amelynek legapróbb részleteit és következményeit is körbejárták a 2014-es első világháborús centenáriumi év különböző bel- és külföldi megemlékezésein.

Ezek mellett szinte eltörpülnek, vagy legalábbis jóval kisebb figyelmet kapnak az Ausztriában 1918 után történtek. 1924. június 1-jén Karl Jaworek szövőmunkás kísérelt meg merényletet Ignaz Seipel prelátus, kancellár, az önálló köztársasági Ausztria egyik megteremtője ellen. 1934. július 25-én Otto Planetta golyója oltotta ki az osztrák hivatásrendi berendezkedés atyja, Engelbert Dollfuss kancellár életét a megghiúsult nemzetiszocialista puccskísérlet során.² Sőt, az elmúlt negyedszázad sem múlt el

---

¹ Libényi merényletéhez részletesen lásd Tuza Csilla: Merénylet Ferenc József ellen. http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/merenylet_ferenc_jozsef_ellen.html (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 19.)

² Az osztrák első köztársaság (1918–1933/34) idején elkövetett merényletekről lásd Botz, Gerhard: *Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918–1934*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1976.

a szomszédban véres események nélkül. Az 1993. december 5-én Helmut Zilk bécsi szociáldemokrata polgármester elleni levélbomba-merénylet elkövetője Franz Fuchs, egy szélsőjobboldali fanatikus volt. Ugyancsak ő a felelős a négy fiatal oberwarti roma halálát eredményező, 1995. február 5-i csőbomba-merényletért.³

Egy elfeledett attentátum⁴

Gavrilo Princip hírhedt merénylete és Tisza István 1918. október 31-i meggyilkolása sajátos keretet biztosít az első nagy világégéshez, Ausztria–Magyarország utolsó háborújához. Mindkét esetben az Osztrák–Magyar Monarchia emblematisz alakját választották ki az elkövetők – az utóbbi esetben négy, máig nem azonosított katona –, ugyanakkor Ferenc József halála előtt nem sokkal Bécsben is eldőrdült egy fegyver.⁵

Fenyő Miksa, a *Nyugat* alapító főszerkesztője az irodalmi és kulturális folyóirat 1916. évi 21. számában idézett fel egy 1915-ös osztrák tréfát. Eszerint a sógorok elképzelték egy interpellációt, mely az osztrák képviselőházban hangzana el: „*Igaz-e az, hogy Stürgkh gróf miniszterelnök a háború kezdetén meghal, s ha nem igaz, mit szándékszik az ellen az osztrák kormány tenni?*”⁶ A kérdésre a választ nem a kormány adta meg és nem csupán azért, mert a képviselőház ülését 1914 tavasza óta szüneteltették Ausztriában. A szarajevói merénylet és a pacifista Jean Jaurès 1914. július 31-i meggyilkolása után 1916 őszén egy pacifista gyilkolt.⁷

1916. október 21-én Dr. Friedrich Adler fizikus, Albert Einstein munkatársa és nem mellesleg az osztrák szociáldemokrata párt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei, SDAP) – a háború kitörése után lemondott⁸ – titkára, újságíró, a

³ Az 1945 utáni időszakhoz lásd Pohanka, Reinhard: *Attentate in Österreich*. Styria Verlag, Graz, 2001. Mindenesetre ez a rövid felsorolás is el kell, hogy gondolkodtasson a balkáni nációk, főleg a szerbek erőszakosságáról hirdetett toposzok viszonylagosságát illetően.

⁴ A per talán legalaposabb elemzését nyújtja Ardel, Rudolf G.: *Der Prozeß gegen Friedrich Adler*. In: Stadler, Karl R.: *Sozialistenprozesse. Politische Justiz in Österreich 1870–1936*. Europa Verlag, Wien, München, Zürich, 1986. 181–232.

⁵ Az egyetlen magyar nyelvű, tudományos-ismeretterjesztő feldolgozás: Merényi László: *Pisztolylövés Bécsben. Friedrich Adler merénylete a kormányfő ellen*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.

⁶ Fenyő Miksa *Stürgkh gróf* című írása elérhető <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00209/06393.htm> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

⁷ Schneider, Manfred: *Das Attentat. Kritik der paranoischen Vernunft*. Matthes & Seitz, Berlin, 2010. 380.

⁸ Maderthaner, Wolfgang: *Friedrich Adler (1879–1960)*. In: Benser, Günter – Schneider, Michael (Hrsg.): „Bewahren – Verbreiten – Aufklären”: Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung. Förderkreis Archive und Bibliotheken zur Geschichte der Arbeiterbewegung, Berlin, Archiv der Sozialen Demokratie der Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn, 2009. 13–18. Adler két levelet is írt pártjának (1914. augusztus 8-án és 13-án), melyekben felajánlotta lemondását. Érdekes, hogy már az első levélben utalt arra, hogy elvtársainak „nyílt és őszinte röplapot” kíván eljuttatni és „a legnagyobb röplap egy merénylet!” Siebert,

párt ikonikus vezetőjének, Victor Adlernak⁹ a fia, a bécsi Meißl & Schadn szálló¹⁰ első emeleti éttermében elfogyasztott egy háromfogásos menüt.¹¹ Majd a szociáldemokrata pártvezetés megalkuvó politikája, illetve az alkotmányosságot a nevezetes 14. §¹² segítségével már 1914 márciusában felszámoló¹³ kormányzati „fortwursteln” (nyavalygás, pepecselés)¹⁴ és a három háborús év alatt összesen 181 rendeletet kiadó¹⁵ ún. „Stürgkhei”¹⁶ elleni tiltakozásul egy – 1915 tavasza óta a könyvszekrényben őrzött – Browninggal, három lövéssel kivégezte Karl Stürgkh osztrák miniszterelnököt. Állítólag tette elkövetése előtt felkiáltott: „Le az abszolutizmussal, békét akarunk!”, de ezt az eljárás során meghallgatott tanúk közül senki sem erősítette meg.¹⁷

Michael: *Der Mord am k. k. Ministerpräsidenten Stürgkh*. In: Spiza, Leopold (Hrsg.): *Attentate, die Österreich erschütterten*. Löcker Verlag, Wien, 1981. 65–78., itt 71.

⁹ Apja olyannyira távol akarta tartani fiát a politikától, hogy olyan bécsi reáliskolába íratta be, ahol nem tanultak latint, így Fritz nem is pályázhatott később egyetemi tanulmányokra. Így került Zürichbe és lett fizikus. Siegert, Michael: *i. m.* 73.

¹⁰ Állítólag az épület helyén komponálta Joseph Haydn 1794-ben a nevezetes *Kaiserliedet*. A szálló a második világháborúban leégett, helyén a Hotel Europa áll.

¹¹ Maderthaner, Wolfgang: *Friedrich Adler und Graf Stürgkh – Zur Psychopathologie eines Attentats*. In: Maier, Michaela – Maderthaner Wolfgang (Hg.): *Physik und Revolution. Friedrich Adler – Albert Einstein: Briefe, Dokumente, Stellungnahmen*. Löcker Verlag, Wien, 2005. 19–53, itt 25.

¹² Az 1867. december 21-i *Staatsgrundgesetz* (állami alaptörvény, RGBl. Nr. 141) 14. §-a feljogosította a kormányt, hogy a *Reichsrat* üléseinek szünetében „átmeneti törvényerővel bíró” császári rendeletekkel, azaz a parlament kiiktatásával kormányozzon. Windisch, Daniel: *Friedrich Adler. Beiträge zu einer Biographie*. Diplomarbeit, Graz, 2005. 49.

¹³ A szükségrendeleti kormányzás a társadalom militarizálását célozta. Háttérbe szorították a polgárjogok gyakorlását, ténylegesen ellehetlenítették a pártok és a szakszervezetek működését, bevezették a cenzúrát, felszámolták az esküdtbíróságokat, a polgári közigazgatás katonai váltotta fel. A szintén militarizált üzemekben felfüggesztették a munkajogi és munkavédelmi rendelkezéseket. Mindez maga volt a „nyers önkény”. Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 48.

¹⁴ Bibó István is elemezte és „lagymatag, meggyőződés nélküli, egyik napról a másikra élő politikai gyakorlatként” jellemezte mindezt. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok, I. kötet, 1935–1944*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 295–603., Az osztrák köztársaság zsákutcája című alfejezet, itt 456.

¹⁵ Hubert Feichter írása a merényletről elérhető: <http://www.grin.com/de/e-book/146080/das-attentat-friedrich-adlers-auf-ministerpraesident-stuerghk> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 10.)

¹⁶ A Tisza-féle parlamentarizmus ebben a helyzetben szintén „csonka” maradt, erről Fenyő Miksa így vélekedett: „... megváltoztathatatlan döntéseket utólag a parlamentben kritika tárgyává tehettünk, miniszterelnöki nyilatkozatokat hallgathattunk, amelyek megremegtették a babonásak szívét, korhatárt emelhettünk, hiteket és új adókat szavazhattunk meg, holott mindezek odaát Stürgkh gróf dolgozószobája csendjében szivarfüst mellett intéződtek el.” Fenyő Miksa: *i. m.*

¹⁷ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 26.

Gerstli és táfelpicc

Az amúgy puritán, család nélküli, Ferenc Józsefhez hasonlóan tábori ágyon alvó¹⁸ és Fenyő Miksa szerint csak halálában államférfivá nemesedett áldozat¹⁹ személyének fontosságához – és az esemény súlyához – képest az elképedt és tanácstalan sajtó hamarosan napirendre tért a „pszichikailag terhelt fanatikus” merénylete felett: pártállástól függetlenül „szörnyű és nehezen magyarázható”²⁰ eseménynek minősítették Adler tettét.

A szociáldemokrata Arbeiter-Zeitung leszögezte, hogy számukra minden emberélet szent, és a gyalázatos, erőszakos tetteket határozottan elutasítják. Megrendülten állnak az áldozat és a pártban magára maradt –, de tisztelettel övezett, önmagát feláldozó – Adler előtt is.²¹ Megírták azt is, hogy a merénylet a következő hétre elvállalt egy előadást, előkészített újságja számára egy írást, illetve az Opera vasárnapi előadására is jegyet váltott.²² A keresztényszociális Reichspost arra hívta fel a figyelmet, hogy „most van igazán szükség a kitartásra” és a haza ellenségeivel szembeni fellépésre.²³

A Prager Tagblatt úgy vélte, hogy Stürgkh nem volt önkényúr, hanem egy józan állami hivatalnok, aki „a régi rendet régi eszközökkel”²⁴ akarta fenntartani, ahogy Adler sem egy képzetlen, magamutogató fanatikus, hanem egy józan, a politikai meggyőződését fennen hirdető teoretikus.²⁵ Adler egyébként tisztelte Stürgkh „világos meg-

¹⁸ Markus, Georg: *Zwei Portionen Tafelspitz! Die Stürgkhs und die Adlers*. <http://forum.ueber55.at/showthread.php?t=16203> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 19.)

¹⁹ Fenyő Miksa: i. m.

²⁰ A jelzőket tanulmánya címében is használja Koszyk, Kurt: „*Das furchtbare und schwer erklär-bare Vorgehen*”. *Zum deutschen publizistischen Echo auf das Attentat Friedrich Adlers auf Mi-nisterpräsident Stürgkh*. In: Ackerl, Isabella – Hummelberger, Walter – Mommsen, Hans (Hrsg.): *Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich*. Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1981. Bd. I. 417–438.

²¹ *Attentat auf den Grafen Stürgkh*. Arbeiter-Zeitung, XXVIII. Jahrgang, Nr. 293. Morgenblatt, Wien, Sonntag, den 22. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19161022&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²² *Friedrich Adler*. Arbeiter-Zeitung, XXVIII. Jahrgang, Nr. 293. Morgenblatt, Wien, Sonntag, den 22. Oktober 1916. 2. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19161022&seite=2&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²³ *Das Echo des Meuchelmordes*. Reichspost, XXIII. Jahrgang, Nr. 495. Mittagsausgabe, Wien, Montag den 23. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=rpt&datum=19161023&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²⁴ *Karl Graf Stürgkh*. Prager Tagblatt, XLI. Jahrgang, Nr. 293. Morgen-Ausgabe, Sonntag, 22. Oktober 1916. 2. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19161022&seite=2&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²⁵ *Der Schuß*. Prager Tagblatt, XLI. Jahrgang, Nr. 293. Morgen-Ausgabe, Sonntag, 22. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19161022&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

győződését és kemény kezét”.²⁶ A Neuigkeits-Welt-Blatt szerint Tisza István magyar miniszterelnök „lojális és szeretetreméltó emberként” emlékezett Stürgkhre, akit „korrektsége és kifogástalan magatartása miatt is nagyra tartott”.²⁷

Stürgkhöt csendben temették el a dél-stájerországi Halbenrainban található családi kriptában, és hamar elfeledték.²⁸ Jellemző, hogy a családjához tartozó gyerekek is azzal vicceltek a Neuer Markton – a merénylet helyszínének közelében járva –, hogy „a jó nagybácsit legalább ebéd után gyilkolták meg”.²⁹ Ekkor még senki nem akarta a szociáldemokraták nyakába varrni az ügyet, a pártelnök apát sem támadta senki a tékozló fiú miatt.³⁰ Jellemző az ifjabbik Adler pártbeli támogatására, hogy 1915 májusában 100 delegált közül 11-en, 1916 márciusában 243 delegált közül 16-an szavaztak aktuális indítványára, illetve támogatták politikai irányvonalát.³¹ Elvtársai, összesen mintegy százhusz ember,³² a Karl Marx Kör vitaestjein gyülekeztek.

A cenzúra megakadályozta a merénylet motívumainak megvitatását,³³ ezért jó ideig csupán a tett részletes – a hivatalos vizsgálatok és a szemtanúk által megerősített – leírását olvashatták az olvasók. Kiderült például, hogy Adler gerstlit, azaz hántolt árpagyöngylevest és marhahúst, azaz táfelpiccet fogyasztott káposztával,³⁴ a szilvás süteményes desszertet Gießhübler ásványvízzel öblítette le, majd megivott egy feketét. Stürgkh szintén táfelpiccet evett, aztán likőrt ivott, és szivarozás közben épp újságot olvasott, amikor megtörtént a merénylet.³⁵ A lövéseket vagy 30 centiméterről,³⁶ vagy másfél méterről, mindenesetre közvetlen közletről adta le. A mentőegységek vagy húsz perccel³⁷, vagy három perccel a merénylet után érkeztek meg. Mindenki sajnálta az

²⁶ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 28.

²⁷ *Graf Tisza über seinen österreichischen Kollegen.* Neuigkeits-Welt-Blatt, 43. Jahrgang, Nr. 244. Wien, Dienstag, den 24. Oktober 1916. 7. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nwb&datum=19161024&seite=7&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²⁸ A miniszterelnök Josef nevű testvére, császári-királyi tábornok emlékirataiban is csupán két oldalt szentelt az Adler-merényletnek. Feichter, Hubert: *i. m.*

²⁹ *Desiree Treichl-Stürgkh*, újságíró, a Bécsi Operabál szervezője, akinek a dédapja a meggyilkolt miniszterelnök testvére volt, emlékezik így. Markus, Georg: *i. m.*

³⁰ Zimmermann, John: „*Von der Bluttat eines Unseligen*”. *Das Attentat Friedrich Adlers und seine Rezeption in der sozialdemokratischen Presse.* Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2000. 138.

³¹ Siegert, Michael: *i. m.* 70.

³² Merényi László: *i. m.* 77.

³³ Koszyk, Kurt: *i. m.* 417.

³⁴ Az igazi táfelpiccet tormás almaszósszal és snidlinges mártással tálalják.

³⁵ A menüsort ismerteti: Siegert, Michael: *i. m.* 65.

³⁶ Ezt az adatot adja meg az Österreichisches Staatsarchiv az első világháború centenáriuma emlékező összeállítására. <http://wk1.staatsarchiv.at/revolten-und-politische-proteste/friedrich-adler/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 7.)

³⁷ *Angaben eines Augenzeugen.* Prager Tagblatt, XLI. Jahrgang, Nr. 293. Morgen-Ausgabe, Sonntag, 22. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19161022&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 25.)

apát, és megvetette a fiú tettét. Néhol párhuzamot vontak a szintén sok – a tanulmány elején is jelzett – sorscsapás által sújtott császárral.³⁸

A magányos idealista

A több mint féléves előkészítés³⁹ után, 1917 májusában, megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben⁴⁰ tartott nyilvános, jórészt cenzúramentes tárgyalás az osztrák történelem egyik legnagyobb hatású processzusa, a korszak egyik legjelentősebb eseménye⁴¹ lett, amely ugyanakkor – a merényletkezhez hasonlóan – csak időlegesen borzolta fel a kedélyeket.⁴²

A bíróság elnöke, Karl von Heidt udvari tanácsos tisztelettel viseltetett Adler iránt. A vádlottból vádlóvá váló, hatórá, szenvedélyes beszédet mondó Adler a bűnösségét firtató kérdésre így felelt: „*Ugyanolyan mértékben vagyok bűnös, mint bármelyik tiszt, aki a háborúban ölt, vagy megbízást adott az ölésre, nem kevésbé, de nem is jobban*” Úgy vélekedett, hogy a hatalmasok érdekeik szerint váltogatják az „Ez a háború” frázisát és a „Ne ölj!” krisztusi parancsát.⁴³ A meggyőződése melletti kiállást fontosabbnak tartotta, mint azt, hogy „esetleg eggyel több embert akasztanak fel Ausztriában”.⁴⁴

Adler másfél éven át készült – tudományos alapossággal, mint egy kísérletre⁴⁵ – a merényletre, tiszta tudattal gyilkolt. Az elmeorvosi vizsgálat ugyan megállapította, hogy a merénylet „súlyosan, örökletesen pszichopata hajlamú

³⁸ Az összes részlet pontos lelőhelyét terjedelmi okok miatt nem tüntetjük fel, az Österreichische NationalbibliothekAnno – AustriaN Newspapers Online című, történelmi újságokhoz és folyóiratokhoz online hozzáférést biztosító felületén visszakereshetők.

³⁹ Ennek ellenére a vádirat egy már érvényét veszített császári rendeletre hivatkozott, de ez a formális hiba nem zavart senkit, pedig a védelem ezzel akár újabb halasztást érhetett volna el. Zimmermann, John: *i. m.* 140.

⁴⁰ Paradox módon Victor Adler szándéka, hogy fiát beszámíthatatlannak minősítse, járult hozzá ahhoz, hogy a bírósági tárgyalásra csak 1917 májusában, az orosz februári forradalom által okozott erjedés légkörében és nem sokkal a Reichsrat ismételt összehívása előtt kerülhetett sor. A szakértői véleményt március végén küldték meg az államügyészségnek. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 192–193.

⁴¹ Galison, Peter: *Kisötétített terek*. 2000 Irodalmi és társadalmi havi lap, 2000/6. <http://ketezer.hu/2012/06/peter-galison-kisotetített-terek/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 18.)

⁴² Itt érdemes felidézni egy magyarországi epizódot. 1917-ben egy „komoly, névtelen” fenyegetőzés arra figyelmeztette Sándor János m. kir. belügyminisztert, ha elrendeli Budapesten a 11 órai zárórát, e „*gazemberség*” miatt „*Stürgh (sic!) sorsára fog jutni*”. Fiziker Róbert: *Merényletterv Tisza István ellen 1916 nyarán*. http://mn1.gov.hu/a_het_dokumentuma/merenyletterv_tisza_istvan_ellen_1916_nyaran.html (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

⁴³ Merényi László: *i. m.* 137.

⁴⁴ *Uo.*, 122.

⁴⁵ Adler maga beszélt erről a bíróság előtt tett vallomásában. Idézi: Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 19., illetve Zimmermann, John: *i. m.* 137–138.

ember”,⁴⁶ akinek „minden valószínűség szerint ismételtén voltak depressziós állapotai, bár ezek nem voltak súlyosak”, ugyanakkor a betegség közvetlen hatását a merénylet elkövetésekor nem látta igazoltnak.⁴⁷ A szakvélemény különbséget tett a fanatikus és az elmebajos megítélése és felelősségének mértéke között, és Adler tettét „etikai szempontból kevésbé tartotta elvetendőnek”, mint egy olyan ember cselekedetét, „aki a megsértett becsülete helyreállítása érdekében gyilkol hidegvérrel”.⁴⁸ Maga Adler is többször védekezett az ellen, hogy tettét zavarodott elmeállapotával magyarázza akár a bíróság, akár saját védője, Gustav Harpner, a szociáldemokrata párt jogtanácsosa.⁴⁹ Párttársai többször a szemére vetették, hogy „a logika betegségében szenved” és gondolatai túlzottan „matematikusak”.⁵⁰

Először Mager államügyészt, a főcenzort akarta meggyilkolni, aztán Leopold Berchtold külügyminiszter és Viktor von Hohenburger igazságügyminiszter⁵¹ volt a kiszemelt áldozat. Sőt a birodalom erős emberének, Tiszának kiiktatása⁵² is megfordult a fejében.⁵³ Ezt azért vetette el, mert az osztrák–magyar ellentétek miatt félreérthető lett volna.⁵⁴ Krúdy Gyula megbízhatónak tartott bécsi forrása tudni vélte, hogy Adler 1915 őszén hozta meg a végleges döntést, amikor a grazi kenyérhiányról a miniszterelnököt tájékoztató küldöttség tagjaként a forradalom veszélyére hívta fel a figyelmet, és Stürgkh állítólag így reagált: „Amíg gépfegyverek és katonák vannak, nem félek a forradalomtól”.⁵⁵

⁴⁶ A családban mindkét szülő ágán voltak idegrendszeri problémával küzdők, Friedrich Marie nevű lánytestvére is hosszú ideig ideggyógyintézeti kezelésre szorult.

⁴⁷ A bécsi orvosi kar professzora, *Julius Wagner-Jauregg* által készített, a *Wiener klinische Wochenschrift* 1917. évi 37. számában is közölt szakvéleményt idézi: Ardel, Rudolf G.: *i. m.* 191. Uo.

⁴⁸ A per során Adler kijelentette, hogy semmilyen felelősséget nem vállal a védője által elmondottakért, mert utóbbinak az a hivatali kötelessége, hogy védence életéért küzdjön, ő pedig saját meggyőződése mellett kíván kiállni. Windisch, Daniel: *i. m.* 58.

⁴⁹ Adler, Friedrich: *Vor dem Ausnahmegericht*. Thüringer Verlagsantalt und Druckerei, Jena, 1923. 76. Victor Adler fia tettét egy „matematikus elme kicsapongásának” nevezte. Schneider, Manfred: *i. m.* 383.

⁵⁰ Erről Adler már a rendőrségi fogdába szállítása közben beszélt *Johann Schober* rendőrségi tanácsosnak, a köztársasági Ausztria későbbi kancellárjának és külügyminiszterének. Maderthner, Wolfgang: *i. m.* 27–28.

⁵¹ A korábban említett Fenyő Miksa is említi, hogy az osztrákok azzal a „vérváddal” illeték Stürgkh grófot, hogy „eladta Tiszának lelke üdvösségét” és szerinte nagynevű osztrák politikusok is „valami diabolikus paktumról beszéltek”. Fenyő Miksa: *i. m.*

⁵² Vö. Fiziker Róbert: Merényletterv, *i. m.*

⁵³ Adler édesanyja, *Emma Braun* Debrecenben született, apja, *Ignaz Braun* vasútépítő mérnök és vállalkozó volt.

⁵⁴ Krúdy Gyula: *Lélektan a bécsi fiatalember felett*. In: Publicisztikai írások 1894–1919. Válogatta és sajtó alá rendezte Barta András. <http://mek.oszk.hu/06300/06384/06384.htm#97> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

Friedrich Adler a merénylet előtti utolsó cikkét 1916 októberében *Keine Aussicht auf Frieden!* (Nincs kilátás a békére!) címmel írta meg,⁵⁶ sajtójai egy heves vitával tarkított tanácskozáson „pártrontóként” szidalmazták.⁵⁷ A per során elmondta, hogy az utolsó cseppet a pohárban az jelentette, hogy Stürgkh nem engedélyezte az egyetemi professzorok és politikusok részvételével az alkotmányosság kérdéseiről október 23-ra tervezett összejövetelt.⁵⁸ Adler – aki a kivételes bíróság illetékességét nem fogadta el, bár minden bizonnyal egy esküdtbíróság sem hozott volna más ítéletet – a bírósági tárgyalások során szokásos szerepeket felcserélte⁵⁹ és a vádiratot „stílusgyakorlatnak” minősítette – nem az államot akarta megrendíteni, hanem egy „felszabadító tettet” akart végrehajtani, amely a tömegek látens, nem megfelelően artikulált elégedetlenségét valamiféle politikai akcióvá formálja,⁶⁰ illetve megteremti ahhoz a pszichológiai előfeltételeket.⁶¹

Adler ugyanakkor tagadta, hogy anarchista lenne.⁶² Beszédében a szociáldemokrata pártvezetést is támadta, amely eladta egy tál lencséért önmagát, és az „intellektuálisan és erkölcsileg vakok” között maximum az egyszemű király szerepére kandidálhat.⁶³ Leginkább – a később csak Hin und Her-Renner-nek⁶⁴ nevezett – Karl Renner nagyfokú pragmatizmusát vagy túlzott hajlékonysá-

⁵⁶ Siegert, Michael: *i. m.* 66.

⁵⁷ Merényi László: *i. m.* 82. Ugyanakkor nyilván nem Adler „különutassága”, hanem a passzív, a korábban elért eredmények megtartására összpontosító magatartás eredményezte azt, hogy a szociáldemokrata párt taglétszáma és a szociáldemokrata újságok előfizetőinek száma is folyamatosan csökkent. Windisch, Daniel: *i. m.* 52.

⁵⁸ Botz, Gerhard: *Der 21. Oktober 1916. Das Attentat Friedrich Adlers – Bewußte und unbewußte Beweggründe.* In: Die Zukunft. Sozialistische Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur, 20/ Mitte Oktober 1976. 16.

⁵⁹ A vádlottból vádló lett, az államügyész „egy háborús diktatúra apologetájának” szerepét kapta, a bírói szenátus tagjai a jogot lábbal tipró rendszer kiszolgálóivá váltak, és a közönség kapta a bíróság szerepét Adler elképzelése szerint. Ardel, Rudolf G.: *i. m.* 184.

⁶⁰ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 44.

⁶¹ Adler, Friedrich (Hg.): *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht: Die Verhandlungen vor dem §-14-Gericht am 18. und 19. Mai 1917 nach dem stenographischen Protokoll.* Paul Cassirer, Berlin, 1919. 129. Négy évvel később jelent meg – szintén Adler közreműködésével – az előzetes vizsgálat során felvett kihallgatási jegyzőkönyvekkel és Adler néhány háborús írásával bővített verzió, *Vor dem Ausnahmegericht* címmel (lásd 51. lábjegyzet). Végül – már Adler halála után – egy, a fő tárgyalásra összpontosító kiadvány is napvilágot látott: Adler, Friedrich – Brügel, Johann Wolfgang (Hrsg.): *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht: 18. und 19. Mai 1917.* Europa Verlag, Wien, 1967.

⁶² A beszédnek ezt a részét idézi: Schneider, Manfred: *i. m.* 383.

⁶³ Adler, Friedrich: *Vor dem Ausnahmegericht.* *i. m.* 78.

⁶⁴ Renner lelkesen támogatta 1918/19-ben a weimari, majd 1938-ban – a módszerek miatt valamivel kisebb lelkesedéssel – a hitleri Németországhoz való csatlakozást, sőt, 1945-ben Sztálinhoz is írt dicsható levelet, immár az önálló Ausztria önjelölt és a szovjetek által el is fogadott vezetőjeként.

gát ostorozta. A későbbi államkancellárt és szövetségi elnököt „a szociáldemokrácia Luegerének” nevezte, aki „az elvtelenség szellemét, az alakoskodás szellemét”⁶⁵ honosította meg a pártban. Támadta a cenzúrát is, amely még a betűtípust is előírja az újságoknak,⁶⁶ továbbá a katonai önkényt, és felsorolta a háborús igazságszolgáltatás jogtalanságait⁶⁷ is. A hazafiatlanság vádját az állam öntudatos polgáraként verte vissza: „Hát kutyák vagyunk mi? A hatóságok megfenyítene bennünket? Hát nincs önérzetünk, mindenbe belenyugszunk?”⁶⁸ A per első napján elmondott beszédét még szó szerint közölte a sajtó, aztán minisztertanácsi határozattal ismét életbe lépett a cenzúra.⁶⁹

A pártsajtó ekkor már Adler becsületességéről, jellemének szilárdságáról, szándékainak tisztaságáról cikkezett, és értetlenségének adott hangot amiatt, hogy a „szerencsétlen áldozat” senkinek felelősséggel nem tartozva uralkodhatott Ausztria felett.⁷⁰ A liberális Neue Freie Presse a cenzúrát átkozta, és sajnálatát fejezte ki, hogy „egy ilyen ritka tehetséggel és átfogó tudással megáldott, jobb sorsra érdemes fiatalember” feláldozta a saját életét.⁷¹ Károlyi Mihály a per kapcsán úgy vélekedett, hogy „ha van idealista, hát Friedrich Adler az”.⁷² A Pester Lloyd „sem hősnek, sem nagy embernek” nem tartotta Adlert, és meg-

⁶⁵ Siegert, Michael: *i. m.* 72.

⁶⁶ A bíróság előtt felmutatta a társkiadásában megjelenő *Der Kampf* szociáldemokrata folyóirat egyik példányát, illetve annak 25 oldalnyi, a cenzúrának köszönhetően „csupasz lapját”. Galison, Peter: *i. m.* A korszak kutatója a cenzúrázott újságok láttán jelentős problémával szembesül, ugyanakkor, amennyiben elzárándokol Bécsbe, az 1959-ben alapított *Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung* kezelésében lévő archívumba, akkor az eredeti, még a cenzúra, a „névtelen fekete tintás emberek” beavatkozása előtti lappéldányokat is megsejmlélheti. A szociáldemokrata pártarchívum létrejöttében, illetve őrzésében és kezelésében meghatározó szerepet játszott Friedrich Adler. Utóbbi tettéért történészként és gyakorló levéltárosként is köszönettel tartozom. Adler levéltárosi tevékenységéhez lásd: Maderthaner, Wolfgang: *Friedrich Adler i. m.*

⁶⁷ Többek között a rögtönítélő bíróságok által ezerszámra elrendelt akasztásokról is beszélt. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 202. A Monarchia által vívott, döbbenetes méreteket öltött „akasztófa-háborúról” hajlamosak vagyunk megfeledkezni.

⁶⁸ Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 200.

⁶⁹ A korszak újságjai – már a nem eleve betiltottak – tele vannak (nem átvitt, hanem fizikai értelemben) fehér foltokkal, Adlert mint a szó fegyverével küzdő újságírókat tehát a háború elején megfosztották eszközeitől. A per első napján aztán különös kegyben részesült: nyilvánosan és szabadon beszélhetett. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 202.

⁷⁰ *Friedrich Adler*. Arbeiter-Zeitung, XXIX. Jahrgang, Nr. 137. Morgenblatt, Wien, Sonntag, 20. Mai 1917. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19170520&seite=1&zom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 20.)

⁷¹ *Die Beweggründe eines politischen Mordes*. Neue Freie Presse, Nr. 18945. 1917. Wien, Sonntag, den 20. Mai. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=19170520&seite=1&zom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 20.)

⁷² Merényi László: *i. m.* 95.

jegyezte, hogy „már a bölcsőjében ott volt Karl Marx bibliája”.⁷³ Ugyanekkor szibériai osztrák, magyar és német hadifoglyok tiltakoztak táviratilag Adler elítélése ellen.⁷⁴

Apja, aki fiát „saját jó tulajdonságai karikatúrájának” nevezte, hiányolta belőle a „nevetést, a humor és a fiatalság nyomait”, és úgy vélte, hogy az „az osztrákokra nem jellemző módon túl sokat dolgozik”,⁷⁵ a bíróság előtt is az idegi terheltségre hivatkozva próbálta menteni Fritz életét. Az „igazi mártírtermészetnek”⁷⁶ tartott barátját egy tudományos Adler akcióval⁷⁷ is támogatni szándékozó Einstein levélben ajánlkozott tanúnak, de őt végül nem idézték be.⁷⁸ Adlert az egy érvénytelen császári rendeletre hivatkozó⁷⁹ vádirat alapján halálra ítélték,⁸⁰ bár a hat bíró közül négy már az ítélet kihirdetése előtt – nem nyilvános ülésen – uralkodói kegyelemre javasolta.⁸¹ Azaz sem a közvélemény, sem az elítélt nem értesült arról, hogy a halálos ítélet végrehajtásának veszélye gyakorlatilag elhárult.⁸²

Mártírból imperialista ügynök

Adler büntetését 1917. szeptember 4-én 18 év börtönre mérsékeltek, és különböző kedvezményeket is kapott.⁸³ Többek között felmentették a foglyok által végzendő munka alól, megtarthatta saját ruháit, és folytathatta tudományos tevé-

⁷³ *Die Sünde wider den Geist. Gedanken zum Prozeß gegen Friedrich Adler*: Pester Lloyd, 64. Jahrgang, Nr. 131. Morgenblatt, Budapest, Mittwoch, 23. Mai 1917. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pel&datum=19170523&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

⁷⁴ Merényi László: *i. m.* 146.

⁷⁵ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 19–20.

⁷⁶ Siegert, Michael: *i. m.* 74.

⁷⁷ Erről Einstein *Heinrich Zangger*hez, a zürichi egyetem törvényszéki orvostani intézetének igazgatójához írott levelében tett említést. Maier, Michaela – Maderthaner Wolfgang (Hg.): *Physik und Revolution. Friedrich Adler – Albert Einstein: Briefe, Dokumente, Stellungnahmen*. Löcker Verlag, Wien, 2005. 94.

⁷⁸ Einstein abban is reménykedett, hogy lesz még módja eszmét cserélni Adlerral a relativitás kérdéséről. Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 35–36.

⁷⁹ Zimmermann, John: *i. m.* 140–141.

⁸⁰ A kivételes törvényszék az ítéletet tizenhét percnyi tanácskozás után hozta meg. Merényi László: *i. m.* 138.

⁸¹ Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 220.

⁸² *Uo.*

⁸³ Azt nem sikerült megállapítanom, hogy az eredeti ítéletben szerepelt, évenként a merénylet napjára elrendelt, börtöléssel egybekötött sötétzárkás büntetés ténylegesen megvalósult-e, Adler 1917-ben nem sokkal az évforduló előtt érkezett meg a börtönbe, 1918-ban nem sokkal azután kapott amnesztiát. A források alapján mindenesetre úgy tűnik, a börtön nagyrészt tudományos és publicisztikai tevékenységgel telt.

kenységét is.⁸⁴ Végül – miután kegyelmi kérvényt nem volt hajlandó benyújtani –, 1918. november 2-án a már formálódó demokratikus rendszerben politikai fogolyként szabadult.⁸⁵ A császár, I. (magyar trónon IV.) Károly állítólag a saját autóját bocsátotta az ifjabbik Adler rendelkezésére.⁸⁶ A szociáldemokrata sajtó „hősként és mártírként”,⁸⁷ legalábbis „saját meggyőződése mártírjaként”⁸⁸ köszöntötte, a Reichspost – írásának már a címében némi antiszemita felhanggal (Adler morvaországi zsidó családból származott) – felrótta a szociáldemokratáknak, hogy korábban a lakosságot a népszerűtlen népképvisellettől megszabadító „Stürgkh kezéből ettek”, a gyilkosság óta azt „izzó gyűlölettel naponta ismétlik meg verbálisan”.⁸⁹

Adler szabadulása kapcsán érdemes rámutatni egy érdekes párhuzamra. 1913. február 11-én Paul Kunschak – a keresztényszociális Leopold Kunschak, későbbi nemzetgyűlési képviselő, majd elnök idegbetegségben szenvedő testvére – meggyilkolta Franz Schuhmeier szociáldemokrata politikust, akinek a temetésén közel félmillióan vettek részt. Kunschakot Adlerhez hasonlóan halálra ítélték, majd büntetését húsz év börtönre mérsékeltek, végül nem sokkal Adler után ő is kiszabadult – szintén az általános politikai amnesztia keretében. Úgy tűnik mindenestre, hogy a formálódó demokratikus rendszer két nagy politikai táborá szimbolikusan, a másik oldalhoz valamilyen formában köthető, erőteljesen vitatható momentumok kiiktatásával is le kívánta zárni a monarchikus múltat.

Trockij és Lenin – utóbbi 1916 októberében még „célszerűtlennek és káros-

⁸⁴ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 46. Esetleg az zavarhatta Adlert, hogy – legalábbis a vizsgálati fogság idején – maximálták a hetente általa felhasználható papír mennyiségét. Erről Adler az Einsteinhez írott 1917. március 23-i levelében tett említést. *Uo.* 95.

⁸⁵ Adler a munkástanácsok egyik vezetőjeként, az 1918/19-es alkotmányozó nemzetgyűlés tagjaként, majd a választások után a Nationalrat képviselőjeként (1920–1923) tért vissza rövid időre a politika élvonalába.

⁸⁶ Több forrásban is olvasható, hogy a császár saját *Gräf&Stift* autóját küldte Adlerért. Például Markus, Georg: *i. m.* Ezzel a – minden bizonnyal – legendával szemben a korabeli sajtó arról számolt be, hogy Adler az alsó-ausztriai Krems városának Stein városrészében található, máig működő börtönből vonattal érkezett a bécsi Ferenc József pályaudvarra, ahol édesapja várta. *Die Enthftung Friedrich Adlers*. Arbeiterwille, Organ des arbeitenden Volkes für Steiermark, Kärnten und Krain. 29. Jahrgang, Nr. 307. Graz, Sonntag, den 10. November 1918. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=awi&datum=19181110&seite=7&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁸⁷ Siegert, Michael: *i. m.* 68.

⁸⁸ Brauns, Nikolaus: *Notstandsrecht*. Junge Welt 15. 10. 2011/Geschichte/Seite 15. <http://www.die-linke-weissenburg.de/politik/presse/detail/zurueck/geschichte/artikel/notstandsrecht/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 1.)

⁸⁹ *Alttestamentarisches*. Reichspost, XXV. Jahrgang, Nr. 406. Nachmittagsausgabe, Wien, Mittwoch, den 4. September 1918. 2. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=rpt&datum=19180904&seite=12&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 20.)

nak⁹⁰ tartotta az egyéni terrorakciókat⁹¹ – Adler bíróság előtti bátor kiállásának hatására javasolta, hogy válasszák meg az osztrák politikust a Kommunista Internacionálé tiszteletbeli titkárának. Emellett Adler a Pétervári Munkás- és Katonatanács tiszteletbeli tagja lett, utcákat, kaszárnyákat, hadosztályokat neveztek el róla. Miután azonban a börtönből szabadulva Adler fellépett a kommunistákkal szemben, pontosabban a munkásmozgalom egysége mellett állt ki, és visszautasította a felajánlott KPÖ elnöki posztot, megváltozott a megítélése. A Nagy Szovjet Enciklopédia 1949-es kiadása „*az osztrák szocialisták jobbszárnya vezetőjének, a forradalmi munkásmozgalom esküdt ellenségének, Ausztria hitleri Németország általi meghódítása pángermán előkészítőjének, oportunista kozmopolitának és az amerikai imperializmus ügynökének*”⁹² nevezte.

Perújrafelvétel

A történeti kutatásban marginális szerep jutott Adler merényletének. A véres esemény csupán a szociáldemokraták háborús szerepvállalásának egy szeletét képezte. Adlert pedig a források elsősorban a Szocialista Munkáspártok Internacionáléjának az egység érdekében tevékenykedő, fáradhatatlan szervezőjeként – 1925 és 1940 között főtitkáráként – méltatják, akinek apja árnyékából nem sikerült kilépnie.

Általában a politikai gyilkosságot elkövetők istenítése vagy megvetése az ítéletmondók politikai meggyőződésének a függvénye. Adlert még a kilencvenes évek elején is terroristának nevezte egy egyetemi filozófiaoktató,⁹³ ugyanakkor az osztrák szociáldemokrácia nagy öregjeit bemutató weblexikon méltatja Adler politikai pályáját, a merényletet pedig azzal magyarázza, hogy a szenvedélyes Adler, a „háború legkonzekvensőbb ellenzője” Stürgkhben látta a háború folytatásának fő felelőst,⁹⁴ illetve az a sajátos érv is előkerül, hogy Adler „az 1916–1917-es évek osztrák valósága elől a börtönbe menekült”.⁹⁵

Friedrich Adler apja születésének századik évfordulóján, 1952-ben járt utoljára Bécsben, ahol – bár a második világháború alatt, kitartva a nagynémet eszme mellett,

⁹⁰ Lenin 1916. október 25-én, *Franz Koritschoner* osztrák kommunista, később Sztálin börtönét megjárta, majd Auschwitzban meggyilkolt politikushoz írott levelében fogalmazta meg kritikáját. Idézi: Brauns, Nikolaus: *i. m.*

⁹¹ Sőt, Lenin a *Materializmus és empiriokriticismus* című munkájában Adlerrel – *Ernst Mach* fizikus-filozófus (Einstein tanára) eszmerendszeréről – vitatkozva 1908-ban „*naiv privátdocensnek*” minősítette a későbbi merénylőt. Koszyk, Kurt: *i. m.* 418. Adler a börtönben írta meg ismeretelméleti főművét *Ernst Machs Überwindung des mechanischen Materialismus* (Ernst Mach és a mechanikus materializmus meghaladása) címmel.

⁹² Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 22.

⁹³ Uo. 48. *Konrad Paul Liessmann*, a bécsi egyetem professzora 2006-ban „Az év tudósa” címet nyerte el.

⁹⁴ <http://www.dasrotewien.at/adler-friedrich.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁹⁵ Siegert, Michael: *i. m.* 69.

elvetette az önálló Ausztriát és az osztrák nemzetet – nagy tisztelettel, de csupán a nagy idők tanújaként fogadták. Benyomásai szerint még ekkor is főleg a merényleten és a perben elmondott beszédén alapult a népszerűsége. 1979-ben tudományos konferencián idézték meg, 1989-ben utcát neveztek el róla Bécs Favoriten kerületében, ahol a helyi munkásotthonban gyakran, például a merénylet előtti napon is tartott beszédet. 2004-ben *Az egység lázadója* címmel jelent meg róla politikai életrajz.⁹⁶ 2012-ben a bécsi tartományi büntetőbíróság esküdtbíróági termében a merényletet és a bírósági pert – legalábbis annak egy négyórás kivonatát⁹⁷ – színészek, jogászok és történészek részvételével újrajátszották.⁹⁸

A merénylet mai megítélésével kapcsolatban jellemző, hogy a Staatsarchiv honlapján az első világháborús dokumentumok sorában tette közzé az Adler elleni vádiratot.⁹⁹ A korabeli reakciók közül a pacifista Romain Rolland véleményét érdemes idézni: „Bevallom, nem sok értelmét látom a tiltakozásnak, ha politikai gyilkosság miatt elítélnék egy forradalmárt. A katonát, aki önként megy a harcba, lehet csodálni is, szidni is. De nem lehet tiltakozni, ha az ellenség megöli. Harcol-e a forradalmár? Akkor rá is érvényesek a haditörvények. Őli az Államot. Az Állam öli őt. Csak a tolsztojánusok tiltakozhatnak. Aki Adler módján gondolkodik, az csak lelkesedhet. Én beérem azzal, hogy megértem. Semmiféle gyilkosságot nem helyeslek. De bámulom a Brutusok hősiességét”¹⁰⁰

Fritz Adler sosem kívánta tettének vagy egyik kedvelt gyermekkori olvasmánya, a *Wilhelm Tell* rá gyakorolt hatásának „túlértékelését”,¹⁰¹ azt egy „rendkívül korlátozott, kis részakciónak”¹⁰² minősítette. A per során is rövid válaszokkal hárította el a bíróság elnökének a merénylet részleteire vonatkozó kérdéseit. Összességében nem vált sem hőssé – legalábbis nem a merénylet miatt vagy annak okán csak rövid időre –, sem terroristává. Élete végén titkára, Adolph Sturmthal előtt „nagy butaságnak”¹⁰³ minősítette a merényletet.

⁹⁶ Bauer, Manfred: *Friedrich Adler. Rebell der Einheit*. Trotzdem Verlag, Wien, 2004.

⁹⁷ A jogtörténetet népszerűsítő remek kezdeményezésről Hautmann, Hans: *Nachstellung des Prozesses gegen Friedrich Adler im Grauen Haus*. In: Mitteilungen der Alfred Klahr Gesellschaft, 19. Jg./Nr. 4, Dezember 2012. 25. http://www.klahrgesellschaft.at/Mitteilungen/AKG_4_12.pdf (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁹⁸ Lásd erről a Friedrich Adlert alakító színművész, *Konstantin Shklyar* beszámolóját saját blogján. <http://konstantin283.blogspot.hu/2012/11/prozess-gegen-friedrich-adler.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁹⁹ <http://wk1.staatsarchiv.at/revolten-und-politische-proteste/friedrich-adler/#/?a=artefactgroup440> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 7.)

¹⁰⁰ Idézi Merényi László: *i. m.* 148.

¹⁰¹ A perében még öntudatosan említette a svájci szabadsághős példáját. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 200.

¹⁰² A kijelentést idézi Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 50.

¹⁰³ *Uo.*

Gebei Sándor

AZ UKRÁN KÉRDÉS A NEMZETKÖZI BÉKETÁRGYALÁSOKON (1918–1921)

Az ukrán kérdés, illetve Ukrajna (fordításban: végvidék) mint a Rzeczpospolita (Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság), majd 1686 után, felosztottan, a Rzeczpospolita és Oroszország territórium, szünni nem akaró vita tárgyát képezte évszázadon keresztül. (Sajnos, az ukrán kérdés napjainkban is – igaz, egy más aspektusból fakadóan – újra aktuálissá vált!) A közép- és kelet-európai térség két meghatározó állama, a lengyel–litván és az orosz, 1654-től kezdve egyaránt befolyási övezetének tekintette a Dnyeper és a Pripjaty folyók medencéjét. Megszerzéséért több évtizedes háborúba is keveredtek egymással (1654–1686), területi osztozkodással zárták le a konfliktust. Egy évszázaddal később, az anarchiába süllyedt Rzeczpospolita többszöri felosztásával (1772, 1793, 1795), államiségének az eltüntetésével, a látens ukrán probléma már a lengyel problémával is komplikálódott.

A történelmi múltban keletkező és a nem megoldott lengyel–ukrán, orosz–ukrán, orosz–lengyel feszültségek halmozottan terhelték a Rzeczpospolita területén osztozkodó német, osztrák–magyar (Galícia) és orosz (Lengyel Királyság) belpolitikát. A 19. század második felében egyre merészebb követelésekkel jelentkeztek a birodalmak kisebbségei nemzetként való elismerésük érdekében, illetve szabadságjogaik érvényesítéséért. Az Orosz Birodalomban központi kérdéssé nőtte ki magát a nyelvhasználat szabadsága, mert a januári lengyel felkelés (1863–64) után Valujev, Pjotr Alekszejevics (Валуев П. А.) belügyminiszter rendeletileg betiltotta a közéletben a lengyel, illetve korlátozta az ukrán nyelv használatát. Meghatározta a lengyel és ukrán nyelven kiadható sajtó- és nyomdatermékek számát, szigorította a cenzúrát, a római és a görög katolikus egyházi irodalom betiltásra került. 1866-tól fogva a birodalom területén egységesen az orosz Büntető Törvénykönyvet kellett alkalmazni, amely nem a büntetési tételek uniformizálása miatt volt kirívó, hanem a perek orosz nyelvi kötelezettsége miatt. 1869

után például a varsói egyetem is orosz nyelvű egyetemként működött tovább. Tökéletesnek látszott Muravjov, Mihail Nyikolajevics (Муравьев М. Н.), a januári felkelés eltiprójának, az „akasztós” orosz helytartónak a megállapítása: „amit nem végzett el az orosz szurony, azt majd elvégzi az orosz iskola és az orosz pópa.” 1885-ben a lengyel elemi iskolákban az oktatás nyelve szintén orosz lett, ám az erőszakos ruszifikáció mégsem ért célba. A lengyelek megtalálták az ellenszert: főleg a varsói és a vilnai tartományokban titkos iskolákat, mozgó egyetemeket szerveztek nyelvük, kultúrájuk megőrzése érdekében. A társadalmi problémák kulturális köntösben való jelentkezése első lépésben a nyelvi engedményeket kényszerítette ki a cári kormánytól. 1897-ben a varsói Műszaki Főiskolán feloldották az anyanyelvre vonatkozó tilalmat, az igazi áttörést pedig az ukrán nyelv hivatalosítása hozta meg a nyelvhasználat területén.

A Valujev-féle nyelvtörvény egészen 1905-ig maradt érvényben, amikor is az Orosz Tudományos Akadémia hivatalos állásfoglalásában közzétette: *az ukrán nyelvet önálló, fejlett nemzeti nyelvnek kell tekinteni a jövőben*. Eredménye azonnal kézzelfoghatóvá vált. Oroszország nagyvárosaiban mintegy 40 ukrán nyelvű, különböző tartalmú (színvonalú) újságot, folyóiratot vásárolhattak az érdeklődők a kioszkokban, tudományos népszerűsítéssel foglalkozó ukrán szervezetek nyertek működési engedélyt (pl. Proszviti – Просвिति, Naukove tovarisztvo – Наукове товариство). A nyelvi–kulturális engedményeket Sztolipin, Pjotr Arkagyijevics (Столыпин П. А., aki 1906–1911 között egyszemélyben miniszterelnök és belügyminiszter volt) 1910. január/február 2-i rendeletével felfüggesztették, aminek egyik okát a Galíciában megerősödött „ukrainofil” propaganda tevékenységében lehet megjelölni.

Az osztrák–magyar monarchiabeli Lvovban alapított galíciai pártok közül az Ukrajna-Rusz Szociálforradalmárok Pártja (1890-től Radikális Pártként is emlegetve) kifejezetten az Orosz Birodalomban élő, ott csak „kisoroszoknak” tekintett ukránokat célozta meg. A párt az ukrán öntudat kifejlesztésére irányuló tudományos, felvilágosító tevékenységükkel, a nemzeti egyenjogúság hangsúlyozásával kívülről gyengítette a birodalmi összetartozást. Velük ellentétben, az ugyancsak Lvovban megalakuló konzervatív Ukrajna-Rusz Néppárt (1900-tól) elvetette az ukránofilséget, „minden rusz nép” nemzeti és kulturális egysége mellett szállt síkra. A centristának mondható Ukrajna-Rusz Nemzeti Demokrata Párt (1899) a népek (orosz, ukrán, lengyel stb.) egyenjogúsítása, a társadalmi igazságosság megteremtése (pl. a progresszív adóztatásért) programjával kampányolt a hivatalos pártok versengésében. (A galíciai pártpalettán az Ukrajna-Rusz Szocdem. Párt (1899) is jelen volt, de 1918-ig az osztrák párt szekciójaként működött.) A világháború kitörésének napjaiban, 1914. augusztus 4-én Lvovban megkezdte munkáját az „Ukrajna Felszabadításáért Szövetség” (Союз Освобождения Украины). A helyi ukrán értelmiségiek, Danyilo Doncov irodalmár, Nyikolaj Zaliznjak, a Sevcsenko Tudós Társaság titkára, Vlagyimir Dorosenko publicista által összeállított programot a nyílt orosz- és birodalomellenesség hatotta át: a birodalom nemzetállamokra tago-

lásának eredményeképpen létrejön a szabad és erős Ukrajna – jövendölte a program –, amelyet nyugatról a Kárpátok, a San, a Prut folyók, keletről pedig a Don, a Donyec folyók és a Kaukázus hegyei határolnak. Egyedül egy ilyen „Nagy Ukrajna” lesz képes az egész szlávság érdekében a „pánmoszkovitákkal” megküzdeni, ami egyúttal Európa Oroszországtól való megvédését is jelenti. Ebben a küzdelemben az Osztrák–Magyar Monarchia teljes támogatására számíthattak az ukránok. Ezért „Хай живе Австрія – геть Россія!” (Éljen Ausztria – vesszen Oroszország)!.

A nyelvi és az ezzel szorosan összefonódó nemzetiségi kérdés az első világháború és az orosz forradalmak idején tovább bonyolódott, mert a népek, nemzetek egyenjóságának és önrendelkezésének deklarált elvét át kellett (volna) ültetni a gyakorlatba. Amikor II. Miklós cár kénytelen volt lemondani hatalmáról 1917 februárjában, az Ideiglenes Kormányra váró legfontosabb feladatok közül kettő messze prioritást élvezett. El kellett döntenie, Oroszország folytatja-e a háborút, vagy akár kapituláció útján is békét köt a Négyes Szövetség tagjaival? A másik dilemma az új állam építéséhez kapcsolódott: alkotmányos monarchia vagy köztársaság legyen Oroszország? Az utóbbi kérdés igen rövid idő alatt „egyszerűsödött”, a föderaliztikus köztársaság megteremtésére redukálódott. Ebből az alaphelyzetből fakadtak fel azok a folyamatok, amelyek a birodalomban élő népek, nemzetek (lengyelek, litvánok, baltiak, finnek, ukránok stb. stb.) önállóan – és nem a központból, Oroszországból (Pétervárról, Moszkvából) – irányított jövőképét rajzolták fel maguknak. Egyértelmű, hogy a szuverenitásukat elvesztő lengyelek és a velük egy államban, a Rzeczpospolitában élő litvánok, ukránok a cári birodalom bomlásakor a legmesszebbmutató követelésekkel léptek fel. Magától értetődő, hogy az Orosz Birodalom Lengyel Királyságában (Varsó, Vlnó) a függetlenség visszaállítása, az új Oroszországtól való elszakadás programja minimális programként volt értelmezhető, de az önálló államisággal nem rendelkező Kis-Oroszországban (Ukrajnában) 1917-ben az orosz és más népek, nemzetek föderációjának a gondolata kapott szélesebb támogatást.

Kijevben 1917. november 7/20-án az ukrán törvényhozó szerv, a parlamentnek megfelelő Central'naja Rada (Центральна рада, nem Központi Tanácsnak fordítandó ebben az esetben!) az Oroszországon belüli Ukrán Népköztársaság (UNK, Українська народна республіка) megalakulását szorgalmazta. Államelnöknek, távollétében, a híres történészt, Grusevszkij (Hrusevszkij), Mihajlo Szergejevics (Грушевський, М. С.)² választották, míg a törvények végrehajtásáért felelős kormány élére – ekkor titkárságnak (секретаріат=szakretariat) nevezték – a közismert irodalmár, író, *Vinnyicsenko*,

¹ Мухутіна, Ірина Васильевна: Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Москва, 2003. 171-173.

² Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: Grusevszkij (Hrusevszkij), Mihajlo Szergejevics (Грушевський, М. С. – 1866-1934)

Volodimir Kirillovics (Винниченко В. К.)³ került. A hadügyi titkári (miniszteri) funkciót *Petljura*, *Szimon Vasziljevics* (Петлюра, С. В.)⁴, a külügyit *Sulgin*, *Alekszandr Jakovlevics* (Шульгин, А. Я.)⁵ – az orosz–ukrán föderáció hívei – kapták. A föderáció elvén újjászervezendő Oroszországban az Ukrán Népköztársaság – az ukrán politikusok szerint – kilenc orosz kormányzóság (kijevi, csernyigovi, volhíniai, podóliai, harkovi, poltavai, jekatyerinoszlavi (dnyepetrovvszki), tavriai (a Krím nélkül), herszoni) területéből formálódhat ki, mivel ezekben a guberniumokban döntően ukránok, ukrán nyelven beszélők élnek. Elképzelésük szerint tehát így lett volna biztosítható a nemzeti (népi) önrendelkezés elve és a területi autonómia Oroszország keretében.

Ám a Wilson-i pontokban fellelhető, de Lenin által is emlegetett népek, nemzetek egyenjogúságának, önrendelkezésének teóriája az ukrainai valóságban igen hamar csorbát szenvedett. Thomas Woodrow Wilsonnak, az USA elnökének világháborút lezáró általános, igazságos és tartós békét elősegítő javaslatai kétségtelenül a jószándékról és a vitás kérdések békés rendezésének az óhajáról tanúskodtak, ám a háború utáni Oroszország és Lengyelország „kialakítása”⁶ – a történelmi távlatban megoldatlanul maradt ukrán probléma miatt – eleve kizárta a békés megoldást.

A „nagy-oroszországi” folyamatok „Kis-Oroszországban” is – igaz, hogy jóval szerényebb formában, de – ismétlődtek: Ukrajnában is megalakultak a szovjetek. A Harkovban megtartott Összukránok Tanácsának I. kongresszusa az egy hónappal korábban megszületett Ukrán Népköztársaságot (UNK) és annak intézményeit törvénytelennek mondta ki, és helyette az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaság (USzTK) megalakulását hivatalosították 1917. december 12/25-én. 1917 decemberében, 1918 januárjában a szovjetek jutottak hatalomra szinte valamennyi jelentős ukrán városban,

³ Ua. – Vinnyicsenko, Volodimir Kirillovics (Винниченко В. К. – 1880–1951)

⁴ Ua. – Petljura, Szimon Vasziljevics (Петлюра, С. В. – 1879–1926)

⁵ Ua. – Sulgin Alekszandr Jakovlevics (Шульгин, А. Я. – 1889–1960)

⁶ A Wilson-i pontokból: [...] 6. Az összes orosz területek kiürítése és az Oroszországot érintő összes kérdések olyan rendezése, amely a világ többi nemzeteinek legjobb és legszabadabb együttműködését biztosítja arra nézve, hogy *Oroszország akadálytalanul és korlátozás nélkül alkalmat kapjon saját politikai fejlődésének és nemzeti politikájának független meghatározására*, valamint hogy biztosítva legyen Oroszország őszinte fogadtatása a szabad nemzetek társaságában az általa választott intézményekkel együtt, sőt ezen a fogadtatáson túlmenően biztosítva legyen részére minden olyan támogatás, amelyre szüksége lehet és amelyet ő maga is óhajt. Az a bánásmód, amelyben Oroszországot testvérmemzetek az elkövetkező hónapokban részíteni fogják, próbaköve lesz jóakaratauknak, Oroszország szükségletei iránti saját saját érdekeiktől elvonatkoztatva tanúsított megértésüknek, valamint értelmes és önzetlen rokonszenvüknek. [...] 13. *Független lengyel államot kell létesíteni*, amelynek magában kell foglalnia a vitathatatlanul lengyel lakosság lakta területeket, *szabad és biztonságos kijáratot kell biztosítani számára a tengerhez*, politikai és gazdasági függetlenségét és területi sérthetlenségét nemzetközi szerződéssel kell biztosítani. Lásd *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. (Második kiadás) Budapest, 1983. 23., 24.

így Odesszában, Poltavában, Kremencsugban, Jekatyerinoszlavban, Jelizavetgrádban (azaz Kirovográdban), Nyikolajevben és Herszonban.

Az UNK és az USzTK hatalmi vetélkedésében az UNK parlamentje (a rada) az autonómia és föderáció elvén túllépve, 1918. január 11/24-én merész lépésre határozta el magát. Egy Oroszországtól független, szuverén UNK megszületését deklarálták. A független állam, az új UNK kormányának vezetője az ukrán eszer (szociálforradalmár) párt egyik vezetője, Golubovics, Vszevolod Alekszandrovics (Голубович В. А.)⁷ lett. Az Osztrák–Magyar Monarchia fődelegátusa, Ottokar Czernin külügyminiszter a Négyes Szövetség nevében azonnal, minden késlekedés nélkül elismerte az UNK függetlenségét, természetesen azzal a szándékkal, hogy Oroszországot gyengítse, hogy azt részekre bontva minél hamarabb kapitulációra kényszerítse, hogy a keleten felszabadított német hadi potenciál átcsoportosítható legyen a nyugati frontra, továbbá azzal a perspektivikus számítással is, hogy a galíciai lengyelek „németellenessége” egyszer s mindenkorra kioltható legyen.

A már 1917 végén Breszt-Litovszkban elkezdődött német–orosz fegyverszüneti tárgyalások új fázisba jutottak 1918 januárjában, mert a Négyes Szövetség az UNK-t önálló, független államnak ismerte el. Ezzel a diplomáciai lépéssel egy új tárgyaló partnert „teremtett” a maga számára. Oroszország ettől a pillanattól fogva az új ukrán állam, az UNK képviselőjére nem volt jogosult – legalábbis az UNK és az UNK nézetét visszaigazoló szövetségi álláspont szerint. Miután az 1918. január 27–28-i/február 9–10-i éjjelen Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária, Törökország és az Ukrán Népköztársaság meghatalmazott képviselői a 10 cikkelyből álló szeparatív békét⁸ megkötötték Breszt-Litovszkban, Szovjet-Oroszország helyzete, jövőbeni sorsa teljesen bizonytalanná vált. A Breszt-Litovszkból új instrukciókért Pétervárra visszatért szovjet–orosz delegáció tagjai részt vettek azon a történelmi jelentőségű ülésen 1918. február 23-án, ahol az Oroszországi Szocdem. Párt (bolsevik) Központi Bizottsá-

⁷ Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Golubovics, Vszevolod Alekszandrovics (Голубович В. А. – 1885–1935)

⁸ Україна у міжнародних відносинах ХХ століття: (Под ред.: В. Мельника) Ужгород, 1999. – interneten: <http://slv.com.ua/books/10.html>; (letöltve: 2015. február 5.) (Вихід України на міжнародну арену в добу Центральної Ради с. fejezet) – a 10 cikkelyes béke pontjai értelmében a Négyes Szövetség tagállamai elismerték az Ukrán Népköztársaság függetlenségét (1.), a diplomáciai kapcsolatok felvételét intézményesítették (4.), ígérték a szövetséges csapatok kivonását Ukrajna területéről (3.), a szerződő felek kölcsönösen eltekintettek a hadisarc és a kárpótlás fizetésétől (5.), gazdasági kapcsolataikat új alapokon működtetik, az UNK kötelezte magát egy millió tonna élelmiszer leszállítására (gabona, örlemények, hús stb.) 1918. július 1-ig (7.). Stb. A békeszerződéshez egy titkos cikkelyt is csatoltak, amely Galícia lengyel–ukrán felosztásáról intézkedett, elismerve Ukrajna jogát Bukovinával való egyesülésére. A szövetségesek ezen kívül 1 milliárd karbovanec (1918–1920, 1942–1944 közötti fizetőeszköz Ukrajnában) értékben hadianyag szállítást vállaltak, hogy az UNK sikeresen harcolhasson a bolsevik hadsereg ellen. (karbuvat’ igéből, jelentése fém pénz, -érmét előállítani, pénzt verni)

gának tagjai a Négyes Szövetség békeultimátumáról vitatkoztak. Elkecsereedett és hossz-
szas vita után Lenin álláspontja mégis győzött: „lélegzetvételnél is időt” (передышка)
kell nyerni – hangoztatta Lenin –, hogy hadsereget lehessen szervezni, márpedig az
időnyerességért orosz területekről való lemondással kell fizetni. A kiélezett szituáció-
ról a voksolás végeredménye árulkodik: az ultimátum elfogadása mellett 7 fő (Lenin,
Szverdlov, Zinovjev, Sztálin, Szokolnyikov, Szmilga, Sztaszova), ellene 4 fő (Buharin,
Urickij, Bubnov, Lomov) szavazott. Tartózkodott: 4 fő (Trockij, Joffe, Dzerzsinszkij,
Kresztinszkij). A katasztrófát előrevetítő képhez hozzátartozik még az az egyáltalán
nem mellékes körülmény is, hogy amikor a béketárgyalások ideiglenes felfüggeszté-
sének határideje február 18-án lejárt, a német csapatok már azon a napon keletre nyom-
ultak a felbomlott fronton. Február 19-én Minszkbe, 20-án Polockba, 21-én Orsába
vonultak be, 21-én Kijevet is megszállta a német katonaság. A németek gyorsan, ellen-
állásba szinte sehol sem ütközve haladtak előre. Február 24-én Pszkov, 25-én Reval
(Tallin), március 1-én Gomel, Csernyigov jutott a kezükre.

Mivel a Breszt-Litovszkba visszatért szovjet-orosz delegáció vezetője, Trockij, Lev
Davidovics (Троцкий Л. Д.)⁹, az OSZDMP(b) KB február 23-i végzése ellenére sem
volt hajlandó aláírni a német–orosz békeokmányt, és konokul ragaszkodott a „se hábo-
rú – se béke” alaptételéhez, a súlyos erkölcsi és területi veszteségeket rögzítő dokumen-
tumot 1918. március 3-án¹⁰ a Sorbonne-on gazdaságtudományból doktorált, hat nyel-
ven beszélő Szokolnyikov, Grigorij Jakovlevics (Сокольников Г. Я.)¹¹ látta el helyette
kézjegyével az első helyen. Szovjet-Oroszország részéről a delegáció titkára, az örmény
származású Karahan, Lev Mihajlovics (Капахан Л. М.), a történész–filológus végzett-
ségű, külügyi népbiztossá előléptetett Csicserin, Georgij Vasziljevics (Чичерин Г. В.)
és a papi szemináriumából kicsapott forradalmár, 1919-ben már a belügyi népbiztosi
posztra emelt Petrovskij, Grigorij Ivanovics (Петровский Г. И.) voltak még az alá-
írók. A Négyes Szövetség aláírásra jogosult meghatalmazottai Németország képvise-
letében a külügyminiszter Richard von Kühlmann, a külügyi osztályvezető Frederic
von Rosenberg, Max Hoffmann vezérőrnagy és Horn (?) tengerészkapitány voltak.
Az Osztrák–Magyar Monarchiát Ottokar Czernin külügyminiszter, Mérey Kajetán
és Bacsányi Csicseric Miksa gyalogsági tábornok reprezentálta, Bulgária nevében
Andrej Tosev rendkívüli és meghatalmazott bécsi követ, Peter Gancsev vezérkari ez-

⁹ Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Trockij, Lev Davidovics (Троцкий Л. Д. – 1879–1940)

¹⁰ Oroszországban az új, gregorián kalendárium szerinti időszámítást az 1918. január 23/február 6-i határozattal vezették be. A rendelet értelmében az 1918. január 31. utáni nap nem február 1., hanem február 14. lett, mert a julián és gregorián kalendáriumok közötti 13 napos eltérést így küszöbölték ki.

¹¹ Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Szokolnyikov, Grigorij Jakovlevics (Сокольников Г. Я. – 1888–1939)

redes és Theodor Anasztaszov, a bulgár delegáció titkára láttamozta a békeszerződést. Törökország képviselőiben Ibrahim Hakki pasa, a szultán berlini meghatalmazott követe, továbbá Zekki pasa, lovassági tábornok, a szultán berlini megbízottja tette kézzel a breszti békeokmánya.¹²

Szovjet-Oroszország a breszti béke aláírásával az antant szövetségből kivált, a Négyes Szövetséget, elsősorban Németországot hatalmas előnyökhöz juttatta. Kielégítette a német, osztrák–magyar, török területi követeléseket (III., IV. cikkelyek), hadseregének demobilizálását vállalta (V.), kötelezte magát arra, hogy a Négyes Szövetség által elismert Ukrán Népköztársasággal békét köt, állami státusát elismeri, csapatait az UNK területéről kivonja, az ukrán belügyekbe nem avatkozik be (VI.).¹³

¹² A német és orosz nyelven közzétett dokumentum az interneten: (letöltve: 2015. január 25.) http://de.wikisource.org/wiki/Friedensvertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Bulgarien_und_der_T%C3%BCrkei_einerseits_und_Ru%C3%9Fland_andererseits; az orosz nyelvű variáns elérhető: http://hrono.ru/dokum/191_dok/19180303brest.php (letöltve: 2015. január 25.); L. még nyomtatott variációban: Хрестоматия по отечественной истории (1914-1945 гг.). М., 1996. С. 640-642. Полную публикацию см.: Документы внешней политики СССР. М., 1957. Т. 1. С. 47-51.; Никольников, Георгий Львович: Брестский мир и Украина. Киев, 1981.; Lengyel István: A breszt–litovszki béketárgyalások. Budapest, 1975.; Hajdu Tibor–Szász Zoltán: Szovjet-Oroszország és az első világháború vége. A breszti béke évfordulójára. In: História 2008/1. 3–6.

¹³ [http://de.wikisource.org/wiki/Friedensvertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Bulgarien_und_der_T%C3%BCrkei_einerseits_und_Ru%C3%9Fland_andererseits Artikel III](http://de.wikisource.org/wiki/Friedensvertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Bulgarien_und_der_T%C3%BCrkei_einerseits_und_Ru%C3%9Fland_andererseits_Artikel_III). (letöltve: 2015. 03. 09.)

Die Gebiete, die westlich der zwischen den vertragschließenden Teilen vereinbarten Linie liegen und zu Rußland gehört haben, werden der russischen Staatshoheit nicht mehr unterstehen; die vereinbarte Linie ergibt sich aus der diesem Friedensvertrag als wesentlicher Bestandteil beigefügten Karte (Anlage 1). Die genaue Festlegung der Linie wird durch eine deutsch-russische Kommission erfolgen.

[...] Rußland verzichtet auf jede Einmischung in die inneren Verhältnisse dieser Gebiete. Deutschland und Österreich-Ungarn beabsichtigen, das künftige Schicksal dieser Gebiete im Benehmen mit deren Bevölkerung zu bestimmen.

Статья III.

Области, лежащая к западу от установленной договаривающимися сторонами линии и принадлежавшие раньше России, не будут больше находиться под ее верховной властью; установленная линия обозначена на приложенной карте (приложение 1), являющейся существенной составной частью настоящего мирного договора. Точное определение этой линии будет выработано германско-русской комиссией.

Россия отказывается от всякого вмешательства во внутренние дела этих областей. Германия и Австро-Венгрия намечаются определить будущую судьбу этих областей по снесению с их населением.

Artikel IV.

[...] Rußland wird alles in seinen Kräften Stehende tun, um die alsbaldige Räumung der ostanatolischen Provinzen und ihre ordnungsmäßige Rückgabe an die Türkei sicherzustellen.

Die Bezirke Erdehan, Kars und Batum werden gleichfalls ohne Verzug von den russischen Truppen geräumt. Rußland wird sich in die Neuordnung der staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Verhältnisse dieser Bezirke nicht einmischen, sondern überläßt es der Bevölkerung dieser

A lenini „időnyerés” igen drága multság volt Szovjet-Oroszországnak. Az átengedett 780 ezer km²-nyi területtel a megművelhető földek 27%-a, a vasúthálózat 26%-a, a textilipar 33%-a, a vas- és acélkohászat 73%-a, a kőszénbányák 89%-a az új szomszédos államokhoz (Ukrajna, Észtország, Lettország, Finnország, Törökország) került. 133 dohánygyár, 244 vegyipari vállalat, 615 cellulóz- és papíripari feldolgozó, 918 textilgyár, 1073 gépgyártással foglalkozó üzem stb. kiesett az orosz ipari struktúrából. Területileg a kb. Nagy Péter-i kiterjedésű Oroszországra kisebbedett Szovjet-Oroszország lakossága egyes becslések szerint 1/4-del, más vélemények szerint 1/3-dal csökkent.¹⁴

A békekötések ellenére az Ukrán Népköztársaság helyzete nem lett kedvezőbb. A legfontosabb kérdés, a határok kérdése nem rendeződött. A szovjet-orosz csapatok visszavonása a nyugati térségből automatikusan a német egységek térfoglalását eredményezte, egyúttal kifejezve azt is, hogy a lengyelek által vitatott területeket, Nyugat-Volhíniát (Chelm) és Podlasiet a német kormány Ukrajnának szánta. Varsóban emiatt hatalmas tiltakozás bontakozott ki: bezártak az üzletek, megbénult a közlekedés, a kereskedelem. A megszálló német sereg parancsnoka – a lengyel helytartó – kíméletlenül letörte az ellenállást, és hatalmas pénzbüntetést szabott ki a varsóiakra.

Prioritással bírtak ekkoriban az ukrán érdekek a lengyelekéihez képest, hiszen az

---

Bezirke, die Neuordnung im Einvernehmen mit den Nachbarstaaten, namentlich der Türkei, durchzuführen.

Статья IV.

[...] Россия сдѣлаетъ все отъ нея зависящее, чтобы обезпечить скорѣйшее очищеніе провинцій Восточной Анатоліи и ихъ упорядоченное возвращеніе Турціи.

Округа Ардагана, Карса и Батума также незамедлительно очищаются отъ русскіхъ войскъ. Россия не будетъ вмѣшиваться въ новую организацію государственно-правовыхъ и международно-правовыхъ отношеній этихъ округовъ, а предоставитъ населенію этихъ округовъ установить новый строй въ согласіи съ сосѣдними государствами, въ особенности съ Турціей.

Artikel VI.

Rußland verpflichtet sich, sofort Frieden mit der Ukrainischen Volksrepublik zu schließen und den Friedensvertrag zwischen diesem Staate und den Mächten des Vierbundes anzuerkennen. Das ukrainische Gebiet wird unverzüglich von den russischen Truppen und der russischen Roten Garde geräumt. Rußland stellt jede Agitation oder Propaganda gegen die Regierung oder die öffentlichen Einrichtungen der Ukrainischen Volksrepublik ein. [...]

Статья VI.

Россия обязывается немедленно заключить миръ съ Украинской Народной Республикой и признать мирный договоръ между этимъ государствомъ и державами четверного союза. Территорія Украины незамедлительно очищается отъ русскихъ войскъ и русской красной гвардіи. Россия прекращаетъ всякую агитацію или пропаганду противъ правительства или общественныхъ учреждений Украинской Народной Республики. [...]

¹⁴ A statisztikai adatokat közli *Фельштинский, Юрий Георгиевич*: Крушение мировой революции. Брестский мир: Октябрь 1917 – ноябрь 1918. Москва, 1992. 286. Úgy tűnik, hogy az adatok Чубарян, Александр Оганович: Брестский мир. Москва, 1964. c. monográfiájából kerültek átvételre, mert *Lengyel István*: A breszt–litovszki béketárgyalások. Budapest, 1975. c. munkájában – Csubarjanra hivatkozva (189–190. oldal) – ugyanezek a százalékos adatok szerepelnek. 282.

élelmezési gondokkal küszködő német, osztrák–magyar hadsereg ellátása a háború kimenetelét döntően befolyásolta. Az 1918 márciusától Kijevben rezidáló Hermann von Eichhorn tábornok cselekedeteit két dolog motiválta igazán: egyrészt az „ifjú ukrán állam” védelmezése a bolsevizmussal szemben, másrészt az okkupáció fenntartása, mivel így látta garantálhatónak a békeszerződésben kikötött német–ukrán gazdasági együttműködést. Ez utóbbit úgy értelmezte, hogy akár erőszakkal is fokozott élelmiszerszállításra kényszerítheti a „partnerországot”. A hadiövezetnek nyilvánított Ukrajnában rögtönítélő hadbíróságokat működtetett, betiltotta a sajtó-, szólás- és gyülekezési szabadságot, a nagy reményeket tápláló UNK kormányát semmibe vette, az ukrán társadalmat mélyen megvetette. Hozzájárult ahhoz, hogy az élelmiszerszállítások növelésétől elzárkózó UNK kormányát a kifejezetten német érdekek kiszolgálója, Szkoropadszkij, Pavel (Pavlo) Pavlovics (Скоропадский П. П.)¹⁵ egykori cári tábornok 1918. április 29-én letartóztassa, és a hetmani címet felvéve a hatalmat magához ragadja. Az Ukrán Hetmanátust Németország az UNK legitim utódjának tekintette, júliusban nemcsak hogy ratifikálta a breszt-litovszki különbékét, de hivatalos látogatásra is meghívták Szkoropadszkijt. A német–ukrán baráti együttműködést reprezentáló találkozót már szeptemberben le is bonyolították. A „német ipari csodák” (Krupp Művek, kiel hajóépítő gyár) megtekintése mellett az ukrán teljhatalmú hetmant maga II. Vilmos császár is fogadta. Ez a gesztus nem annyira Ukrajna, inkább a német élelembázis elsőszámú emberének szólt. 1918 novemberéig, tehát egy bő félév leforgása alatt, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia Ukrajnától 113.421 tonna gabonát, lisztet, egyéb őrlményt, 3.329.403 kg húst, zsírt, vaját, 1.802.847 liter növényi olajat, 420.818 kg sajtót, túrót, 1.213.961 kg halat, halkonzervet, 105.542 db szarvasmarhát, 95.976 db lovat, 2.927.439 kg szalonnát, 75.200 láda tojást, 66.809.963 kg cukort stb. kapott.¹⁶ (Az más kérdés, hogy a németek a „kenyérbékének” (Brotfriede) titulált breszti békét deficiens aktusnak mondták, mert az okkupáció költségeit nem fedezte a kapott ellenérték.)

A német–ukrán viszony rendezésével párhuzamosan az orosz–ukrán kapcsolatok normalizálását sem lehetett háttérbe szorítani. Mindkét oldalnak létérdeke fűződött ahhoz, hogy a cári birodalom széthullásával megszületett nemzeti államok milyen területeken rendezkedhetnek be. Ebből fakadóan az 1918 májusától Kijevben folytatott tárgyalásoknak a legproblematisabb része a határvonal kijelölése volt. Annak ellenére, hogy ebben a témában igen távol álltak egymástól az elképzelések, és a megegyezésre csekély kilátás mutatkozott, a tolmácsok igénybevételével orosz és

¹⁵ Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Szkoropadszkij, Pavel (Pavlo) Pavlovics (Скоропадский П. П. – 1873–1945)

¹⁶ A statisztikai adatokat közli *Фельштинский: Крушение мировой революции*, 354.; Ottokar Czernin osztrák–magyar külügyminiszter szinte ugyanezeket a mennyiségeket rögzítette visszaemlékezésében. – Im *Weltkrige*. Berlin–Wien, 1919. 345. – közli: *Lengyel István: A breszt-litovszki békétárgyalások*, 271–272.

ukrán nyelven folyó tárgyalások nem szakadtak félbe. Sőt, 1918. június 12-én Szovjet-Oroszország aláírta Ukrajnával a békeszerződést, de a felek nyitva hagyták a határról szóló cikkely elfogadását. A „lenini külpolitika”, a bolsevikok „időnyerésre” játszó külpolitikája, vagyis a breszt-litovszki béke ratifikációja, az orosz–ukrán békemegállapodás, a szociálforradalmárokat (az eszereket, az orosz „CP” rövidítésből) olyannyira felháborította, hogy nemcsak hogy elhagyták a koalíciós kormányt, hanem a szokásos módszerükkel, merényletek elkövetésével tiltakoztak. 1918 júliusában, augusztusában egymást érték a halálos kimenetelű akciók. Egy Blumkin nevű eszer Moszkvában meggyilkolta az állomáshelyét alighogy elfoglaló német követet, Wilhelm von Mirbachot, Kijevben a 70 éves von Eichhorn tábornokkal végeztek az eszerek, Pétervárott a Cseka (=Чрезвычайный Комитет) parancsnoka lett merényletük áldozata. Ebbe a sorozatba illeszkedett Fanni (vagy: Dora) Kaplan tette is, aki háromszor is rálőtt Leninre, a „forradalom árulójára”, de ő túlélte a támadást. Az eszerek véres cselekedeteit, a júliusi elvetélt moszkvai hatalomátvételüket „fehér terrorként” értelmezte az Oroszországi Kommunista Párt – az 1918. március 6–8-i, VIII. pártkongresszus határozott az OSzDMP (bolsevik) párt új elnevezéséről –, ami-re csakis a „vörös terror” adhatta meg a megfelelő választ. A Cseka, a lett lövéseket alkalmazó Vörös Gárda tevékenysége vissza is igazolta a „vörös terror” lényegét.

A Négyes Szövetség emberi és anyagi erőinek kimerülése a háború közeli befejezését vetítette előre. A német hadsereg „fekete napja” (augusztus 8.), a Hindenburg-vonal áttörése (szeptember 27.)¹⁷ döntő szerepet játszottak abban, hogy a német szövetségesek egymás után hátat fordítsanak a világhatalomért harcba indult császári Németországnak. Bulgária (szeptember 25.), Törökország (október 31.) kiválása az Osztrák–Magyar Monarchia november 3-i fegyverszüneti kérelmét vonta maga után. A magára maradt Németország november 11-én ismerte el katonai vereségét. (A német és a németérmű osztrák, magyar szoldateszka nagy garral hangoztatta a „hátra dőfés” (Dolchstoß) teóriáját, a hátszág lázadását a front ellen.¹⁸)

Kétségtelen, hogy az élelem- és tüzelőanyag-hiány a hátszági társadalom elégetlenségét növelte, a pártok fokozott háborúellenes propagandája termékeny talajra hullott. A katonai vereségek és a front, illetve a hátszág ellátásának a problémái 1918

¹⁷ Németország Franciaország felől kiépített, 5–8 km mélységben tagolt védelmi vonala Siegfried-, majd Hindenburg-vonal néven. Fritz von Lossberg ezredes tervei alapján létesült, az öt germán mitológiai alak – Wotan, Siegfried, Alberich, Brunhilde, Kriemhilde – nevét viselő, egymást segítő, de önálló védekező harcra is alkalmas védzónákból összeillesztett rendszer. Általános tájékozódáshoz: *Hirschfeld, Gerhard* u.a. (Hg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn u.a., 2009.; *Kriegsende 1918: Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. (Hrsg.: *Jörg Duppler, Gerhard P. Gross*) München, 1999.

¹⁸ Lásd részletesen: Neitzel, Sönke: *Weltkrieg und Revolution. 1914–1918/19*. Berlin, 2008.; Barth, Boris: *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg 1914–1933*. Düsseldorf, 2003.; Sammet, Rainer: „Dolchstoß“. *Deutschland und die Auseinandersetzung mit der Niederlage im Ersten Weltkrieg (1918–1933)* Berlin, 2003.

őszére kritikussá váltak, kölcsönhatásuk eredményeképpen mind a katonai, mind a civil társadalom régi rendje felbomlott. A témánkhoz szorosan kapcsolódó Galíciában, ahogy az Osztrák–Magyar Monarchia valamennyi részországában, hasonlóképpen hatottak a centrifugális erők. A prágai, a budapesti stb. minták alapján itt is, a galíciai fővárosban, Lvovban (Lembergben) is életre hívták a Nemzeti Tanácsot, amely néhány nap múlva, 1918. november 1-jén a Nyugat-Ukrainai Népköztársaság (NyUNK, Західна Українська народна республіка) megalakulását, két hét elteltével, november 13-án pedig – Kijevvel nem egyeztetve – az állami függetlenséget deklarálta. „Államfője” az ügyvéd foglalkozású, 1907–1918 között az osztrák parlament galíciai képviselője, Petruszevics, Jevgenyij (Петрушевич Е., 1863–1940) volt. A kormányfői és pénzügyminiszteri posztot a köztisztviselőnek örvendő lemergi ügyvéd – 1907–1918 között ugyancsak az osztrák parlament galíciai képviselője – Levickij, Konsztantyin (Левицкий К., 1859–1941) kapta.

Kijevben is forrtak az indulatok, a lakosság németellenes hangulata felerősödött, Szkoropadszkij hetman hatalmának alapja megingott. Miután a megszálló német csapatok elhagyták az ukrán fővárost, a németek bábhetmanjának, Szkoropadszkijnak a diktátorságát – a november 14-én Belaja Cerkovban létrehozott direktórium és annak vezetője, az UNK volt hadügyi titkára – Szimon Petljura érvénytelenítette. Petljura és Szkoropadszkij hatalmi viaskodása egy hónapon át gerjesztette a bizonytalanságot Ukrajnában, ám végül a hetman december 14-én nemcsak a hatalomból, de az országból is távozott.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország novemberi kapitulációja a német és az orosz sérelmeket soha nem felejtő lengyelek régi-új államalapítási törekvéseit is mobilizálta. 1918 novembere folyamán – ahogy a német katonaság elhagyta a lengyel helységeket – különböző városokban (Cieszyn, Lublin, Krakkó), különböző időpontokban kiáltották ki a Lengyel Köztársaság újjászületését, ám a valóságos politikai erőcentrum Varsóban formálódott ki. Ide érkezett meg a magdeburgi börtönből kiengetett Józef Piłsudski tábornok¹⁹, akit államfői jogkörrel ruháztak fel november 14-én. Norman Davies találóan jellemezte a legendás tábornok hatalomra jutását. „Piłsudski kinevezése valójában nem volt sem törvényes, sem törvénytelen. A börtönből és száműzetésből tért haza Varsóba, és nem tudta pontosan, hogy mi várja. Akárcsak a megelőző évben Szentpéterváron Lenin, ő is az „utcán találta a hatalmat”. És amikor lehajolt, hogy felszedje, a lengyel főnix újjáéledt a háború hamvaiból.”²⁰ A lengyelek és a „sokszínű” ukránok (UNK, NyUNK, USzTK) államalapítási küzdelme viszont még közel sem ért véget. Vetélkedésüket Szovjet-Oroszország magatartása még inkább ki-

¹⁹ Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Józef Piłsudski (1867–1935)

²⁰ Davies, Norman: Lengyelország története. Budapest, 2006. 727.

élte, hiszen Moszkva, tudomást szerezve a compiegne-i fegyverszünetről, november 13-án érvénytelenítette a breszt-litovszkit, mint oktrojált békét. Évszázados, történelmi időkből visszanyúló sérelmek, megoldatlan problémák sorjázta elő a lengyel és az ukrán oldalon. Kielezett viták robbantak ki bizonyos területek, főleg Chełm és vidéke, valamint Podlasie (Nyugati-Bug és Wieprz folyók közötti részek) birtoklásáért, azaz a halottaiból feltámasztott Lengyelország keleti határainak kijelöléséért.

Az antanthatalmak igyekeztek a konfliktust békés mederben tartani, ám Lengyelország iránti elfogultságuk nyilvánvaló volt. Ez nem véletlen, hiszen a térség meghatározó – Németországot keletről, Szovjet-Oroszországot nyugatról ellensúlyozni képes – államaként, Franciaország erőteljes szövetségeseiként szerették volna újjáteremteni az 1918–1919 fordulóján még fiktív, területi bizonytalanságokkal terhelt Lengyel Köztársaságot. A párizsi békekonferenciát ténylegesen irányító Ötök Tanácsa – Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, USA, Japán külügyminisztereiből –, majd Japán kiválása után a Négyek Tanácsa által koordinált 58 bizottság munkájából a kelet-közép-európai határok kijelölésével foglalkozó albizottságok tevékenysége számtalan gondot, problémát okozott a „Négyeknek”.

A lengyel politikai elit a háború utáni Lengyelország területi kiterjedéséről erősen polarizáltan gondolkodott, de elképzeléseik centrumában egy megkerülhetetlen probléma húzódott: támogassa-e egy önálló Ukrajna megszületését az új Lengyelország, vagy Ukrajna nélküli Közép-Kelet-Európa létesüljön? A lengyel konzervatívok természetesen módon a történelmi érvekkel hozakodtak elő és az 1772-es első felosztás előtti határok között képelték el „Nagy-Lengyelországot”. A nemzeti demokraták, de a parasztpártiak (Piaśt-pártiak) szemé előtt is egy Ukrajna nélküli Európa képe lebegett, mert – ahogyan állították – Ukrajna önálló államiságra képtelen, nemzeti jogait pedig Lengyelországon belül is érvényesíthetik. A 19. század végi és a 20. század eleji lengyel emigránsok 1917-ben Lausanne-ban megalakított oroszellenes szervezete, a Komitet Narodowy Polski (KNP), amely néhány hónap múlva Párizsban emigráns lengyel kormányként működött – a varsói, orosz nyelvű egyetem matematika–fizika szakán végzett Roman Dmowski²¹ és a zongoraművész, zeneszerző Ignacy Jan Paderewski²² vezetésével –, nem támogatta a szuverén Ukrajna, de a szuverén Litvánia ötletét sem (l. a Dmowski-féle térképet: „Linia Dmowski”)²³.

²¹ Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Dmowski, Roman Stanisław

²² Politikai tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatait lásd a tanulmány végén: – Paderewski, Ignacy Jan

²³ http://pl.wikipedia.org/wiki/Roman_Dmowski (letöltve: 2015. február 6.)

Roman Dmowski lengyel fődelegátus az 1919. január 29-i ülésen a Tízek Tanácsa előtt egy 5 órás előterjesztésben magyarázta el az új Lengyelország új határainak megállapításánál figyelembe veendő szempontokat. Amikor a tolmácsok pontatlanul fordították szavait, ő maga vette át a szót, angolul és franciául közölte a fontos részeket.

A tényleges hatalommal bíró Pilsudski viszont egy erős, Lengyelországból, Litvániából, Ukrajnából, Belorussziából összekovácsolt – Szovjet-Oroszországnak ellenállni képes – föderációt vizionált, az ukrán követelések részbeni teljesítése árán is. Tehát Galícia lengyel–ukrán, illetve Podlasie és Polesie lengyel–belorusz felosztásával akart álljt parancsolni az elfogult nemzeti követeléseknek.

A lengyel–ukrán ellentéteket érzékelve a párizsi konferencia „nagyjai”, s ezen most a francia és az angol vezetőket kell érteni, már 1919 februárjában kiküldték azt az albizottságot, amely a vitatkozó felek közös megegyezésére, mindenki számára elfogadható államhatárokat volt hivatott kijelölni. A feladat igen sürgőssé, ugyanakkor bonyolultabbá is vált, mert a Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság az Ukrán Népköztársasággal való egyesülésének 1919. január 3-i bejelentését 1919. január 22-én Kijevben, 65 galíciai képviselő jelenlétében nyilvánosan kihírdették, azaz törvényerőre emelték. Az egyesült „Dnyepermenti Nagy Ukrajna” létrejöttét és szuverenitását deklaráló dokumentumot (*Акт Злуки*, 22 января 1919 р., Київ – єдина незаделна Українська

народна республіка, одноцільна суверенна Народна Республіка)²⁴ a Szofja székesegyház előtti téren több tízezres tömeg előtt olvasták fel. A „történeti Ukrajna” megteremtésének eljött az ideje, legalábbis az ukrán politikai vezetők szemében (Vinnyicsenko, Petljura, Golubovics, Petrusevics, Levickij).

Joseph Barthélemy, Jules Cambon francia, illetve Louis Botha angol tábornokok – 1919 februárja és májusa között kidolgozott – határvonal-javaslatai viszont sorra buktak el vagy a lengyel, vagy az ukrán tiltakozások miatt.

Galícia felosztására tett javaslatok²⁵

A Galícia feletti osztozkodás Ériszalmájának bizonyult. A két szélsőséges követelés többszöri finomítása sem bírta a feleket kompromisszumra. Az ukránok a San folyó felső szakaszát (Sanok, Przemyśl, Jarosław városokkal) képzelték el nyugati határuknak, a lengyelek pedig Tarnopoltól keletre, a Zbrucs folyót jelölték ki délke-

²⁴ <http://www.borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2012-01-308-4/> (letöltve: 2015. február 2.) – az Ukrán Népköztársaság univerzáléja, Kijev, 1919. január 22.

²⁵ Eberhardt, Piotr: The Curzon Line as the eastern boundary of Poland: The origins and the political background In: *Geographia Polonica* (Vol. 85). 2012/1. (5-21.) – a térkép a tanulmány 10. oldaláról; Склярів, Сергей Александрович: Польско-український територіальний спор и великие державы в 1918–1919 гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Выпуск 1. Москва, 1999. 130–167. interneten – <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/sklarov.htm> (letöltve: 2015. február 2.)

leti határszakaszuknak. A lengyelek elkötelezett francia támogatását Lloyd Georges epés megjegyzései sem mérsékeltek. „A lengyel nép Európának mindig is kellemetlenségeket okozott.”²⁶ – jelentette ki többször is a brit miniszterelnök. Az alaptalan és szivárványos reményeket, a mértéktelen igényeket a főhadviselőkkel (Németország, Osztrák–Magyar Monarchia) kötött békék fokozatosan redukálták. Hiszen az 1919. június 28-án aláírt versailles-i béke a német–lengyel határokról is intézkedett, bizonyos módosításokat megengedve Warmiában, Mazuriában és Felső-Sziléziában a népszavazás eredményétől függően. Ezt a végzést a lengyel vezetők –, Dmowski és Paderewski – aláírásukkal hitelesítették, és elfogadták. De ugyanígy ellenjegyezték az 1919. szeptember 10-i saint-germain-i békét is, amely közvetve és közvetlenül is érintette a lengyel–ukrán határkérdést. Konkrétan akkor, amikor Ausztria a békeszerződésben lemondott Galíciáról, mert ezáltal automatikusan lengyel–ukrán témává „egyszerűsödött” a térség jövője. Valójában a lengyel–ukrán huzakodás nem csillapodott, az ellentétek elsimítása az ügyben leginkább érdekelt nagyhatalomra, Franciaországra testálódott. A Galícián marakodó felek ilyen-olyan ürüggyel minden rendezési változatot – mely 1919 februárja és novembere között az asztalra került – negligáltak. A kompromisszumra való képtelenségüket egy lengyel példával illusztráljuk.

A november 21-i ülésen vitára bocsájtott francia Cambon-tervezet a lengyelekre nézve igen kedvező variációval rukkolt elő, mégsem ért célba. Hiába kínálta a tervezet Varsónak Kelet-Galícia okkupációját, a lengyel vezetés mereven elzárkózott attól, hogy 25 év elteltével újra napirendre tűzze a vitatott terület sorsát. Az elutasítás ellenére – az ukránok meghallgatása nélkül – 1919. december 8-án mégis Varsó javára billent a mérleg nyelve. A „békecsinálók” bevezethetőnek és kiépíthetőnek ítélték a lengyel adminisztrációt a régi orosz–osztrák–magyar határokig terjedően, de facto egész Galíciában. Ez más szavakkal azt jelentette, hogy az ukrán érdekek fölé kerekedett a Lengyelországnak szánt jövőbeni szerep, vagyis az önálló, független Ukrajna eszméje Párizsban csorbát szenvedett. Igaz, hogy ezzel a lépéssel pontot tettek a végeláthatatlan és parttalan vita végére, viszont a feszültség eredendő okát nem küszöbölték ki. De akkor hogyan magyarázható a decemberi egyoldalú lengyel-barát döntés?

A válasz a Vörös Hadsereg 1919. nyári és őszi offenzívájának a sikereiben rejlik. Ukrajna és Belorusszia jelentős részét kontroll alá vették, az év végére az UNK „fővárosait” (1919. december 12. – Harkov, december 16. – Kijev) is a vörösök uralták. Petljura és Piłsudski személyes találkozói érlelték ki az 1920. április 21-én Varsóban

²⁶ Idézi Majoros István: A lengyel–szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban. In: Századok 2001/3. 538.; A részletek a Lvovi egyetem professzorának munkájában: *Титулик, Борис Йосифович: Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923): Історія держави і права. Львів, 2005.*; Az angol–francia véleménykülönbségek pl. a magyar ügy kapcsán is felszínre kerültek – *Oromos Mária: Padovától Trianonig, 1918–1920. Budapest, 1983. 377–381.*

aláírt lengyel–ukrán szerződést,²⁷ amelyet az ukrán fél kezdeményezett a bolsevik veszélytől való félelme miatt. Amiről Párizsban a lengyel és az ukrán delegációk antant közvetítéssel hónapokon át meddő vitát folytattak, azt a Vörös Hadsereg katonai sikerei egy csapásra eldöntötték. A kilenc cikkelyes egyezmény II. és III. cikkelye különösen lényeges, mert azok a lebegtetett határkérdést rendezték. Az UNK a korábban elvetett Zbrucss folyó és a régi Osztrák–Magyar Monarchia–Oroszország határvonalat akceptálta egy óhajterület fejében. Lengyelország nagyvonalúan elismerte az UNK jogos területi gyarapodását keleten a Rzeczpospolita első felosztáskori határáig (a Dnyeper folyóig), amit Oroszországtól akár diplomáciai úton, akár fegyveres erővel szerez meg a jövőben. E célból Piłsudski nemcsak hogy katonai támogatást ígért, de főszeretpet is vállalt a közös offenzívában. Az antant által biztosított hadfelszerelések – 1500 db ágyú, 2800 db géppuska, 400 ezer db puska, 200 páncélaútó, 800 tehergépkocsi stb.²⁸ –, amelyekkel ütőképessé tették a lengyel haderőt, az ígéret beváltásával kecsegtettek. Megjegyzendő, hogy az UNK hadserege jócskán elmaradt a lengyel szövetséges hadsereg színvonalától.

A „За нашу и вашу свободу!” (A mi szabadságunkért és a ti szabadságotokért!) jelszavával, 1920. április 25-én hajnalban megindított általános támadás nem várt eredményeket hozott. Egymás után foglalták el a lengyel–ukrán egyesített csapatok a fő közlekedési vasútvonal melletti településeket (Zsitomir, Kazatyin, Vinnyica), május 6-án már Kijevért folytak a harcok. Május 9-én Kijevben katonai díszszemlével ünnepeltek a győztesek, azonban – szinte napra pontosan – egy hónap múlva már a Vörös

²⁷ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, (Red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I. A. Chrienow) t. 2. listopad 1918-kwiecień 1920. Warszawa, 1961. 745–747.

II. Granice między Rzeczpospolitą Polską a Ukraińską Republiką Ludową zostają określone w sposób następujący: na północ od rzeki Dniestru według rzeki Zbrucz, a następnie wzdłuż byłej granicy między Austro-Węgrami a Rosją do Wyszogródka, a od Wyszogródka na północ przez wzgórze Krzemienieckie, a następnie po linii na wschód od Zdobunowa, następnie wzdłuż wschodnich granic administracyjnych powiatu rówieńskiego, dalej na północ wzdłuż granicy byłej guberni mińskiej do przecięcia jej przez rzekę Prypeć, a następnie Prypecią do ujścia jej. Co do powiatów rówieńskiego, dubieńskiego i części krzemienieckiego, które obecnie przypadają Rzeczypospolitej Polskiej, nastąpi później ściślejsze porozumienie.

Szczegółowe określenie linii granicznej powinno być przeprowadzone przez specjalną polsko-ukraińską komisję, złożoną z odpowiednich fachowców.

III. Rząd polski przyznaje Ukrainie terytoria na wschód od linii granicznej, wymienionej w art. II niniejszej umowy – do granic Polski z roku 1772 (przedrozbiorowej), które Polska już posiada lub odzyska od Rosji drogą orężną lub dyplomatyczną. [...]

A szerződés megszületésének körülményeiről, értékeléséről lásd: *Palij, Michael*: The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1922. Edmonton-Toronto, 1995.

²⁸ *Савченко, Виктор Анатольевич*: Двенадцать войн за Украину. Харьков, 2006. – interneten: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html «Неравный союз» c. alfejezet (számozatlan oldalak) (letöltve: 2015. március 10.)

Hadsereg lovas alakulatai vágattak be a városba. A lengyel–ukrán hadsereg tönkrement, nyugati, délnyugati irányba menekült. Július végéig, kb. másfél hónap alatt, az UNK „fővárosa” négyszer is költözni kényszerült (Vinnyica, Zsmerinka, Proszkurov, Kamenyec-Podolszk). Tuhacsevszkij, Bugyonnij, Vorosilov, Jegorov stb. sikereit az an-tant igyekezett hatástalanítani, mégpedig a Curzon-vonal (Grodno = Nyeman folyó – Breszt = Nyugati – Bug folyó – Krilov – Rava – Russzkaja – Kárpátok) elfogadtatásával (július 11.). Trockij hadügyi népbiztos Leninnel együtt annyira biztos volt a végső győzelemben, hogy kiadta a parancsot: elfoglalni Varsót! („*На Варшаву!*”)

Az Ukrajnán és Belorusszián keresztül győzelmesen végigszáduló Vörös Hadsereg (öt hét alatt 650 km-t tett meg pl. a 4. lovashadsereg) katasztrofális vereséget szenvedett az ún. varsói csatában (1920. augusztus 13–25.). „Csoda történt a Visztulánál”²⁹ – ahogyan Pilsudski hadi dicsőségét emlegetik mind a mai napig a lengyel történészek kis (vagy nagy?) túlzással. Vitathatatlan tény azonban az, hogy Szovjet-Oroszország hadereje a nyugati fronton megroppant a hatalmas veszteségek következtében (25 ezer vörös katona elesett, megsebesült, kb. 65 ezren lengyel hadifogságba estek, 30–35 ezren a lengyelek elől Kelet-Poroszországba menekültek, ahol internálták őket³⁰). Felcsillant a remény az országát veszített ukrán vezető, Petljura előtt: Ukrajna megmenekülhet a végső pusztulástól. Pilsudski főparancsnok (Naczelný Wódz) és Petljura szeptemberi, sztanyiszlavovi (Stanisławów ma: Ivano-Frankovszk) találkozója alaposan lehütötte az ukrán várakozásokat, mert a lengyel szejm egy újabb Kijev elleni hadjáratba nem egyezett bele, mondván: Ukrajnáért lengyel vért nem áldozunk. Varsó hintapolitikája ekkoriban kezdődött el. Miközben az UNK-nak további segítségadást ígért, fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozott a szovjetekkel. Már szeptemberben lezajlottak Minszkben az első megbeszélések, majd folytatódtak Rigában, és október 12-én tető alá is hoz-

²⁹ Churchill szerint a marne-i csoda ismétlődött meg Varsónál, bizonyos módosításokkal – közli *Пученков, Александр Сергеевич*: «Даешь Варшаву!»: из истории советско-польской войны 1920 г. In: *Новейшая история России / Modern history of Russia*. 2012/2. 31.; Majoros István pedig Maxime Weygand francia tábornok szakértői tevékenységét hangsúlyozza a varsói csatában. – *Majoros*: A lengyel–szovjet háború, In: *Századok* 2001/3. 551–552., 554.

³⁰ A „varsói csoda” következményeiről, az elszenvedett veszteségekről komoly vita bontakozott ki a lengyel és az orosz történészek között. Lásd erről *Михутина, Ирина Васильевна*: Советско-польская война 1919–1920 гг. Москва, 1994.; *Полторак, Сергей Николаевич*: Победоносное поражение. Размышления о советско-польской войне в канун её 75-летия. СПб., 1994. c. munkáit. *Karpus, Zbigniew*: Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997.; Matvejev pl. 1920. október 18-ig számítva, 157 ezer vöröskatona lengyel fogságba eséséről ír. – *Матвеев, Геннадий Филиппович*: О численности пленных красноармейцев во время польско-советской войны 1919–1920 годов. In: *Вопросы истории* 2001/9.; *Матвеев, Геннадий Филиппович*: Еще раз о численности красноармейцев в польском плену в 1919–1920 годах. In: *Новая и новейшая история*. 2006/3. – újabb cikkekben is fenntartja állításait. Interneten (számozatlan oldalak) <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/PREKATYN.HTM>(letöltve: 2015. február 5.)

tak egyelőre egy 20 napos fegyverszünetet. Hiába tiltakozott Petljura a lengyeleknel a szeparatív akció ellen, a tárgyalások nem szakadtak félbe. A déli fronton harcoló Vrangel tábornok, amikor tudomást szerzett a lengyelek különutas politikájáról, vagyis a szovjetekkel megkezdett békétárgyalásaikról, megjegyezte: a lengyelek önmagukat, a kétszínűségüket ezúttal sem tagadták meg.³¹ Vagyis: „...egyedül maradtunk abban a harcban, amely nemcsak hazánk, de az egész emberiség sorsáról is dönt.”³²

A magára hagyott (és maradt) UNK kormánya utolsó ülését 1920. november 18-án tartotta, ahol Podólia evakuálásáról és a lengyel fennhatóságú, galíciai Volhíniába való menekülésről döntöttek. Inkább választották a lengyel internálást, az emigráns UNK maradék fegyveres erőinek lengyel hadseregbe való betagolását, mint a bolsevikokkal való egyezkedést. A dezorganizált Petljura-hadsereg menekülést elutasító egységei „utóvéd harcokra” adták a fejüket, azaz egymástól elszigetelve, gerillaként harcoltak a Vrangel ellenében tért nyerő vörösök ellen több mint egy éven át.³³

1921. március 18-án este 20 óra 30 perckor a rigai Schwarzkopf-palotában, ahol az októberi fegyverszünetet is szignálták, a Lengyel Köztársaság képviselői (Jan Dąbski vezetésével) egyfelől, illetve az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság a saját nevében és a Belorusz Szocialista Szovjet Köztársaság felhatalmazásából, valamint az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság képviselői (Joffe, Adolf Abramovics és Ganyeckij, Jakov Sztanyiszlavovics vezetésével) másfelől, aláírták a békeszerződés lengyel, orosz, ukrán nyelvű, véglegesített változatát.³⁴ A huszonhat cikkelyes rigai

³¹ Врангель, Петр Николаевич: Воспоминания: В 2-х частях. 1916–1920. Москва, 2006. 630.–közli Пученков: «Даешь Варшаву!», 33.

³² Vrangel szavait idézi Majoros: A lengyel–szovjet háború, In: Századok 2001/3. 563.

³³ Савченко: Двенадцать войн за Украину, – http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html «Война повстанцев Украины против большевистского режима (1919–1922)» c. alfejezetben (számozatlan oldalak) az alábbi adatokat találjuk: az egykori kijevi tartomány területén több csapategységből álló, összesen, kb. 6000 fő, a harkovi területen összesen kb. 3500 fő, a poltavai, a jekatyerinoszlavi tartományokban összesen kb. 5000–5000 fő, Podóliában kb. 3500 fő, a herszoni tartományban kb. 2500 fő, Csigirin és Korszuny környékén kb. 4500 fő stb. vívta a maga „kis háborúját”. A Vörös Hadsereg hivatalosan „az ukrán bandák felszámolását” végezte. (letöltve: 2015. február 5.)

³⁴ A rigai béke szövegének nem teljes változata magyarul: Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Budapest, 1983. 173–178.; A rigai béke teljes – Mellékletekkel együtt – szövege, lengyel, orosz, ukrán nyelven közzétéve a Lengyel Köztársaság hivatalos honlapján „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.” cím alatt, a 815–866. oldalakon, pdf. formátumban. (letöltve: 2015. február 2.); –<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19210490300>; Szavcsenko orosz történész véleménye az, hogy Lengyelország igencsak megkérte a béke árát. A területi engedményeket a szovjeteknek 30 millió aranyrubellel, 2000 db (!) gözmozdonnyal kellett még megtoldaniuk – Савченко: Двенадцать войн за Украину, – http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html «Контрнаступление» c. alfejezetben (számozatlan oldalak). (letöltve: 2015. február 5.); A gözmozdonyok darabszáma nyilván elírás, de a 30 millió aranyrubel fizetési kötelezettséget – a ratifikáció utáni egy éven belül – a rigai béke XIII. articulusa tartalmazza. A vasúti gördülő állományból való lengyel részesedést a 4. szá-

béke II. cikkelye aprólékosan, nagy-nagy precizitással jelölte ki a lengyel–orosz, lengyel–ukrán, lengyel–belorusz országhatárokat, amelyek oly sok viszályt okoztak a Rzeczpospolita 1795. évi végleges felosztása után Kelet-Közép-Európában. Lengyelországhoz kerültek teljes egészében az egykori grodnói, breszti kormányzóságok, a vilnai kormányzóság több mint fele, a minszki kormányzóság majdnem fele, összesen 112 ezer km², cca. 4 millió, ebből 3 millió belorusz lakossal.³⁵ A Galícia felosztásán marakodó lengyel–ukrán vetélkedés szintén Lengyelország javára dőlt el, mind Nyugat-, mind Kelet-Galícia az új Lengyelország része lett a Zbrucs–Dnyeszter folyókig. A rigai béke Lengyelország számára kétségtelenül komoly előnyöket biztosított. Minden vitatott kérdés keleten a lengyel érdekeknek megfelelően oldódott meg. Az európai kontinensen vezető szerephez jutott Franciaország kedvezően fogadta a rigai békét, hiszen a párizsi és a rigai végzések eredményeképpen egy német, de egy szovjet-orosz expanziót, a proletár világforradalmat is feltartóztani képes ország támadt fel 1795 után, 126 év elteltével. Az 1921. évi népszámlálás adatai arról tanúskodnak, hogy a 388.634 km² kiterjedésű II. Lengyel Köztársaság egy soknemzetiségű ország képében született újjá. Lakossága 27,17 millióra rúgott, ebből 69,2% (18,8 millió) lengyel, 14,3% (3,88 millió) ukrán, 7,8% (2,11 millió jiddisül, héberül beszélő) zsidó, 3,9% (1 millió) belorusz, 3,9% (1 millió) német, 0,9% egyéb (litván, cseh, orosz) nemzetiségűnek vallotta magát.³⁶

A hitelesnek elfogadott statisztikai adatok bizonyára még csekély mértékben módosultak a rigai béke VI. cikkelye alapján³⁷, amely a 18. életévüket betöltők számára biztosította a lakhely szabad megválasztásának a jogát, függetlenül attól, hogy hol éltek az érintettek a háború előtt és alatt. Sőt, az orosz, ukrán fél azt a lengyel követelést sem vétőzte meg, hogy a lengyel szabadságharcosok (1830–1831, 1861–1865) leszármazottai, a harmadik generációra is kiterjesztve, élhessenek a felkínált lehetőséggel. Éppen ezért a kaukázusi és az ázsiai részekre deportált lengyelek nyilatkozatait három hóna-

mú Melléklet taglalja. Eszerint Lengyelország 300 db mozdonyra, 260 db személy- és 8100 db tehervagonra + széles nyomtávon használatos 255 mozdonyra, 435 db személy- és 8859 db tehervagonra formálhatott igényt 13.149.000 aranyrubel értékben. A fentiek még kiegészültek 5.096.000 aranyrubelnyi nem gördülő vasúti tárgyakkal. A hallatlan részletességgel készült 4. sz. Melléklet még arra is kitért, hogy az átadásra kerülő mozdonyok 50%-a, a személyvagonok 35%-a, a tehervagonok 20%-a szorulhat csak javításra. – 858–864.

³⁵ Lásd Спаткай, Леонид belorusz történész írását a történelmi igazság igényével: Граница. Советско-польская война – <http://www.istpravda.ru/bel/research/4555/> (letöltve: 2015. február 5.)

³⁶ Az 1921. évi első népszámlálás (Perwszy Powszechny Spis Ludności, 1921. szeptember 30.) eredményeit is közli a lengyel Központi Statisztikai Hivatal (Główny Urząd Statystyczny) kiadványa: Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium. Warszawa, 1994. 134., 157.; Minimális eltéréseket mutató adatokat közölnek a Lvovi egyetem professzorai kézikönyvükben: *Зашильняк, Леонід–Крикун, Микола: Історія Польщі. Львів, 2002. 459.*

³⁷ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.”, 823-827.

pos, a külföldön élő lengyelek szándékait hat hónapos határidővel regisztrálhatták. Az elítélteket sem zárták ki ennek a jognak a gyakorlásából, de az érvényes büntetés letelte után költözhetek csak a választott országba. Az áttelepülőkre vonatkozó speciális szabályokat a VI. cikkelyhez tartozó 2. számú Mellékletben pontosították.³⁸ Tulajdonképpen egy szigorú tilalmi lista kerekedett ki a szabályozásból. Például a költözködést vállaló személy – a kézipoggyászán kívül – 10 pudnyi (163,8 kg) egyéb poggyászt vihetett magával, amibe az iparosok, kézművesek szerszámai is beletartoztak. Maximum 100 ezer rubelnyi vagy 200 ezer lengyel márkányi papírpénzt, nem több, mint 25 zolotnyik (1 zol.=4,266 gr.) súlyú aranyat, platinát, 5 fontnyi (1 orosz font=0,4095 kg) ezüstöt, 1 karátnyi drágakövet engedélyezett a „törvény”. Általános élelmiszerhiányra utal a lakhelyet változtatók élelmiszeradagjainak 20 fontban történő megszabása. Ám ezen belül is limitálták a kenyér- vagy lisztadagot 8 font/főben, a húst 5 font/főben, a cukrot 1 font/főben. Egy család 1 font háziszappan, plusz 1 db pipereszappan/fő vitelére volt jogosult, stb. A felek egyébként az áttelepülőktől sem vonták meg az általános amnesztia hatályát, lett légyen akár katona, akár hivatalnok (X. cikkely). Írásba fektették az egyéni szabadságjogokat, első helyen hangsúlyozták az anyanyelv szabad használatát, illetve a kisebbségek nyelvhasználatán alapuló intézmények (iskolák, egyházak, könyv- és újságszerkesztőségek stb.) zavartalan működését (VII. cikkely).³⁹ Az újonnan érkezők pénzügyi (pl. bankbetétek, befektetések, hitelek) követeléseit vagy adósságait sem maradtak ki az államok egymás közti általános elszámolásából. Ezeket az ügyeket egy varsói központú 3×5 tagú (lengyel, orosz, ukrán) Vegyes Bizottság kezelte szakértők bevonásával (XV–XVIII. cikkelyek).⁴⁰ Egy másik Vegyes Bizottság az 1772. január 1. után Oroszországba szállított vagy származott javak visszaszolgáltatásának ügyeit intézte. Hatáskörébe tartozott egy olyan, vitathatatlanul a lengyel tudományos, kulturális, művészeti élet alkotásait magába foglaló lista összeállítása, amely a visszaszármaztatás jogosságát igazolta (XI. cikkely).⁴¹ Stb.

A lengyel és orosz, ukrán békeszerződés – durván fogalmazva –, a lengyel–orosz megállapodás az ukrán függetlenség kérdését – akárcsak a párizsi konferencia – félretolta. Az egyelőre még valós tartalommal nem rendelkező orosz–ukrán–belorusz föderáció 1921-ben még csak papíron, a rigai béke ratifikálásával létezett.⁴² A szovjet (tanács-) köztársaságok föderációjának kül- és belpolitikai működését ekkor még homály fedte, a föderáción belüli nemzeti önrendelkezés normái ekkor még kidolgozatlanok

³⁸ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.”, 851–853.

³⁹ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.”, 827–828.

⁴⁰ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.”, 838–845.

⁴¹ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski 1921. nr 49. pozycja 300.”, 830–835.

⁴² *Ольшанский, Прохор Николевич: Рижский договор и развитие советско-польских отношений. 1921–1924. Москва, 1974. 12–79.* (az 1921 március – október közötti periódusra vonatkozó leírás)

voltak. Deklarációk és nyilatkozatok, párthatározatok szintjén az egyenjogúság, a nemzeti önrendelkezés elve biztosított volt, azokat már az 1918. évi Szovjet-Oroszország első alkotmányába is belefoglalták. Ezek az elvek a gyakorlatban még nem testesültek meg, 1921-ben Szovjet-Oroszország, Szovjet-Ukrajna a belső háborút, a „fehér ellenforradalmárok” ellenit, még nem nyerte meg. Ha külpolitikai értelemben a rigai békét Moszkva vereségeként állítjuk be, belpolitikailag viszont nyereségként kell elkönyvelnünk azt. Tudniillik, ez a lengyelektől „kapott” fegyvernyugvás, ez az óriási áldozatok árán „vásárolt” béke Moszkvát megszabadította a kétfrontos háborútól. Minden mozgósítható erejét bevethette Dél-Ukrajnában és a Krímben Vrangel ellen. A polgárháború győzelmes befejezése Ukrajna föderatív jellegét stabilizálta szovjet módra.⁴³

Ukrajna a nemzetközi porondon 1945-ben (ENSZ megalakulása), s majd a Szovjetunió 1991. évi felbomlása után bukkant fel önálló államként. Napjainkban az „ukrán kérdés” megint csak a nemzetközi politika centrumában áll, hiszen amikor az ukrán oldal Oroszország nyomására félbeszakította az Ukrajna – Európai Unió közötti tárgyalásokat, 2013 novemberében tömegtüntetések kezdődtek Kijevben és más ukrán városokban. Ezek Janukovics ukrán elnök Oroszországba való meneküléséhez, az orosz–ukrán kapcsolatok elmérgesedéséhez és a jelenleg is folyó fegyveres összecsapásokhoz vezettek.

A szövegben kiemelt politikusok életrajzi adatai

(Az interneten és a különböző enciklopédiákban hozzáférhető adatokból összeállítva)

² **Grusevszkij (Hrusevszkij), Mihajlo Szergejevics** (Грушевський, М. С. – 1866–1934): értelmiségi családban született a volhíniai Chelmben. Elemi és gimnáziumi tanulmányait Tifliszben (Tbilisizben) végezte, mert tanár apját ide helyezték.

⁴³ A „föderáció szovjet módra” témájának kifejtésétől itt eltekintünk – az egy másik tanulmány tárgya lenne –, de azért megjegyezzük. Szovjet-Ukrajna „önálló” külkapcsolatai (diplomáciai képviselői külföldön) 1923-ig léteztek, így Lengyelországban is. A varsói ukrán, ill. a harkovi lengyel külképviselet napi feladatainak zömét a repatriálási folyamat lebonyolítása tette ki. A hadifoglyok, emigránsok, menekültek stb. hazatelepedésének, hazatelepítésének sarkköve a tényleges létszámok megállapítása volt. Ukrajna területén 122.600 főt regisztráltak 1921. február 24-ig, akik Lengyelországba igyekeztek (pl. a kijevei kormányzóságból 37 ezer főt, a csemyigoviból 25 ezret, a harkoviból 16,5 ezret, a jekatyerinoszlaviból (=dnyepetrovszkiból) 16,8 ezret stb. vettek lajstromba.) Szovjet-Oroszországból 110 ezren (ebből 15-25% lengyel, 65% ukrán) kívántak lakhelyet változtatni. Feltételezhetően – a repatriálási terminus lezárulta után – kb. 1,5 milliónyi lengyel még Oroszországban rekedt. – Az adatokat Jerjomenko, T. I. ukrán történész közli levéltári dokumentumok (Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади...ЦДАВО ф. 4. оп. 1. спр. 605. арк. 62., Документи внешней политики СССР т. 5. Москва, 1961. 145-147., Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich t. IV. Warszawa, 1965. 329.) alapján. – Еременко, Т. И.: Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921-1923 рр.) //Український Історичний Журнал 1998/4. 56-70., ezen belül is 62-63., 66-68.

1886–1890 között a kijevi egyetem történelem–filológia szakos hallgatója volt. Már egyetemi évei alatt megmutatkozott történeti tehetsége, a Sevcsenko Tudós Társaság szakfolyóiratában kapott lehetőséget publikálásra. 1894-ben került a Lvovi egyetem történelem tanszékére. Itt oktatott, és elmélyítette kutatómunkáját (1896–1904 között Ukrajna-Rusz történetéhez kapcsolódó 5 kötetes forráskiadvánnyal jelentkezett). A fentebb említett Tudós Társaság elnöki tisztét is betöltötte 1897-től. A Galíciai-Ukrán Nemzeti Demokrata Párt (1899) egyik alapítója volt. Húsz évi Lvovi munkásságát 1914-ben a kijevi egyetemmel váltotta fel, de már ez év decemberében letartóztatták az Osztrák–Magyar Monarchia javára történő kémkedés vádjával. Az ítélet szimbirszki kényszerlakhelyet írt elő számára, de egy év múlva Kazanyba, majd újabb egy év múltán Moszkvába költözhetett. Az 1917. évi forradalmi hullám Kijevben is megmutatkozott, március 7/20-án megalakult a Központi Rada (Центральна рада), amelynek – távollétében – elnökévé választották. A Németország fegyveres erejére alapított független Ukrán Népköztársaság eszméjével (azaz Szkoropadszkij hetmanátusával, de az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaság hatalmi aspirációival) sem értett egyet, 1919-ben Ausztriába távozott. 1924-ben saját kérésére hazatérhetett, a kijevi egyetemen katedrát kapott, sőt 1929-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagságát is kiérdemelte. 1931-ben egy rövid időre letartóztatták „ukrán nacionalizmusa, szovjetellenessége miatt”. 1934-ben a kaukázusi Kiszlovodszkban sürgős operációjára került sor, műtét közben érte a halál.

³ **Vinnyicsenko, Volodimir Kirillovics** (Винниченко В. К. – 1880–1951): egyéni tanulóként érettségizett, majd a kijevi Szt. Vlagyimir egyetemen folytatta jogi tanulmányait. Forradalmi eszmék terjesztéséért valamennyi orosz egyetemről kitiltották 1902-ben, Lvovba (Osztrák–Magyar Monarchia) szökött. A német szocdem. ideológiával megismerkedett, Kautsky, Lassalle műveit németről oroszra, ukránra fordítja. 1905-ben az Ukrán Szocdem. Munkáspárt egyik alapítója volt, a Borot’ba (Боротьба) c. pártlapot szerkesztette. Illegális párttevékenysége miatt a párt Franciaországba menekítette 1910-ben, de 1913–14-ben újra Lvovban, 1914–1917 között pedig Moszkvában dolgozott propagandistaként, az Ukrainszkaja ziszny (Українська жизнь, azaz „Az ukrán élet”) c. lap munkatársaként. Az 1917. évi orosz forradalmak hatására Oroszország föderalizálása, Ukrajna autonómiája mellett szállt síkra. Elhíresült gondolata: ahogy Oroszországban a munkás-paraszt diktatúra győzedelmeskedett, úgy Ukrajnában az ukrán nyelv diktatúrájának kell megvalósulnia. Szkoropadszkij, Pavel (Pavlo) Pavlovics németek által támogatott hetmanátusát elutasította, a „majdnem bolsevik” Vinnyicsenko Ukrajnából Csehszlovákiába távozott, onnan Franciaországba. Itt élt emigrációban 30 éven át.

⁴ **Petljura, Szimon Vasziljevics** (Петлюра, С. В. – 1879–1926): poltavai szüle-

tésű, iskoláit az itteni papi szemináriumban végezte. 1900-ban az Ukrán Szociálforradalmárok Pártjához (eszer párt) csatlakozott, a Lvovi Vesztnyik (Вестник) c. lapnál újságíróskodott. Államellenes tartalmú írásaiért rendőri zaklatásnak volt kitéve, Oroszországba szökött, Kubanyban a kubanyi kozákság történetén dolgozó történészek mellett archívanyagok gyűjtésével, rendszerezésével foglalatzkodott. 1904-ben újra Lvovban bukkant fel, a Szeljanyin (Селянин) és a Trud (Труд) c. újságoknál szerkesztő. Az 1905-ös pártszakadás után az Ukrán Szocdem. Munkáspártban pártmunkásként az ukrán ügyekkel kellett foglalkoznia. 1914-ig a Moszkvában megjelenő Ukrainszkaja zszizny (Украинская жизнь) lapjain oroszul ukrán témákról értekezett. A világháború idején mint „zemguszar” (земгусар, azaz vidéki huszár, „falusi huszár”?) szolgált. (Azokat a katonaruhába bújtatott civileket gúnyolták így, akik a hátszágban élelmet, takarmányt, ruhát, lábbelit stb. gyűjtötték össze a frontkatonák számára.) Az Ukrán Népköztársaság parlamenti képviselőjeként előbb az autonómia, majd az ukrán függetlenség eszméje mellett tört lándzsát. A német fegyverek erején nyugvó Szkoropadszkij hetmanátusát – mint „független” Ukrajnát – megtagadta, de Ukrajna bolsevizálásával is élesen szembefordult. Az UNK parlamentjének feloszlátása után 1919–1920 novemberéig az UNK Direktóriumának elnöke. Az 1921. évi rigai béke megkötését ellenezte, tiltakozásul Lengyelországba, majd Ausztrián és Svájcra át Franciaországba emigrált. 1926-ban egy cionista aktivista Párizsban meggyilkolta, mert őt tette felelőssé az ukrainai zsidópogromokért.

⁵ **Sulgin, Alekszandr Jakovlevics** (Шульгин, А. Я. – 1889–1960): a pétervári egyetemen matematika–fizika szakos hallgatóként kezdte, de átiratkozott, és történelem–filológia szakosként diplomázott. 1917 áprilisától politizált aktívan az Ukrán Szociál-Föderalista Pártban. Az UNK parlamenti képviselője lett, a breszt-litovszki és a versailles-i békétárgyalásokra kijelölt ukrán delegáció tagja volt. 1921-től az UNK diplomatája Párizsban, majd az emigrációban tovább működő UNK menekült kormányának külügyminiszteri posztját töltötte be az 1926–1936, 1939–1940, 1945–1946 közötti években. Közben 1923–1927-ben a prágai Ukrán Szabad Egyetem professzoraként történelem és filozófia tárgyú előadásokat tartott. 1946-tól haláláig a párizsi székhelyű Akadémiai Társaságban tevékenykedett, több éven át elnöki tisztét is viselte. Szakmai tekintélyét erősítette emberi magatartása: Franciaország német megszállása idején nem volt hajlandó a németekkel együttműködni.

⁷ **Golubovics, Vsevolod Alekszandrovics** (Голубович В. А. – 1885–1935): papi családban született, papi szemináriumban tanult. A középiskola befejezése után a kijevi műszaki főiskolán tanult, vasútépítő mérnöki diplomát szerzett 1915-ben. 1903 óta az Ukrán Forradalmi Pártban politizált, de tíz év elteltével pártot váltott: az ukrán eszerekhez (szociálforradalmárokhoz) csatlakozott. A háborúban mérnöktiszt,

1916–1917-ben a román fronton szolgált. Nem utolsó sorban szakértelme miatt került az Ukrán Népköztársaság első kormányának közlekedésügyi titkári (miniszteri) székébe. A breszt-litovszki szeparatív, német–ukrán békekötést támogatta, de Ukrajna német okkupációját elítélte. A németek kivonulása után, 1919–1920-ban vidéki (Vinnyicában, a podóliai Kamenyecben) újságok kiadásáért felelt, 1921-től kezdve egy évtizeden át az Ukrán Népgazdasági Tanács tagjaként az ipari és közlekedési nagyberuházások kivitelezését irányította. 1931-ben „ukrán nacionalizmussal” vádolták meg. Börtönbüntetése alatt, 1939-ben a jaroszlavi intézetben halt meg.

⁹ **Trockij, Lev Davidovics** (Троцкий Л. Д. – 1879–1940): David Bronstein zsidó földbirtokos és bérlő 5. gyermeke (Leib=Lev), iskoláit Odesszában, Nyikolajevben végezte, majd a novorosszijszki egyetem fizika–matematika szakán tanult. Még 20 éves sem volt, amikor a Dél-oroszországi Munkásszövetség tagja lett, 1898-ban tartóztatták le először rendszerellenes agitációs tevékenysége miatt. A száműzetésből (az irkutszki kormányzóságból) odesszai börtönőrének nevére, Trockij névre hamisított okmányokkal sikerült külföldre, Angliába szöknie. Leninnel dolgozott együtt, az *Iszkra* (azaz Szikra) című lapot szerkesztette Londonban, majd Párizsban.

Az 1905-ös forradalom hírére illegálisan hazatért, bekapcsolódott a fegyveres felkelés szervezésébe. Olyannyira veszélyesnek minősítette a cári bíróság, hogy állampolgári jogaitól örökre megfosztotta, örökös száműzetéssel büntette. Utközben sikerült megszöknie, és újra külföldre távozott. 1908–1912 között Bécsben a *Pravda* című lapnál, 1914–1916 között Párizsban a Nase szlovo-nál újságíróskodott. Cikkeinek pacifista hangvétele miatt kiutasították Franciaországból, befogadására csupán az USA volt hajlandó. Az 1917-es februári forradalom után azonnal hazatért, Leninnel karöltve a szovjet hatalom kiépítésén munkálkodott, az októberi, bolsevik forradalom előkészítésében főszerepet játszott. A Vörös Hadsereg megteremtője volt, 1918–1925 között hadügyi biztos. 1927-ben minden funkciójától megfosztották, Sztálin kezdeményezésére 1929-ben kiutasították a Szovjetunióból, az „Iljics” nevű hajón Törökországba távozott. Amikor pedig 1932-ben az állampolgárságától is megfosztották, 1933-ban Franciaországba, majd 1935-ben Norvégiába menekült, 1936-ban Mexikóban telepedett le. Ekkor fejezte be híres, „Elárult forradalom” c. Sztálin-ellenes munkáját, amelyben a sztálini időszakot „sztálini thermidornak” minősítette. 1940-ben Ramón Mercader (szovjet titkos ügynök) meggyilkolta.

¹¹ **Szokolnyikov, Grigorij Jakovlevics** (Сокольников Г. Я. – 1888–1939): a zsidó származású (eredeti családneve Brilliant) fiatalember nem fejezhette be jogi tanulmányait a moszkvai egyetemen, ugyanis részt vett az 1905–07-es forradalom eseményeiben, a fegyveres felkelésben, ezért életfogytig tartó száműzetésre ítélték. Innen, amikor sikerült megszöknie, Franciaországba emigrált. (Fiútestvérei közül hasonló okok

miatt az egyik emigrációba kényszerült, a másik Szibériában politikai száműzöttként vesztette életét.) Orvos apja és gazdag kereskedő nagyapja finanszírozta párizsi tanulmányait, a Sorbonne-on diplomázott és doktorált. A világháború idején Svájcban élt, itt ismerkedett meg Leninnel, és vele együtt tért haza Oroszországba a területen kívüliséget élvező vonaton 1917 áprilisában. A Breszt-litovszki béke aláírója, a polgárháborúban a vörösök oldalán harcolt. Katonai iskolázottsággal nem rendelkezett, de kiváló szervezőnek bizonyult a Gyenyikin vezette Déli Hadsereg elleni hadjáratban. A 8. hadsereg parancsnokaként döntő érdemeket szerzett Voronyezs, Rosztov, Novorosszijszk visszavételében, szolgálataért Vörös Zászló érdemrendet kapott. 1920-ban a turkesztáni fronton parancsnok. Itt már ekkor alkalmazzák – országos bevezetése előtt – a NEP (az Új gazdaságpolitika) gyakorlatát. Súlyos betegségéből felépülve 1922-ben az Orosz Föderáció pénzügyi biztosa, majd 1926-ig a Szovjetunió pénzügyeinek első számú felelőse, a pénzügyi reform, a pénzügyi stabilizáció végrehajtója volt. 1926–28 között az Országos Tervhivatal vezette, 1929-től 1932-ig Nagy-Britanniában Szovjetunió nagykövetségként dolgozott. 1934-ben kezdődött el „politikai hanyatlása”, az iparosításban elkövetett hibákért a pártforumokon élesen bírálták, alacsonyabb beosztásba helyezték. 1936-ban letartóztatták, 10 évi börtönbüntetést szabtak ki rá „szovjetellenes trockista” nézetei miatt. 1939-ben a Verhnyeurszki börtönben halt meg. Hivatalosan a fogvatartottak végeztek vele egy verekedés során, de gyanítható, hogy szovjet belügyisek végezték ki felsőbb parancsra.

¹⁵ **Szkoropadszkij, Pavel (Pavlo) Pavlovics** (Скоропадский П. П. – 1873–1945): katonaiskolákat végzett, fiatal tisztként különböző alakulatoknál szolgált. 1901-ben már törzskapitány, 1905-ben a Távol-Keleten szerzett hadiérdemekért ezredesnek léptették elő. A világháború első évében vezérőrnagy, 1915-ben pedig már altábornagyként egy lovas hadosztály parancsnoka volt. Egy év múlva, az 1. számú (cári közvetlen) lovasgárda hadosztály parancsnokságával bízták meg. Az 1917. februári forradalom hatására a délnyugati fronton is felerősödött az ukrán autonómia, illetve függetlenség gondolata, s ez nem volt idegen tőle sem. Olyannyira nem, hogy akár Németország segítségét sem zárta ki az Oroszországtól való elszakadás érdekében. A parlamenti formákat elvetve, az UNK parlamentjét és kormányát szétzavarta, a hetmani címet felvéve Ukrán Hetmanátus néven független Ukrajnát alapított. (Hivatalos megszólítása: Светлость, Пан Гетман Ясневельможный, azaz „Hetman Úr, Öfensége”) A németek kivonulása után lemondott a hetmanságról Petljura Direktóriuma javára (1918. november 13.), Németországba emigrált. A nácikkal semmilyen formában nem lépett kapcsolatba, az 1945. április 26-i bombázáskor kapott sebesülésébe halt bele.

¹⁹ **József Pilsudski** (1867–1935): egy 12 gyermekes család 4. gyermekeként látta meg a napvilágot Vilnó közelében. A nagybirtokon gazdálkodó apja iskoláztatta gye-

rekei, Józef a vilnai gmnáziumban érettségizett. Érettségi után sikeresen felvételizett a harkovi egyetem orvosi karára, ahol az anyanyelv (Harkovban az ukrán) szabad használatáért küzdő diákmozgalom egyik vezetője lett. (Oroszellenességét családi környezetéből hozta magával, apja fegyveresen vett részt az ún. „januári felkelésben”, vagyis az 1863–1864-es lengyel szabadságharcban.) 1887-ben letartóztatták, 5 éves börtönbüntetését Szibériában, az irkutszki kormányzóságban töltötte le. 1892-ben visszatért Vilnába, az illegális munkásmozgalomba mint a PPS (Polska Partija Socjalistyczna) tagja kapcsolódott be. Rövid időn belül a *Robotnik* („Munkás”) című pártlap főszerkesztője lett. 1899-ben házasodott meg először, feleségével Łódzba költöztek át, de egy év múlva leleplezték a titkos nyomda működtetését. A varsói Citadellában raboskodott, depszichikai betegnek tetteve magát sikerült szabadlábra kerülnie. Szabadulását követően a PPS Harci Szövetségének vezetőjeként az „orosz megszállók elleni harc” tervezését és kivitelezését irányította. Az 1863–1864-es felkelés 40. évfordulóját összehangolt terrortámadásokkal ünnepelte meg a szervezet. (1906. augusztus 15-én, a „véres szerdán” 19 lengyel városban, kisvárosban összehangolt akcióra került sor, amelynek 80 orosz főhivatalnok és helyi katonai, rendőri vezető esett áldozatul.) Egy postavonat sikeres kirablásával az ellenállás anyagi alapjait is sikerült megszilárdítania. Merész elhatározással Przemyślben, az Osztrák–Magyar Monarchia erődvárosában oroszellenes szolgálatait ajánlotta fel. Miután ezt elfogadta az osztrák–magyar katonai vezetés, lengyel és galíciai területeken megkezdődtek a lövészegyletek kialakításai, a Lengyel Légiónak szervezése. 1914-ben egy oroszellenes varsói felkelés kirobbanásának merész tervével jelentkezett a németeknél, de a németek nem támogatták ezt a kalandot. 1916. november 5-én Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia elérkezettnek látta az időt ahhoz – a Bruszilov-offenzíva ellenpontosításaképpen –, hogy Lengyelország függetlenségét kinyilvánítsa a cári Oroszország területén, és hozzájárult ahhoz, hogy Ideiglenes Államtanács alakuljon. A hadiügyek felelősen Piłsudskit nevezték ki. A német és osztrák–magyar politikai gesztus ellenértéke a lengyel alakulatok eskütele lett volna az új államhatalomra, de a német, osztrák–magyar szövetségre is. Miután Piłsudski ezt kategorikusan visszautasította, példája nyomán a fegyveresei – több ezren – ugyanígy cselekedtek. A lengyelek főparancsnokát 1917. július 22-én letartóztatták, Berlinbe, majd Magdeburgba internálták, a lengyel alakulatokat a nyugati és a déli, olasz frontra vezényelték. Börtönéből 1918 novemberében érkezett haza Varsóba, ahol november 22-én teljhatalommal felruházott, ideiglenes államfőnek kérték fel (Tymczasowy Naczelnik Państwa) a törvényhozó szerv, a sejm megalakulásáig. Népszerűségét és tekintélyét a „bolsevikok” elleni háborúban (1920) tetőzte be, november 15-én Varsóban a nagy nyilvánosság előtt vehette át a marsallbotot. (Lengyelország első katonai marsallja.) 1921-ben a rigai békével elégedetlen ukránok Lvovban az életére törtek, a merénylő háromszor is lőtt, de csak megsebesítette az „ukránok elárulóját”. A politikától igyekezett távortartani magát, a hadsereg modernizálása fog-

lalkoztatta, hadfelügyelőként tevékenykedett. A jogi és alkotmányozó vitáktól hangos közéletet 1926-ban Pilsudski autoriter uralma váltotta fel, ami a formálisan működő államfői és kormányfői tisztségeket megtartotta. 1934-ben, miután Franciaország nem kötötte meg a lengyelek által kezdeményezett együttműködési szerződést, Németországgal szövetkezett. A német kényszerorientáció alig élte túl a marsall halálát. A marsall 1935. május 12-én, 20.45-kor hunyta le örökre szemét, gyomorrák végzett vele. Szíve Vilnában, az anyja sírjában, teste Krakkóban, a Wawelben van eltemetve.

²¹ **Dmowski, Roman Stanislaw** (1864–1939): a lengyel hazafiúi érzését az otthoni neveltetés, illetve a lengyel nyelvi oktatás betiltása következtében létrejövő illegális lengyel iskolai légkör alakította ki benne. Középiskolai és egyetemi, matematika–fizika szakos tanulmányait orosz nyelvű intézményekben végezte. A Lengyel, majd a titkos Népi Ligában dolgozott, rendszerellenes magatartását több hónapos börtönbüntetéssel torolták meg. 1904-ben, az orosz–japán háború kitörésekor társaival Japánba utazott, hogy egy távol-keleti oroszellenes felkelés kirobbantásával Japán győzelmét segítsék elő. A sikertelenség után a varsói *Gazeta Polska* szerkesztőségét vezette, politikai tartalmú brossúrákat, könyvecskéket publikált a lengyel helyzetről, a lengyelek jövőbeni céljairól (pl. Niemscy, Rosja i kwestia polska). A német és az orosz veszély közül fenyegetőbbnek a németet érzi, mert – szerinte – a germanizálás egyenlő a társadalom nemkívánatos „proletarizálásával”. Inkább lojálisnak kell lenni Oroszországgal, tőle inkább várható a lengyelek biztonsága, a „Lengyel Királyság” területnyi ország autonómiája. A világháború elől Finnországon, Svédországon át nyugatra távozott, a „lengyel ügyért” agitált. 1916-ban publikálta Európának szánt emlékiratát, *Problems of Central and Eastern Europe* címmel. 1917-ben már a független Lengyelország megteremtéséért lobbizott a nyugati politikusoknál. A párizsi békekonferencián Lengyelország fődelegátusa volt, a versailles-i és a saint-germain-i békék egyik aláírója lengyel részről. Politikai pályafutása betegsége miatt (TBC) abbamaradt, ellenben publicisztikai tevékenysége kiteljesedett (*Kościół, naród i państwo; Świat powojenny i Polska; Przewrót stb.*) 1939. január 2-ra virradó éjjelén érte a halál. Varsói temetésén 200 ezren kísérték utolsó útjára.

²² **Paderewski, Ignacy Jan** (1860–1941): a cári Oroszország Podólia tartományában született – s mivel apja részt vett az 1863–1864-es oroszellenes felkelésben, és ezért szibériai deportálást kellett elszenvednie neki és családjának –, életre szólóan szenvedélyes lengyel hazafi lett. Zenei tehetsége korán megmutatkozott, a varsói konzervatóriumot 1878-ban fejezte be. Berlinben, Bécsben folytatta tovább zenei tanulmányait, tökéletesítette zongoraművészi kvalitásait. Az 1880-as években Európa valamennyi jelentős városában koncertezett, nevét virtuóz zongorajátéka miatt széleskörben ismerték. Első USA-beli koncertjét 1891-ben tartotta New Yorkban. (Ezt még nagyon

sok koncertkörút követte.) 1909-ben tíz évi svájci tartózkodás után hazatért, a varsói konzervatórium élére került, de a koncertezéssel nem hagyott fel. Ismertsége és népszerűsége ugrásszerűen megnőtt, mert fellépéseit mindig hazafias szónoklatokkal vezette be. (Chopin, Beethoven, Bach műveit játszotta mindenek előtt.) 1913-tól fogva az USA-ban mobilizálta az amerikai lengyeleket az háborúban való részvételért, 28 ezer lengyel USA állampolgár át is hajózott az öreg földrészre, a francia frontokon harcoltak. Paderewski a II. Köztársaság kikiáltásakor (1918 decemberében) hazatért, miniszterelnökké is megválasztották. Ilyen minőségben írta alá a versailles-i és a saint-germaini békéket. Politikai karrierjének néhány hónap után hátat fordított, visszatért az USA-ba, és kizárólag művészetének élt. 1941-ben New Yorkban hunyt el.

Melléklet

1919. január 22., Kijev, a Szofja székesegyház előtti téren bejelentve az Ukrán Népköztársaság + Nyugat-Ukrajnai Népköztársaság egyesülése (az egyesült Ukrajna megszületése)

Універсал Директорії Української Народної Республіки

«Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі всіх українців Австрійської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Республікою в одноцілну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в Постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка, Галичина, Буковина, і Угорська Україна, і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка.

Однині народ українській, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року. У м. Києві»

<http://www.borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2012-01-308-4/> (letöltve: 2015. febr. 2.)

„Az ukrán földek áttekintő térképe”

(„A történelmi igazság” alcímmel – az „egyesült Ukrajna” igénytérképe)

www.istpravda.com.ua (letöltve: 2015. február 9.)

A témához kapcsolódó gazdag szakirodalomról terjedelmes bibliográfiai mutatók készültek

Pearson, Raymond: Russia and Eastern Europe, 1789–1985. A bibliographical Guide. Manchester–New York, 1983. (több mint 5 ezer tételnyi, csak angol nyelvű szakirodalom)

Smele, Jonathan D.: The Russian Revolution and Civil War 1917–1921: An Annotated Bibliography. London–New York, 2003. (a közel 500 oldalas bibliográfia angol, francia, német nyelvű monográfiákat és a különböző periodikákban publikált tanulmányokat adja közre)

Мазун, Леонид Сергеевич: Советская историография российско-украинских отношений 1917–1922 гг. Москва, 2009. (диссертация на ученую степень кандидата исторических наук) interneten:

www.dissersCat <http://www.disserscat.com/content/sovetskaya-istoriografiya-rossiisko-ukrainskikh-otnoshenii-1917-1922-gg#ixzz3QWKlalcc> (letöltve: 2015. február 5.)

Egyéb ajánlott szakirodalom

- Davies, Norman: *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War 1919-1920*. London, 1972. (újabb kiadások: 2003., 2011.)
- Uő: *The Genesis of the Polish-Soviet War*. In: *European Studies Review* 1975/1. (47-67.)
- Palij, Michael: *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1922*. Edmonton-Toronto, 1995.
- Batowski H., *Linia Curzona a była Galicja Wschodnia*. [in:] H. Batowski. (ed.), *Z polityki międzynarodowej XX wieku. Wybór studiów z lat 1930-1975*. Kraków, 1979.
- Eberhardt, Piotr: *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*. Lublin, 2004.
- Gąsiorowska-Grabowska, Natalia – Chrienow I.A. (eds.): *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko- radzieckich. Tom II. Listopad 1918-kwiecień 1920*. Warszawa, 1961.
- Gąsiorowska-Grabowska, Natalia – Chrienow I.A. (eds.): *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Tom III. Kwiecień 1920-marzec 1921*. Warszawa, 1964.
- Mrocza L.: *Spór o Galicję Wschodnią 1914-1923*. Kraków, 1998.
- Nowak, Andrzej: *Ojczyzna Ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919-1920*. Kraków, 2012.
- Potocki, Robert: *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*. Lublin, 1999.
- Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917-1945. Dokumenty i materiały. T. 1.* (Ed. Cieślak T.) Warszawa, 1967.
- Wyszczelski L.: *O Polsce w Wersalu*. Toruń, 2008.
- Milow, Caroline: *Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*. Wiesbaden, 2002.
- Hornykiewicz, Theophil: *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922: deren Bedeutung und historische Hintergründe : serie 1-4, band 4*. Philadelphia, 1969.
- Kappeler, Andreas (Hg.): *Die Ukraine. Prozesse Nationsbildung*. Köln-Weimar-Wien, 2011.
- Матвий Стахив: *Західна Україна: зарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 р. том. 1-5*. Scranton Pa., 1959-1961
- Литвин, Володимир Михайлович: *Україна: доба війн і революцій (1914-1920)*. Київ, 2003.
- Патер, Іван Григорович: *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів, 2000.

Яневський, Данило Борисович: Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. Київ, 2003.

Реєнт, Олександр Петрович: Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003.

Проблеми вивчення історії Української революції: Збірник наукових статей (Відп. ред. В. Ф. Верстюк) Вип. 1. – Київ, 2002. – a 2002-ben alapított kutatási program évente új tanulmánykötettel jelenik meg az államilag nem létező „Ukrajna” 1917–1921 közötti történelméről. Eddig 9 kötet látott napvilágot.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Ред. кол.: О. Бойко, А. Буравченков, В. Верстюк (гол. ред.), С. Віднянський ... др.) Вип. 9. – Київ, 2013. (Ez a 9. kötet Szkoropadzkij hetman államának 95. évfordulójáról emlékezik meg.)

Horváth Jenő

FORDULAT AZ OLASZ–NÉMET KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBEN 1914–1916

Ebben a Németh István kollégám és barátom munkássága előtt tisztelgő kötetben dolgozatommal az olasz–német kapcsolatok hosszú történetéből mindössze két év történetét igyekszem felidézni, elsősorban olasz források alapján. Felvázolom, hogy 1914–1916-ban miként fordult át a hármasszövetség keretében több mint harminc éven át fennálló olasz–német szövetségi kapcsolat egymás elleni háborúba.

Az olasz és a német nemzetegyesítés és nemzetállam-teremtés folyamata időben majdnem párhuzamosan haladt, össze is kapcsolódott egymással, segítette egymást. 1866-ban Olaszország számára a porosz–olasz szövetség, a poroszoknak az osztrákok fölötti győzelme és Bismarck támogatása tette lehetővé, hogy Velence megszabaduljon a Habsburg fennhatóságtól, és egyesüljön az Olasz Királysággal. 1870–1871-ben a poroszok franciák fölött aratott győzelme miatt vonultak el a franciák Rómából, magára hagyva a pápát. Az olaszok így véget vethettek a pápa világi hatalmának. A fiatal olasz állam haderejét porosz minta alapján szervezték meg – és még hosszan lehetne sorolni az olasz–német reláció találkozási pontjait. A 19. század utolsó évtizedeiben és az olasz „belle époque” éveiben a német természettudományok, a villamosenergia-ipar és vegyipar eredményei válsággal lenyűgözték az olasz tudósokat és gyáralapítókat. Az olasz bankrendszer modernizációjánál a németek nemcsak mintát szolgáltattak, hanem a külföldi tőkebefektetők között is az elsők között voltak. Erős volt Olaszországban a német humántudományok és kultúra hatása is, a legtekintélyesebb olasz értelmiségiek közül sokan – hogy csak Benedetto Croce-t említsem – a német tudományok és kultúra csodálói voltak. Még az akkori olasz gazdasági és társadalmi rendszer „ellenségei”, a szocialisták számára is a német szociáldemokrácia volt a mintaadó.

A hármass szövetségben

Az 1880-as évek elejétől, amikor a nemzetközi kapcsolatok világában már Olaszországot is kezdték nagyhatalomnak tekinteni, az olasz kül- és biztonságpolitika húsz éven át a Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával 1882-ben kötött, többször megújított hármass szövetségre épült. Ez a katonai részében titkos védelmi szövetség biztosította az olasz etnikum túlnyomó többségét felölelő Olasz Királyság területi integritását és szuverenitását. A szerződésből Olaszországnak származott a legtöbb előnye, hiszen francia támadás esetén számíthatott két szövetségese segítségére. Olaszországnak Németországgal nem voltak közös határai, területi vitái, a hármass szövetségben belül nem keletkeztek közöttük komolyabb ellentétek. Az Osztrák–Magyar Monarchiával annál inkább, amelyek a hármass szövetséget nagy belső ambivalenciákkal terhelték.

Röviden a következőkre érdemes emlékeztetni.

(1) A szövetség nem volt koherens: magát a Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között 1879-ben kötött kettős szövetség (kölcsonös katonai segítségnyújtási szerződés) alkotta, Olaszország tulajdonképpen ahhoz kapcsolódott.

(2) A hármass szövetségben Olaszország és a Habsburg monarchia között tovább éltek a régi ellentétek, és újak is keletkeztek. Az olasz–osztrák szövetség sem az olasz kormánykörökben, sem a közvéleményben nem volt és lett népszerű, ellenkezőleg, az olaszok a legjobb esetben is „barátságtalan érzelmeket tápláltak az osztrákok iránt.”¹ A Habsburg Monarchiában is fennmaradt az olaszok iránti a bizalmatlanság. Az osztrákok nem felejtették el, hogy az olaszok Ausztria rovására alakították ki az államukat. Ahogy Olaszország erősödött, az olaszok szemében egyre nagyobbak látszó ára lett az Ausztria–Magyarországgal való szövetségnek, hiszen a szövetségben tudomásul kellett venni az osztrák–olasz határt. El kellett fogadni, hogy az olasz nemzetállam nem foglalja magában az olasz etnikai állomány egészét, hogy olaszok maradtak – olasz szemmel jelentős – kisebbségként osztrák fennhatóság alatt Dél-Tirolban, Triesztben és környékén, valamint Dalmáciában. Vagyis, a hármass szövetség évtizedei alatt Olaszországban egyre hangosabban ketyegett az irredentizmus – az olaszok lakta, de az Olaszországgal még nem egyesített területeknek az országgal való egyesítésére, az egész olasz nemzet etnikai-politikai közösségének a megteremtésére, a „risorgimento művének befejezésére” irányuló törekvés – időzített bombája.

(3) Az olasz politikusok, diplomaták, katonák – még nem használták ugyan a „geopolitika” kifejezést, de – tudták, hogy a hármass szövetség nem adhat biztonságot Olaszországnak a tenger felől érkező fenyegetésekkel szemben. Tudatában

¹ ZÖLNER, Erich: *Ausztria története*. Osiris, Budapest, 1998: 323.

voltak, hogy Itália tízezer km-nél is hosszabb tengerpartját nem védhetné meg a hármass szövetség haditengerészete a Földközi-tengert uraló brit flottával szemben. Az olasz külpolitika és katonapolitika irányítói számára axióma volt, hogy Olaszország nem kerülhet szembe Nagy-Britanniával.²

(4) Az olasz külpolitika alakulása szempontjából fontos változást hozott, hogy Olaszország számára a századfordulóra meggyengült a francia fenyegetés, ami addig a Németországgal való szövetség egyik fontos indítéka volt. A két ország befejezte az egymás elleni vámháborút (1898), elkezdtek az észak-afrikai érdekeik egyeztetését. 1902-ben Olaszország odáig jutott Franciaországgal, hogy titkos egyezményt kötöttek (ez az ún. Barrère–Prinetti-paktum), amelyben kölcsönösen semlegességre kötelezték magukat, ha valamelyikük háborúba keveredne egy harmadik hatalommal. (Vagyis: Olaszország biztosította Franciaországot a semlegességéről, ha például Németország felől támadás érné).³

(5) Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar annektálása (1908) után az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni terjeszkedésének feltartóztatása érdekében találkozás alakult ki Olaszország és Oroszország között is. 1909-ben, amikor II. Miklós cár a Monarchia területét kikerülve Olaszországba érkezett, az uralkodói „bevonulásokat” mindig is kedvelő római nép nagy éljenzéssel fogadta, Viktor Emánuel pedig titkos megállapodást kötött a cárral a racconigi kastélyában (1909. október 24-én), amely a balkáni kérdéseknek a Monarchia rovására történő megoldását célozta.⁴ Ettől kezdve az olasz és az orosz diplomácia rendszeresen egyeztetette érdekeit a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében.

(6) Az olasz külügyminisztérium (Consulta) a(z) – nagyjából a századfordulótól az első világháborúig tartó – ún. Giolitti-korszakban a hármass szövetséget hivatalos formában kimondottan védelmi szövetségként értelmezte, a diplomaták azonban – a maguk zárt köreiből – egyre inkább érezhető fenntartásokat fogalmaztak meg vele szemben. Valamiféle régi zálogcédulához hasonlították, amit a

² A hármass szövetség megkötésekor olasz kívánságra egy kiegészítő nyilatkozat (az ún. Mancini-nyilatkozat) rögzítette, hogy a szerződés nem irányul Anglia ellen. Az olasz–angol kapcsolatok történetéről részletesen lásd SERRA, Enrico: *L'intesa mediterranea nel 1902. Una fase risolutiva del rapporto italo-inglese*. Giuffrè, Milano, 1957.

³ A francia–olasz kapcsolatokról részletesen lásd MILZA, Pierre.: *Français et Italiens à la fin du XIXe siècle: aux origines du rapprochement franco-italien de 1900–1902*. École Française de Rome, Roma, 1981.; SERRA, Enrico: *Camille Barrère e l'intesa italo-francese*. Giuffrè, Milano, 1950.; DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1936*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994: 212.; MAJOROS István: *Nemzetközi kapcsolatok 1789–1914*. In: VADÁSZ Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Osiris, Budapest, 2011: 67–68.

⁴ MAMMARELLA, Giuseppe – CACACE, Paolo: *La politica estera dell'Italia. Dallo Stato unitario ai nostri giorni*. Laterza, Roma – Bari, 2010: 51.

lejárta előtt jobb meghosszabbítani. Berlin – mint például a valóban olaszbarát Bernhard von Bülow kancellár – jól látta, hogy a szövetséget az olaszok olyan házasságnak tekintik, amelyben nem tilos a Franciaországgal, Angliával és Oroszországgal való „valcerezés”. Az olasz „valcerezés” egyébként a korszak hatalmi viszonyai közepette nem tekinthető kivételes, valamiféle olasz sajátosságnak, hozzátartozott a korabeli diplomáciához. Olaszországnak tehát voltak szövetségesei (franciául „allié”) és barátai („ami”). Előbbiekhez tartozott Németország és Ausztria–Magyarország. Utóbbiakhoz Anglia, Franciaország és Oroszország. Az osztrákok és a magyarok – akik nem fogalmaztak olyan finoman, mint Bülow kancellár – inkább az olaszok „machiavellizmusáról” és „megbízhatatlanságáról” beszéltek. Az olasz külpolitika valóban kétarcú volt. Ez a jellegzetessége azonban nem az olaszok örök lelki alkatából, hanem az ország földrajzi helyzetéből, a többi nagyhatalomhoz viszonyított gazdasági gyengeségéből és kisebb katonai erejéből eredt, valamint abból a Cavour-i külpolitikai hagyatékból is, amely szerint Itália elsősorban a nagyhatalmak játszmáiban való manőverezéssel érvényesítheti az érdekeit. (Bécs az olasz „valcerezéséhez” közel sem viszonyult olyan megértéssel, mint Berlin. Franz Conrad von Hötzendorf, a Monarchia vezérkari főnöke többször is javasolta, hogy a Monarchia indítson valamiféle megelőző háborút a megbízhatatlan olasz szövetséges ellen.⁵)

Végeredményben tehát az olasz diplomácia a Giolitti-korszakban olyan pozíciót alakított ki Itáliának, amelyben nem kötelezte el magát teljesen a kialakulófélben levő két szövetségi csoportosulás – az antant hatalmak és a központi hatalmak – egyike felé sem, s ez utat nyitott számára az etnikai határokon túlterjedő – az észak-afrikai és az adriai–balkáni – ambícióik érvényesítéséhez is. Az olasz terjeszkedési ambíciók realizálására hamarabb nyílt lehetőség Észak-Afrikában, mint a Balkánon. Az 1911–1912-es olasz–török háborúban megszerezte magának Líbiát. Az olasz siker „felbátorította” a balkáni népeket, hogy ők is erőszakkal próbálják meg érvényesíteni az Oszmán Birodalommal szembeni függetlenségi törekvéseiket. Az első Balkán-háborúban meglepően gyorsan fegyverszünet kérésére készítették Isztambult. A „török zsákmányon” való osztozkodás azonban nem volt egyszerű, a második Balkán-háborúban egymás ellen fordultak. A bukaresti szerződés (1913. augusztus 10.) lezárta ugyan a háborút, de nem oldotta meg sem a balkáni kisállamok, sem a nagyhatalmak közötti növekvő feszültségeket. Ami az utóbbiakat illeti, Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország közvetlenül nem vett részt a háborúban, pozícióik alig változtak,

⁵ ALBERTINI, Luigi: *Venti anni di vita politica. L'esperienza democratica italiana dal 1898 al 1914*. [I. rész 1. k. 1898–1908]. Zanichelli, Bologna, 1951: 350–353.; MAMMARELLA – CACACE 2010: 63.

Oroszorszáé és Ausztria–Magyarorszáé azonban igen, elsősorban azért, hogy Oroszország patronálja, Szerbia fő nyertesként került ki a háborúból. Ausztria–Magyarország presztízavesztése és a balkáni államok közötti erőviszonyok módosulása következtében a Balkán az európai hatalmi viszonyokban – immár nemcsak szimbolikusan – puszkaporos hordóvá változott.

Szarajevó után

A szarajevói merénylettel kipattant a robbanáshoz vezető szikra is. Azokban a napokban Olaszországban is feszült és ideges légkör alakult ki, ha nem is annyira, mint a Monarchiában. Nyilván azért, mert Olaszország nem volt közvetlenül érintett a merénylet várható következményeiben, különben is az olaszok a korábbi évtizedekben hozzászóltak a merényletekhez. A következmények latolgatásánál alig merült föl, hogy a trónörökös meggyilkolása akár háborúhoz vezethet. Az még kevésbé, hogy a boszniai szerb irredenta diák, Gavrilo Princip pisztolylövési a „belle époque” és az európai béke végét jelezhetik.

Az olasz diplomácia – miután a szokásos formákban kondoleált a császári családnál – találgatott. Vajon túléli-e a majdnem 81 éves, betegeskedő Ferenc József az immár harmadik trónörökös elvesztését? A diplomaták találgatták azt is, hogy a mélyen vallásos és a politikától addig távol álló 27 éves új trónörökös, Károly alkalmas lesz-e az uralkodásra Ausztria–Magyarország bonyolult bel- és külpolitikai helyzetében? A találgatáson túl a Consulta mindenekelőtt tájékozódni próbált: Mit tervez a Monarchia?⁶ Az olasz kormány, a sajtóhoz hasonlóan, kezdetől fogva nem osztotta a Monarchia újságjainak szerbellenességét. Abban reménykedett, hogy ez a válság is megoldódik, hasonlóan a korábbiakhoz, diplomáciai eszközökkel. Elsősorban azt kereste, hogy miként juttassa kifejezésre, hogy nem helyeselné, ha Ausztria–Magyarország katonai erőszakhoz nyúlna Szerbiával szemben.⁷

A Bécs szándékainak megismerésére irányuló közvetlen tájékozódás eredménytelen volt, mert Ausztria–Magyarország közös külügyminisztere, Leopold von Berchtold nem kívánta bevonni Rómát a terveibe.⁸ A Monarchia római nagy-

⁶ Avarna bécsi nagykövet beszámolója San Giuliano külügyminiszternek. 1914. július 5. *I documenti diplomatici italiani*. IV. s. 1908–1914. 12. k. 1914. június 28.–augusztus 2. Szerk.: TORRE, Augusto. Istituto Poligrafico dello Stato, Roma, 1964: 57–59. (A továbbiakban: DDI)

⁷ San Giuliano külügyminiszter távirata Bollati berlini, Avarna bécsi és Carlotti pétervári nagyköveteknek. 1914. június 30. DDI IV. 12: 17.; Avarna bécsi nagykövet beszámolója San Giuliano külügyminiszternek. 1914. június 3. DDI IV. 12: 57–59.

⁸ San Giuliano külügyminiszter távirata Avarna bécsi és Bollati berlini nagyköveteknek. 1914. július 4. DDI IV. 12: 51–52.; Avarna nagykövet beszámolója San Giuliano külügyminiszternek. 1914. június 3. DDI IV. 12: 57–59.

követétől, Mérey Kajetántól még annyit sem sikerült megtudni, mint a főnökétől. Mérey pökhendi, humorérzék nélküli, sértődékeny, kicsinyes ember volt, bizalmatlan az olaszokkal szemben. Még azt sem vette észre, hogy az olaszok jól sejtik, hogy a Monarchia Szerbia megbüntetésére készülődik.⁹

San Giuliano külügyminiszter tájékozódását nem könnyítette meg a Méreynél sokkal intelligensebb és a „diplomata-mesterséget” magas szinten művelő, az olasz külügyminiszterrel baráti kapcsolatban álló német nagykövet, Hans von Flotow sem. Július 8-án San Giuliano fogadta Flotowot, aki mélyen hallgatott arról, hogy II. Vilmos német császár már biztosította Ausztria–Magyarországot a támogatásáról – akár a Szerbia elleni katonai fellépése esetére is. Ellenben hosszasan fejtegette az albán kérdést, felcsillantva az olasz–osztrák osztozkodás lehetőségeit. San Giuliano egy ideig türelmesen hallgatta, majd egyenesen közölte Flotow-val, hogy Olaszország számára a Balkánon fontosak a Szerbiával és az Oroszországgal való kapcsolatok is, amelyekkel Róma éppen Ausztria esetleges háborús terveinek a megakadályozására törekszik. Figyelmeztette Flotowot, hogy Ausztria–Magyarország balkáni háborúja végső soron felidézheti a Habsburg Birodalomban akár a forradalmakat is.¹⁰ A következő napokban az olasz külügyminiszter – a Ballhausplatz hallgatását megelégedve – Berlinen keresztül üzent mind Bécsnek, mind a németeknek. Utasította a berlini olasz nagykövetet, Riccardo Bollatit, hogy tegye világossá: az olasz kormány nem támogatná Ausztria–Magyarország Szerbia elleni erőszakos föllépését.¹¹

Július közepétől az olasz külügyminiszter aggodalmai súlyosbodtak, immár amiatt, hogy az Ausztria–Magyarország és Szerbia közötti konfliktus európai háborúvá szélesedhet. A belgrádi és a szentpétervári olasz nagykövetek jelentették ugyanis, hogy Oroszország késznek látszik a Szerbia melletti katonai föllépésre, ha a Monarchia fegyverhez nyúlna Szerbiával szemben. San Giuliano erről figyelmeztetően értesítette Bécsset és Berlint. A bécsi olasz nagykövet, Giuseppe Avarna herceg pedig személyesen is fölkereste Berchtold külügyminisztert, megtudni, hogy a Monarchia szembenézett-e ezzel a veszéllyel.¹² A külügyminiszter egy szót sem szólt arról, hogy a közös minisztertanács már döntött a Szerbia elleni háborúról, elfogadta a Belgrádnak küldendő jegyzék szövegét is, amit Ferenc József is jóváhagyott. San Giuliano figyelmeztetésére válaszolva pedig azt üzenté, hogy Ausztria–Magyarország Oroszországtól sem fél.¹³

⁹ MALAGODI, Olindo: *Conversazioni della guerra 1914–1919*. Szerk.: VIGEZZI, Brunello. Ricciardi, Napoli–Roma, 1960: 12.

¹⁰ FERRAIOLI, Giampaolo: *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Giuliano (1852–1914)*. Rubbettino, Catanzaro, 2007: 797–798.

¹¹ San Giuliano külügyminiszter távirata Bollati nagykövetnek. 1914. július 14. DDI IV. 12: 144.

¹² Avarna nagykövet levele San Giuliano külügyminiszternek. 1914. július 20. DDI IV. 12: 245–248.

¹³ FERRAIOLI 2007: 830–832.

A Ballhausplatzról csak július 22-én – egy nappal a Szerbiának szóló ultimátum átnyújtása előtt – érkezett az első hivatalosnak tekinthető jelzés arról, hogy Ausztria–Magyarország szeretné megnyerni Olaszországot a terveihez, és kész lenne – ahogy Mérey nagykövet fogalmazott – „tisztességes csekket” ajánlani a mellette való fellépésért.¹⁴ San Giuliano rákérdezett az otrombán fogalmazott ajánlatra: Bécs talán területi kompenzációkra gondol? Kioktató hangnemben emlékeztette Méreyt, hogy ha Ausztria–Magyarország anektálná Szerbia északi részét, akkor a hármas szövetségi szerződés alapján kompenzálnia kellene Olaszországot. Végül kifejezte reményét, hogy az esetleges bécsi ultimátum elfogadható lesz Belgrád számára, ellenkező esetben Ausztria–Magyarországnak azzal kell számolnia, hogy az olasz közvélemény nem fogadja támogatón Ausztria lépéseit.¹⁵

San Giuliano még ekkor sem vette biztosra, hogy a Monarchia valóban háborút akar kezdeni Szerbia ellen. Különben – bármennyire kínozták is a köztvénye – nem valószínű, hogy július 23-án hosszabb időre a gyógyvizeiről híres fürdővároskába, Fiuggiba utazott volna. Alighogy szétpakolták a csomagjait a Grand Hotel palotaszállóban, délután hat órakor értesítette a Consulta, hogy négy órakor Belgrádban a Monarchia átadta az ultimátumát Szerbiának, amelyre 26-án 18 óráig várja a választ. San Giuliano telefonált Salandra miniszterelnöknek, megkérdezte, hogy mit mondjon Flotownak, akivel elkerülhetetlenül találkozni fog, mert a német nagykövet szintén a Grand Hotel vendége.¹⁶

Az osztrák–magyar ultimátum teljes szövegét a Consulta a Ballhausplatztól csak a többi európai kormánnyal egy időben kapta meg. San Giuliano külügyminiszternek Salandra miniszterelnök hozta magával Fiuggiba, valamivel éjfél után. A külügyminiszter az ultimátumot első ránézésre nagyon durvának találta.¹⁷ A miniszterelnök és a külügyminiszter hamarosan találkozott a német nagykövettel a szállodában. San Giuliano ingerülten Flotow szemére hányta, hogy sem a bécsi, sem a berlini kormány nem tájékoztatta őt előzetesen az ultimátumról, nem konzultált vele annak a tartalmáról. Flotow igyekezett megnyugtatni Salandrárt és San Giulianót, azt hangsúlyozta, hogy Olaszország – ha jóindulatúan viszonyul Ausztriához – jelentős területi kompenzációra számíthat.¹⁸

Július 24-én San Giuliano levélben foglalta össze Viktor Emánuel számára a maga és a kormány álláspontját az ultimátumról és az annak nyomán kialakult

¹⁴ MALAGODI 1960: 12–13.

¹⁵ FERRAIOLI 2007: 830–832.

¹⁶ FERRAIOLI 2007: 817.

¹⁷ FERRAIOLI 2007: 824–825.

¹⁸ San Giuliano külügyminiszter távirata Bollati berlini és Avarna bécsi nagykövetnek. 1914. június 24. 22.40 h. DDI IV. 12: 314–315.; FERRAIOLI 2007: 825–826.

helyzetről. Hangsúlyozta, hogy a Ballhausplatzról még mindig nem érkezett hivatalos kérés a casus foederis elismertetésére. Azt is hozzátette, hogy a kialakult konfliktus és a várható háború Ausztria–Magyarország által provokálnak tekinthető, amelyből Olaszország a hármas szerződés szó szerinti értelmezése alapján is – tekintettel arra, hogy az védelmi szerződés – kívül maradhat. Az ultimátum várható nemzetközi következményeiről pedig így vélekedett: „Ami Oroszországot illeti, ha azt látja, hogy Szerbia súlyos veszélyben van, valószínű, hogy kész lesz fellépni mellette.” Végző soron – összegezte San Giuliano a kormány álláspontját – a hármas szövetségi szerződés „[...] nem kötelezi Olaszországot, hogy részt vegyen egy olyan esetleg bekövetkező háborúban, amelyet Ausztria Szerbia elleni agresszív fellépése provokál ki, amelyet az egész civilizált világ elítélne.” Hozzátette még, hogy Olaszországnak lehetősége van arra, hogy majd „megfelelő időben” döntsön, hogy részt akar-e venni a – várhatóan akár európai méretűvé szélesedő – konfliktusban.¹⁹

Az olasz semlegességi deklarációtól a diplomáciai kapcsolatok megszakításáig

Az olasz kormány július 31-i ülésén tárgyalta meg először az osztrák–magyar hadüzenetet, az orosz mozgósítást és a Németországban – a háborús veszély állapotának kihirdetése után – bekövetkezett új helyzetet. A minisztertanács ülésén San Giuliano külügyminiszter a referátumában elmondta, hogy Ausztria–Magyarország előzetesen nem konzultált a szándékairól az olasz kormánnyal. A kormány nem kapott előzetes megkeresést a casus foederis életbe léptetésére sem, s mivel Ausztriát lehet a háború kiprovokálójának tekinteni, Olaszországra nem hárulnak kötelezettségek a hármas szövetségből fakadóan. Hangsúlyozta, hogy véleménye szerint Olaszországnak semlegesnek kell maradnia a küszöbön álló háborúban, de legalábbis annak első szakaszában. Ez nem jelenti azt – fejtegette –, hogy ki kellene lépni a hármas szövetségből. Jelezte, hogy Szerbia oldalán várhatóan Oroszország, Franciaország, sőt Nagy-Britannia is hadba lép, s ha Olaszország Ausztria–Magyarország mellé állna, szembekerülne a brit flottával, amely bármely olasz tengerparti nagyvárost bombázhat, és elvághatja az országot a világtól. Következésképpen a semlegesség kinyilvánítását javasolta. Szerencsére – és eljutott a konklúzióhoz – a hármas szövetségi szerződés védelmi jellegű, és nem teszi kötelezővé minden esetben az Ausztriával és Németországgal való

¹⁹ San Giuliano külügyminiszter levele Viktor Emánuel királynak. 1914. július 24. DDI IV. 12: 270–272.; San Giuliano külügyminiszter távirata Viktor Emánuel királynak. 1914. július 24. DDI IV. 12: 302.

közös fellépést.²⁰ A minisztertanács egyetértett a külügyminiszter expozéjával, határozatot azonban nem hozott. A kormányülésről San Giuliano még aznap röviden tájékoztatta Flotow német nagykövetet, másnap reggel a római francia nagykövetet is.²¹

Augusztus 1-jén és 2-án – amikor az orosz, a német és a francia általános mozgósítások és ultimátumok alapján bizonyossá vált, hogy immár nemcsak Ausztria–Magyarország Szerbia elleni háborújáról van szó, sőt az immár másodlagos fontosságú kérdéssé vált az európai diplomáciában – mindkét napon ülésezett az olasz kormány. Az augusztus 2-i (vasárnapi) ülésen megerősítette a semlegesség melletti állásfoglalást. A döntésről szóló közlemény kiadásával azonban még mindig várt, bár a miniszterelnök sokatmondóan jelezte mind a külföldi diplomataknak, mind a sajtónak, hogy „mi jelenleg nem háborúzhatunk”.²²

Az Olaszország semlegességét bejelentő kormánydöntést a külügyminisztérium augusztus 2-án éjféltájt küldte szét az olasz külképviseletekre, illetve a külföldi hatalmak római misszióinak. Egyidejűleg a Stefani hírügynökség is világgá röppentette a hírt. Az augusztus 2-án este kinyomtatott 3-i reggeli újságok még nem hozták a kormány döntéséről szóló közleményt, így az olaszok többsége az augusztus 3-i délutáni, illetve esti lapok első oldaláról tudta meg a döntést. A rövid nyilatkozat alapján nem mindenki értette meg, hogy mit is jelent, hogy Olaszország nem mondta fel a hármasszövetséget, azonban az egyértelmű volt, hogy nem lép be a háborúba Ausztria–Magyarország és Németország oldalán, és hogy kimarad a másnap európai méretűvé szélesedő háborúból.

Az olasz semlegesség deklarálása nem jelentette a hármasszövetség elárulását. Nemzetközi jogi tekintetben sem volt 'árulás' – az osztrák–magyar, illetve a német diplomácia és propaganda persze annak nyilvánította –, sokkal inkább az olasz állam érdekeinek, szuverenitásának klasszikus érvényesítése volt. Aligha hozhatott volna ennél bölcsőbb, a nemzeti érdekeknek megfelelőbb határozatot az olasz kormány és a király. A lakosság megkönnyebbüléssel és egyetértéssel fogadta a semlegességi nyilatkozatot.²³ Feloldódott a háborútól való félelem, amely a Szerbiának küldött osztrák–magyar ultimátum óta nagyon megerősödött. Az interventisták (a háború-pártiak) elbizonytalanodtak, háborúba lépést követelő hangulat alig mutatkozott az országban.²⁴

²⁰ FERRAIOLI 2007: 849–850.

²¹ Flotow nagykövet 1914. július 31-i távirata a német külügyminiszternek. In: *Cronologia* <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1913c.htm>; Barrère távirata a miniszterelnöknek. 1914. augusztus 1. In: *Cronologia*. <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1913c.htm> (2015. 03. 05.)

²² *Corriere della Sera*, 1914. augusztus 3.

²³ CROCE, Benedetto: *L'Italia dal 1914 al 1918*. Mulino, Bologna, 1947: 239.

²⁴ GIBELLI, Antonio: *La Grande Guerra degli italiani. 1915–1918*. Rizzoli, Milano, 2011: 22–30.;

1914. augusztus 4-én éjfélre már öt európai hatalom lépett háborúba egymással: Ausztria–Magyarország Szerbia ellen, a Német Birodalom Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország ellen, a Francia és a Brit Birodalom Németország ellen. A háború kitörésekor mindenütt igen harcias, hazafias hangulat, a később sokat emlegetett „1914-es szellem” uralkodott. Sokan jelentkeztek önként a frontra. A legtöbben azt hitték – minden országban –, hogy karácsonyra vége is lesz a háborúnak, hogy – legfeljebb néhány ezer katona „hősi halála” árán – vagy a Wehrmacht masírozik majd diadalmenetben a párizsi Champs-Élysées-n, vagy a francia hadsereg Berlinben az Unter den Lindenen.

Az említett öt hatalmon kívül a háború kitörésekor Olaszországon kívül több európai ország is megerősítette a korábbi semlegességét, vagy semlegesnek nyilvánította magát. Ami Olaszországot illeti, a semlegességi nyilatkozat általános támogatottsága mellett kezdettől fogva jelen volt a politikai, a gazdasági és a kulturális élet felső szféráiban az a gondolat, hogy a semlegesség nem lehet végleges, hosszútávra szóló döntés. Mindenesetre Olaszország a semlegesség kinyilvánításával egyelőre elkerülte a legrosszabbat: a háborút. Egyszerűen szólva: nem haltak meg olaszok tíz- és százazrei csatatereken. Így is számos gondot okozott a háború az olasz kormánynak, a vállalatoknak és a lakosságnak is. Különösen az ipar került nehéz helyzetbe. Zavarok keletkeztek a nyersanyagimportban, a vállalatok nemzetközi pénzügyi kapcsolataiban, a tengeri és a vasúti összeköttetésekben. A gyárak kénytelenek voltak csökkenteni a termelésüket, rövidebb munkaidőben foglalkoztatni a munkásaikat, miközben a külföldről hazatérők száma félmilliónál is többre nőtt, akik közül csak minden második talált munkát. Viszont – Olaszország semlegességi státusa következtében – a háborúba lépett országok nem vezettek be Olaszországgal szemben olyan intézkedéseket, mint egymással szemben: nem zárták be az olasz bankok és vállalatok náluk működő kirendeltségeit, nem zárolták a vagyonukat és a számláikat. Csökkent, de nem szakadt meg a kereskedelem, sem az antant, sem a központi hatalmak országaival, nem vonták be a külföldön élő és dolgozó olaszok útlevelét, nem vezettek be velük szemben rendkívüli rendszabályokat (internálás, stb.).

Ami az olasz semlegesség deklarálásának külföldi visszhangját illeti, Bollatti nagykövet azt jelentette Berlinből, hogy Németországban csálódottság mutatkozott ugyan az olasz semlegesség miatt, „de nincs heves olaszellenesség”. „Fontos lenne, hogy az olasz semlegesség ne kapjon németellenes hangvételt [...] az olasz semlegesség, amennyire csak lehetséges, valóban legyen jóindulatú Németország és Ausztria–Magyarország irányában.”²⁵

ISNENGHI, Mario: *Il mito della Grande Guerra*. Mulino, Bologna, 2007: 98–105.

²⁵ Bollatti nagykövet távirata San Giuliano külügyminiszternek. 1914. augusztus 5.in: *I documenti*

A német kormánynak és a hadvezéreknek az olasz semlegességi nyilatkozat nem okozott fejfájást. Nagyot nem, mert az 1870-es francia–porosz háborúhoz hasonló, rövid, néhány hétig tartó, gyors győzelmet hozó háborúra számítottak (Schlieffen-terv, „Mire lehullanak a falevelek ...”). Így kezdetben nem is tettek komolyabb lépéseket, hogy bevonják Olaszországot a háborúba.

Az első – Olaszországnak a háborúba való bevonására irányuló – puhatolózási kísérletek az antant hatalmak oldalán mutatkoztak 1914 augusztusának második hetében.²⁶ A következő napokban már nagyobb volt a sürgés-forgás a külföldi olasz külképviseleteken, különösen Párizsban. Érthető módon, hiszen a német hadsereg előretörése megállíthatatlannak látszott. Tommaso Tittoni nagykövet jelentette, hogy fölkereste a többszörös volt miniszterelnök, Aristide Briand, és a sokféle magas közhivatali tisztséget betöltött radikális párti Léon Bourgeois is. Tittoni szavaival „fűt-fát ígértek”. Az olasz nagykövetet hívatta a köztársasági elnök is. Raymond Poincaré „nagyon udvarias volt velem” – írja Tittoni. Elmondta, hogy Franciaország, Anglia és Oroszország „[...] elhatározták, hogy megszabadítják Európát a germán túlhatalomtól. [...] Poincaré azt mondta, hogy Európát új alapokra kell helyezni, és ebben Olaszországnak el kell foglalnia a rá váró helyet [...], s hogy azt kívánja, hogy Olaszország visszanyerje az Ausztria fennhatósága alatt levő olasz földeket [...]”²⁷

San Giuliano a követjelentéseket elküldte Salandra miniszterelnöknek és jelezte a véleményét is. „Az ágyamból írok Neked. [...] Az orvos azt hiszi, hogy két-három nap múlva jobban leszek. Mint látni fogod a beérkezett hírekből, a francia–német háború pillanatnyilag a németek javára megy. [...] Az idő múlása döntő tényező lehet. Jelenleg még nem lehet látni, miként alakulnak a dolgok. Mindenképpen veszélyes lenne szakítani Németországgal és Ausztriával, vagy felkelteni a bizalmatlanságukat.” Beszámolt arról, hogy a német nagykövettel olyan baráti és bizalmas kapcsolatuk alakult ki Fiuggiban, hogy Flotow a beszélgetéseik során gyakran még a Gottlieb Jagow külügyminisztertől érkezett táviratokat is megmutatja. „Azt látom, hogy a két kormány, az osztrák és a német, fenn akarják tartani a jó kapcsolatokat velünk [...]”²⁸

Salandra miniszterelnök a válaszlevelében elmondta, hogy kihallgatást kért

diplomatici italiani. V. s. 1914–1918. 1. k. 1914. augusztus 2.–október 16. Szerk.: TORRE, Augusto. Istituto Poligrafico dello Stato, Roma, 1954: 43–44.

²⁶ Carlotti nagykövet szig. biz. távirata San Giuliano külügyminiszternek. 1914. augusztus 11. DDI V. 1: 109–110.

²⁷ Tittoni nagykövet távirata San Giuliano külügyminiszternek. 1914. augusztus 12. DDI V. 1: 128–129.

²⁸ San Giuliano külügyminiszter levele Salandra miniszterelnöknek. 1914. augusztus 13. DDI V. 1: 133–134.

nála James Rodd, a római brit nagykövet, akinek megköszönte a brit szénszállításokat. Az olasz külpolitika irányáról pedig a következőket írta a miniszterelnök: „[...] én, magam az olasz külpolitika jövőjét az Anglia–Oroszország szövetség mellett látom. Főként az előbbi biztosíthatna bennünket Ausztria és Franciaország szupremáciájával szemben. Rodd biztosított engem, hogy Angliának is ez az érdeke.”²⁹

San Giuliano óvatos volt az antanthatalmakkal való tárgyalások kérdésében. Óvatosságához hozzájárult, hogy a német hadsereg továbbra is gyorsan nyomult előre Párizs irányába. Nem sietett egyértelműen válaszolni az antanthatalmak felől érkező ajánlatokra és ígéretekre, feszülten figyelte a hadiesemények alakulását.

Fontos esemény volt, hogy a marne-i csatában (szeptember 5–9.) Joseph Joffre tábornok megállította a németeket, aminek nyomán elbizonytalanodott a Franciaország elleni német villámháborús terv sikere. Megkérdőjeleződött a német hadigépezet legyőzhetetlenségének mítosza is, s várható volt, hogy Németország immár kétfrontos háborúra kényszerül. San Giuliano immár úgy látta, hogy mind a két háborús koalíció előbb-utóbb kénytelen lesz új szövetségeseket keresni. Eből kiindulva újra átgondolta az antanthatalmakhoz való viszony kérdését, és 1914. szeptember 25-én pontokba szedve összefoglalta az esetleges tárgyalásokon elérendő olasz célokat, majd összefoglalóját elküldte – konzultációs céllal – a párizsi és a pétervári olasz nagyköveteknek. A bevezetőben leszögezte, hogy Olaszországnak mindaddig ki kell tartania semlegessége mellett, amíg a háború menete nem fenyegeti az ország életbevágóan fontos érdekeit. Ha Olaszország tárgyalni kezd az antanttal, a tárgyalásokat a legnagyobb titokban, Londonban kell folytatni. Ezután gondosan felsorolta, hogy milyen feltételek mellett tartaná elképzelhetőnek Olaszország bekapcsolódását az antanthatalmak oldalán a háborúba.

(1) *Modus procedenti*: az antant és olasz hadiflotta hatékony hadművelete a Monarchia ellen az Adria-tengeren. A hadművelet után szerződésalkötés a hármassal. Ezt követi az olasz általános mozgósítás, majd Olaszország háborúba lépése Ausztria–Magyarország ellen.

(2) Kölsönös kötelezettségvállalás, hogy a négy hatalom egyike sem köt külön fegyverszünetet vagy békét sem a Monarchiával, sem Németországgal a háború alatt.

(3–4) Katonai és haditengerészeti konvenciót kell kötni.

(5) A háború győztes befejezését követően Olaszország megkapja Dél-Tirolt –

²⁹ Salandra miniszterelnök levele San Giuliano külügyminiszternek. 1914. augusztus 13. DDI V. 1: 135–136.

egészen az Alpok vízválasztó vonaláig – és Triesztet. A Dalmáciára vonatkozó követeléseknél el kell kerülni a szláv államokkal a jövőben esetleg előálló súlyos konfliktusok veszélyét. Németországgal szemben területi követeléseket San Giuliano csak a gyarmati térségben jelzett.

(11) Ha az Oszmán Birodalmat felosztják, és ha Németországnak le kell mondenia kisázsiai jogairól, akkor Olaszország részesedik abból, ottani érdekövezete bővül.

(13) Arra vonatkozóan, hogy az afrikai német gyarmatokból lehet-e Angliától és Franciaországtól részesedést kérni, a külügyminiszter a nagykövetek véleményét várta.³⁰

Egyelőre azonban az antanthatalmak részéről nem mutatkozott szándék, hogy Róma irányában túllépjenek a puhatolózás szintjén. San Giuliano nem volt türelmetlen. Tudta, hogy Olaszország földrajzi elhelyezkedése és 36 milliós népessége jelentős előnyöket ígér az antant számára geopolitikai és katonai stratégiai szempontból egyaránt. Annak is tudatában volt, hogy a központi hatalmak számára is fontos lenne, hogy Olaszország mellettük lépjen be a háborúba. A Ballhausplatz részéről azonban nem észlelt változást.³¹

Hamarosan jelentős változás történt az olasz külpolitika irányításában. Október 16-án elhunyt San Giuliano. San Giuliano Olaszország semlegességét is magával vitte a sírba – olvashatjuk több nekrológban. A semlegességi politikát féltő újságírók jól érezték, hogy San Giuliano halálával fordulat kezdődik az olasz külpolitikában. Az elhunyt külügyminiszter széles látókörű, az olasz külpolitika és diplomácia hagyományait őrző, a diplomáciát virtuóz szinten művelő, távlatokban gondolkodó, koncepciózus, realista, nyugodt államférfi volt. Joggal aggódtak a semlegesség hívei, hogy folytatódik-e az általa képviselt külpolitikai irányvonal. Átmenetileg Salandra miniszterelnök vette át a diplomácia irányítását, majd sikerült meggyőznie Sidney Sonninót, hogy vállalja el a külügyministerséget. A 67 éves Sonnino mögött fordultatos életút állt. Jómódú, izraelita olasz apja és angol anyja Egyiptomban házasodott össze, Sonnino már Olaszországban született, anglikánnak keresztelték. Házitanítók nevelték, két év alatt érettségizett, három év alatt megszerezte az egyetemi diplomáját nemzetközi jogból. Húszévesen kezdte diplomatapályáját. Szolgált Madridban, Bécsben, Berlinben, Párizsban. 1873-ban kilépett a külügyi szolgálatból, mert lassúnak érezte az előrejutását. 1880-tól parlamenti képviselő, 1889-től államtitkár, majd pénzügyminiszter, azután kétszer – szinte csak néhány hónapon át – miniszterelnök (1906, 1909–1910).

³⁰ San Giuliano külügyminiszter szigorúan bizalmas távirata Tittoni és Carloti nagyköveteknek. 1914. szeptember 25. DDI V. 1: 475–477.

³¹ MALAGODI 1960: 22.

A kormányzó liberális párton belül a konzervatív szárny egyik kiemelkedő figurája volt. Akár Giolitti párton belüli potenciális ellenfele is lehetett volna, azonban nem leplezett éleselméjűsége és szinte mindenkiel szembeni távolságtartása, „érzelmeik nélkülisége” miatt magányos notabilitás maradt, familiárisok nélkül. A külpolitikában San Giuliano óvatos, realista irányvonalával szemben nyíltan hangoztatta az olasz nagyhatalmi ambícióikat. A világháború alatt ért pályájának csúcsára. 1914 őszétől a Salandra-, majd azt követően valamennyi világháború alatti kormányban külügyminiszter egészen 1919 közepéig. Nemcsak a külpolitikában játszott szinte meghatározó szerepet, hanem a kormányban is annyira erős embernek számított, hogy azt sokan Salandra–Sonnino-kormánynak nevezték.

Salandra miniszterelnök a külügyminisztérium funkcionáriusai előtt elmondott október 18-i beszédében az olasz külpolitika folytonosságáról beszélt. Arról, hogy a diplomataknak továbbra is „a nemzet érdekeit”, „az Olaszország szent egoizmusa” által diktált érdekeket kell szem előtt tartaniuk. Később – a memoárjában – hasonlóképpen fogalmazott ezekre a napokra emlékezve: „Az első Marne-i csata után – írta – s azután, hogy az orosz inváziót Kelet-Poroszországban a Mazuri-tavaknál és Tannenbergnél megállították, mindkét háborús félnek fel kellett adnia a háború gyors befejezésére vonatkozó illúzióit. Az idő szükségképpen az antantnak kedvezett, mivel az [...] sokkal gazdagabb volt emberben és anyagban. [...] Mindenki megértette, hogy a háború a nemzetközi viszonyok mélyreható változásához vezet majd, amelyből nem maradhatunk ki. [...] Úgy véltük, úgy éreztük, hogy talán nemzedékeken, századokon keresztül nem tér vissza az alkalom arra, hogy a risorgimento nagy művét befejezzük, azáltal, hogy meghódítjuk azokat a határokat, amiket a természet adott Olaszországnak, s azáltal, hogy megvalósíthatjuk fennhatóságunkat a tengereken. Ennek megfelelően veszélyes útra léptünk és készültünk arra, hogy ezt kövessük.”³² Az idézet második feléből jól látható hogy 1914 őszén Salandra és Sonnino már nem teljesen az addigi külpolitika – az egyik fél felé sem elkötelezett semlegességi politika – folytatására gondolt, hanem – fenntartva a „kivárás”, a „kettősség”, a „kétfelé játszás” taktikáját – mindinkább az antant felé fordult, s így igyekezett megragadni Itália nagyhatalommá válásának lehetőségét. Valóban veszélyes útra léptek: megjelent gondolkodásukban „a lehetőségek megragadásának”, a kockáztatásnak, sőt a hazardírozásnak a csábítása is.³³

³² Idézi KIS Aladár: *A duce*. Zrínyi, Budapest, 1989. 1989: 82.

³³ A Salandra–Sonnino-kormány külpolitikájában a hazardírozás elemének megjelenését, majd az érvényesülésének történetét a politológus és történész Gian Enrico Rusconi dolgozta fel elsőként részletesen. Lásd RUSCONI, Gian Enrico: *Rischio 1914: Come si decide una guerra (Intersezioni)*. Mulino, Bologna, 1987.; RUSCONI, Gian Enrico: *L'azzardo del 1915. Come l'Italia decide la sua guerra*. Mulino, Bologna, 2005.

Szerencsére a tettek terén egyelőre nem történtek rossz lépések. Salandra várt, és a várakozást Luigi Cadorna vezérkari főnökkel felhasználták a haderő felkészítésének gyorsítására. Realista módon azzal számoltak, hogy a hadba lépésre csak a tél elmúltával, legkorábban 1915 tavaszán kerülhet sor.

Az olasz diplomácia egyelőre mindkét háborús koalíciónál puhatolózott. Elsősorban a háborúba lépés „áráról”. Vagyis igyekezett megtudni, hogy mire számíthatna Olaszország, ha mellettük lépne be a háborúba. A miniszterelnök és külügyminisztere úgy érezte magát, mintha Olaszország a háborúzó hatalmak „piacán” lenne, azaz válogathat, alkudozhat.³⁴ A korabeli diplomácia és hatalmi politika szempontjából, illetve a nemzeti egoizmus elve alapján ebben a magatartásban tulajdonképpen aligha van kivetnivaló. Az olasz külügyminiszter a legjobb eredmény elérésére törekedett a semlegesség fenntartásával a hazája számára. Etikai nézőpontból természetesen joggal felvetődhet a politikai cinizmus problémája. Sonnino gondolkodásában jelen volt a „megfelelő időpontban” a háborúba való belépés szándéka is. Természetesen annak a hatalmi szövetségnek az oldalán, amely győztesnek látszik, és a legtöbbet ígéri Olaszországnak.³⁵ A „Meddig maradni semlegesnek?” és a „Ki mellé állni?” kérdésekre adandó válasz nem volt könnyű, és igen jelentős mértékben befolyásolták az ország körül zajló háború eseményei is.

Ausztria–Magyarországnak a Szerbia elleni, november 1-jén kezdődött harmadik hadjárata sikeresnek ígérkezett. Azért is, mert az Oszmán Birodalomnak a központi hatalmak oldalán való hadba lépése következtében megváltoztak a Balkánon az erőviszonyok a központi hatalmak javára. A változásokat az olasz diplomáciának is át kellett gondolnia. A kilátásokról Sonnino többször is beszélt az Isztambul külpolitikáját nagymértékben befolyásoló Németország nagykövetével, Flotow-val. A német diplomata emlékeztette Sonninót, hogy kormánya – és személy szerint maga is – már San Giuliano idején is azon dolgozott, hogy Bécs engedményeket tegyen Rómának – például Dél-Tirolt illetően. Elmondta, hogy Németország megérti, hogy Olaszország a semlegesség mellett döntött. Hangsúlyozta, hogy Németország támogatja Olaszország balkáni és afrikai törekvéseit is, de hozzátette, hogy Németország hivatalos, nyilvános deklarációkat és lépéseket nem tehet Ausztria–Magyarország miatt. Flotow – mint Sonnino írja – egyfelől „megnyugtatta, hogy Itáliának nem kell aggódnia Törökország miatt”. Másfelől „ajánlatokkal” állt elő:

³⁴ CARACCILO, Lucio – MARONTA, Fabrizio (Szerk.): *L'eredità della grande guerra, tra miti e realtà. Conversazione con lo storico Mario Isnenghi*. In: http://www.repubblica.it/cultura/2014/05/14/news/limes_geopolitica_2014_1914_la_grande_guerra_tra_miti_e_realt-86129894/. (2015. 03. 05.)

³⁵ MALAGODI 1960: 32.

(1) Dél-Tirolt illetően kompromisszumos megoldást lehet találni Ausztria–Magyarországgal.

(2) Olaszországnak, ha Németország és Ausztria–Magyarország mellett lépne be a háborúba, „nagy esélye lenne” Nizzára, Korzikára, Tunéziára.

(3) Olaszországot a tenger felől fenyegető veszély „csekély”: az olasz és az osztrák–magyar flotta a német tengeralattjárókkal együtt „sakkban tudná tartani Angliát és Franciaországot a Földközi-tengeren”. A német nagykövet ajánlatait Sonnino a szirénhangok kategóriába sorolta, Flotow azon kijelentése pedig megnyugtatta, hogy Olaszországnak nem kell aggódnia az Oszmán Birodalmat illetően. Összességében arra a következtetésre jutott, hogy még folytatható az „éber, fegyveres semlegesség” politikája.³⁶

1914. december közepén úgy látszott, hogy Leopold Berchtold, az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere is – elsősorban Berlin nyomására – hajlik az alkudozásra. Immár Dél-Tirol átadását is fontolgatta – nagyjából az olasz–német nyelvi határ vonaláig –, de csak a háború után. Trieszt kérdésében azonban merev maradt. Legfeljebb addig volt hajlandó elmenni, hogy Trieszt valamiféle „szabad város” lehetne, de gazdasági téren a Monarchiához kapcsolódva.³⁷

A németek igyekeztek életben tartani az olaszokban a központi hatalmakkal való tárgyalások sikerének reményét. Ennek jegyében küldte Rómába 1914. december közepén Vilmos császár rendkívüli nagykövetként Bülow exkancellárt.³⁸ Bülow a korabeli Európa legismertebb német politikusa és diplomatája volt, ráadásul művelt ember, az olasz kultúra nagy csodálója. Legszebb férfikorában (1894 és 1897 között) négy éven át nagykövet volt Rómában, aztán lett külügyminiszter, majd kancellár. Olasz felesége révén is igen kiterjedt kapcsolata volt az olasz politikai és kulturális élet sok szereplőjével.³⁹ Aligha találhatott volna a császár nálánál megfelelőbb embert a római misszióhoz. Bülow küldetése nem látszott reménytelennek, még ha az antantbarát olasz interventisták rögtön „a német csábítónak” is nevezték. Bülow tudatában volt, hogy milyen nehéz helyzetben veszi át a német nagykövetség vezetését. „1914 júliusában Németország hozzáértő

³⁶ Sonnino külügyminiszter távirata Bollati berlini nagykövetnek. 1914. november 18. In: *I documenti diplomatici italiani*. IV. s. 1914–1918. 2. k. 1914. október 17.–március 2. Szerk.: ANCHIERI, Ettore – PASTORELLI, Pietro. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1984: 194–195.

³⁷ MALAGODI 1960: 39.

³⁸ Bülow 1914. december 17-én érkezett Rómába, nem a német nagykövetségre, hanem a Villa Máltába költözött. Flotow aznap Nápolyba utazott, meghatározatlan idejű szabadságra.

³⁹ Emlékiratait olaszul lásd BÜLOW, Bernhard: *Memorie*. I. k. *Dalla nomina a segretario di stato alla crisi marocchina (1897–1903)*.; II. k. *Dalla crisi marocchina alle dimissioni da cancelliere (1903–1909)*.; III. k. *Guerra mondiale e catastrofe (1909–1920)*.; IV. k. *Ricordi de gioventu e di diplomazia (1882–1897)*. Mondadori, Milano, 1930–1931.

politikája esetén – írja az emlékirataiban – talán elképzelhető lehetett volna az Olaszországgal való katonai együttműködés, a Marne-i visszavonulás előtt pedig még legalább a teljes és biztos olasz semlegesség, ma ellenben Olaszország semlegességét csak már úgy lehetne biztosítani, ha Ausztria azonnal, fenntartások nélkül, egy szép gesztussal feláldozná Dél-Tirolt, és autonómiát adna Triesztnak. Az elengedhetetlen engedményekre azonban az osztrákok nem akarják rászárni magukat. Bethmann és Jagow sem tudja megoldani, hogy energikus nyomást gyakoroljon a bécsi kormányra.⁴⁰ Vagyis Bülow azzal számolt, hogy római miszsiója alatt legfeljebb azon munkálkodhat, hogy Olaszország továbbra is semleges maradjon, és ne csatlakozzon az antanthoz.

Sonnino a Bülow-val történt első találkozás (december 18.) alapján úgy látta, hogy Berlin hajlik ugyan arra, hogy Ausztriát Olaszország javára jelentősebb területátengedésre ösztönözze, de jól látta, hogy a németek mozgástere Bécs rendíthetetlenlensége miatt korlátozott.⁴¹ Bülow a Sonninóval való találkozását követő napon fölkereste Salandra miniszterelnököt, majd a karácsonyi ünnepek és az év vége közeledte ellenére találkozott Giolittival, majd újra Sonninóval és Viktor Emánuel királlyal. Újra és újra biztosította az olaszokat Berlin támogató, közvető szerepéről a Béccsel való tárgyalásokhoz.⁴²

1915. január 6-án Berchtold, az osztrák–magyar külügyminiszter a hármasszövetség alapján végre hivatalosan kérte Olaszországtól a casus foederis alkalmazásáról szóló tárgyalás megnyitását. Január 13-án azonban már nem ő, hanem Burián István ült a Ballhausplatzon Metternich íróasztalánál. Sonnino még inkább kétkedéssel figyelte az ismét beinduló puhatolózó konzultációk során Bécs ajánlatait és ígéreteit. Jó okkal feltételezte azt is, hogy Bécs az esetleg győztes háború után egyáltalán nem biztos, hogy teljesítené kötelezettségvállalásait. Ennek ellenére tárgyalta, majd 1915. február második hetében elhatározta, hogy a Béccsel folyó tárgyalások mellett újabb konzultációkat kezd Párizssal, Londonnal és Szentpétervárral is. Azzal a számítással, hogy tőlük Olaszország a hadba lépéséért sokkal gavallérosabb ajánlatot kaphat, mint Béctől. Hosszú emlékeztetőt küldött Guglielmo Imperiali di Francavilla londoni olasz nagykövetnek, amelyben San Giuliano 1914. szeptember 25-i szempontjai alapján összefoglalta, hogy véleménye szerint Olaszország milyen feltételek mellett lépne be az antanthatalmak oldalán a háborúba.⁴³ Ez a dokumentum lesz az alapja a londoni tárgyalásoknak,

⁴⁰ BÜLOW III. 1931: 214.

⁴¹ Sonnino külügyminiszter szigorúan bizalmas távirata Bollati és Avarna nagyköveteknek. 1914. december 20. DDI V. 2: 356–358.

⁴² SALANDRA 1928: 468–469.; SALANDRA 1930: 87.

⁴³ Sonnino külügyminiszter futárral küldött emlékeztetője Imperiali nagykövetnek. 1915. február 16. DDI. V. 2: 692–696.; SALANDRA 1930: 149.

amelyek közel két hónap után elvezetnek majd az Olaszország és az antant hatalmak közötti londoni szerződéshez.

Imperiali nagykövet 1915. március 4-én adta át Edward Grey brit külügyminiszternek a Sonnino-memorandum alapján fogalmazott, időközben a Salandra miniszterelnök által a kormány nevében jóváhagyott kötelezettségvállalások listáját, amelynek 16 pontjából mindössze egy vonatkozott közvetlenül Németországra, a 13., amely így szólt: „Az afrikai német gyarmatok felosztásánál Olaszország kompenzációkat kap Angliától és Franciaországtól a meglevő gyarmatai (Eritrea, Szomália és Líbia) határainál.”⁴⁴ A memorandum átadásával formálisan is megkezdődtek a tárgyalások az antanttal.⁴⁵

Bécs és Berlin magától értetődően figyelemmel kísérte az olaszok, illetve az antantdiplomácia lépéseit, és felismerte a velük járó veszélyeket is. Ezt mutatta a koronatanács március 8-i ülése is, amelyen az uralkodó és valamennyi miniszter egyetértésével azt a döntést hozták, hogy a Monarchia kész tárgyalni Olaszországgal a hármas szövetség melletti hadba lépéséről. A döntés ismét részben német nyomásra történt. Berlint ugyanis aggasztotta a katonai helyzet alakulása a német–orosz fronton. Ismét azt javasolta, hogy Bécs egyértelműen ajánljon kompenzációkat Olaszországnak a Monarchia olaszok lakta területeiből. Tisza István magyar miniszterelnök is csatlakozott a német javaslatához, akit aggasztott, hogy az antant további katonai sikerei esetén – különösen az olaszok és a románok antant melletti hadba lépése által – Magyarország bekerített helyzetbe kerülne. A koronatanács elvben elfogadta a gondolatot, hogy a Monarchia területeket engedjen át Olaszországnak Ausztria olaszok lakta részeiből. Erről Burián külügyminiszter másnap hivatalosan is értesítette Rómát.⁴⁶ Sonnino úgy látta, hogy Bécs ugyan nem tett semmiféle konkrét ajánlatot, mégis arra utasította bécsi nagykövetét, hogy jelezze Buriánnak, hogy Róma kész a tárgyalások újrafelvételére, ha azok titokban maradnak, és két héten belül eredményre vezetnek. Az olasz választ a Ballhausplatz ultimátumszerűnek érezte és elutasította.⁴⁷

Salandra és Sonnino azokban a napokban egyáltalán nem volt magabiztos,

⁴⁴ SALANDRA, Antonio: *L'intervento(1915). Ricordi e Pensieri*. Mondadori, Milano, 1930: 156–160.

⁴⁵ TOSCANO, Mario: *Il patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914–1915)*. Zanichelli, Bologna, 1934. 1934: 87–88.

⁴⁶ Avarna nagykövet szigorúan bizalmas távirata Sonnino külügyminiszternek. 1915. március 8. DDI V. 3:40. Avarna a Burián István hívására másnap hivatalában kereste föl a külügyminisztert, aki tájékoztatta a koronatanács üléséről és döntéséről. Avarna nagykövet távirata Sonnino külügyminiszternek. 1915. március 9. In: *I documenti diplomatici italiani*. IV. s. 1914–1918. 3. k. 1915. március 3.–május 24. Szerk.: ANCHIERI, Ettore – PASTORELLI, Pietro. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1985: 42–43.

⁴⁷ Avarna nagykövet távirata Sonnino külügyminiszternek. 1915. március 11. DDI V. 3: 57.

ellenkezőleg. Főként a miniszterelnök hezitált, hogy mit is tegyenek. Március 16-án azt írta a külügyminiszternek, hogy éjszaka nem tudott aludni, és újra végiggondolta a helyzetüket. Kétségtelen, hogy „[...] gyorsan rohanunk a központi hatalmakkal való teljes szakítás felé”. Ehhez azonban nincs meg:

(1) a király jóváhagyása, és Viktor Emánuel „nem is fog egyértelműen nyilatkozni”.

(2) Bizonytalan az ország és a parlament várható magatartása.

(3) A hadsereg sincs még készen a hadba lépésre.

(4) Az antanttal kezdett tárgyalások kimenetele is bizonytalan.

Mindezek alapján a következőket írta külügyminiszterének: „A dolgok jelenlegi állása mellett *csak mi ketten* [a kiemelés az eredetiben] nem játszhatjuk ki ezt az iszonyatosan veszélyes kártyát. Kétségtelen, hogy komoly és megalapozott a Te érvelésed, de nem tudja eloszlatni az én igen nagy aggodalmaimat.” Végül is arra jutott Salandra, hogy lassítani kellene a tárgyalásokat mindaddig, „amíg nem leszünk biztosak” a 3. és a 4. körülményt illetően.⁴⁸ Mindezek után írásban is „időhúzásra” utasította a külügyminisztert. Azt írta neki, hogy ne szakítsa meg a tárgyalásokat a központi hatalmakkal addig, amíg az olasz hadsereg nem készül fel a háborúra, illetve amíg a kormány nem jut végső megegyezésre az antanttal.⁴⁹

Március 21-én Grey brit külügyminiszter közölte a londoni olasz nagykövettel, hogy az antanthatalmak lényegében készek elfogadni az olasz feltételeket. Könnyen teheték, hiszen Róma semmi olyat sem kért, aminek teljesítéséhez áldozatot kellett volna hozniuk. Dalmáciára vonatkozóan Grey azonban részletesebb tervezetet kért, hogy egyeztethesse azt Belgráddal és támogatóival, az oroszokkal, illetve a franciákkal.⁵⁰

Az olaszok és az antant közötti tárgyalásokon a diplomáciai csatározás menetét jelentősen befolyásolták a keleti front eseményei. Március végére a Monarchia elvesztette a przemysli csatát. A vereség hatása alatt a Ballhausplatz március 27-én jelezte a Consultának, hogy Ausztria lépéseket tenne Olaszország felé a jóindulatú semlegességért. Burián azt javasolta, hogy a két kormány kössön a háború befejezéséig tartó megállapodást az egymás közötti „jóindulatú gazdasági és politikai semlegesség” megőrzéséről. Az olasz nagykövet megjegyezte Sonnino számára, hogy Burián „homályban hagyta”, hogy Ausztria–Magyarország milyen területi változásokat fogadna el, ő azonban úgy érezte, hogy nem kívánna túlmenni a Dél-Tirolra vonatkozó engedményen.⁵¹ Róma számára a Burián által megfogalmazott ajánlat alaposan megkésett volt, és az osztrák–magyar külügyi-

⁴⁸ Salandra miniszterelnök levele Sonnino külügyminiszternek. 1915. március 16. DDI V. 3: 90.

⁴⁹ Salandra miniszterelnök levele Sonnino külügyminiszternek. 1915. március 16. DDI V. 3: 94–95.

⁵⁰ SALANDRA 1930: 164–167.

⁵¹ Avarna nagykövet távirata Sonnino külügyminiszternek. 1915. március 27. DDI V. 3: 171–174.

niszter megegyezési szándékát sem tekintette Sonnino meggyőzőnek. Ennek ellenére április 8-án egy 11 pontos szerződéstervezetet küldött Avarna nagykövetnek, hogy annak alapján tárgyaljon Buriánnal a lehetséges megegyezésről.⁵² Sonnino tervezetét Bécs – korábbi javaslatának megismétlésével – gyakorlatilag elutasította. A továbbiakban voltak még ugyan véleménycserék a két külügyminisztérium között, nem jártak azonban eredménnyel. Végül Sonnino 1915. május 3-án távirati úton formálisan is megszakította az Osztrák–Magyar Monarchiával való megegyezésről szóló tárgyalásokat.⁵³

Időközben a londoni tárgyalásokon a felek megállapodtak az olasz hadba lépés határidejéről is. 1915. április 25-ére elkészült a szerződés végleges szövege, amit 1915. április 26-án 15 órakor írták alá Londonban.⁵⁴

A nemzetközi jogban és a diplomáciatörténetben londoni szerződésnek nevezett szerződés – amelyben a szerződő felek megállapodtak Olaszországnak az antant oldalán történő, a központi hatalmak elleni hadba lépéséről és a győztes háború után Olaszországnak juttatandó területi kompenzációkról – több elemből áll. A legfontosabb a londoni szerződésnek nevezett fődokumentum, amelynek az eredeti címe *Memorandum*.⁵⁵ Ehhez kapcsolódik a szerződő felek két, szintén titkos nyilatkozata,⁵⁶ továbbá a katonai konvenciók. A május 2-án aláírt általános katonai konvenció, a május 10-én Párizsban aláírt brit–francia–olasz tengerészeti konvenció,⁵⁷ a május 21-én Péterváron aláírt olasz–orosz katonai konvenció,⁵⁸ valamint a Londonban 1915. november 30-án az antanthatalmak által aláírt megállapodás a különbékekötés elutasításáról.⁵⁹

A szerződés 1. cikke kimondja, hogy a négy hatalom főparancsnokságai haladéktalanul katonai konvenciókban tisztázzák együttműködésüket, mindenekelőtt azt, hogy Oroszország a keleti fronton minimálisan milyen erők bevetésével tehermentesíti a háborúba lépés nyomán kialakuló olasz–osztrák frontot. A szerződés 2. cikkében Olaszország kötelezi magát, hogy a rendelkezésére álló

⁵² Sonnino külügyminiszter távirata Avarna és Bollati nagyköveteknek. 1915. április 8. DDI V. 3: 236–238.

⁵³ SONNINO, Sidney: *Il libro verde. Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri Sonnino nella seduta del 20 maggio 1915*. Treves, Milano, 1915: 110–112.

⁵⁴ SALANDRA 1930: 172–178.

⁵⁵ A londoni szerződés. DDI V. 3: 369–373.

⁵⁶ Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és Oroszország nyilatkozata, hogy nem kötnek a háború alatt különbékét. DDI V. 3: 374.; Nyilatkozat a szerződés titokban tartásáról. DDI V. 3: 375.

⁵⁷ TOSCANO 1934: 190–192.

⁵⁸ TOSCANO 1934: 184.

⁵⁹ TOSCANO 1934: 193.

valamennyi eszköz felhasználásával háborúba lép az antant oldalán az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, valamint Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország minden ellenségével szemben is. A következő tíz cikk a háború után az Ausztria–Magyarországtól és a Balkánból Olaszországhoz kerülő területeket sorolja. A 13. cikk vonatkozik Németországra, rögzíti, hogy az afrikai német gyarmatok Franciaország és Nagy-Britannia közötti felosztása esetén a két hatalom elismeri, hogy Olaszország kompenzációt követelhet, amelyek Eritrea, Szomália, Líbia, s a francia és angol gyarmatokkal határos területekre vonatkozik. A 16. cikk, az egyezmény utolsó pontja szerint Olaszország hadba lépésének legkésőbb egy hónapon belül, vagyis 1915. május 26-a előtt kell megtörténnie.⁶⁰ A londoni szerződés szövegét, titkos paktum lévén, csak a beavatottak rendkívül szűk köre ismerte.⁶¹ Sonnino május 7-én szóban tájékoztatta a kormányt a szerződésről, s arról, hogy a szerződés szerint Olaszországnak legkésőbb május 25-én vagy 26-án hadba kell lépnie.

Az olasz kormánynak a hármas szövetség felmondásáról szóló nyilatkozatát a Consulta 1915. május 3-án postázta a bécsi és a berlini olasz nagyköveteknek, amit azok másnap nyújtottak át a két érintett hatalom külügyminisztereinek.⁶² Ezzel május 4-én formailag is megtörtént a szerződés olasz részről való felmondása. Igaz, a több mint harminc éve kötött titkos szerződés már jó ideje de facto alig volt több mint egy régi, megsárgult papír. A felmondásáról szóló közlemény átadása mégis rendkívüli keserűséget keltett a bécsi olasz nagykövetben, ami több mint egy héttel később sem csillapodott. Barátjának, a berlini olasz nagykövetnek ezt írta: „Hosszú pályafutásom alatt sohasem tapasztaltam külpolitikánk olyan bestiális, annyira tisztességtelen vitelét, mint ahogy Sonnino és a Consulta most eljár.”⁶³

Sem a Ballhausplatzot, sem a Wilhelmstrassét nem érte ugyan váratlanul az olasz lépés, azonban a két hatalom számára a háború menete szempontjából éppen a legrosszabbkor jött. Május 2-án támadást indítottak Gorlicénél az oroszok ellen, hogy szétzúzzák az orosz erők centrumát, a támadás azonban a kezdeti sikerek után lassan haladt, az orosz ellenállás megszilárdulni látszott, az olaszok várható

⁶⁰ A londoni szerződés. DDI V. 3: 369–375.

⁶¹ A szerződés csak az 1917. októberi forradalom után került nyilvánosságra, amikor a szovjet sajtó közölni kezdte Oroszországnak az antanttal kötött titkos megállapodásait (november 23-tól). A szerződés főszövegét először Giuseppe Bevione képviselő ismertette 1918. február 13-án az olasz parlamentben, majd a szerződés hivatalos francia nyelvű szövegét Vittorio Scialoja külügyminiszter tette közzé az által összeállított zöld könyvben.

⁶² A nagyköveteknek szóló utasítást és a nyilatkozat szövegét lásd: Sonnino külügyminiszter távirata Avarna és Bollati nagyköveteknek. 1915. május 3. 19.30 h. DDI V. 3:434–436.

⁶³ Avarna nagykövet levele Bollati nagykövetnek. 1915. május 13. DDI V. 3: 539–540.

háborúba lépése pedig a katonai helyzet további romlásával fenyegetett. Berlin a Bécsnek tett szemrehányások mellett újra javasolta, hogy próbálkozzon területi engedményekkel Rómánál. Vilmos császár maga is levelet írt Ferenc Józsefnek (május 4.). „Olaszország hadba lépése – írta május 4-én – katasztrofálisan hatna a helyzetre, ezért szeretném kérni, hogy hozzád meg az áldozatot Olaszország követeléseinek teljesítésére.”⁶⁴ Bécs azonban nem tudott olyan engedményeket ajánlani, amelyekkel visszafordíthatta volna az olasz kormányt a Londonban kötött szerződésétől.

Május 22-én a kormány döntött az általános mozgósításról, és több intézkedést is foganatosított a háborúba lépéssel kapcsolatban. Május 23-án a bécsi olasz nagykövet, Avarna herceg átadta az olasz hadüzenetet Burián István külügyminiszternek, amely azt is tartalmazta, hogy Olaszország 1915. május 24-től tekinti magát hadiállapotban levőnek az Osztrák–Magyar Monarchiával.⁶⁵ Május 23-án a Monarchia római nagykövete, Macchio báró kézhez kapta az útlevelét, és 24-én este hazaindult Rómából. Ugyanaznap Avarna herceg, a bécsi olasz nagykövet is hazaindult a császárvárosból.

A diplomáciai kapcsolatok megszakításától a hadüzenetig

1915. május 24-én Olaszország a volt hármas szövetségi partnerei közül csak az Osztrák–Magyar Monarchiával lépett hadiállapotba, a Német Birodalommal nem.⁶⁶ Viktor Emánuel király Vilmos császárnak csak a hármas szövetség felmondását jelezte távirati úton (május 23.), a következő formában: „[...] Mélyen fájlalom, hogy erőfeszítéseidet, amelyekhez a mieink is csatlakoztak, annak érdekében, hogy elkerüljük Ausztria–Magyarország kezdeményezésének súlyos nemzetközi következményeit. Kormányom kezdettől fogva tudtára adta [Vilmos széljegyzete: hazudik] kormányodnak és Ausztria–Magyarország kormányának, hogy – mivel jelenleg nem áll fenn a hármas szövetségi szerződésben meghatározott casus foederis – egész diplomáciai tevékenységét szövetségeseink jogos érdekei és a mi érdekeink támogatásának és a béke ügyéért folytatott munkálkodásnak szenteli. Legszívélyesebb jókívánságaim őszinte kifejezését küldöm neked és Németországnak. Testvéred és szövetségese! Viktor Emánuel. [Vilmos

⁶⁴ Idézi SZABÓ László: *Doberdo, Isonzo, Tirol*. Kossuth, Budapest, 1977: 40.

⁶⁵ Szövegét lásd *Cronologia*. <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1915e.htm> (2015. 03. 08.)

⁶⁶ A londoni szerződés 2. cikkében Olaszország vállalta ugyan, hogy „közös háborút folytat Franciaországgal, Nagy-Britanniával és Oroszországgal, azok valamennyi ellenségével szemben”. Az Ausztria–Magyarországnak szóló hadüzenet után azonban csak 1915. augusztus 21-én üzent hadat az Oszmán Birodalomnak.

lapszéli jegyzete: Gazember! Arcátlan-ság!]⁶⁷ A császár széljegyzetei részben menthetők azzal, hogy elragadták az indulatai, de Vilmos kulturálatlanságáról is tanúskodnak. A német kormányzat végül is a Róma iránti rosszallását csupán a diplomáciai kapcsolatok megszakításával juttatta kifejezésre. Az Ausztria–Magyarországnak szóló olasz hadüzenetet követően Bülow Rómában visszakérte az útlevelét, május 24-én elutazott az olasz fővárosból, bezárt Rómában a német nagykövetség. A berlini olasz nagykövet, Bollatti szintén hazaindult. A Wilhelmstrasse a német ügyek vitelére a római svájci követséget, a Consulta pedig a berlini spanyol nagykövetséget kérte fel.

A diplomáciai kapcsolatok megszakadása, a nagykövetségek és konzulátusok bezárása két ország kapcsolatában súlyos konfliktusos állapotot jelent, de még nem háborút. Az olasz–német diplomáciai kapcsolatok megszakadásával kialakult sajátos új helyzetnek több jellegzetes vonása volt.

(1) Nem szakadtak meg az olasz–német kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok, hanem csökkenő, visszaszoruló tendenciával, de fennmaradtak és folytatódtak. A teljes szakítás ugyanis nem is volt érdeke sem Olaszországnak, sem Németországnak.

(2) Olaszország kormánya hangsúlyozta, hogy csak Ausztria–Magyarország ellen háborúzik, Németország pedig távol tartotta magát attól, hogy közvetlenül, támogatóan bekapcsolódjon szövetségese, a Monarchia mellett az Olaszországgal vívott véres háborúba. Nem harcoltak német csapatok az isonzói csatákban, és nem vettek részt 1916 tavaszán Conrad von Hötzendorf osztrák tábornoknak az olaszok megbüntetésére indított hadjáratában sem (Strafexpedition).⁶⁸

(3) A londoni szerződés már említett 2. cikkében Olaszország kötelezte magát, hogy az Osztrák–Magyar Monarchián túl hadba lép Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország minden ellenségével szemben is, azaz Németország ellen is, azonban sem a szerződés, sem a hozzákapcsolódó katonai konvenciók nem rögzítettek határidőt erre vonatkozóan. 1916 tavaszától azonban egyre erősödött az antant nyomása az olasz kormányra, hogy teljesítse a szerződés szóban forgó pontját. Ennek következtében az olasz kormánypolitika a Németországnak küldendő hadüzenet felé haladt.

1916 nyarán az olasz–német kapcsolatok szinte napról-napra feszültebbé váltak. Az olasz kormányzat kereste az okokat/ürügyeket a Németországnak szóló hadüzenethez. Amikre majd hivatkozik: hogy Belgium német katonai

⁶⁷ Az olasz király távirata II. Vilmosnak a hármas szövetség felmondásáról. 1915. május 3. NÉMETH István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* L'Harmattan, Budapest, 2014: 402.

⁶⁸ SONDHHAUS, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. L'anti Cadorna.* Editrice Goriziana, Gorizia, 2003.

kormányzója megtiltotta az ott élő olasz katonakötelesek hazautazását; hogy a német kormány felfüggesztette az olasz állampolgárok Németországban szerzett nyugdíjainak átutalását; hogy megtiltotta a Németországban eladott ingóságok és ingatlanokból származó jövedelmek hazautalását; hogy korlátozta az olasz–német kereskedelmet és a hitelügyleteket. A szóban forgó német intézkedésekre az olasz kormány megtorló intézkedésekkel válaszolt, felmondta az olasz–német vám- és hajózási egyezményt, felügyelet alá vonta azt Olaszországban működő német cégeket és intézményeket. Majd az olasz–német kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok teljes megszakítása következett. A mind feszültebb helyzetben az augusztus 15–17-i, Romagna és Marche tartományokban pusztító földrengés szinte apokaliptikus közhangulatot keltett. Provokatív németellenes olasz intézkedések és német ellenintézkedések követték egymást, majd Olaszország 1916. augusztus 28-tól deklarálta a két ország közötti háborút.⁶⁹

*

Az olasz–német kapcsolatokban a hármas szövetség keretében fennálló több mint harminc éves szövetségi viszonyt az 1914–1916-os fordulattal felváltotta az egymás elleni háború, amely majd az 1919-ben kötött versailles-i békeszerződéssel fejeződik be, amit Olaszország a győztesek között, Németország pedig legyőzöttként írt alá.

---

⁶⁹ Olaszország hadüzenete Németországnak. 1916. augusztus 27. *Cronologia*. <http://cronologia.leonardo.it/storia/a1916h.htm> (2015. 03. 08.)

Kaló Ferenc

„BOROGYINO 1812” A 19. SZÁZADI OROSZ MŰVÉSZETBEN

Napóleon életéről könyvtárnyi – vélhetően a több könyvtárnyi sem túlzás – szakirodalom van. Ebből a(z) – hadvezéri képességeit és államszervező tevékenységét bemutató – irodalomból jelentős számú foglalkozik az 1812-es Oroszország elleni hadjáratral és ennek következményeivel. Ez nem meglepő, hiszen a forradalmi, majd Napóleon-kori Franciaország és Oroszország nem volt mentes az ellentmondásoktól. A forradalom radikalizálódásával az orosz álláspont egyre ellenségesebbé vált, végül Oroszország részese lett a forradalom elleni, majd a Napóleon elleni koalíciónak. Ennek jól ismert példája az Austerlitz melletti három császár csatája.

Viszont az 1807-ben megkötött tiltsiti egyezmény, amelynek értelmében Napóleon és I. Sándor voltaképpen érdekszférákra osztotta Európát, átmeneti szünetet hozott az ellenségeskedésben. Az egyezmény ellenére Napóleon 1812-ben háborút indított Oroszország ellen.

Immár kétszáz év távlatából az okokat tekintve – bár léteztek, léteznek eltérő, a súlypontokat másként látó vélemények – nagy vonalakban azonosak az álláspontok. Oroszország nem tartotta be az Anglia ellen irányuló kontinentális blokád, mert gazdasági érdekeibe ütközött; a Varsói Hercegség (Nagyhercegség) létrehozása; a független Lengyelország visszaállításának víziója és a korábban Oroszországhoz csatolt területek elvesztése; az orosz–svéd háború oroszokra nézve kedvező lezárása; Napóleon és I. Sándor húga házasságának kútba esett terve; az Európa feletti hegemonia teljes francia birtoklása.

Ismert az a tény is, hogy Napóleon maga is hosszan töprengett e hadjárat elindításán, sokat foglalkozott XII. Károly svéd király Oroszország elleni támadásának kudarcával, a Poltava melletti svéd vereséggel és az északi háború következményeivel Svédországra nézve, illetve Oroszország európai hatalommá válásával.

Végül is a jelentős túlerőt felvonultató Grande Armée 1812. június 24-én megkezdte átkelését a Nyeman folyón. Az orosz hadsereg azonban kitért az ütközet elől, a halogató taktikát, a felperzselt föld fegyverét választva eddig nem tapasztalt akadályok elé állította Napóleon hadseregét. A Moszkva közeli Borogyinónál lezajlott ütközet, a mindkét oldalon igen nagy emberveszteség, Moszkva feladása, Napóleon szeptember 14-i bevonulása az ősi fővárosba, majd a harmincnégy nap utáni francia visszavonulás, az óriási veszteségek, az utánpótlás hiánya, a zord időjárás és a járványok következményeként sok-sok ellentmondás, vitatott kérdés vetődött fel.

Az viszont vitathatatlan tény, hogy Borogyino, a francia sereg kiűzése, a Napóleon elleni újabb koalíció, a Párizsig tartó menetelés Oroszországban eddig meg nem élt öntudatra ébredést, dicsőséglázat eredményezett. A győzelmet mind a hivatalos Oroszország – élén a sikert, a dicsőséget nagymértékben magának tulajdonító I. Sándor cárral –, mind az orosz társadalom – a nemességtől az egyszerű parasztig – a bátorság, a kitartás, a hősies helytállás, a haza iránti odaadás eredményének tekintette. Nem véletlen, hogy az orosz történetírást ezt a háborút Honvédő Háborúként, ennek „mintájára” pedig a Hitler ellenit Nagy Honvédő Háborúként tartja számon.

Az, hogy a – forradalom folytatójának tekintett – „lovagló Robespierre” bukásában Oroszország oroszlánrészt vállalt, a 19. századi orosz művészet több területén nyomot hagyott.

A kortársakra, a következő nemzedékre mély benyomást tett az általuk győzelemként megélt, dicsőséglázat hozó eseménysor. Ezt tükrözik A. I. Herzen (a 19. századi orosz gondolkodás egyik legnagyobb alakja) emlékiratai is.

Az előkelő Jakovlev-család (a „Herzen” a német származású édesanyjától kapott becéző név) az 1812 szeptemberében Moszkvába bevonuló francia csapatok elől szinte az utolsó pillanatban kísérelte meg a menekülést a néhány hónapos csecsemővel. A szabad út áráként az apának Napóleon békeüzenetét kellett elvinnie Szentpétervárra I. Sándorhoz. A cár nem akart tárgyalni Napóleon szándékáról, sőt az üzenetvivőt egy ideig fogolyként kezelte. A franciák kivonulása után a család visszaköltözött Moszkvába. 1812 eseményei, a Napóleon felett aratott győzelem – a dajka, a nevelők, az apát meglátogató katonatársak jóvoltából – vissza-visszatérő beszédtema volt a Jakovlev-házban.

Teljes joggal írhatta Herzen az emlékirataiban: „Moszkva égéséről, a borogyinói ütközetéről, Párizs bevételéről szóló beszélgetések voltak bölcsődalaim, a gyermekéveim, az én Iliászom és Odisszeám”.¹ Ez a korérzés, korhangulat tükröződik a 19. századi orosz irodalomban, képzőművészetben, zenében, de áttételesen még az építészetben is nyomokat hagyott.

¹ Herzen, A.I.: *Emlékezések és elmélkedések* (Szemelvények), Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest. 1953. 30.

Kifejezőeszközeit és hozzáférhetőségét tekintve az irodalom – a többi említett művészeti ággal összehasonlítva – sajátos, kedvezőbb helyzetben van. Az irodalomban való tallózást – az időrendiség okán – A. Sz. Puskin azon verseivel kezdjük, amelyek a Honvédő Háború két kiemelkedő hadvezérének állítanak maradandó emléket.

A skót származású Barclay de Tolly (1761–1818) a háború elején volt az orosz seregek főparancsnoka. Voltaképpen az ő nevéhez kötődik az ütközet kerülése, a halogató taktika. Ennek következtében – gyávasággal, sőt árulással is vádolták – I. Sándor felmentette tisztségéből. Ő azonban a továbbiakban is hősiiesen harcolt a franciák ellen. Puskin az 1835-ben írt *A hadvezér* című versében tiszteleg emlékének: „Boldogtalan vezér! / Be szörnyű végzet ért! / Feláldoztad magad egy másik nemzetért.” (Illyés Gyula fordítása)

A Honvédő Háború legendás hőisének emlékét Puskin a Kazanyi Székesegyházban (Szentpétervár) lévő sírboltnál idézi fel: „Itt álmodik az óriás, / Akit bálványoz a világ, / Ő a hon hatalmát megóvta,... / Diadal szállt csapásain...” (*Kutuzov sírjánál*, fordította Devecseri Gábor)

Az irodalmi alkotásokban fellelhető, az 1812-es háború döntő napjaira emlékező mondandónkat M. J. Lermontov (1814–1841) *Borogyino* c. versével folytatjuk.

A Puskin után legnagyobb 19. századi orosz költőként számon tartott Lermontov a csata 25. évfordulójára írta ezt a verset. A kevésbé ismert, öt évvel korábban írt *Borogyino mezeje* c. költemény nem csupán előzményként szolgált, de az alapvető mondanivalót is magában hordozta.

Az évfordulóra írt versben egy, az ütközetben résztvevő öreg katona mesél fiatal katonatársainak az öldöklő küzdelemről, az oroszok hősiek helytállásáról, a halált megvető bátorságról, a harci dicsőségről. Tegyük hozzá azonnal: valószínűen. „Értünk egy szép mezőre egyszer, / nem is kell táborozni szebb hely!... / Mit halogatjuk valahára / rontsunk már rá a franciára, / ha életünk lesz is ára, / megvédjük a hazát!” (Lator László fordítása)

Ugyanakkor, amikor Lermontov az 1812-es év nemzedékének bátorságát, hazafiságát hangoztatja, szembe állítja a dekabrista felkelést követő megtorlást (börtönt, száműzetést, kivégzéseket) megélő nemzedék korhangulatával: a kiútatlansággal, a reményvesztettséggel, a feleslegességérzésével. „A mi időnkben – hej, be más volt! / Hős nemzedék volt, óriások, különbek nálatok!” (Lator László fordítása)

A nem szakmabeli, de e korszak történelme, irodalma iránt érdeklődők minden bizonnyal leginkább L. Tolsztoj (1828–1910) *Háború és békéjéből* (1863–1869) ismerik e háború előzményeit, lefolyását, a borogyinói ütközetet és mindezek hatását az orosz nemzeti érzésre.

E nagy ívű műből témánkat illetően két kérdéskört emelünk ki. Az egyik min-

denképpen az, ahogyan Tolsztoj kutatta az előzményeket. Napokon át járta a csata helyszínét, kereste a szemtanúk leszármazottait, megnézte az emlékműveket vagy azok maradványait, olvasta egy résztvevő tüzér feljegyzéseit. Így tudott nagyon hiteles képet nyújtani a csatamező földrajzi adottságairól, az egyes csapat-egységek mozgásairól, mindkét oldal nagy emberveszteségének okairól, az orosz sereg megóvását jelentő főváros feladásáról.

A másik, amiről röviden említést teszünk: Napóleon és Kutuzov ábrázolása. Erről is sok-sok írás látott már napvilágot, de abban mindegyik egyetért, hogy Tolsztoj elfogult, részrehajló a két hadvezér portréjának megrajzolásakor. Kutuzovot csupa pozitív, Napóleont csupa negatív tulajdonsággal ruházza fel; utóbbinak még hadvezéri, katonai tehetségét is kétségbe vonja.

Ennek magyarázata lehet az is, hogy mintegy visszavetíti a száműzetésben élő Napóleon főként külső jegyeit, úgymond rossz szokásait a Honvédő Háború idejére. Másrészt a krími háború miatt bizonyos tulajdonságokat III. Napóleontól „kölcsonöz” Bonaparte Napóleonnak. (Ismeretes, hogy L. Tolsztoj tüzérként vett részt a krími háborúban a Szevasztopolt ostromló angol–francia sereg ellen.)

Azt gondolom azonban, hogy nem ezek a lényeges magyarázatok. Sokkal inkább arról van szó, hogy Tolsztoj szemében Napóleon a hódító, öntelt, önmagát a történelem fölé helyező, katonáitól távol álló, sikereit teljes mértékben magának tulajdonító, emberek ezreit, százezreit halálba kényszerítő zsarnok.

Kutuzov pedig a hazáját védi, katonáihoz, így az orosz néphez közeli hadvezér, akit a nemzeti érzés vezérel.² Nem nehéz ebben felismerni Tolsztoj orosz büvöletét, parasztimádatát. (Elegendő utalnunk a *Háború és béke* egyszerű paraszthőseire.)

A képzőművészet területéről – az irodalom után – a 19. századi orosz szobrászatban találunk a témájukat a Honvédő Háborúból merítő legtöbb alkotást.

A moszkvai Vörös téren jól ismert Minyin és Pozsarszkij emlékmű (I. P. Martosz, 1752-1835) az 1612-es Oroszország elleni lengyel támadás visszaverésére irányuló összefogásnak állít emléket. Az ősi főváros klasszicista stílusban – bár jól látható orosz sajátosságokkal – készült első köztéri szobra 1804-1818-ból való. Így a lengyel betörést megőrkítő mű közvetve már a Napóleon feletti győzelmet, a széleskörű összefogás erejét is tükrözte. A talapzaton látható csatajelenetek pedig a közelmúlt eseményeire, a franciák elleni heroikus küzdelemre, a dicsőséglázra is egyértelműen utaltak – legalábbis a korabeli orosz emberek szemében.

A V. I. Gyemut-Malinovszkij (1779-1866) készítette *Orosz Scaevola* (1813,

² Troyat, H.: *Tolsztoj élete*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 2007. 374-394. Sklovszkij, V.B.: *Tolsztoj*. Progressz, Moszkva – Gondolat, Budapest. 1978. 253-262.

Szentpétervár, Orosz Múzeum) a római ifjú, Mucius Scaevola áldozatkészségét, hazája iránti hűségét idézi. A Napóleon elleni háború idején valóságban megtörtént dolgot ábrázol: egyszerű orosz parasztok – a francia fogságot, illetve az ebből következő, hazájuk, népük elleni harcra kényszerítést elkerülendő – a kézlevágás, az öncsonkítás borzalmas tetteivel mutatták meg a haza iránti áldozatvállalást, a hűséget. (E témát az Oroszországban élő Zichy Mihály is feldolgozta.)

Nyilvánvalóan a háború dicső emlékét voltak hivatva megőrizni – az irodalomnál Puskin versei kapcsán már említett – a Kazanyi székesegyház előtt napjainkban is álló B. I. Orlovskij (1792–1838) által készített Kutuzov és Barclay de Tolly szobrok is (1837). Az 1813. április 5-én – Boleszlavban (ma Lengyelország), Napóleon kiűzése közben – elhunyt Kutuzovot az említett székesegyházban ravatalozták fel. A klasszicizmus jegyeit viselő alkotás a közelmúltra utal. A Moszkva irányába mutató marsallbot Kutuzov kezében azt jelképezi, hogy a főváros feladása, és így a hadsereg megőrzése, végül is – egyéb tényezők mellett – orosz győzelmet eredményezett.

A szobrászatnál maradva említést érdemel ennek egy sajátos ága: a medallionművészet (éremművészet). Ennek legjelentősebb képviselője I. P. Tolsztoj (1783–1873), aki a háborúról készítette sorozatainak nagy részét. Az éremkészítés tömör kompozíciót, plaszticitást, szimbolikus ábrázolásmódot követel. Írásunkhoz két alkotás kapcsolódik: az összefogást jelképező *Népi felkelés* (1816) és a *Borogyinói csata* (1817), amely egy orosz hőst és az ellenséges francia küzdelmét ábrázolja. Az érmék viaszmintái az Orosz Múzeumban (Szentpétervár) láthatóak.³

A 19. századi zeneművészetben is fellelhető Borogyino emléke, például az operáiról, balettenéjéről, szimfóniájáról, a rendkívül népszerű B-moll zongoraversenyéről ismert P. I. Csajkovszkijnál (1840–1893). Az 1880-ban komponált *1812* kifejezően érzékelteti a harc stációit. Lassú kezdete oroszban békéjét idézi, amelyet azonban megtör valami: ellenség jelent meg Oroszországban. A zene azt sugallja, hogy az orosz nép kész a harcra. Ezt trombiták harsogó hangja, dobok pergése jelzi. A két hadsereg ütközete, küzdelme következik. A Marseillaise felhangzó motívumai a franciák győzelmi eshetőségét vetítik előre. Az oroszok ellentámadását orosz dallamok jelzik. A Marseillaise dallamai elnémulnak; az oroszoké a győzelem, amelyet hálaének, majd győzelmet sugalló dallamsor zár.

A szobrászatról, még inkább a zenéről írottakhoz okvetlenül szükséges egy megjegyzés. Képzőművészeti alkotásokról, zeneművekről beszélni, írni hálátlan. Talán nem is szabad!? Az előbbieket látni kell múzeumokban, képtárakban, eset-

³ Az említett szobrokról a képek megtalálhatók Bacher Béla: *Orosz szobrászat*. Képzőművészeti Alap, 1955. 75., 81., 85., 88., valamint *Az orosz művészet mesterei* (Ötven rövid életrajz). Budapest-Moszkva, Gondolat – Raduga, 1985. 59., 80., 87.

leg művészeti albumokban, az utóbbiakat hallgatni érdemes (erre vannak a hanglemezek, CD-k, DVD-k). Az internet világában egy kattintással minden elérhető, letölthető. Így az a reményem lehet, hogy ily módon teljes lehet a műélvezet mellékletek nélkül is!

A kor szellemét, viszonyait, valamint a győzelmet nagymértékben magának tulajdonító I. Sándor cár mélyen vallásos voltát ismerve, egyértelmű, szinte magától értetődő, hogy az építészet sem maradhatott érintetlen a dicső idők megörökítésétől. A cár Szentpéterváron is, Moszkvában is elrendelte egy-egy minden eddigit felülmúló, monumentális templom felépítését.

A moszkvai építkezésre 1815-ben kiírt pályázatot a svéd származású, de már Oroszországban született A. L. Vitberg (1787–1855) nyerte grandiózus tervezetével. A cár őt nevezte ki a templom építőjévé, az építési bizottság vezetőjévé. Az 1817-ben a Veréb-hegyre (1935–1999 között Lenin-hegy) tervezett templom a paralelogramma formájú alsó, a görögkereszt formájú középső és a kör alakú felső részből állt volna, mindegyik sajátos kultikus funkcióval, bibliai témájú szobrokkal, festményekkel.⁴ I. Sándor halála után I. Miklós – helyt adva a különböző vádaskodásoknak – száműzte Vitberget, így a merész, misztikus elemeket tartalmazó terv nem vált valóra.

Később K. A. Ton (1794–1881) tervei alapján Moszkvában „orosz-bizánci” stílusban felépült a Megváltó Krisztus székesegyház (1837–1883), amit viszont az 1930-as években a vallásüldözés durva megnyilvánulásaként leromboltak, helyén közfürdőt, uszodát hoztak létre. (Íme két, egymástól térben, időben, ideológiában távol eső tett, melyek jól példázzák az önkényuralmak természetét!)

Az Izsák székesegyház (Szentpétervár) is a napóleoni Honvédő Háború tiszteletére kezdték építeni. I. Sándor hívta meg A. Montferrand (1786–1858) francia építész Szentpétervárra, és kinevezte a templom főépítészévé. A monumentális, gazdag belső díszítésű, klasszicista és reneszánsz stílusjegyeket ötvöző templom 1818–1858 között épült.

---

⁴ Herzen, A.I.: *Szobranijje szocsinyenyij v tridcatyi tomah*, Moszkva, 1954-62, VIII. kötet, 278. Magyar nyelven bővebben: Kaló Ferenc: *Herzen az építészetéről*. In: EKTf Tudományos Közlemények XX. Eger, 1991, 99107.

Kiss László

A FEJLŐDÉS- ÉS EVOLÚCIÓS ELMÉLETEK NÉHÁNY „TUDOMÁNYOS” KÉPVISELŐJE A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN

„A 19. századi Európát minden korábbit felülmúló dinamizmus jellemzi. Európa soha nem látott erőktől vibrált: műszaki-technikai, gazdasági, kulturális, interkontinentális erőktől... A nyers erő önmagában az erény rangjára emelkedett, akár az evolúció közkeletű formájában, amely szerint »a legerősebb marad életben«, akár a történelmi materializmus formájában, amely szerint végül a legerősebb osztály diadalmaskodik, akár az Übermensch, a felsőbbrendű ember kultusza vagy az imperialista elmélet és gyakorlat formájában”.¹

Norman Davies találó jellemzése a hosszú 19. századot a nyers erő koraként aposztrofálja, de arra is rámutat, hogy az erő dinamizmusával karöltve ez az időszak az általános fejlődés és haladás, a „revolúció”-val szembeállított „evolúció” időszaka is volt. Erről tanúskodnak a gombamód szaporodó fejlődés- és haladás-elméletek, s a 19. század második felében azok a – többnyire darwini, biológiai evolúciós nézeteket áltudományos módon „továbbfejlesztő” – szociáldarwinista nézetek is, amelyek a természettudományokból, főként a biológiából kiindulva, átítatták nemcsak a szárnyait bontogató szociológiát, hanem a társadalomtudományok más ágazatait is. Gyengébb vagy erősebb mértékben a tudományos és a hétköznapi gondolkodásba ugyanúgy behatoltak, mint a politikába, a kultúrába vagy az általános modernizáció természettudományoktól legtávolabbi területeire is. A 19. századnak, a történelem leghosszabb századának tehát – kimondva vagy kimondatlanul – fő jelszava az általános fejlődés lett.²

---

¹ *Davies, Norman*: Európa története. Osiris/2000. Bp. 2001. 709.

² *Benedek István*: A tudás útja. Magyar Könyvklub, Bp. 1994. 238. (A továbbiakban. *Benedek*) –

Fejlődés- és haladáselméletek a hosszú 19. század első felében

Már az ókori görög és római bölcseleket, Platón, Seneca és másokat is foglalkoztatta a fejlődés és a hanyatlás problematikája. A klasszikus bölcsélet visszavisszatérő, kedvelt témája Hésziodosztól (i.e. 7. sz.) kezdve ugyan a teremtés, illetve az édenkert – tulajdonnéküliséget, bőséget és békét nyújtó – tökéletességével kezdődő emberi történelem hanyatlása, az „aranykor” óta bekövetkezett romlása volt, de a „boldog aranykor”-hoz való „örök visszatérés”, az előre haladó, lineáris fejlődés gondolata sem volt tőlük idegen.³ **Szent Ágoston** (354–430), amikor az ember belső fejlődéséről, pontosabban az emberi tudás különböző fejlődési szakaszairól elmélkedett, rámutatott e fejlődés szükségszerűségére, mivel a teremtés során Isten felruházta az eredendő bűnt elkövető, tökéletlen embert a fejlődés képességével. Az ágostoni fejlődésgondolat 12. században megjelenő, három lépésű felfogása egészen a 18–19. századig meghatározó hatással volt, elsősorban a nyugati gondolkodásra.⁴ Az „aranykor” gondolata sem veszett ki az európai tudatból.

A 14–16. században a reneszánszkori itáliai és a – földrajzi felfedezések hatására a világ távoli tájain különböző fejlődési fokokon álló népekkel, kultúrákkal szembesülő – nyugat-európaiak új módon fogalmazták meg a hanyatlás és fejlődés kérdését. Úgy látták, hogy a történelemnek, a civilizációknak felemelkedő és hanyatló szakaszai egyaránt lehetnek. **Giambattista Vico** (1668–1744) kidolgozta az első nagy történelemfilozófiai rendszert. Meglátása szerint az emberi történelmet ugyan az isteni akarat irányítja, de közvetett módon, a történelmet közvetlenül alakító embert eszközként felhasználva. Az Isten tehát mintegy elrejtőzik abban a végső célja felé haladó történelemben, amelynek felemelkedő három stádiumát (corso) – istenek (vallások, mítoszok), hősök (mondák), emberek (próza, történelem) – a hanyatlás (ricorso) követi. Ezután azonban ismét felemel-

A 19. századot Eric Hobsbawm nyomán előszeretettel nevezik a forradalmak és a töke, a kettős forradalom vagy az ideológiák (liberalizmus, konzervativizmus, nacionalizmus, szocializmus) korának is.

³ Politikai filozófiák enciklopédiája. Kossuth, Bp. 1995. 129. (A továbbiakban: Politikai filozófiák enciklopédiája); *Bánkuti Zsuzsanna – Both Mária – Csorba F. László – Horányi Gábor*: A megőrzött idő. Természet – Tudomány – Történet III. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2012. 17. (A továbbiakban: *Bánkuti-Both-Csorba...*) – Az antikvitásban megjelent elképzelések szerint az emberiség fejlődése a gyermek-, a felnőtt- és az öregkor egymást követő szakaszain át halad. *Lévy-Strauss, Claude*: Faj és történelem. Napvilág, Bp. 1999. 24. (A továbbiakban: *Lévy-Strauss*)

⁴ Természetesen azzal a különbséggel, hogy az isteni szükségszerűséget a feltételezett természeti, illetve az emberi szükségszerűség vette át, mint pl. Kantnál, Condorcetnél, Hegelnél, Comtenál vagy Marxnál. A fentiekre lásd: A politikai filozófiák enciklopédiája, 129–130.; *Pipes, Richard*: A kommunizmus. Európa, Bp. 2004. 11–13. (A továbbiakban: *Pipes*)

kedés következik. A végpont ugyanis egyúttal újakezdés is, ami a továbblépés lehetőségét teremti meg.⁵ A „vicói spirál” szerint tehát a történelem nem önmagába visszatérő, önmagát ismétlő kör, hanem állandóan emelkedő, spirális folyamat.

A felvilágosodás gondolkodói – különbözőségeik ellenére – optimisták hittek az egyenes ívű, előre haladó fejlődésben (bár még sokkal később is alig tettek különbséget a „fejlődés” [evolúció], a „haladás” [progresszió] és a tökéletességre való törekvés [perfekcionizmus] között). Az emberi természet fejlődéséről viszont hagyományosan úgy vélték, hogy – mivel a testnek is, a léleknek is a Teremtő adott formát – a lélek a születéskor beléültetett, kész eszmékkel és értékekkel van tele, vagyis az emberi természet megváltoztathatatlan.⁶

A „kettős forradalom” sokirányú hatásainak köszönhetően azonban a fejlődésnek számos új, ideológiailag is eltérő értelmezése alakult ki. Néhány évvel a francia forradalom kirobbanása után (Marie-Jean-Antoine-Nicolas-Caritat, marquis de) **Condorcet** *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos történetében* már úgy látta, hogy a történelem fejlődése nem más, mint az ember morális és intellektuális képességeinek, valamint szabadságának a kibontakozása. Tökéletesedésének sem a természet, sem egyéb korlátozó hatalom nem szabhat határt. A haladás tehát határtalan és visszafordíthatatlan. Az ember – a múlt tapasztalatai alapján – nagy bizonyossággal képes előre megjósolni az emberi nem sorsát is, amely a nemzetek és népek közötti egyenlőtlenségek megszüntetésének, az egyenlőség népen belüli kibontakozásának, valamint az ember valóságos tökéletesedésének irányába tendál.⁷ „Elkövetkezik tehát az a pillanat, mikor a nap már csak szabad, az értelmükön kívül más urat nem ismerő emberekre fog világítani...”⁸. Egy-egy ország lakói saját ismereteik segítségével kormányozzák majd magukat. Valóságos egyenlőség születik, amely azt is magával hozza, hogy az emberek „nem kényszerülnek többé arra, hogy gépiesen csupán egyetlen mesterség fogásait, egyetlen foglalkozás megszokott munkáját ismerjék...”⁹

A „ideológiák korá”-nak is méltán nevezett 19. század egyik meghatározó eszméje a liberalizmus volt, amely a gazdaság és a(z) – politikailag egyenlő jogokkal rendelkező (de gazdasági helyzetükben különböző) – egyének szabadságát,

⁵ Bánkuti-Both-Csorba..., 17-18.; SHatlasz. Filozófia. Springer-Verlag, Bp. Berlin. 1993. 130-131. (A továbbiakban: SHatlasz) – Vico és a kultúrtörténet viszonyára lásd még *Berlin, Isaac*: Az emberiség göcsörtös fája. Európa, Bp. 1996. 37-74.

⁶ Pipes, 16.

⁷ Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Gondolat, Bp. 1986. 30-31., 239-240. (A továbbiakban: Condorcet) – Condorcetre lásd még *Ludassy Mária*: Négy arckép. Szépirodalmi, Bp. 1989. 135-212.

⁸ Condorcet, 245.

⁹ Uo. 249. – Ez utóbbi gondolat is feltűnik néhány évtized múlva a francia utópista szocialistánál, Charles Fourier-nél, majd Karl Marxnál.

állami beavatkozástól mentes „szabad versenyt” hirdette, nemkülönben a képviseleti rendszert és az egyéni érdekek primátusát a közérdekkel szemben. Ez a „gyenge állam” követelésével is kiegészült. A liberális fejlődésmélet lényegét a fiziokrata **Mercier de la Rivière** (1720–1793) már a francia forradalom előtt megelőlegezte. „A rend lényegéhez tartozik, hogy az egyén személyes érdeke sohase legyen elválasztható a közérdektől, és éppen ez az, ami a szabadság uralma alatt megvalósul. *A világ ekkor önmagától halad előre. Az élvezetvágy mozgásba hozza a társadalmat, és ez a mozgás a lehető legtökéletesebb állapot felé tartó állandó tendenciává alakul át.*”¹⁰

A vallásos felfogás azonban nem tűnt el, inkább beépült a főleg konzervatív nézetekbe. A francia forradalmat – szélesebb értelemben: az erőszakkal és robbanásszerű minőségi változásokkal járó „revolúció”-t – többnyire igenlő, legalábbis toleráló liberális, szocialista-kommunista nézetekkel szemben megjelennek a békés, mérsékelt, mennyiségi változások kizárólagosságát hirdető, jobbára a konzervativizmussal összefonódó „evolúciós” álláspontok. A fejlődés idealista (Kant, Hegel) és materialista (Feuerbach, Marx–Engels), valamint pozitivista (Comte) koncepcióival karöltve, a 19. század gondolkodóit olyan kardinális kérdések foglalkoztatták, mint pl.: kik vagy mik a társadalmi fejlődés, a történelmi haladás mozgatói? Talán a hegeli „Világsszellem”? A Carlyle-i hősök (nagy történelmi személyiségek)? Az öntudatosodó és aktivizálódó tömegek (élükön a marx-i proletariátussal) vagy egy aktív kisebbség (az elitek)? Az osztályharc vagy a nemzeti-faji küzdelmek? A felsőbbrendű fajok vagy egyéb – öröklődő, biológiai, természetföldrajzi, determinista stb. – tényezők?

A kérdésekre adott válaszok között csupán tallózva, feltétlenül érinteni kell **Georg Wilhelm Friedrich Hegelnek** (1770–1831) a természet egységéből kiinduló idealista világmagyarázatát, a 19. század első felének legnagyobb hatású filozófiai rendszerét. Hegel a történelmi fejlődést a „Világsszellem” (vagy „Abszolút Szellem”) térben és időben kibontakozó objektivációjaként, a történelemben való megvalósulásaként írta le. Szerinte ugyan az ellentétek egységének és harcának dialektikája által mozgatott történelmi folyamat szereplői a(z) – tetteik, érdemeik tudatában nem lévő, de gondolkodó – emberek, ám őket a „Világsszellem” (volta-képpen az Isten) irányítja. Céljai elérése érdekében eszközként használja fel az egyéneket és nemzeteket, de úgy, hogy közben nem korlátozza a szabadságukat. A szabadság ugyanis nem más, mint a felismert szükségszerűség szellemében való cselekvés.

A történelmi változásokat gyakran olyan történelemformáló személyisé-

¹⁰ Idézi *Szczepański, Jan*: A szociológia története. Kossuth, Bp. 1973. 20–21. (A továbbiakban: *Szczepański*)

gek eszközlik, mint Nagy Sándor, Julius Caesar vagy Bonaparte Napóleon. Ők azonban csak akkor és attól váltak igazán nagygyá, hogy felismerték a történelmi szükségszerűséget. Ám nem tudatos szándékaik vagy alantas vágyaik (becsvágy, mohóság, dicsőségszomj...) tették őket történelmi jelentőségűvé. Más emberekhez hasonlóan ők is csupán a „Világszellem” eszközei voltak. A romantikus dicsfényüktől megfosztott történelmi személyiségeket tehát „az ész cselé”-nek pusztá eszközeivé degradálta. A hegeli történelemfelfogásban az egymással küzdő rombolás („rossz”) és teremtés („jó”) szelleme együtt irányítja a fejlődés folyamatát. A pusztító, romboló erőknek és személyeknek is fontos szerepük van. Ezek takarítják el a fejlődés útjában álló akadályokat. A fejlődés végül is nem más, mint a „Világszellem” – ellentétes történelmi korszakokon és eszméken átívelő – kifejlődése, önmegvalósulása, önmagára eszmélése.¹¹

Hegel a történelmi fejlődés 3 szakaszát különböztette meg (amelyek a szabadság tudatának egy-egy állomását képviselték): a keleti világban egyetlen személy volt szabad; a görög-római világban néhány; a germán világban viszont már mindenki. A „Világszellem” tehát végül az eszmék nagy szintézisében (saját filozófiai rendszerében), a teljes szabadság állapotában (a konzervatív, bürokratikus porosz államban) ölt testet. Az „ész menetelése” ezzel végéhez ér. Történelmi útja az öntudatlan anyagi, természeti létezésről (amikor önmagától elidegenedve külsővé vált) a gondolkodó ember történelemformáló cselekedetein keresztül visszatér belső önmagába, eljut önmaga teljességének a felismeréséig.¹²

Hegel a történelemfelfogását, fejlődéselméletét az állambölceletében is kifejtette. Hobbeshoz hasonlóan úgy látta – állítja egy Hegelről írott, s témánk szempontjából fontos tanulmányában Pierre Hassner –, hogy az állam erőszakból, az emberek közötti konfliktusokból született, amelyek működésbe hoztak két alapvető szenvedélyt: a hiúságot (elismertetési vágyat) és az erőszakos haláltól való félelmet. Az elismertetésért vívott élet-halál harc egyenlőtlenséghez vezetett. Az

¹¹ Hegel szerint: „A konkrét eszmék, a népszellemek, igazságukat és rendeltetésüket a konkrét eszmében, az *abszolút általánosságban* bírják – a világszellemben, amelynek trónja körül állnak, mint megvalósulásának végrehajtói, és mint dicsőségének tanúi és díszei.” A világszellem öntudata alakulásának elvei négy világtörténelmi birodalomban nyilvánulnak meg: a keleti, a görög, a római és a germán birodalmakban. *Hegel, G. W. F.: A jogfilozófia alapvonalai* vagy a természetjog és államtudomány vázlata. Akadémiai, Bp. 1971. 359. (352.§), 360. (354.§)

¹² Az „abszolút eszme” és a filozófia feladatának kapcsolatáról a következőket írta: „Az abszolút eszme a filozófia egyetlen tárgya és tartalma. Mivel... lényege az, hogy önmeghatározása, vagyis elkülönöződése által visszatérjen magába, azért különböző alakulatai vannak, s a filozófia feladata az, hogy az abszolút eszmét felismerje bennük.” *Hegel: A logika tudománya*. Második rész. Akadémiai, Bp. 1957. 421. – A fentiekre bővebben lásd: *Bánkuti-Both-Csorba...*, 18-19.; A politikai filozófiák enciklopédiája, 180-181.; SHatlasz, 153.; *Tarnas, Richard: A nyugati gondolkodás stációi*. AduPrint, Bp. 1995. 426-430.

emberek között tehát már az államot megelőzően létrejött az úr és szolga viszony. „Az úr és szolga viszonya azonban messze nem jut nyugvópontra az úr győzelmével – írja Hassner –, olyan dialektikát indít be, amely az emberi történelem mozzgóerejévé válik.”¹³

A 19. század első felében nemcsak Hegelre volt jellemző a fejlődés idealista, vallásos és konzervatív magyarázata. Az európai konzervativizmus klasszikusa, Edmund Burke (1729-1797) nyomán a(z) – ugyancsak felvilágosodás-, forradalom-, liberalizmus és zsidóellenes – francia katolikus konzervativizmus, a restauráció korabeli legitimizmus és ultramontanizmus olyan nagyhatású képviselőit is áthatotta, mint a „trón és oltár szövetségét” hirdető **Joseph-Marie de Maistre** (1753-1821) és Louis Ambroise de Bonald (1754-1840).¹⁴ De Maistre kiindulópontja erős hasonlóságot mutatott Hegel, sőt Vico fejlődésmagyarázatával. Szerinte az emberek „szabad rabszolgák”, akik ugyan önkéntes akaratukból, szükségszerűen cselekszenek, de ezt az „isteni kéz”, „az örök geometer” fennhatósága alatt teszi. A világban mindenütt ez a láthatatlan kéz teremt rendet. Igazából az – általa mélységesen elítélt – francia forradalmat csak látszólag vezették Robespierre-ék, ezek a középszerű gazemberek. Ez „elrendelt forradalom” volt. Hitvallása szerint ugyanis „nem az emberek vezetik a forradalmat, hanem a forradalom használja fel az embereket”. Tehát a francia forradalomban is az Istenség keze munkált. Az Istenség (Nagy Lény), amikor büntet, az „újjászületés” érdekében teszi ezt. Vagyis abból a célból, hogy a forradalom és a köztársaság szükségszerű bukása után visszaálljon a rend: az uralkodói szuverenitás és a monarchia. A forradalom szörnyei és szörnyűségei ily módon – minden látszat ellenére – ezt a nemes célt szolgálták. A történelem tartós intézményei ugyanis mindig vallási eszméken, isteni alapokon (keresztény vallás és egyház, monarchia) nyugszanak.¹⁵

A „kettős forradalom” és a romantika sokirányú hatásainak köszönhetően azonban a 18. század végétől – 19. század elejétől olyan koncepciók is megjelentek, amelyek már nem feltétlenül irracionális, teológiai, emberfeletti mozzgatók-

¹³ Hassner, Pierre: Georg. W. F. Hegel. In: Strauss, Leo és Cropsey, Joseph (szerk.): A politikai filozófia története II. Európa, Bp. 1994. 319. Lásd még: uo. 318. – Hegelre lásd még Paczolay Péter – Szabó Máté: A politikatudomány kialakulása. Korona, Bp. 1996. 137-141. (A továbbiakban: Paczolay-Szabó)

¹⁴ Burke, De Maistre és De Bonald koncepciójáról bővebben lásd pl.: Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Bp. 1990.; Kontler László (szerk.): Konzervativizmus 1593-1872. Szöveggyűjtemény. Bp. 2000. 183-367. (A továbbiakban: Kontler (szerk.); Vadász Sándor: A francia konzervativizmus a XIX. században. Múltunk, 2002/3-4. 34-71.; Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok. Magvető, Bp. 1984. 7-150.; Kiss László: A modern antiszemitizmus kialakulásának esztörténeti háttere. Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom XXXVII. Sectio Historiae, Eger. 2010, 164-171.

¹⁵ Kontler (szerk.), 253-255., 257-258., 260-261., 267-269.

nak (Gondviselés, Világszellem, Istenség...) tulajdonították a társadalmi fejlődést és történelmi haladást, hanem emberi-társadalmi, materiális, racionálisan belátható és tudományosan magyarázható tényezőknek.

Természetesen ezek között is voltak az idealizmus és a vallásosság felé hajló, mitizált, misztifikált, hősimádó, romantikától és érzelmektől átítatott nézetek. Ez utóbbiak klasszikus példái **Thomas Carlyle** (1795-1881) magával ragadó londoni felolvasásai voltak 1840-ben, amelyeket hamarosan nagy hatású könyv alakban is megjelentetett „Hősökről” („On Heroes...”) címmel. Fejlődéelméletének lényegét már az 1. felolvasásában kifejtette. Felfogása szerint „az egyetemes történelem... alapjában nem más, mint ama nagy emberek (Odin, Mohamed, Dante, Luther, Shakespeare, Cromwell, Rousseau, Napóleon... – K. L.) története, akik itt működtek. Az emberek vezérei voltak ők, a nagyok; alakítói, mintázói s teremttői... mindannak, amit az emberek összessége létrehozni vagy elérni igyekezett. Mindaz, amit e világon megvalósulva látunk,... megtestesülése azoknak a gondolatoknak, amelyek a világba küldött nagy emberekben éltek: az egész világtörténelem lelke, méltán mondhatjuk, az ő történetük.”¹⁶

Carlyle felolvasásainak idejére már készen volt a francia **Auguste Comte** (1798-1857) pozitivista történetfilozófiai, tudományelméleti rendszere. Kialakulóban voltak a német Karl Marx (1818-1883) és Friedrich Engels (1820-1895) történetfilozófiai nézetei is. Mind a pozitivizmus, mind a marxizmus megteremtői a tudományosság, a rendszeralkotás és – ennek részeként – a történelmi haladás, a társadalmi fejlődés átfogó magyarázatának igényével léptek fel. Érzékelték a „kettős forradalom” hatására kibontakozó liberális kapitalizmus visszasságait, igazságtalanságait. A „vadkapitalizmus” valóságával szemben tökéletes(ebb) gazdasági-társadalmi, politikai-kormányzati alternatívákat kínáltak, valójában viszont megvalósíthatatlan jövőképeket konstruáltak. Ez nem volt véletlen, hiszen közös tanítómesterük (Claude Henri de Rouvroy, comte de) Saint-Simon, a kiváló francia utópista szocialista gondolkodó volt (aki mellett Comte 1817-1824 között titkárként, vagyis közvetlen munkatársként működött).

Comte szerint az emberi tudás mindig korlátozott, viszonylagos, korántsem abszolút érvényű. Ily módon le kell mondani a világ egészének, jelenségei belső

¹⁶ *Carlyle, Thomas: Hősökről.* N-Press, Bp. 2003. 19. – A tömegből kiemelkedő nagy egyéniségek történelemformáló szerepét még 50-100 év múlva is igyekeztek igazolni vagy – még inkább – cáfolni, különösen a proletariátus és a tömegek történelmi szerepét hangsúlyozó szociáldemokrata, majd kommunista-sztálinista szerzők. Ízelítőül lásd például *Plechanov: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez.* (1898) Szikra, Bp. 1947.; *Konsztantinov, F.: Az egyéniség és a tömegek szerepe a történelemben.* Szikra, Bp. 1949.; *Alexandrov, G. F.: A társadalom fejlődéséről szóló tanítások.* Szikra, Bp. 1950.; *Kiss Artúr: A néptömegek és a személyiségek történelmi szerepéről.* Szikra, Bp. 1956.

okainak megismeréséről.¹⁷ Ehelyett a tudományoknak a dolgok külsőleg megfigyelhető kölcsönhatásaival (hasonlóságokkal, különbözőségekkel, egymásutáni-ságokkal stb.) kell foglalkozniuk, és az ezek során létrejövő tapasztalatokat kell törvényekbe foglalniuk.¹⁸ Erre azonban a tudományok nem egyformán képesek. Comte 6 alapvető tudományt különböztetett meg (bonyolultságuk alapján): a matematikát, asztronómiát, fizikát, kémiát, biológiát és a – „politikai tudomány”-nak, majd „társadalmi fiziká”-nak nevezett, legbonyolultabb – szociológiát. A „szociológia” elnevezés Comte jóvoltából ugyan már 1838 óta létezett, de a társadalom átalakításának tudományos alapjául szolgáló egzakt, pozitív társadalomtudomány, a szociológia, még megalkotásra várt.¹⁹

Meggyőződése szerint „egyedül egy ilyen rendszerezés mutathatja meg a szellemi kiutat abból a hatalmas társadalmi válságból, amely fél évszázada robbant ki egész Nyugat-Európában s főként Franciaországban.” „A nagy újkori válságnak csak a teljes újjászerveződés vethet véget; ez... egy olyan szociológiai elmélet létrehozását jelenti, amely kellő magyarázatot nyújt az emberi nem egész múltjára...”, s tegyük hozzá: jelenére és jövőjére.²⁰ A francia forradalom utáni „zavaró szenvedélyek”, a „jelenlegi zűrzavar” megszüntetését, a társadalom újjászervezését tehát egy új, a „rend szellemét a haladás szellemével összekapcsoló filozófia” megteremtésével kell kezdeni, hiszen „a haladás ugyanolyan alapfeltétele a modern civilizációnak, mint a rend”.²¹

Comte felfogása szerint a haladás a civilizációra, a gondolkodásra, az emberi szellem és tudomány fejlődésére, és az ember tökéletesedésére egyaránt kiterjed. Ez utóbbi kapcsán kifejtette, hogy a haladás „elsősorban természetünknek, az emberi előrehaladás e legfontosabb tárgyának állandó tökéletesítése”, az emberi értelem és társas hajlam tökéletesedése.²² A történelmi fejlődés kapcsán pedig azt

¹⁷ Meglátása szerint „minden valóságos kutatásunk szükségképpen csak a saját világunkra korlátozódik, s ez mégiscsak csupán kicsiny eleme a világmindenségnek, amelynek feltárásáról egyszer s mindenkorra le kell mondanunk”. Beszéd a pozitív szellemről (1844). In: *Comte, Auguste: A pozitív szellem. Két értekezés.* Magyar Helikon, Bp. 1979. 228. (A továbbiakban: *Comte*)

¹⁸ A „pozitivizmus” elnevezés tehát arra az alapelve, illetve kutatási módszerre utal, hogy a tudományos megismerésnek a kézzelfogható, az érzékileg közvetlenül tapasztalható, vagyis „pozitív” tényekre kell szorítkoznia, s nem általános magyarázatokra. – Dr. Pekár Károly szerint „csak a tényekből kiindulva, lentről felfelé haladva lehet megbízható ismeretekre, a változatlan természeti törvények ismeretére jutnunk. Csak ezen az alapon építhetjük fel az igazán megbízható, pozitív világfelfogást, mert hisz a pozitív szó egyszerűen csak tények szerint valót jelent”. Dr. Pekár Károly: Spencer Herbert. In: *Collins, F. Howard: Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata.* Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp. 1908. XXII.

¹⁹ *Szczepański*, 55., 57., 59., 62.; *Bánkuti-Both-Csorba...*, 37.; A politikai filozófiák enciklopédiája, 68.

²⁰ *Comte*, 267., 283.

²¹ Az idézetek sorrendben lásd: *uo.* 277., 283.; 272., 270.

²² *Uo.* 282.

hangsúlyozta, hogy „egyedül a pozitív szellem mutathatja meg kellőképpen, hogy *a történelem minden nagy korszaka* megannyi határozott szakasz egy és ugyanazon alapvető fejlődésben; mindegyik szakasz az előzőből ered, s a következő szakaszt megváltoztathatatlan törvények alapján készíti elő”.²³ Az emberi gondolkodás, illetve a tudományos ismeretek fejlődése kapcsán újrafogalmazta a – már Turgot és Condorcet által megelőlegezett – „három stádium” fejlődéstörvényét. A gondolkodás első, teológiai (vagy: katonai) szakasza a tudomány gyermekkorra volt. Az ifjúságát jelentő második szakaszában a tudomány metafizikai (jogi) formát ölt. Ezen keresztül éri el harmadik, pozitív (ipari) szakaszát, vagyis a felnőttkorát.²⁴ A gondolkodás minden stádiumának egy-egy társadalmi formáció feleltethető meg: a feudalizmus; a vallásos meggyőződés megszűnésének és a forradalmi változásoknak zűrzavaros időszaka; a konszolidálódott polgári társadalom „pozitív” korszaka. Ekkorra a tudomány és a technika a teljes érettség szakaszába jut, olyan fejlődési fokra, amikor az ipari társadalom már tudományos alapokon szervezhető újjá. Az újjászervezés elméleti előkészítését a tudósoknak kell elvégezniük. A tudósoknak – a tudomány és a technika, illetve gazdaság alapvető viszonyából kiindulva – a természettudomány hatókörét ki kell terjeszteniük az emberi társadalom kutatási területeire is. A modern civilizációban ugyanis egyre fontosabbá válik az ipari élet. Az így létrehozott rend ugyan kezdetben mesterséges lesz, de idővel tudatossá és természetessé válik.²⁵

Comte eszményi állama, „új” társadalmi berendezkedése a konzervatív-katolikus Joseph-Marie de Maistre, valamint az utópista Saint-Simon erős hatását mutatja. A magas gazdasági-technikai fejlettségű új, ipari társadalmat a tudósok és a gazdag iparosok, bankárok irányítják, akik nem parancsolnak (mint a pozitív korszak előtti idők katonai vezetői), hanem irányítanak. A társadalom tagjai pedig nem alattvalók, hanem partnerek. A rendet (amelyet szerinte elsősorban a munkaadók és munkások közötti osztálykonfliktusok veszélyeztetnek), a politikai stabilitást, valamint a társadalmi konszenzust és osztálybékét nem liberális alkotmányos garanciák biztosítják, hanem erkölcsi-vallási parancsok. Ezek betartásáról/betartatásáról az emberiség papjai gondoskodnak, élükön Comte-val, a főpappal. Az ő feladatuk tudatosítani a társadalmi berendezkedés – feudális-rendi viszonyokra emlékeztető, organikus – alapelveit. Nevezetesen: a felül lévők az alattuk állóknak szentelik magukat. Az alul lévők pedig tisztelik őket, engedelmeskednek nekik. Ebben a – tudományra alapozott, konzervatív, oligarchikus, önkényuralmi – rendszerben szó sem lehet demokráciáról. A döntések meg-

²³ *Uo.* 284.

²⁴ *Szczepański*, 56.; *Bánkuti-Both-Csorba...*, 37.; *Berényi Gábor* utószava. In: *Comte*, 402.

²⁵ *Comte*, 397. (Utószó), 233., 237., 279.

hozatalában az egyéneknek passzív, alárendelt, végrehajtó szerepük van. (Nem véletlenül nevezte Huxley Comte pozitívista rendszerét „kereszténység nélküli katolicizmus”-nak.)²⁶

Comte forradalmi változásoktól irtózó, a „pozitív korszak”-ban osztálybékét óhajtó fejlődéstudományának csúcsát tehát egy olyan – iparosodott, konzervatív, társadalmi-politikai egyenlőtlenségre épülő – tőkés állam jelentette, amelyben egy tudósokból és vagyonosokból álló kisebbség diktatúrát gyakorol a társadalom alávetett, nagy többség felett. Említettük már, hogy ugyanebben az időben, az 1840-es évektől formálódtak ki **Karl Marx** és Friedrich Engels – a társadalom túlnyomó többséget alkotó, alávetett ipari proletariátus osztályharcával, az igazságtalan, kizsákmányoló tőkés rendszert forradalmi úton történő megdöntésével, egyenlőségre és igazságosságra épülő szocialista-kommunista állam és társadalom megteremtésével kapcsolatos – nézetei. „A marxizmus tehát tudományos álarcba bújtatott dogma volt” – írta Richard Pipin –, de mégis csaknem másfél évszázadon keresztül óriási hatással volt az európai politikai gondolkodásra és társadalmi-politikai mozgalmakra.²⁷

Marx (és Engels) történetfilozófiája több forrásból táplálkozott. Ezek: német filozófia (Immanuel Kant, G. W. F. Hegel, Ludwig Feuerbach...); klasszikus angol közgazdaságtan (Adam Smith, David Ricardo, John Stuart Mill; Thomas Malthus); utópista szocializmus és kommunizmus (Saint-Simon, Charles Fourier és Robert Owen); Charles Darwin stb. Ennek megfelelően a marxista filozófiának 3 alkotórésze volt: a dialektikus és történelmi materializmus, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus. Feuerbach materializmusát Marx egyesítette Hegel – idealizmustól megfosztott, materialista alapra állított – dialektikájával, Saint-Simonék utópista jövőképének elemeivel, nem különben Charles Darwin – Marx által az emberi történelem és társadalom fejlődésére alkalmazott – biológiai evolúciós elméletével.²⁸

²⁶ *Szczepański*, 60.; Politikai filozófiák enciklopédiája, 68-69. – Élete vége felé „A pozitív politika rendszeré”-ben (1851-1854) és a „Szózat a konzervatívokhoz” c. 1855-ös írásában „nyíltan konzervatív, kapitalista diktatúrát hirdetett meg”, néhány közellátási reformmal enyhítve a proletárok alávetettségét. Víziója szerint: „Három proletár gyakorolja huszonegy éven át az átmeneti diktatúrát, mielőtt az anyagi hatalom átkerül három vezető bankár kezébe, közben pedig az Emberiség Főpapja képviseli a szellemi hatalom ellensúlyát.” *Uo.* 69. – Comte filozófiájára lásd még *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I. Akadémiai, Bp. 1977. 48-51., 65-66., 77-78., 89-90., 96-97., 105-108., 125-127., 138-139., *Paczolay-Szabó*, 180-183.

²⁷ *Pipin*, 20.

²⁸ A marxizmus három alapvető forrására és alkotórészére a „klasszikus” marxista irodalomból lásd pl. *Engels*: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. (A továbbiakban: *Engels*: A szocializmus fejlődése...) Marx-Engels válogatott művei. 3. kötet. (A továbbiakban: M-EVM

Mint ismeretes, Hegelnél a világ és a történelem fejlődése a „Világszellem” önmozgásából bontakozott ki az ellentétek egységének és harcának dialektikája (tézis – antitézis – szintézis) révén. A saját filozófia kidolgozásába kezdő fiatal Marx elérte, hogy a hegeli idealista dialektikát materialista alapra, vagyis „a feje tetejéről a talpára állítsa”. A történelem ettől kezdve nála dialektikusan működik. Az anyagi és emberi világban minden mozgásban, kölcsönhatásban van. A mozgás lett az anyag létezési módja. A fejlődés az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad. Az ellentétek egységének és harcának következtében a hosszú, „békés” evolúciós időszakokat gyors, ugrásszerű változások, forradalmak követik. („A forradalmak a történelem mozdonyai.”) Tehát a történelem minden fázisa „kitermelte önnön ellentmondását, s ez végül új társadalmi rendszer haladó szintézisét eredményezte. A kapitalizmus tehát semmi más, mint ennek az elkerülhetetlen történelmi fejlődésnek egy újabb lépcsőfoka”²⁹ Charles Darwin „Fajok eredete” c. könyvének megjelenése (1859) után pedig ezt a dialektikus materialista módszert Marx összekapcsolta az evolúciós felfogással, és nemcsak a természet, hanem az emberi történelem és társadalmak fejlődésére is kiterjesztette.³⁰ Hegel és Darwin hatására tehát a természeti és az emberi világ a keletkezés és elmúlás, a fejlődés vagy visszafejlődés, a létért folytatott harc, az állandó változások és kölcsönhatások képét öltötte.³¹

Ezekkel együtt az is világossá vált Marx számára, hogy „minden eddigi társadalom az elnyomó és elnyomott osztályok ellentétén nyugodott”.³² A történelem minden korszakában (az őstársadalom kivételével) a fejlődés mozgatója a(z) – mindenkor gazdasági alpnak megfelelő, egymással szembeesző – osztályok (rabszolgatartók-rabszolgák, földesurak-jobbágyok, burzsoák-proletárok) harca. Ez az osztályharc mindig az adott korszak gazdasági viszonyainak terméke és kifeje-

3.) Kossuth, Bp. 1975. 380-412.; *Lenin, V. I.*: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. Lenin válogatott művei. 1. kötet. Szikra, Bp. 1954. 63-68., Darwin hatására lásd *Engels*: A szocializmus fejlődése..., 381., 394., 402., 407.; *Engels*: A Karl Marx sirjánál tartott gyászbeszéd tervezete. M-EVM 3. 426.; *Engels*: Karl Marx temetése. M-EVM 3. 428.; *Pipes*, 19.

²⁹ Az idézet helye: *Strathern, Paul*: Marx. Saxum, h. n., é. n. [Az 1. angol kiadás éve: 2001] 46. Lásd még: *uo.* 14.; *Engels*: A szocializmus fejlődése..., 395. *Benedek*, 241-242.

³⁰ Karl Marx temetésén (1883) mondott gyászbeszédében Engels – egyebek között – a következő gondolatokkal búcsúztatta barátját. „Darwin a szerves természet fejlődési törvényét fedezte fel – Marx az emberi történelem fejlődési törvényét: azt a(z)... tény, hogy... a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy egy nép vagy korszak mindenkor gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alpból kell ezeket magyarázni is – nem pedig... megfordítva”. *Engels*: Karl Marx temetése, M-EVM 3. 428.

³¹ *Engels*: A szocializmus fejlődése..., 394.

³² *Marx és Engels*: A Kommunista Párt kiáltványa. Marx-Engel válogatott művei. 1. kötet. Kossuth, Bp. 1975. 146. (A továbbiakban: Kommunista Kiáltvány)

zödése. A dinamikus(bba)n fejlődő termelőerők (termelő eszközök és termelési tapasztalatok) egy idő után lázonganak a lassabban fejlődő termelési viszonyok (az anyagi javak termelése és elosztása során az emberek között kialakult tartós kapcsolatok) ellen. A mennyiségi fejlődés (evolúció) hosszabb szakaszait tehát egy bizonyos ponton hirtelen változások, forradalmak (revolúciók) szakítják meg. A fejlődési folyamat során a gazdasági alap és a felépítmény (politikai-kormányzati rendszer, kulturális, művészeti, vallási stb. viszonyok) között is kiéleződnek az ellentétek. A feszültségek mélyén az áll, hogy az anyagi javak termelése társadalmi, kollektív jellegű, a megtermelt javak elosztása viszont egyéni, magánjellegű. A termékek és a profit előállítói, a munkások, csupán nyomorúságos munkabért kapnak, miközben a – társadalmi termelésben közvetlenül részt nem vevő, de a termelőeszközökkel, tőkével, hatalommal stb. rendelkező – tőkések a munkások munkaerejének kizsákmányolása révén értéktöbbletre tesznek szert.³³ Vagyis – ahogyan már Fourier is észrevette – a bőség szüli a nyomort.

A kapitalizmus szükségszerű bukása/megdöntése tehát végül is két alapvető tényezőnek köszönhető: a kapitalizmust feszítő belső (mélyülő, feloldhatatlan) ellentmondásoknak, valamint a megdöntésében érdekelt proletárok – akik csak a láncikat veszíthetik, de cserébe egy egész világot nyernek – kizsákmányolás elleni harcának. „Ezt a pontot – állította bizakodóan Engels – most elértük”. A burzsoázia politikai, intellektuális és gazdasági csődje „alig titok már”. A társadalom minden tagja anyagi, egzisztenciális bőségének biztosítása, valamint testi és szellemi adottságaik szabad kifejlése már most is „tökéletesen kielégítő és napról napra bőségesebb lesz”. A (társadalom túlnyomó többségét alkotó, egyre szervezettebb és öntudatosabb) proletariátus forradalmi úton történő hatalom-megragadása – elsőként a legfejlettebb gazdaságú országokban –, a proletárdiktatúra megteremtése tehát nem lehet kétséges, mivel „ez a lehetőség most először létezik, de *létezik*”!³⁴

A hatalom megragadása után a termelési eszközök állami-közösségi tulajdonba kerülnek. A dinamikusan növekvő társadalmi termelés ettől kezdve előre megállapított tervek szerint folyik. „Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér – állította Engels. Ezzel válik csak ki az ember... az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberiek közé.” Megszűnik az elnyomás és a kizsákmányolás anyagi és osztályalapja. A kommunizmus felé a szocializmus átmeneti időszakán keresztül haladó társadalomban nemcsak a kizsákmányolás és az osztályok szűnnek meg, hanem maga a(z) – funkcióit a dolgok igazgatására és a termelési folyamat szervezésére redukáló – állam is elhal. „Az emberek saját

³³ Engels: A szocializmus fejlődése..., 396-401.; Kommunista Kiáltvány, 137-141.

³⁴ Engels: A szocializmus fejlődése..., 409-410.

társadalmasítása, amely eddig a természet és a történelem által rájuk kényszerítettként állt velük szembe, most az ő szabad tettüké válik.... Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket... Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába”.³⁵ Marx és Engels dialektikus materialista utópiája szerint tehát – a hegeli „Világ-szellem”-hez hasonlóan – a történelemnek, mint osztályharcok történetének a fejlődése a kommunizmussal véget ér. Megvalósul az ókor óta oly sokszor vágyott „boldog aranykor”.

Evolucionizmus, darwinizmus, szociáldarwinizmus

Amikor Charles Darwinnak „A fajok eredete” című könyve 1859-ben megjelent, az evolúció gondolata már csaknem egy évszázad óta „ott lógott a levegőben”.³⁶ (Maga Darwin is felsorolta a fejlődés kérdését így vagy úgy érintő előfutárok hosszú sorát.) Néhány megcsontosodott tudományos dogmával is le kellett számolni: a svéd orvos-botanikus **Karl von Linné** (1707-1778) fixizmusával (kreacionizmusával) és bibliai teremtéstörténetével, valamint a francia paleontológus-zoológus **Georges Leopold Cuvier** (1769-1832) katasztrófaelméletével.³⁷ Linné 1735 után kidolgozott mesterséges rendszere a bibliai teremtéstörténet alapjára helyezkedett. Eszerint a hatnapos teremtés óta a fajok rendszerében semmilyen változás nem történt, vagyis a fajok állandóak, változatlanok. Cuvier is a fixizmus talaján állt. Mereven elutasította a fajfejlődést és ezt nagyhatású katasztrófaelmélettel kapcsolta össze (amelyet egyébként a lamarcki fokozatos fejlődés cáfolására elevenített fel). Állítása szerint a Föld különböző rétegeiből előkerült őslénymaradványok nem elődei a most élő fajoknak. Ezek is a teremtés idején keletkeztek, de természeti katasztrófák következtében kipusztultak. Cuvier fajok kipusztulását lehetségesnek tartotta, átalakulásukat azonban nem.³⁸

A 19. századi evolúciós elméletek előtt a rasszok osztályozását kétféle módon próbálták igazolni. A monogenizmus (vagyis az egy töről való származás) hívei

³⁵ Az idézetek helye: *uo.* 410-411., illetve: 408-410. – Marxra lásd még *Cropsey, Joseph*: Karl Marx. In: A politikai filozófia története II. 412-449. Minden idők egyik legjobb, több kiadást megért Marx monográfiája: *Wheel, Francis*: Karl Marx. A Life. Norton, 1999.

³⁶ Claude Lévy-Strauss szerint „elég, ha csak egy pillantást vetünk a 18. századra, amikor szinte burjánzottak azok az alapvető gondolati sémák, melyekről később oly sok vita folyt: Vico”spirálja” és az általa leírt „három életszakasz” már előre vetítette Comte „három állapotát” és Condorcet „lépcsőfokait”. Spencer és Tylor... már az előtt kidolgozták és közreadták tanaikat, hogy megjelent volna *A fajok eredete...*”. Lévy-Strauss, *Claude*: Faj és történelem. Napvilág, Bp. 1999. 24. (A továbbiakban: Lévy-Strauss)

³⁷ *Benedek*, 276.

³⁸ *Uo.* 219., 263.; *Bánkuti-Both-Csorba...*, 363.

szerint minden ember Ádám és Éva egyszeri teremtéséből származik. Az emberi fajok egy időben alakultak ki. Az édeni tökéletességet követően azonban – főként éghajlati, természetföldrajzi tényezők miatt – különböző mértékben leromlottak, elkorcsosultak: a fehérek legkevésbé, a feketék legjobban. Egyesek ezt a leromlást visszafordíthatónak, mások visszafordíthatatlannak látták. A poligenizmus nem a Szentírásból indult ki. Állítása szerint az emberi nem a világ különböző részein nem egy időben alakult ki. Az emberi rasszok különálló biológiai fajoknak tekinthetők, amelyek között már kezdetben is eltérő fejlettségű csoportok léteztek. Ily módon például a legfejlettebb fehérekkel az alul álló feketék nem lehetnek egyenlők.³⁹

A 18. századi tudósok némelyike, noha elfogadták a bibliai teremtéstörténetet és a fixizmust, felismert valamilyen „létraszerű”, lépcsőzetes fejlődést. A darwini evolúció felé azonban a származástan (a fejlettebb fajok a fejletlenebbek leszármazottai) és a transzformizmus (a környezeti feltételek változásainak hatására az alacsonyabb rendű élőlényekből magasabb rendűek jönnek létre) két korai képviselője nyitott utat.⁴⁰ Darwin elméletének egyik előfutára a nagyapja volt. Az orvos és természetbúvár **Erasmus Darwin** (1731-1802) felvetette a szelekció gondolatát. Megsejtette, hogy a fajok közös őstől származhatnak, s hogy az állatok között harc folyik a létezésért. A környezeti változások hatására megjelenő új szükségleteknek, majd képességeknek nyomán az eredetileg közös ősből eltérő fajok fejlődnek ki. A botanikus-zoológus (Jean-Baptist Antoine de) **Lamarck** (1744-1829) pedig 1809 után az élővilág olyan – természetes leszármazási, evolúciós, transzformista – rendszerének megalkotására tett kísérletet, amely a fajok egymásból származását a körülmények változásából és lassú időbeli alkalmazkodásából magyarázta. Ezt – tévesen – a szerzett tulajdonságok átörökíthetőségével kapcsolta össze.⁴¹

E. Darwin és Lamarck gondolatai (elsősorban Cuvier nyomasztó tekintélye

³⁹ A monogenizmusra és poligenizmusra lásd *Gould, Stephen Jay*: Az elméricskelt ember. Typotex, Bp. 1999. 61. *Wade, Maurice L.*: Racial Science: Continuity and Change. In: Race and Racism in theory and Practice. Edited by Berel, Lang. Rowman and Littlefield Publishers, Inc. Oxford. 2000. 27-43

⁴⁰ Természetesen más nagyhatású inspirátorai is voltak, mint pl. a demográfus Thomas Robert Malthus (1766-1834), a geológus Charles Lyell (1797-1875) vagy a biológus-geológus-antropológus Alfred Russel Wallace (1823-1913), akinek a fajok természetes kiválasztásával foglalkozó kéziratát (1858) Darwin jól ismerte.

⁴¹ *Benedek*, 256-259.; *Bánkuti-Both-Csorba*..., 365.; Korai (XVIII-XIX. századi) evolúciós elméletek. (Kiss János) http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/02_SzegediPeter-Tudomanytortenet/ch05s05.html(2015. 01.16.) – A 18. sz.–19. sz. 1. felének természettudományos gondolkodásának fejlődéséről részletesen lásd *Benedek István*: Lamarck és kora. Gondolat, Bp. 1963.

miatt) a maguk korában semmiféle hatást nem keltettek. Az evolúció eszméjét tehát a 19. század közepén **Herbert Spencer** (1820-1903) és főként Charles Darwin hintették szét a tudományos és a hétköznapi életben. A szociológus-filozófus-természettudós Spencer – Darwinnal párhuzamosan, sőt a szelekció elvének feltételezésében őt némileg meg is előzve – fejtette ki liberális evolúciós nézeteit. Anélkül, hogy ismerte volna Erasmus Darwin vagy unokája, Charles Darwin „létért folyó küzdelem”-mel kapcsolatos gondolatát (az előbbiét minden bizonnyal nem ismerte, Darwinét pedig még nem ismerhette), az élővilág és – tegyük hozzá – a társadalom alaptörvényének az erősebbek, életképesebbek vagy tehetségesebbek érvényesülését tartotta. Az 1850-es években fogalmazta meg a „legalkalmasabb túlélése”, illetve „fennmaradása” (survival of the fittest) alaptörvényét, amelyről Darwin 1859-ben önkritikusan úgy vélekedett, hogy az általa alkalmazott „természetes kiválasztás”-hoz képest a „Herbert Spencer úr által gyakran használt kifejezés, »a legalkalmasabb túlélése«... pontosabb, gyakran ugyanolyan jól használható”.⁴² Ezeket a gondolatait Spencer – akiről még lesz szó – nemcsak a szociológiájába vitte át, hanem a pszichológia, az etika, a nyelvészet, a művészet stb. területeire is.

Az evolúciót tehát nem **Charles Darwin** (1809-1882) fedezte fel „A fajok eredete”-ben (1859), de az ő tudományosan megalapozott koncepciójának, az evolúció módjára és mechanizmusára vonatkozó elképzeléseinek köszönhető, hogy – nagy vitákat kavargatva – egy csapásra hihetővé, érthetővé és követhetővé vált.⁴³ A „darwinizmus”, vagyis a fejlődés biológiai magyarázata szerint, mivel több egyed születik, mint amennyi felnőhet és szaporodhat, küzdelem folyik a létért.⁴⁴ Ez a küzdelem – amelyben a változatok (kezdődő fajok) nem egyformán sikeresek – igen lassú lépésekben választja ki a legalkalmasabb tulajdonságokat kifejlesztőket. Egészen parányi különbségek is eldönthetik, hogy melyik változat, faj fog elszaporodni, vagy ellenkezőleg, elpusztulni. A természetes kiválasztás (natural selection) tehát a létért folyó küzdelemmel (struggle for life) együtt járó versengésből következik az életfeltételekhez (éghajlat, táplálék, járványok stb.) különbözőképpen alkalmazkodó, rátermettebb vagy kevésbé rátermett tulajdon-

⁴² Darwin, Charles: A fajok eredete. Typotex, Bp. 2000. 60. (A továbbiakban: Darwin) – Benedek, 243., 278.

⁴³ Linné tétele ekkor már „erősen ingadozott: hiszen ha nem igaz a bibliai hatnapos teremtetés, akkor nincs okunk azt hinni, hogy egyszerre és készen keletkeztek a mai fajok, annál is kevésbé, mert a Föld mélye már ontja az őskor óta elpusztult elődök csontjainak és egyéb maradványainak határtalan tömegét. Voltaképp csak azt kell bebizonyítani, hogy ezek csakugyan *elődök* voltak, és megtalálni a *származáskulcsát*; ezt tette Darwin”. Benedek, 276. – Maga Darwin is rámutatott, hogy a fajok egymástól különböző jellemvonásai és változékonysága: „A teremtetés alapján nem magyarázható...”. Darwin, 418.

⁴⁴ Uo. 61-63., 413-414.

ságokkal rendelkező változatok, fajok között. A legkeményebb harc általában egy faj egymással versengő egyedei között folyik, de a faj egyes változatai és a nemzetség fajai között is erős lehet.

A változatok egyszer megszerzett tulajdonságai – állította Darwin Lamarck nyomán – az utódokra változatlanul átöröklődnek. Az egyes variánsok rátermettsége különböző. A fajok voltaképpen olyan tartósan életképes, „jól kivethető változatok”, „amelyeknek állandósultak a vonásaik”. Egy nemzetség fajait ezek az eltérő, állandósult jellemvonások különböztetik meg egymástól. Hosszú távon a populáció (az evolúció alapegységét képező valamilyen „sokaság”: változat, faj, nemzetség stb.) egésze alkalmazkodik, adaptálódik a környezethez. A szelekció tehát ugyan az egyedekre hat, de igazából nem ezek változnak meg, hanem tulajdonságaiknak a populáción belüli gyakoriság megoszlása. A világ távoli részeire vándorlással eljutó, egymástól elszigetelt fajok egyedei (illetve egy nemzetség vagy magasabb egység összes faja) ugyanazoktól az – egykor egyetlen helyen élő – őseiktől származnak.⁴⁵ Darwin monogenista elméletében tehát a fajok kapcsolát nem mai, átmeneti formáik teremtik meg, hanem közös múltjuk, amelyet rekonstruálni lehet.⁴⁶ „A fajok eredetét”-ben kimondottan a növény- és állatvilággal foglalkozott. Csupán könyve legvégén fejezte ki reményét abban, hogy „ha majd a természet minden termékére úgy tekintünk, mint aminek hosszú története van”, vagyis „ha majd így fogjuk szemlélni az élőlényeket”, akkor talán: „Fény derül majd az ember eredetére és történetére is”.⁴⁷

Darwinnak hamarosan számos „tudományos” követője támadt. Az evolúció bűvöletében élő, Darwin vagy Spencer nézeteinek „továbbfejlesztésére” törekvő szociáldarwinista „tudósok” ugyanis a biológiai evolúció gondolatát – különös tekintettel a természetes kiválasztás és a létért folyó küzdelem törvényére – átvitték, kiterjesztették és alkalmazni kezdték a természettudományokban, és ami témánk szempontjából a legfontosabb, a társadalomtudományokban (szociológiában, történelemtudományban, pszichológiában, politikatudományban stb.) is.⁴⁸

Főleg Darwin hatására, egyre többen hivatkoztak a biológiára, hiszen úgy vélték, hogy az evolúció a társadalomtudományok számára is új lehetőségeket kínál. Az élő szervezet, az organizmus felépítése és működése hamarosan a társadalom legnépszerűbb modellje lett. Ez azt is jelentette, hogy a társadalom történeti útját

⁴⁵ Uo. 409.

⁴⁶ A fentiekre lásd: Benedek, 279.; Bánkuti-Both-Csorba..., 369.; Kampis György: Darwin és a fajok eredete. Bevezető tanulmány. In: *Darwin*, XI., XIV-XV., XXIII.; 418.

⁴⁷ *Darwin*, 428., 430.

⁴⁸ A szociáldarwinizmus fogalmával, lényegével, Darwin és a szociáldarwinizmus viszonyával kapcsolatban lásd pl. *Hawkins, Mike: Social Darwinism in European and American Thought 1860-1945: nature as model as threat.* Cambridge University Press, Cambridge. 1997. 21-38.

már nem a „tökéletesedés” jelölte ki, hanem a biológiai, természettudományos alapokra helyezett fejlődés és haladás törvényszerűségei. Ennek a társadalomtudományokban (elsősorban Charles Lyell geológus, Herbert Spencer, a régészek és őslénykutatók hatására) az 1830-as években megkezdődő váltásnak egy új, történeti-összehasonlító módszer felelt meg leginkább. Ez az evolucionista módszer abból indult ki, hogy a Föld különböző rétegeiből előkerült kőületek, őslény- és (hamarosan) emberi maradványok mindegyike eltérő (föld)történeti korszakokról, és ezáltal az élővilág evolúciójáról tanúskodik. Vagyis: a jelen olyan múzeumnak tekinthető, amelyből rekonstruálható a múlt, a régi, és amelyből körvonalazni lehet a jövő hozzávetőleges irányát is.⁴⁹

Az elmondottakból látható, hogy a társadalmi fejlődéstudomány időben valamelyest megelőzte a biológiai evolúció elméletét. Ám a biológiai evolúció tana olyan tudományos hipotézis volt, „amelynek valószínűségi mutatója a természettudomány összes hipotézise közül a legnagyobb. A társadalmi vagy kulturális evolúció elképzelése ezzel szemben a tények tálalásának csábító, ámde gyanúsán kézenfekvő módszere lehet csupán”. A biológiai evolúció elmélete tudományos volt, míg a biológiai alapra állított társadalmi fejlődéstudomány gyakran nem volt egyéb, mint egyfajta tudományos színezetű álarc.⁵⁰ Ez a tudományosságra törekvő, de sok esetben csupán áltudományos álarc pedig, nem árt még egyszer hangsúlyozni, alapvetően azzal magyarázható, hogy a szociáldarwinisták a társadalomtudományokra is átvitték és ott kritikátlanul alkalmazták a biológia – társadalom kutatására nem, vagy csak nagy megszorításokkal érvényesíthető, de általuk abszolút érvényűnek tekintett egy vagy néhány – törvény(szerűség)ét. Szociáldarwinistának tehát „többnyire azokat az elméleteket nevezzük, melyek szerint a természetes kiválasztódás törvénye („a legalkalmasabb megmaradása”) a társadalomban is érvényesül, és az emberi történelem menete ennek az elvnek a működésével magyarázható”.⁵¹

A hosszú 19. század második felében a szociáldarwinizmusnak számos (organicista, evolucionista, naturalista, determinista, rasszista, antiszemita, elitista...) irányzata és képviselője volt. Egyes kutatók saját kutatási területükön tevékenyen hozzájárultak a darwinizmus, illetve az evolúciós gondolat „továbbfejlesztéséhez”. Mások viszont csupán átvették és saját tudományos gondolatrendszerükbe szervesen-szervetlenül beépítették mások szociáldarwinista nézeteinek bizonyos elemeit, miközben maguk is hozzáte(he)ttek néhány – tudományáguknak megfelelő – adalékot. Alaposabb elemzés esetén azt látjuk, hogy a természettudományok, kü-

⁴⁹ Somlai Péter: A szociológia születése a 19. században. In: A szociológia kialakulása. (Szerk. Felkai Gábor) Új Mandátum, Bp. 1999. 17. (A továbbiakban: A szociológia kialakulása)

⁵⁰ Lévy-Strauss, 24-25.

⁵¹ Politikai filozófiák enciklopédiája, 451.

lönösen pedig a biológia rohamos fejlődésének időszakában, a szociáldarwinizmus – témánk szempontjából – meghatározó irányzata az evolucionizmustól elválaszthatatlan naturalista irányzat volt. A naturalista ember- és társadalom felfogás, amint a neve is mutatja, a természetre, az ember biológiai lény voltára helyezte a hangsúlyt. Az ember és a társadalom a természet része és a természet törvényeinek van alávetve. Ily módon a társadalmi jelenségek és folyamatok alapvetően természeti jellegűek. Az evolucionista nézetek szerint az emberek nem társadalmi, hanem elsősorban biológiai lények (organizmusok), akik meghatározott földrajzi (és társadalmi) környezet hatásainak vannak kitéve. A társadalmak élete tehát a biológiai és a természeti környezet törvényei által determinált.

Függetlenül attól – állítja Szczepański is – , hogy a társadalmi jelenségeket biológiailag vagy földrajzilag determinált tényezőkre vezették-e vissza, a naturalista nézetek egyik közös kiindulópontja az volt, hogy „a társadalom a természet része, és életfolyamatait a természet törvényei szabják meg”. Abban is közösek voltak, hogy „a társadalmi fejlődést egy meghatározó tényezővel vagy rokon tényezők együttesével magyarázzák”. Olyan elméleti séma megteremtésére törekedtek, amely „a társadalmi jelenségek és folyamatok teljes gazdagságát egyetlen alapelv szerint rendezi el”. Harmadrészt, miközben ezek az egytényezős elméletek a társadalmi folyamatokat természeti folyamatokra vezették vissza, „egyben azt állították, hogy e folyamatok szükségszerűek, elkerülhetetlenek és változhatatlanok”.⁵²

A következőkben a naturalista-evolucionista, szociáldarwinista irányzatok szinte áttekinthetetlen rengetegéből itt most csupán az evolucionista-organicista irányzat, valamint a hódítás- vagy konfliktuselmélet három jellegadó képviselőjével foglalkozunk.

A szociáldarwinizmus néhány jellegadó képviselője

Mivel Charles Darwin nem volt szociáldarwinista, nem ő lett az irányzat első képviselője, hanem **Herbert Spencer**, aki ismert módon már „A fajok eredete” előtt papírra vetette „a legalkalmasabb túlélésé”-nek (survival of the fittest) evolucionista-organicista alaptörvényét. Legfontosabb vitáit nem is a darwinizmus megalapítójával folytatta, hanem – a Comte-val azonos című „Társadalmi statiká”-ja („Social Statics”) 1850-ben történt megjelenése után – a pozitivizmus atyjával. Eközben továbbvitte, teljesen kidolgozta a „mestere” által felvázolt tudományelméletet, megteremtve a pozitivizmus és evolucionizmus szintézisét. (Nem véletlenül nevezte filozófiáját szintetikus filozófiának.)

⁵² Szczepański, 187.

Az élő szervezetek (organizmusok) és a társadalmak – Comte-nál is meglévő – analógiájából kiindulva, annak kimutatására törekedett, hogy az evolúció elve a társadalmakra, sőt a világ minden (természeti, társadalmi, kulturális, pszichikai stb.) jelenségére és folyamatára érvényes. Egységesnek és átfogónak szánt világmagyarázatát tehát – meglehetősen mechanikus és naturalista módon – ebből az egyetlen, törvényből próbálta meg levezetni. A világban minden és mindenki a természet evolúciós törvényeinek, a fejlődés és a bomlás ritmikus váltakozásainak van alávetve. A fejlődés ugyanis nem más, mint az anyag és a mozgás szakadatlan átcsoportosulása: integrációja és dezintegrációja. Az evolúció akkor ér véget, ha az erők kiegyenlítődnek, egyensúlyba jutnak. Az ezt követően elkezdődő, ezzel ellentétes irányú folyamatok okozzák a bomlást, ami azonban nem végleges megsemmisülést jelent, mert a bomlás ismét fejlődésbe megy át.⁵³

Az élő organizmushoz hasonlóan működő „szuperorganizmus”-nak, a társadalomnak, szintén alapvető tulajdonsága a fejlődés, vagyis szervezetének és működésének differenciálódása, valamint egyensúlyi állapota. A fejlődést (az ember fizikai, értelmi, érzelmi, pszichikai... képességeivel kapcsolatos) aktív belső és passzív külső (főleg éghajlati és természetföldrajzi) tényezők határozzák meg. A társadalom meghatározott természeti környezetben és más társadalmak szorításában él, és – az egyensúlyra törekedve – állandó harcot vív a létért. Az új körülmények között előnytelen(ebb) tulajdonságokkal rendelkező egyedek, fajok, társadalmak kipusztulnak, míg az alkalmazkodni képesek fennmaradnak.⁵⁴ A környezeti hatások változásával tehát a tulajdonságok megváltoznak, mígnem az adott csoport újra egyensúlyba kerül a környezetével, vagy ellenkezőleg, kipusztul.

A létért folyó küzdelem természetes velejárója a félelem is. A halottaktól való félelem nyomán megszületnek a vallási intézmények, az erősebbektől való félelem pedig az állami-politikai intézmények kifejlődéséhez vezet. Ez a kifejlő-

⁵³ Uo. 137-138., 140., 154-155. 157.; *Pál Eszter*: Herbert Spencer. In: A szociológia kialakulása, 151-154., 163-164. (A továbbiakban: *Pál*) – Az evolúció lényegét az „Alapvető elvek” 96-97.§-ában Spencer a következőképpen definiálta. Idézzük: „... mondhatjuk, hogy a szakadatlanul lefolyó változások a szétszórt és észre nem vehető állapotból az összevont és észrevehető állapot felé, és azután ismét a szétszórt és észre nem vehető állapot felé történnek...” „Az ekkép egymással mindenütt harcban levő folyamatokat, amelyek mindenütt hol időlegesen, hol tartósabban túlsúlyba kerülnek egymással szemben, mi *fejlődésnek* vagy *evolúciónak* és *felbomlásnak* nevezzük.” *Spencer, Herbert*: Alapvető elvek. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp. 1909. 339. (A továbbiakban: *Spencer*)

⁵⁴ „Mert a »természetes kiválasztás« folyamata révén mindenik faj folytonosan megtisztul az olyan egyedektől, amelyek a közös típustól oly irányban térnek el, hogy kevésbé felelnek meg a lét feltételeinek. Állandóan megmaradnak tehát azok az egyedek, amelyek létük feltételeinek minden tekintetben megfelelnek...” Uo. 569.

dés nem mesterséges, hanem spontán, fokozatos, természetes. A társadalmak és államok fejlődésének is a differenciálódás az alapja. Ez a fejlődés az egyszerű törzsektől az egyre összetettebb, komplexebb társadalmi-politikai organizmusok kifejlődése felé halad. A politikai struktúrák kialakulásában és fejlődésében a háborúknak igen fontos szerepük van. A környező társadalmakkal vívott háborúk során ugyanis kiemelkedik egy katonai vezető. Körülötte az idők során – a környezeti hatásoknak megfelelő, egyre differenciáltabb – tanácsadó testületek, intézmények stb. jelennek meg. A politikai szervezet típusa minden esetben a környezeti hatásoktól függ. Ám a háború csak egy bizonyos evolúciós szintig lendíti előre a fejlődést. A fejlettebb, ipusztársadalmakban már a fejlődés kerékkötőjévé válik.⁵⁵

A fejlődés tehát az egyszerű katonai társadalomtól az összetett, civilizált, iparosodott társadalomig terjed. A természetes kiválasztódás, vagyis a legalkalmasabbak fennmaradása és a gyengébb képességűek alárendeltsége, vagy kipusztulása mozgatja. Akik e természeti törvény kíméletlen hatásait enyhíteni akarják – mint pl. a szocialisták –, a történelmi fejlődés természeti logikáját szankcionálják meg, mert az iparkodókkal, az erősekkel szemben a henyélőket, hozzá nem értőket óvják, konzerválják. A kor zaklatott társadalmi problémáira az evolúció hoz megoldást, amely majd biztosítja a tökéletesedő társadalmak egyensúlyát és maximális alkalmazkodását a természeti környezethez.⁵⁶ Spencer ebben a tekintetben is inkább Lamarck, mintsem Darwin nyomán haladt. Átvette azt az (azóta tévesnek bizonyult) nézetet, hogy a szerzett tulajdonságok öröklődnek. Szerinte tehát a szerzett pozitív tulajdonságok felhalmozódásának köszönhető az emberek és társadalmak állandó tökéletesedése, illetve az ilyen tulajdonságokkal nem rendelkezők pusztulása.⁵⁷

A fejlődés Herbert Spencer által is képviselt pozitivistá-naturalista, evolucionista-organicista vonulatával és a felvilágosodás racionalizmusával szemben az osztrák-német társadalomtudományban a 19. század második felében megerősödött a historizmus konzervatív irányzata, amely a történetileg kialakult és áthagyományozódott dolgok fontosságát hirdette. Leopold von Ranke, Heinrich von Treitschke és mások minden természeti, társadalmi és kulturális jelenség történetiségét hangsúlyozták, mondván, nem a természet formálja az embert, hanem fordítva. A természet végső soron az emberi tevékenység eredménye, melynek ezért az emberhez hasonlóan történelme van.⁵⁸ Ám a 19. század második felében

⁵⁵ *Szczepański*, 152.; Pál, 161-162., 166-167., 169-170.

⁵⁶ A politikai filozófiák enciklopédiája, 441.

⁵⁷ Pál, 161-162. – A pusztulás a társadalmak esetében pl. külső támadás miatt is bekövetkezhet, ami dezintegrációhoz vezet. Uo. 164. – Spencer rendszerére lásd még: *Paczolay-Szabó*, 154-156.

⁵⁸ Treitschke gondolatai az állam(hatalom)történelmi fejlődésben játszott kiemelt szerepéről és a

német nyelvterületen a historizmussal több tekintetben szembeesző evolúcionizmus különféle – a létért folytatott küzdelemmel együtt járó hódításokat, társadalmi és háborús konfliktusok determináló szerepét abszolutizáló – egytényezős, szociáldarwinista elméletei is felvirágoztak.

Ezek egyikének nagyhatású képviselője a Galíciából (Krakkóból) Grazba került, lengyel-osztrák kötődésű **Ludwig Gumplowicz** (1830-1909) egyetemi tanár volt, a – gazdag történelmi előzményekkel rendelkező – hódítás- vagy konfliktuselméletek kiemelkedő képviselője. Darwintól eltérően ő a poligenizmus híve volt. „A fajok harca” (Der Rassenkampf – 1883) művében, amelynek már a címe is beszédes, azt vallotta, hogy az evolúció folyamán az első embercsoportok egymástól függetlenül keletkeztek. A fejlődés tehát olyan folyamat, amely különböző időpontokban és eltérő földrajzi helyeken élő embercsoportok között megy végbe, de azonos természettörvények szerint. Az emberek egymás közötti kapcsolatait a velük született gyűlölködés határozta meg. Ez a gyűlölet elkerülhetetlenül konfliktusokkal és harcokkal járt. Ezek során az erősebbek leigázták a gyengébbeket. Szerinte az állam keletkezése is a törzsek közötti konfliktusokból magyarázható.⁵⁹ A hatalomnövelés és a folytonos terjeszkedés ugyanis az állam természettörvény-szerű tendenciája. A konfliktus az államokon belül (a hódítók és meghódítottak között) és az államok között állandóan zajlik. Az állam tehát olyan erőszakszervezet, amelynek segítségével, és amelynek keretei között folyó harcból győztesen kikerülő, kisebb létszámú faj szolgáltatásba dönti a tőle számosabb leigázott(ak)at. Vagyis faji ellentét nélkül nincs állam, állam nélkül viszont nem mehet végbe a fajok harca és ötvöződése (amalgamációja), amely utóbbi nélkül nincs kultúra és civilizáció.⁶⁰

Gumplowicz lengyel volt, a nemzetileg-nemzetiségileg kevert Galícia szülötte és a multietnikus Osztrák–Magyar Monarchia polgára. Nem véletlen tehát, hogy fontosabb műveiben (pl. „Faj és állam” – 1875), „A fajok harca” – 1883, „A szociológia alapvetése” – 1885) a „faj” fogalmát – a „Faj és állam”-tól eltérően – már nem biológiai, antropológiai értelemben használta, hanem a törzsek, né-

„fajok” történelmet formáló kíméletlen harcáról hamarosan Gumplowicznál is visszaköszönnek majd. – A fentiekre lásd *Felkai Gábor*: A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt. In: A szociológia kialakulása, 284. (A továbbiakban: *Felkai*)

⁵⁹ „Minden történelmi államszervezetben... olyan szociális ellentéteket találunk, az uralkodó és elnyomott osztályok oly merev fölé- és alárendeltségét, hogy... arra kell következtetnünk: a vonatkozó állam *hódítással* keletkezett, olyan módon, hogy valamely gyengébb néptörzset egy erősebb erőszakkal a hatalma alá vetett és leigázott”. Idézi: Nemzettudat mint filozófia Ciszlajtániában. Gumplowicz és Masaryk. In: *Nyíri Kristóf*: A Monarchia szellemi életéről. Gondolat, Bp. 1980. 70. (A továbbiakban: *Nyíri*), *Felkai*, 393.

⁶⁰ A fentiekre lásd *Wiatr*; *Jerzy J.*: A politikai viszonyok szociológiája. Kossuth, Bp. 1980. 67. (A továbbiakban: *Wiatr*); *Nyíri*, 70-71., *Felkai*, 373., 382.

pek, nemzetek és főleg osztályok megjelölésére. Leegyszerűsítő módon ezeket a csoportokat a „faj” ködös és zavaros fogalmába illesztette be, illetve a fajok létért folytatott harcára vezette vissza és viszont. A korábbiaktól eltérően „A fajok harca”-ban már úgy ítélte meg, hogy a faj nem természettudományos, antropológiai fogalom, hanem történeti fogalom. A faj keletkezése nem természeti, hanem történeti folyamat eredménye. A faj tehát a szociális fejlődés során és által keletkezett, nyelvi, vallási, erkölcsi, jogi, kulturális stb. vonásokkal összekapcsolt olyan etnikai egység, amelynek azért az igazi kötőanyaga a vér egysége. Ahol a felsorolt komponensek meg vannak, ott etnikai egységről van szó. Az etnikai egység (mint a világtörténelem legfontosabb kísérőjelensége) viszont azonosítható a fajjal, noha – hangsúlyozta újra –, manapság már nem léteznek származási, vérségi, antropológiai értelemben vett fajok, beleértve a germánokat is. A fajok tehát az őshordák óta olyan – idegen, meghódított fajok és a győztes faj amalgamációjából (ötvöződéséből) keletkezett – heterogén etnikai, sőt szociális csoportok, amelyek egymással is, és önmagukon belül is állandó harcot folytatnak. A fajoknak ez a harca a világtörténelmi folyamat igazi hordozója.

Ha viszont a történelemben változatlan természeti törvények uralkodnak, amihez kétség nem férhet, gyakorlatilag nincs „fejlődés”. Nemcsak a fajok harca állandó, hanem az őskor óta az ember természete, vágyai, szükségletei, képességei és szellemi sajátosságai is változatlanok. Legfeljebb annyi változás van, hogy az ősi gyűlöletet, a másoktól való retteget és az idegen javak megkívánását a „patriotizmus” (értsd: etnocentrizmus, nacionalizmus, sovinizmus stb.) váltja fel. Következésképpen, az emberiség lényegében nem fejlődik, nem halad, nincs egységes történelem. Fejlődés legfeljebb csak az egyes kultúrkörökön belül lehetséges. Gumpłowicz (mint később Oswald Spengler) az élőlények egymást követő életfázisainak (születés, ifjúság, érettség, öregkor, pusztulás) természettörvényét analóg módon a kultúrkörök belső fejlődésére alkalmazta.⁶¹

A szociáldarwinista Gumpłowicz tehát, akárcsak tanítványa, Ratzenhofer is, a természeti és a társadalmi folyamatok teljes azonosságából indult ki. Meggyőződése szerint a természettudományok feladata a történelmi folyamatok változatlan természeti törvények segítségével való magyarázata, élükön a darwini „struggle for life”-val. Nincs társadalomtudomány társadalmi természettörvények nélkül. Nem meglepő, hogy a szociológia tudományában is „az emberiség természetrajza”-t látta. Az ember és az állam természettörvénye egyaránt az egyenlőtlenség. Ily módon az egyenlőség – a forradalommal és a francia forradalom másik két

⁶¹ Lukács György: Az ész trónfosztása. Akadémiai, Bp. 1974. 533., 535. (A továbbiakban: Lukács), Felkai, 369-370., 388., 393. – Gumpłowicz társadalmi evolúcióval kapcsolatos nézeteinek összefoglalását lásd Gumpłowicz, Ludwig: The Outlines of Sociology. Batoche Books, Kitchener (Ontario, Canada). 1999. V. fejezet, 186-199.

jelszavával együtt – természetellenes. Tévedés és képzelgés a vak ösztönök által irányított ember szabadságáról és cselekedeteinek ésszerű voltáról még csak beszélni is.⁶²

Gustav Ratzenhofer (1842-1904) osztrák tábornok, Gumplowiczhoz, a barátjához hasonló szociáldarwinista nézeteket vallott, bár amint az alább hivatkozott munkájából is kitetszik, hatással voltak rá Herbert Spencer és a pozitivizmus, August Weismann, Wilhelm Wundt és Friedrich Ratzel biológiai, filozófiai és etnológiai tanai is. Ám Gumplowicztól eltérően – állítja Jerzy Wiatr – ő a monogenezis híve volt.⁶³ A létért vívott küzdelem (ami az emberiség történetének egyetemes törvénye) során az emberek elkülönülése törzsek és fajok létrejöttéhez vezetett. A fajok létrejötte és változékonysága tehát nem oka, sokkal inkább következménye az életfeltételekhez, a környezethez való alkalmazkodással együtt járó létért folyó harcnak.⁶⁴

Ratzenhofer tehát, akárcsak Gumplowicz is, a természeti és a társadalmi folyamatok azonosításából indult ki (az előbbieket dominanciája mellett). Hitte és vallotta, hogy a társadalmi-történelmi folyamatokat a természettudományok változatlan természettörvényei segítségével kell magyarázni. „Azt mondom: a legszélesebb értelemben vett természettudományok alapjai a szociológiának” – a fiziológiától egészen a lélektanig. A világ fizikai törvényei, a kémia tanai – vagyis igazolt, pozitív tények és nem spekulációk (mert az ember nem képes megismerni a szociális jelenségeket) – határozzák meg a társadalmi jelenségeket, a szociális folyamatokat. A geológia pedig „minden történelem kezdete”. Amint minden természeti jelenségnek „történelmi lefolyása van, azonképpen a történelem csak természeti események elbeszélése, amelyek emberek közt folytak le”.⁶⁵

Ratzenhofer megalkotta az emberek veleszületett érdekeinek – „öserővel” összekapcsolt – tipológiáját. Az emberi és a társadalmi érdekeket a – világmindenség egészét az atomoktól az égitestekig átható – teremtő „öserő”-ből vezette le. René Descartes nyomán úgy látta, hogy az öntudat az „egyetlen bebizonyított va-

⁶² Az elmondottakra lásd: *Nyíri*, 72-74.; *Lukács*, 533-537.; *Felkai*, 364., 390.

⁶³ Ezt megerősíteni látszik Ratzenhofer – paleontológiai, zoológiai kutatásokra, koponyaalkatra, a bőr pigmentációjára hivatkozó – állítása, miszerint a poligenista feltevés „önmagában nem valószínű, hanem elfogadhatónak látszik az a föltevés, hogy az ember egy kihalt antropoidából származott...”. *Ratzenhofer*: A szociológiai megismerés lényege. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Bp. 1908. 165. (A továbbiakban: *Ratzenhofer*) – Felkai Gábor szerint viszont Ratzenhofer – úgy tűnik – elfogadta Gumplowicz „poligenetikai” elméletét. *Felkai*, 408.

⁶⁴ *Wiatr*, 68.; *Felkai*, 398., 404., 408.

⁶⁵ *Ratzenhofer* 14., 15. – Álláspontja szerint a kémia alaptörvényei a társadalom törvényei is. Ebből a kémiai alaptörvényből vezeti le a társadalmak fejlettségét is. Egy primitív társadalom viszonyai a szervetlen kémiai, míg egy fejlett társadalomé a szerves kémiai állapotokra hasonlítanak. *Felkai*, 407.

lóság”, s mint ilyen, „az őserő legelőrehaladottabb hatása”. Az öntudat nem más, „mint kifolyása a mindenségben működő őserőnek...”. A fejlődést mozgató őserő állandó és a világ megismerésének alapegysége, „a mindenség anyaga”, ami az élő teremtményekben faji formában van lekötve. A világ teremtményeiben tehát a bennük működő, érdekeik által vezérelt, velük született őserő nyilvánul meg. Ez munkál a környezethez való alkalmazkodásban, a lassú evolúciós fejlődésben ugyanúgy, mint az önfenntartási, illetve fajfenntartási ösztönben, hiszen az őserő arra törekszik, hogy „az organikus életet a képzelhető legnagyobb tökélyre kifejllessze”. Ratzenhofer tehát szétválaszthatatlan kapcsolatot látott a fejlődést mozgató érdekek és az öntudat, a létfeltételek kihasználására és a szükségletek kielégítésére való törekvés, valamint az – ezekben munkáló és feltartóztathatatlanul fejlődő – őserő között.⁶⁶

A társadalmi kapcsolatokat és folyamatokat Ratzenhofer a vegyi, kémiai folyamatok analógiájára fogta fel. Ezeket is az affinitás, a taszítás, a keverés, a dörzsölés, a hevítés vagy az ellenségeskedés mozgatják. „Vérellenségeskedés a szenvedélyek kitörésére vezet, hasonlóan a robbanó anyagok meggyulladásához.” A táplálkozás és a létfenntartás célja már az ősidőkben „magában foglalja a létért való harcot minden más lény ellenében...”. A faj, illetve a közösség fenntartása és a minden fajtájú harc „természetünk szociális része”.⁶⁷

Ratzenhofer nem kidolgozója, csupán átvevője és alkalmazója volt mások bizonyos fajelméleti gondolatainak, amelyeket meglehetősen eklektikusan alkalmazott. A Földön élő népek, illetve fajok között szociális és kulturális fejlődésük szerint tett különbséget, nevezetesen: természeti és kultúrnépek. Meglátása szerint „a természeti népek általában a fekete vagy barna fajhoz tartoznak; túlnyomóan a föld déli országait lakják. A kultúrnépek ellenben, amelyek túlnyomóan a fehér és sárga fajhoz tartoznak, az északi földtekén laknak... Minden faj magán viseli a keveredés ösmertető jeleit és minden nép között kölcsönös befolyások mutathatók ki”. Különösen a szomszédok érintkezése, valamint az egyének és csoportok vándorlása már régóta folyik, amelyek a törzseket, fajokat szétszórták és sokszorosán összekeverték. A fekete és a feketékkel keveredett barna fajnál megfigyelhető primitív szociális viszonyok egyrészt az északi fehér fajjal való keveredés hiányának, másrészt a forró éghajlatnak köszönhetőek. Ellenben pl. az előrehaladottabb társadalmi viszonyok között élő sárga malájoknál már megfigyelhetők „az északi fajok befolyásai”. A fehér és a sárga fajok a mérsékelt éghajlaton élnek, amely elegendő táplálékot és munkára serkentő tetterőt, összességében

⁶⁶ Ratzenhofer, 30-33., 38., 45.; Wiatr, 68.; Felkai, 402., 405.

⁶⁷ Sorrendben lásd: Ratzenhofer, 118., 159.

a legjobb életfeltételeket biztosít számukra.⁶⁸ Minden kezdeményezés a fehér fajból indult ki, mivel ennek harci szelleme a legerősebb.

Ratzenhofer egy – az állam keletkezésével foglalkozó későbbi fejezetben – újból fajelméleti fejtegetésekbe bocsátkozott (továbbra is zavarosan és kifejtetlenül), amelyeket kultúrkörökre való utalásokkal egészített ki. A „karthágói szemita népet” Róma hódította meg. Ezt követően a római kultúra lesz az, amely a vándorló és katonailag győztes „árja népek”-et, a „germánokat legyőzi és a Nyugat népkeveredését a germán eredetű római államnak aláveti”.⁶⁹ Ezzel megvetik a jelenlegi (nyugat-európai) államok közös érdekeken nyugvó alapjait. Az európai, kelet-ázsiai és észak-amerikai fejlődő kultúrkörökhöz képest „a többi világ különböző módon visszamaradt, úgy hogy (náluk) a szociális folyamat minden fejlődési stádiuma még ma is megtalálható”.⁷⁰

Az önfenntartás érdeke mind a természeti népeket, mind a kultúrnépeket először a védekezésre kényszerítette. Harcképességük növekedésével azonban a természeti népek bosszúálló és rabló hadjáratokba, a kultúrnépek pedig politikai harcokba, hódító hadjáratokba kezdtek. Gumpłowicz hódításelmélete nyomán Ratzenhofer is úgy vélekedett, hogy az ellenség kezdeti kiirtása helyébe a legyőzöttek leigázása, szolgáskorba döntése lépett, oly módon, hogy egy vándorló törzs legyőzött és saját lakhelyén leigázott egy megtelepedett törzset.⁷¹ Az önfenntartás, az ettől elválaszthatatlan szaporodás és táplálkozás, nem különben az állandósuló harcok és konfliktusok az embert egy idő után az államilag rendezett egymás mellett élés útjára terelték. A leigázással ugyanis a győztes törzs immár csak politikailag semmisítette meg a legyőzöttet, amely – ebben az új uralmi viszonyokat teremtő politikai közösségben – a társadalom alsó rétegét képezte. A leigázott törzs munkájának hasznát élvező győztes törzs – az ellentét nyugalomban tartását célzó – hatalmi koncentráció révén uralkodó helyzetbe került. Az állam vér szerint is különböző csoportjai között tehát faji, szociális és politikai egyenlőtlenség uralkodik, amit a hatalmon lévők érdekeit szolgáló jog törvényesít. Ez a differenciálódás az újabb hódításokkal fokozódik. Az állam felvirágzását ugyanis további hódító, területszerző harcok kísérik, amelyek során a korábban leigázottak – amennyiben részt vesznek ezekben a hadjáratokban – „magasabb szociális helyzetbe jutnak”. Így jön létre a nép, melynek „sajátossága a tömegek állami differenciálása”. A további fejlődés során az ellentétes érdekű, alávetett és uralkodó törzsekből – belső harcaik dacára – létrejön a még magasabb szintű

⁶⁸ Uo. 172., 174.

⁶⁹ Uo. 205. (206.);

⁷⁰ Uo. 208.

⁷¹ Uo. 193., 196., 198.

organizáció, a nemzet.⁷² Az államok közötti különbségek Ratzenhofer szerint az örökl(öd)éssel magyarázhatók. Egy állam lényegi vonásai ugyanis a benne élő néptörzsek – életfeltételeik által kitermelt változatlan – sajátosságait tükrözik.⁷³

A társas lét azonban fizikai és pszichológiai betegséggel, „elfajzással” is járhat. Amíg ugyanis a kis közösségekben az erős és egészséges individuumok vannak többségben, a beteg vagy gyenge egyedek hatásai semlegesítődik. Ha viszont ez utóbbiak túlsúlyba kerülnek, megkezdődik az adott társadalmi képződmény lassú hanyatlása. Egyébként a történelemben és a politikában mindig egy aktív kisebbség uralkodik a – „vezető” akaratának engedelmeskedő – passzív többség felett. Mégis megeshet, hogy „egy mértékadó posztot betöltő beteges individuum kényszerképzetei társadalmi jelentőségre tesznek szert”.⁷⁴

Ratzenhofer konfliktus- és hódításelmélete – amelybe fajelméleti, szociálpszichológiai, elitista és egyéb elemek is jócskán vegyültek – jól tükrözte a szociáldarwinizmus számos gyengéjét. A természettudományos törvények, valamint a természetben örökösen folyó harc társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásainak abszolutizálása determinizmussal és a tudományosság látszatát keltő vulgarizmussal párosult. Rendszeralkotási kísérletéből időleges hatású egytényezős elmélet lett. A 19. század második felében és a századfordulón számos hasonló egytényezős (rasszista, antiszemita, földrajzi determinista, szociálpszichológiai, elitista stb.) elmélet is világot látott. Ezek vizsgálata azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.

---

⁷² *Uo.* 197., 199-202., 223.

⁷³ Felkai, 414.

⁷⁴ *Uo.* 403.

Kozári József – Vizi Sándor

A CITADELLA HADMŰVELET BUKÁSA
(A PROHOROVKAI ÜTKÖZET)

Prohorovka – 1943-ban még egy kis település – Kurszk városától délkeleti irányban, mintegy 90 kilométer távolságra fekszik. A történelemben elfoglalt helyét az adja meg, hogy itt zajlott le a második világháború egyik legnagyobb összecsapása. A csatát sokan a történelem legnagyobb páncélos ütközetének nevezik, ami annyiban igaz, hogy a szembenálló felek addig soha nem látott páncélos csoportosítást hoztak létre a térségben, és a harckocsik fontos szerepet játszottak az összecsapásban. Ennek ellenére, mi úgy gondoljuk, hogy inkább összefegyvernemi ütközetről kell beszélnünk, amelyben a szemben álló hadseregek a teljes rendelkezésükre álló katonai erőt bevetették. A prohorovkai csatáról sok legenda kering hazánkban és nyugaton egyaránt. Attól függően, hogy miként viszonyul a Wehrmachthoz vagy éppen a Vörös Hadsereghez, jó néhány szerző csoportosítja úgy a fogalmakat és a történéseket (kiemelnek, eldobnak), hogy az így kialakított összkép a saját tézisért bizonyítsa. A különböző értékelések, elemzések alapvető oka az, hogy a második világháború után az egykori szövetségesek között azonnal megindult a vetélkedés a háborúban vállalt történelmi szerepről. Leegyszerűsítve a problémát, a legfontosabb célnak tekintették – és több-kevesebb sikerrel ezt is tették, hogy kiemeljék a saját szerepüket Németország legyőzésében. Ennek eredményeképpen – többek között – a nyugati világ második világháborús gondolkodásában három irány erősödött meg:¹

- a szovjet háborús szerepvállalás tagadása,
- a nyugati szerep és a nyugati hadszíntér jelentőségének minden eszközzel való nagyítása,
- a Szovjetunió lehetséges összemosása a Harmadik Birodalommal.

---

¹ <http://oroszvilag.hu/?t1=tortenelem&hid=2283> (2014-11-29 17. 45.)

Tény, hogy a prohorovkai ütközet a kurszki csata csúcspontja volt és eredménye eldöntötte a német offenzíva sorsát, egyben megalapozta a szovjet ellentámadást. Azt a kérdést, hogy melyik harcoló fél aratott győzelmet Prohorovkánál, a kurszki csata végkimenetelét és az azt követő eseményeket ismerve, látszólag egyszerű eldönteni. Az utóbbi időben megjelenő munkák állításai azonban megkérdőjelezni látszanak az eddigi ismereteink alapján levonható következtetéseket.

Az előzmények

A téli hadjárat vereségei után a Wehrmacht vezetése a stratégiai kezdeményezés visszaszerzését tűzte ki célul a keleti fronton. Korlátozott lehetőségei miatt azonban, már nem volt mód az 1941-es és az 1942-es év nagy offenzíváinak megismétlésére, ezért a német vezetésnek nagyon meg kellett fontolnia, milyen lépéseket tesz 1943-ban Vörös Hadsereg ellen. *„A keleti front helyzete nem teszi lehetővé, hogy különböző irányokban átfogó hadműveleteket indítsunk. Így hát egyes fontos részeket kell kiszakítanunk az orosz frontból, hogy ismét magunkhoz ragadjuk a kezdeményezést”*- mondta Hitler egy 1943. április elején megtartott tanácskozáson.²

Az áhított siker elérésnek eszközét a német fél a kurszki kiszögellés levágásában látta. Siker esetén hatalmas rés tátongott volna a szovjet frontvonalban és az offenzíva folytatása akár Moszkvát is fenyegethette. *„Itt Kurszknál csapást mérhetünk az oroszokra, és újból Moszkvát fenyegethetjük”* – mondta Hitler.³

Az elképzelés szerint a német támadó ékek Orjol és Belgorod körzetéből kiindulva, két egymás felé tartó csapást mérve, áttörik a szovjet frontot és Kurszknál egyesülnek. A két német hadseregcsoport találkozása elméletileg hatalmas szovjet erők bekerítését és megsemmisítését, valamint a hadászati kezdeményezés megszerzését tette volna lehetővé.

Az ütközet megvívására a német fél már 1943. március végétől intenzíven készült. A szovjet felderítés viszont már a kezdetektől fogva figyelemmel kísérte a német előkészületeket és a hadvezetés, kezdeti viták után, a stratégiai védelem felépítése mellett döntött. A kiszögellés 244 kilométer hosszú déli szegélyét a Voronyezsi Front csapatai védték:

- 6. gárdahadsereg
- 7. gárdahadsereg
- 38., 40., 69. hadseregek
- 1. harckocsi hadsereg

² Eberle, Henrik- Uhl,Matthias: A Hitler-dosszié, Park Könyvkiadó, Budapest. 2006. 179. old.

³ Uo.

- 5. gárda harckocsi hadtest
- 2. gárda harckocsi hadtest
- 35. gárda lövészhadtest

A frontot a levegőből a 2. légi hadsereg támogatta. Ezt a hadrendi elemet a Vörös Hadseregben 1942-ben szervezték meg és egyenként 2-3 repülőhadosztályból álltak. Az átlagos repülőgép állományuk 400-500 darab volt. A hadosztályokat a 30-40 gépből álló repülőezredek alkották. A bombázóezredek 32, a többiek 40 géppel rendelkeztek. A három ezredből szervezett repülőhadosztályok gépállománya így 124, míg a bombázóhadosztályoké csak 98 darab volt.⁴ Minden hadseregcsoporthoz, szovjet terminológiával fronthoz, egy légi hadsereget szerveztek.

A Voronyezsi Front parancsnoksága három lehetséges támadási irányt feltételezett a németek részéről:

1. Belgorod-Obojany,
2. Belgorod-Korocsa,
3. Murom, Tyernovaja-Volcsanszk, Novij Oszkol.⁵

A front parancsnoka, Vatutyin tábornok, ezekből az első kettőt valószínűsítette és ennek megfelelően fő erőit (kb. 80%-át) a balszárnyra összpontosította.

A délről támadó német Dél – Hadseregcsoport fő csapásmérő ereje a Hermann Hoth vezérezredek által vezetett 4. páncélos hadsereg volt, a következő felépítésben:

1. LII. hadtest (három gyalogoshadosztály),
2. II. SS. páncélos hadtest (a Totenkopf, a Leibstandarte Adolf Hitler és a Das Reich SS páncélgránátos hadosztályok),
3. XLVIII. páncélos hadtest (egy gyalogos, két páncélos és a Grossdeutschland páncélgránátos hadosztály).

A hadsereg jobbszárnyán tevékenykedett a Kempf-harccsoport, amely a III. páncélos hadtest egy gyalogos és három páncéloshadosztályából, valamint a XI. hadtest kettő és a XLII. hadtest három gyalogos hadosztályából állt.

A szovjetek valóságos erőddé építették ki a kurszki térséget. A védelmi rendszert nagy mélységben, műszakilag is megerősítve, mély és szilárd páncélelhárító képességgel építették fel. A páncélelhárító harcrendi elemek páncélelhárító támpontokból (3-5 löveggel), páncélelhárító csomópontokból (8-12 löveggel) és pán-

⁴ <http://www.soviethammer.net/blog/835641-wwii-air-force-of-soviet-union/19>. 38.

⁵ A második világháború története 1939-1945, VII. kötet, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1979. 181. old. (A továbbiakban: A második világháború története VII.)

célelhárító körletekből álltak. A tüzérségre és a páncéltörő tüzérségre alapozott védelem fontos része volt a műszaki zárrendszer, amelyben a harckocsi-veszélyes irányokat zárt tűzrendszerrel biztosított harckocsi akadályok és kiterjedt aknamezők védték.⁶ Fontos része volt továbbá a szovjet védelmi elgondolásnak a páncélelhárító tűzértartalékok, páncélvadász csoportok és a szakasz erejű, mozgó záró osztagok alkalmazása, amelyek áttörés esetén zárták a veszélyeztetett irányokat. A kurszki védelem páncélelhárításának mélysége hadosztálynál elérte az 5-8 kilométert, hadseregnél a 20-25, a frontnál pedig az 50 kilométert.

Összességében a szovjet védelem a lövészalakulatok állóképességére, a tüzérség, ezen belül is különösen a páncéltörő tüzérség tűzerejére, a műszaki zárrendszerekre és erősítésekre, a harckocsi csapatok ellencsapásaira, valamint az erős légi támogatásra épült. Javult a páncéltörő eszközök minősége, az új német harckocsik ellen már hatástalan 45 mm-es lövegek helyett 57 mm-eszt gyártottak, és a gyalogság részére kumulatív hatású páncéltörő kézigránátot rendszeresítettek a harckocsik elleni közelharcra.

A csata végül hosszas előkészületek után 1943. július 5-én hajnalban robbant ki teljes erővel. A német offenzíva a szovjet tüzérségi ellen-előkészítés miatt egy órás késéssel indult. Az Orjol körzetéből indított támadás már a második naptól akadozott és július 10-ére a szovjet Központi Front végleg megállította. Nagyobb veszélyt jelentett a szovjet védelemre a déli szakaszon mért csapás, amelyet tapasztaltabb tábornokok vezettek, és harcedzettebb, sokszor fanatizált katonákból álló csapatok hajtottak végre. A július 5-én hajnalban megindított támadást a Dél Hadseregcsoporthoz kb. 450 harckocsi bevetésével két irányba vezették:

1. Obojany irány: a 4. páncélos hadsereg, 5 páncélos, egy páncélgránátos és két gyalogos hadosztállal, valamint két önálló nehézharckocsi osztállal, valamint egy önálló rohamlöveg ezreddel.
2. Korocsa irány: a Kempf-harccsoport, két páncélos és egy gyalogos hadosztállal.

Az obojanyi irányt Csisztyakov tábornok 6., a Korocsa irányt Sumilov tábornok 7. gárdahadserege védte.⁷ A harcokba beavatkozott a Sztjeppi Katonai Körzet 17. légi hadserege is. A támadások súlya a 6. gárdahadsereg 67. és 52. gárda lövészhadosztályaira nehezedett. Az első napon délutánra a németeknek Obojany irányban sikerült megtörni a szovjet 52. gárda lövészhadosztály ellenállását és a nap végéig több települést elfoglalva, 30 kilométeres szakaszon 8-10 kilomé-

⁶ A szovjet utászok negyvenezer aknát telepítettek. (A szerzők)

⁷ A második világháború története VII., 198. old.

ter mélyen betörték a szovjet védelembe.⁸ Bár a hadosztály veszteségei elérték a 30%-ot, ennek ellenére a harcot a következő védelmi vonalból tovább folytatta.⁹ Az 52. gárda lövészhadosztály visszavonulása kiváltotta a szomszédos 67. gárda lövészhadosztály hátrálását is, amely azonban szintén folytatta a csatát. A német siker normális jelenségnek számított, mert nem lehet egy ekkora támadást az első vonal előtt megállítani. Eredményét hadműveleti szempontból vizsgálva, korlátozottan tekinthetjük, mert a betörés csak a 6. gárda hadsereg első lépcsőjének a védelmét érintette és áttörést nem ért el.

Az éjszaka folyamán a németek a csapás, a szovjetek pedig a védelem erejét növelték. Előrevonták Katukov tábornok 1. harckocsi hadseregét a Melovoje-Jakovlevo terepszakaszra, hogy a 6. gárdahadsereg második védőövét erősítsék. A harckocsikat védelembe rendelték és az erre előkészített terepszakaszokon beásták. A 2. és az 5. gárda harckocsi hadtest Goszticsevo körzetében felkészült ellenlencsapás végrehajtására Belgorod irányban. A harcok körzetébe rendelték a front második lépcsőjéből a 69. hadsereget és a 35. gárda lövészhadtestet is.

Július 6-án a német csapásokat elsősorban az 1. harckocsi hadsereg fogta fel, de a német erők – mindenekelőtt a II. SS páncélos hadtest – a betörést így is 25 kilométerre mélyítették, amivel beékelődtek a 6. gárdahadsereg második védőövébe.¹⁰ Ennek ellenére a németek számára, már ekkor világos volt, hogy a támadás üteme messze elmaradt a tervezett napi 20 kilométeres ütemtől és az alakulatok sok páncélozott járművet veszítettek.¹¹

Úgy tűnik, hogy a Voronyezsi Front parancsnokságán a német csapás erejétől némi zavar támadt, mert már a második napon elkezdte nagy ütemben felhasználni a tartalékait. A szovjet főhadiszállás a front megerősítéséről döntött és átadta a Délnyugati front állományából a 2. harckocsi hadtestet és a Sztyeppi Katonai Körzet állományába tartozó 5. gárdahadsereg állományából a 10. harckocsi hadtestet. Menetparancsot kapott továbbá a szintén a Sztyeppi Katonai körzethez tartozó 5. gárda harckocsi hadsereg is, amely hosszú menet végrehajtása után július 8-án gyülekezett Novij Oszkoltól délnyugatra.¹²

Közben a németek is súlyos veszteségeket szenvedtek és lelassultak, így július 7-8-án a heves harcok ellenére sem értek el lényeges előrehaladást Obojany

⁸ *Zsukov*: Emlékek/Gondolatok. Kossuth Könyvkiadó- Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1970. 365. old.

⁹ *Barbier, M. K.*: Kurszk 1943., a legnagyobb páncélos csata, Hajja & Fiai Kiadó, Debrecen. 2002. 91. old. (A továbbiakban: *Barbier*)

¹⁰ A második világháború története VII., 200. old.

¹¹ A Citadella napi 20 kilométer előrenyomulást írt elő, ehhez képest négy nap alatt értek el 20 kilométernél alig nagyobb mélységű betörést. *Barbier*, 124. old.

¹² A második világháború története VII., 200. old.

irányban. Július 9-én, feltöltés után, a XLV. páncélos hadtest és a II. SS. páncélos hadtest által 500 harckocsival indított és 1500 légi bevetéssel támogatott 10-15 kilométer széles szakaszon indított támadás további 6-8 kilométer teret nyert (más adatok szerint 2 kilométert), és elérte a 6. gárdahadsereg hadtáp területét. A Voronyezsi Front viszonylatában, azonban ez a siker még mindig nem jelentett áttörést, viszont 300 páncélosba került.¹³ Július 9-én estére a XLVIII. páncélos hadtest támadása Obojanytól 20 kilométerre megállt és a jobbszárnyán harcoló II. SS páncélos hadtest sem ért el lényeges előrenyomulást észak felé.¹⁴ A Kempf harccsoport még ennyire sem volt sikeres, mert csak július 11-én sikerült jelentős előretörést felmutatnia.

A németek gondjait növelte, hogy a Luftwaffe támogatása folyamatosan csökkent. A német légierő problémaival részletesen foglalkozó Lyod Clark állítása szerint ennek legfőbb oka nem a szovjet légi tevékenység erősödése, hanem a német készletek kimerülése volt. Bár elismeri a német bevetések számának drasztikus csökkenését és a szovjet aktivitás növekedését, de szerinte ettől a német repülők fölénye még nem vitatható. Azt azonban ő is leszögezi – a légi harcokban elszenvedett súlyos német veszteségeket nem hangsúlyozva –, hogy július, 8-ra a német repülők csak időlegesen és megadott szűk szakaszokon voltak képesek támogatást nyújtani földi csapataiknak.¹⁵ A probléma fő okozóját a gép-, az alkatrész- és az üzemanyaghiányban látja. Szerinte a Vörös Légierő erősödése ellenére a németek képesek voltak uralni a légteret a számukra fontos helyeken és időben. Állítását az ismert adatok nem látszanak alátámasztani. Tény, hogy a Luftwaffe már a kezdeti harcokban súlyos veszteségeket szenvedett és csak az első napon több mint 100 gépet veszített.¹⁶ A légi fölény kérdését eldönti a két légierő napi bevetéseinek száma. Ez pedig azt mutatja, hogy a szovjet légierő már július 6-án 1278 bevetést teljesített, a németek 873-ával szemben, és ez az arány a napok múlásával, a német légierő időszakos fellángolásai ellenére, egyre inkább a szovjetek javára tolódott el.¹⁷

A Voronyezsi Front július 7-ére felhasználta a tartalékait, amit sokan tévesen a front kimerüléseként fognak fel. Nem harcképesség elvesztéséről van szó, hanem arról, hogy a gyorsan mobilizálható, a váratlan helyzetek megoldására kikülönített és harcon kívül tartott pihent csapatok bevetésre kerültek. A harcot az erők átcsoportosításával képes volt folytatni és folytatta is. A következő napokban

¹³ *Barbier*, 105. old.

¹⁴ *Clark, Lloyd*: *Kurszk, a legnagyobb csata. Keleti Front 1943*. Gabo Kiadó, 2014. 334-338. old. (A továbbiakban: *Clark*)

¹⁵ Uo.

¹⁶ *Barbier*, 96. old.

¹⁷ Uo.

Vatutyin a csapatok manővereztetésével és gyors átcsoportosításával biztosította a szükséges erőt a különböző irányokban. Ugyanakkor a térségben nagy szovjet tartalékok álltak még rendelkezésre, amelyeket a főhadiszállás engedélyével használhattak fel, amely szükség esetén beavatkozott. Így július 9-én a harcok körzetébe irányították a 27. és az 53. hadsereget, valamint a 4. gárdahadsereget, és a Voronyezsi Front alárendeltségébe került 5. gárda harckocsi hadsereget is.

Július 9-én Hermann Hoth vezérezredes részben megváltoztatta a támadás irányát. Utasította a II. SS. páncélos hadtestet, forduljon Prohorovka felé. A támadás sikere esetén áttörték volna a szovjet frontot és megnyílhatott volna az út a Kurszk felé való előretörésre, viszont megosztotta az erőket, és az obojanyi irányba való támadás sikere már ezzel a döntéssel is kétségesse vált.

A prohorovkai csata, a szembenálló erők és céljaik

Az elmúlt néhány évben több történelemmel foglalkozó folyóiratban is megjelentek cikkek a kurszki csatáról, illetve a prohorovkai ütközetről, melyek az alábbi értékelést tartalmazzák: *„A szovjet erők koncentrációjának tanulmányozása alapján von Manstein július 10-én rájött, hogy a szovjetek részleteiben is ismerik a Citadella hadművelési tervét, ezért megváltoztatva azt, július 12-én Prohorovka község közelében váratlan oldaltámadást intézett a szovjet hadseregcsoport ellen.”*¹⁸

A gondolat szép csak nem igaz. A német támadás iránya ugyanis kényszerhelyzet következtében változott meg. Mivel nem sikerült Obojany elfoglalása frontálisan, a támadás a gyengébb szovjet ellenállás felé hajlott. A váratlanság tényezője is megkérdőjelezhető, mert július 9-étől a szovjet hadvezetés ide csoportosította a Sztjeppi Front állományából az 5. gárdahadsereget és mozgásban volt már az 5. gárda harckocsi hadsereg is. Mivel a kimerülőben lévő német támadás Obojany irányában lényegében elakadt a szívós ellenálláson, ezért a támadás irányát Prohorovka felé változtatták meg. A manőver célja: Obojany megkerülésével folytatni a támadást Kurszk felé.¹⁹ A 4. páncélos hadsereg és a Kempf harccsoport azonban sem július 10-én, sem 11-én nem ért el áttörést, ezért a II. SS páncélos hadtest és a III. páncélos hadtest főerőit Prohorovka térségében összpontosították, továbbá itt tevékenykedett a déli szárnyon működő teljes német légierő is.

A Voronyezsi Front azt a kissé eltúlzott feladatot kapta, hogy verje szét a német csoportosítást. A szovjet ellencsapást három irányból tervezték:

1. A 6. gárdahadsereg és az 1. harckocsi hadseregerőivel Jakovlevo felé,

¹⁸ Bevarratlan szájú zsák, History, 2012. 07. 06.

¹⁹ A második világháború története VII., 201. old.

2. Prohorovka körzetéből az 5. gárda harckocsi hadsereg és az 5. gárda hadsereg erőinek egy része,

3. A 7. gárda hadsereg három hadosztálya, Belgorodtól keletre.

Az események azonban túlléptek a szovjet terveken. Július 10-én és 11-én a harcok Obojany és Prohorovka elfoglalásáért folytak. A XLVIII. páncélos hadtest Obojany felé, a II. SS. páncélos hadtest Prohorovka felé tört előre. Július 10-én az Obojany felé való német előrenyomulást a szovjet 6. harckocsi hadtest súlyos veszteségek árán, de erőteljesen lelassította, és estére a német hadtest parancsnoka sem hitt abban, hogy másnap el tudja foglalni a várost. A II. SS páncélos hadtest ez idő alatt lassú ütemben nyomult Prohorovka felé és július 11-re mély betörést ért el a szovjet védelemben. A német támadás üteme azonban rendkívül lassú volt és a szovjet ellenállás folyamatosan erősödött. Az 1943. július 12-én induló és 13-án kisebb erővel megismételt német támadás az utolsó jelentős próbálkozás volt a siker kivívására és a kurszki kiszögellés elfoglalására.²⁰

Július 12-én a harcok két egyformán fontos fő irányba fejlődtek ki: Obojany és Prohorovka. Mind a németek, mind a szovjet vezetés támadó hadműveletet tervezett mindkét irányban. A szovjet vezetés további erőket csoportosított a térségbe. Az 5. gárda harckocsi hadseregen kívül, ide irányították még az 5. gárda hadsereget, további két harckocsi hadtestet.²¹ A prohorovkai irányt tüzérséggel is megerősítette a szovjet parancsnokság. Bevetették a 2. és a 17. légi hadsereget és harckocsik elleni harcra állították be a teljes ágyús tüzérséget.²²

Az 5. gárda hadsereg Alekszej Szemjonovics Zsador vezérezeredes vezetésével vonult fel Kurszkhoz. Alárendeltségébe tartozott:

- a 40. gárda lövészhadosztály,
- a 10. harckocsi hadtest,
- a 32. lövészhadtest (a 13. és a 66. gárda lövész hadosztályok és a 6. gárda légideszant hadosztály),
- a 33. gárda lövészhadtest (a 95. és a 97. gárdalövész hadosztály, a 9. gárda légideszant hadosztály),
- a 308. gárda sorozatvető ezred,
- a 256. és a 431. műszaki zászlóalj,

²⁰ Mihail Mjagkov, az Orosz Hadtörténeti Társaság tudományos igazgatója szerint „A hitleri hadvezetés utolsó próbálkozása volt a háború menetének megváltoztatására. Ennek a csatának a főszereplője a II. SS-páncélos hadtest volt, amelybe komoly páncélgránátos hadosztályok tartoztak, Hausser tábornok vezetésével...”.

²¹ Bisztrov, V. J. – Cseremuhin, K. A. – Koltunov, G. A. – Kotyelenyec, A. I. – Malahov, M. M. – Morozov, V. P. – Sehovcov, N. I. – Taralov, A. SZ. – Zsilin, P. A.: A Nagy Honvédő Háború Története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1977. 202. old.

²² A második világháború története VII., 202. old.

- a 301. és a 1322. páncéltörő tüzérezred,
- a 29. légvédelmi tüzérhadosztály.

Lloyd Clark állításával ellentétben az 5. gárda hadsereg július 12-én nem rendelkezett 185 darab páncélozott harcjárművel, mivel a 10. harcokosi hadtestét már július 6-án átadták a Voronyezsi Frontnak és az július 7-től harcban állt.²³ A kurszki csata előestéjén az 5. gárda hadsereg a Sztjeppi Katona Körzet alárendeltségbe tartozott. Az ütközet során a 69. hadsereg mögött helyezkedett el körülbelül 40 kilométerrel, amikor július 8-áról virradó éjszaka áthelyezték a Voronyezsi Front alárendeltségébe.

Az elkövetkező napokban, július 11-én estig, a hadsereg 80 000 katonája védelmi vonalat épített ki a Pszel folyó mentén Obojany és Prohorovka között. Eközben Rotmisztróv 5. gárda harcokosi hadserege 100 kilométeres menet végrehajtása után, július 11-én, a késő esti órákban gyülekezési körletet foglalt Prohorovkától nyugatra, az 5. gárda hadsereg mögött. A 32. lövészhadtesthez tartozó 13. gárda lövészadosztályt, az 5. gárda harcokosi hadsereggel együtt, tartalékban tartották Kurszktól délre, hogy részt vegyenek a német offenzíva megállításában. Az eredeti elgondolás szerint e két seregtestnek a német támadást követő szovjet ellentámadást kellett volna végrehajtania, de mindkét csapatot bevetették a német áttörés megállítására.²⁴ Állásai a településtől nyugatra a Belgorod-Obojany országút közelében húzódtak. Jobbszárnyán a 309. lövész-, balszárnyán a 66. gárda lövészadosztállyal az Obojany irányt zárta le Prohorovka felől. Szemben a német 11. páncélos és a Grossdeuchland páncélgránátos hadosztály összpontosult. Július 12-én reggel a 13. gárda lövészadosztály 40-50 harcokosi támogatásával, Greznoje felé intézett támadást. A támadás részben áttörte a Prohorovka felé támadó II SS páncélos hadtest északi szárnyát, ami nem segítette a német Totenkopf SS páncélgránátos hadosztály kibontakozását.

A prohorovkai vasútállomás körzetében lezajlott csata tulajdonképpen két tér-ségben történt és nem egy, hanem két napig (július 12-13.) tartott.²⁵

1. Prohorovka nyugat: az 5. gárda harcokosi hadsereg fő erői harcoltak a II. SS páncélos hadtesttel.
2. Prohorovka dél – Korocsa északnyugat: Trufanov tábornok vezetésével egy harcokosi hadtest – a hadsereg nehéz harcokocsiezredével kiegészítve – vette fel a harcot a Kempf-harccsoport erőivel.

²³ Clark, 340. old.

²⁴ <https://sites.google.com/site/13thguardshistory/> (2015. 02.13.)

²⁵ A második világháború története VII., 202. old.

A csatában résztvevő harckocsik számáról megoszlanak a vélemények, többen mindkét fél részéről 1200 harckocsit és önjáró löveget említenek, ami Prohorovka közvetlen térségét tekintve, vélhetően túlzás. Viszont ha a teljes hadműveleti térségben folyó harcokat tekintjük, beleértve Obojany, Prohorovka nyugat és dél térségét is, akkor a résztvevő harckocsik száma az 1500-2000 darabot is elérhette. Ellenben megítélésünk szerint ennek nem sok a jelentősége, mivel az összecsapás eredménye és annak következményei sokkal fontosabb szempontnak számítanak, mint a „számháború” adatai.²⁶

Közvetlenül Prohorovka térségét tekintve, a németek készültek a szovjet páncélos ellentámadásra, ezért mindenképpen fel akarták tartani őket a folyó és a vasút közötti területen. A szemben lévő erők harckocsi állományát tekintve, a nyugati irányban 500-600 szovjet és 294 német, a déli szakaszon 158 szovjet és 142 német harckocsi csapott össze. A számok azonban változnak és biztos adataink nincsenek, de az arányok valószínűleg igazak. A szovjet erő számokban jelentkező túlereje azonban csak látszat, mivel a szovjet harckocsik legalább egyharmada T-70 típusú könnyű harckocsi volt, amely végzetesen gyenge védettsége és fegyverzete okán, nem alkalmas sem páncélos, sem pedig más típusú ütközetre. A szovjet harckocsiknak csak 60-70%-a volt T-34-es, amely azonban sokkal gyengébb volt, mint a német nehéz harckocsik. A déli csoportban egy ezred – 42 darab – Churchill MK III. elvileg nehéz harckocsi is harcolt. Volt továbbá három SZU-76 könnyűrohamlöveg ezred (63 db.), amelyeket eredetileg a gyalogság támogatására rendszeresítettek, ennek megfelelő védettséggel (T-70 alváz), így mint első vonalban harcoló harceszközök szintén nem jöhettek számításba. Tehát, ha a csatára alkalmas harckocsik számát tekintjük, akkor körülbelül 420 szovjet harckocsi harcolt körülbelül 300 némettel. A német páncélos állományba azonban 15 Tigris is beletartozott, amelyek védettségével és pusztító 88 milliméteres ágyújával nyílt csatában egyetlen szovjet tank sem vehette fel a versenyt. A német fél tehát jelentős haditechnikai fölényt élvezett, mert a nagyszámú könnyű harckocsi legfeljebb csak a szovjet túlerő látszatát kelthette. A II. SS páncélos hadtest bal-szárnyához, a Grosdeutschland páncélgránátos hadosztály csatlakozott.

Az újabban megjelent munkák a II. SS páncélos hadtest állományában nagyjából 294 páncélossal számolnak (benne 15 Tigris).²⁷ Ez kissé nehezen érthető, mert a hadtest három Tigris századdal kezdte a támadást, ezért kérdéses, hová tűnt 30 harckocsi, ha az előző harcokban alig volt veszteségük? Délen a Kempf harccsoport részét alkotó 3. páncélos hadtest állományában 119 egyéb harckocsi mellett

²⁶ Mihail Mjagkov, az Orosz Hadtörténeti Társaság tudományos igazgatója szerint „...A harcjárművek száma közel 500 volt, amelyből 50 darab nehéz Tigris.”

²⁷ <http://tankarchives.blogspot.ca/2013/03/world-of-tanks-history-section-battle.html> (2015.01.10.09.11.)

23 Tigris is megtalálható volt.²⁸ Többen állítják, hogy Párducok nem vettek részt a csatában, ami részben igaz. Nem harcoltak közvetlenül Prohorovka körzetében, de az SS páncélos hadtest balszárnyán álló Grossdeuchtland állományában igen.

Mint szó esett róla, Prohorovka térségében a német erőkkal szemben az 5. gárda harckocsi hadsereg vonult fel. Július 9-én kapta a parancsot és mintegy 100 kilométer menet után, július 10-én érkezett be kijelölt gyülekezési körleteibe. A hadsereg eredetileg – a szervezetszerűen előírt három helyett – csak két (az 5. gárda gépesített és a 29. harckocsi) hadtestből állt, de júliusban alárendelték a 18. harckocsi hadtestet is, amely fontos szerepet kapott az elkövetkező csata során. Vatutyin további két hadtesttel, a 2. gárda harckocsi és a 2. harckocsi hadtesttel, erősítette meg a hadsereget, de ezek már részt vettek a harcban, így nem voltak teljes értékűek.²⁹ Ide vezényelték még egy önjáró-, két tarackos és két tüzérezredet, valamint két aknavető ezredet. A hadsereg, az erősítéseket is beleszámítva, 826, de inkább kevesebb páncélozott eszközzel rendelkezett. Rotmisztróvnak, azonban július 12-én, a hajnali órákban – a Kempf harccsoport előretörése miatt – Trufanov tábornok vezetésével délre kellett küldeni három dandárt és a nehéz harckocsi ezredét. A szovjet alakulatok ezért két irányba voltak lekötve és nem kizárólag a II. SS páncélos hadtesttel, hanem a Kempf harccsoport páncélosaival is harcoltak. Így a szovjet harckocsik száma Prohorovkánál 500-600 körüli számra apadt.

Egyes adatok szerint a németek voltak a kezdeményező felek. Hatalmas német páncélos rohamról tudósítanak, amit a szovjet tüzérség visszavert.³⁰ Más leírások viszont úgy tudják, hogy július 12-én a reggeli órákban (08. 30. perckor) a szovjet erők rövid tüzérségi előkészítés után támadásba lendültek.³¹

Reggel 9 óra körül a csata kibontakozott Prohorovka körül a folyó és a vasútvonal közötti térségben. Három területre összpontosult: az Oktyabrszkij tanya, Prelesztini falu és Inaszkoje Viszelszki település köré. A történetek szerint a reggeli nap a németek szemébe sütött, ami jelentősen gátolta őket a megfigyelésben és a célzásban. A szovjet harckocsi támadás erős páncéltörő tűzbe ütközött, elsősorban a német páncéltörő tüzérség részéről.³² A súlyos veszteségek ellenére a szovjet 18.

²⁸ <http://tankarchives.blogspot.ca/2013/03/world-of-tanks-history-section-battle.html> (2015.01.10.09.11.)

²⁹ Állományukban 150-200 harckocsi volt. *Kuti György*: Páncélosok korunk háborúiban. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1987. 67. old.

³⁰ *Clark*, 365. old.

³¹ <http://tankarchives.blogspot.ca/2013/03/world-of-tanks-history-section-battle.html> (2015.01.10.09.11.)

³² A harckocsi veszteségek döntő része a háború során nem úgynevezett harckocsi párbajban keletkezett, hanem a páncéelhárító rendszer okozta, főleg az erődített védelem támadása során. A szembenálló felek páncélos veszteségeinek pusztá számok alapján történő összehasonlítása és az ezek alapján levont következtetések egyszerűen spekulációnak tekinthetők. (A szerzők)

harckocsi hadtest áttört az Oktyabrszkij tanyánál, de erős német páncélos erőbe – benne 15 Tigrisbe – ütközött. A véres összecsapásban visszanyomták a német harccsoportot és elfoglalták Vasziljevszka falut, de ott a súlyos veszteségek hatására védelemre rendezkedtek be.³³ Vasziljevszka elfoglalásával a szovjet erők csaknem elvágták az összeköttetést a Totenkopf és Leibstandarte hadosztályok között.

Hatalmas csata bontakozott ki a Prohorovkától délnyugatra fekvő Jamki térségében is, ahol a német erők megpróbálták előnyös pozíciókat szerezni, hogy folytathassák a támadást Kurszk felé. A reggeli órákban a Leibstandarte páncélgránátos hadosztály előrenyomult és elfoglalta Sztarozsvoje falut. A szovjet 29. harckocsi hadtest ellentámadást indított. Hatalmas páncélos ütközet bontakozott ki, amelyben a harckocsik összekeveredve lötték egymást. A szovjet harckocsik gyors előretöréssel akartak közel kerülni a németekhez, hogy megfosszák a Tigriseket a fölényes páncélzat és a nagyhatású 88 milliméteres ágyú előnyétől. A harc során visszaszorították a 2. SS páncélgránátos ezredet. Kiricsenko hadteste nem tudott tovább előretörni, de megakadályozta a németeket Prohorovka elérésében.³⁴

13 órakor kisebb, de hasonlóan heves csata bontakozott ki a 2. gárda harckocsi hadtest és a Das Reich SS páncélgránátos hadosztály nagyjából hasonló számú harckocsija között Kalinyin falu közelében. A nagyjából 100-100 harckocsi összecsapása után a szovjet erők visszavonultak és védelemre rendezkedtek be Vinogradovó és Belenihinó falvakban. A délután végére a 18. és 29. harckocsi hadtestek sávjaiban megszűnt az aktív harctevékenység. A harcoló felek kimerültek. Rotmisztróv megakadályozta az áttörést, de súlyos veszteségei voltak és a Totenkopf továbbra is fenyegetést jelentett a Pszjol folyó északi partjáról. A nap folyamán mindkét légierő kemény küzdelmet folytatott a légi fölény megszerzéséért és eközben támadták a szembenálló fél földi csapatait.

A prohorovkai csata találkozó ütközet volt, amelyben mindkét fél támadással akarta a célját elérni. Július 12-én az ütközet nagyjából 30 kilométer széles fronton zajlott le és egyik oldal sem ért el áttörést. A harcok fő súlyát szovjet részről a 18. és a 29. harckocsi hadtest viselte. A szovjet 18. harckocsi hadtest nyugat felé nyomta a Totenkopf hadosztályt és Vasziljevszka falu elfoglalásával beékelődött a Totenkopf és a Leibstandarte hadosztály közé. Ez utóbbi hadosztályt Kiricsenko tábornok 29. harckocsi hadteste támadta és megakadályozta Prohorovka elfoglalását.³⁵

³³ "Here, they met with a large amount of German forces, including 15 Tigers. In a brutal encounter, the Soviets pushed the Germans back to the village Vasilievskiy, but took too many casualties to continue the attack, and fortified for a defense". <http://tankarchives.blogspot.ca/2013/03/world-of-tanks-history-section-battle.html> (2015.01.10.09.11.)

³⁴ Barbier, 140. old.

³⁵ Ua.

Miután egyik oldal sem tudott előrenyomulni, a német támadás megakadt, ami a szovjet oldalt tekintve, az eredeti cél kudarca ellenére is inkább sikernek számított. Végző soron a németeknek nem sikerült Prohorovka elfoglalása és délen, Trufanov tábornok csoportja is megállította a III. páncélos hadtest további előretörését. A német erők ezért július 12-én nem egyesülhettek és nem támadhattak tovább sem Obojany, sem pedig Kurszk felé. A három SS hadosztály közül egyedül a Totenkopf ért el szerény sikert azzal, hogy egy kis hídfőt létesített a Pszjol folyó északi partján. Az összecsapásban a szovjet fél sem érte el a kitűzött céljait, de a csatátér feletti ellenőrzést megtartotta és a német áttörést megakadályozta. Rotmisztróv július 12-én este védelemre adott parancsot megviselt alakulatainak.

Mindkét oldal súlyos veszteségeket szenvedett. Egyes források szerint a német oldal 80, a szovjet oldal 260 harckocsit veszített.³⁶ A különböző források adatai azonban komoly ellentmondásokat hordoznak. Egyes szerzők szerint július 16-ig a II. SS páncélos hadtest 334 szovjet harckocsit lőtt ki, 54 saját veszteség mellett.³⁷ Csakhogy ez még az SS alakulatok iránt ellenszenvet nem érző szerzők szerint sem igaz. Chris Mann az SS-Totenkopf, a halálfejes hadosztály története című munkájában arról számol be, hogy „*Kurszknál a Totenkopf járműveinek több mint a felét elvesztette. A kifáradt, leharcolt alakulatot kivonták a frontvonalból.*”³⁸ Ez önmagában 70-80 páncélos, és ehhez adódik a többi hadosztály vesztesége. Például a Leibstandarte 2753 főt veszített július 13-ig és páncélosainak egyharmada megsemmisült, ami 60-70 páncélost jelentett.³⁹

A prohorovkai harcokkal szinkronban folyt a LXVIII. páncélos hadtest alakulatainak felkészülése az Obojany elleni előretörésre. A vele szemben álló szovjet erők szintén ellenszempontot terveztek. A csapást Katukov 1. harckocsi hadseregének és Zsadorv 5. gárda hadseregének kellett végrehajtania. A támadás július 12-én 9 órakor indult meg. A csapás a 332. gyalogos és a 3. páncélos hadosztályra zúdult és 17 órára 12-15 kilométert tört előre. Támadás érte a Grossdeutschland páncélgránátos hadosztályt is, amely így nem tudott Prohorovka felé nyomulni.⁴⁰

Július 13-tól a német erők inkább a beékelődés felszámolására és a kialakult arcvonal kiegyenesítésére törekedtek Prohorovkától délre. Ezek a kisebb támadások főleg a 69. hadsereg sávjában folytak, de támadással kísérletezett a Leibstandarte és a Totenkopf hadosztály is. Egyik sem ért el eredményt és az

³⁶ <http://tankarchives.blogspot.ca/2013/03/world-of-tanks-history-section-battle.html>, (2015.01.10.09.11.)

³⁷ Clark, 407. old.

³⁸ Mann, Chris: SS-Totenkopf, a halálfejes hadosztály története, 1940-1945. Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen. 2001. 95. old.

³⁹ Reynolds, Michael: Az ördög segédtisztje. Hajja & Fiai Kiadó, Debrecen. 2000. 29. old.

⁴⁰ Barbier, 140. old.

esti órákra mindkettő a megindulási állásaiban volt. Július 13-án Manstein még magabiztosan úgy nyilatkozott, hogy képes áttörni a szovjet védelmet, ez azonban nem sikerült a következő napokban. A nagy offenzíva leállt és a németek fokozatosan védelemre tértek át, majd július 17-én megkezdték a visszavonulást a megindulási vonalakra, amelyre a szovjetek július 23-ára zárkóztak fel.

Összegzés

A prohorovkai csatát az oroszok közül sokan az 1812. évi borogyinói csatához hasonlítják, ami legfeljebb az orosz-szovjet katonai hősiesség hangsúlyozásában állja meg a helyét. A stratégiai-politikai körülményeket és következményeket tekintve, sem az ütközet kimenetele, sem az utána következő események nem támasztják alá az ilyen összevetést.

Július 12-én, amikor a német csapásmérő erő összetalálkozott az 5. gárda harckocsi hadsereg és a szovjet védelem más erőivel, találkozó ütközet alakult ki Prohorovka térségében. A harcok végére a német támadás megtorpant és fokozatosan hivatalosan is leállították. Napjainkban a kurszki hadművelet és benne a prohorovkai csata eredményeit sokféleképpen ítélik meg. A nyugati irodalom nagyszt a német tábornokok, elsősorban Manstein állításain alapul. Manstein azonban szerepet kapott a háború utáni eseményekben és érdekelt abban, hogy elsősorban a saját világháborús szerepét tisztára mossa.

Mivel a német támadás nem érte el kitűzött célját, ezért a Kurszknál aratott „német sikerek” kutatói a két fél által elszenvedett és okozott veszteségekben vélik megtalálni a „német győzelem” legfőbb bizonyítékát. Eközben munkálkodásuk során felfedezték a taktikai győzelem, de stratégiai kudarc semmitmondó és egymásnak is ellentmondó fogalmát. A nyugati irodalom, pontosabban annak egy része, a nyugat fölényét bizonyítandó, valószínűtlenül magas és ellentmondó számokat közöl a veszteségekről a szovjet oldalon, és elenyészőket a német részen. Elképesztő Lloyd Clark állítása, miszerint az egész kurszki csatában a szovjet fél 177847 katonát, 1600 páncélozott járművet és 460 repülőgépet veszített, míg a német oldal 56287 katonát, 252 páncélost és 152 repülőgépet.⁴¹ E számok azonban nem látszanak valószínűnek az egyéb források tükrében. Egyrészt –, és ma már egyre többen foglalkoznak vele – a szovjet oldal sem rendelkezett kimeríthetetlen forrásokkal, főleg nem emberben. Így a szovjet tömegrohamok legendája lassan megkérdőjeleződni látszik.⁴² Másrészt a fentebb

⁴¹ Clark, 408. old.

⁴² Nevenkin, *Kamen*: Bécs még várhat (A Budapesti hadművelet bevezető szakasza). PeKo Publishing Kft., Budapest. 2014. 88-89. old.

említett szerző mindjárt a következő mondataiban ellentmond magának, vagy minimális mérlegelő képességről sem tesz tanúbizonyságot, mikor azt állítja, hogy e veszteségek vezettek a Citadella kimerüléséhez. Vagyis szerinte a német birodalomnak pótolhatatlan veszteséget jelentett 252 harckocsi és 152 repülőgép elvesztése.⁴³

Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy bár a veszteségek fontos mutatói a csatának, azonban talán ennél is fontosabb a kitűzött cél elérése, vagy éppen ennek elmaradása. Azt láthatjuk, hogy a prohorovkai csatában, akárcsak az egész Citadella hadműveletben, a német fél nem érte el céljait és végül visszavonulásra kényszerült. A kudarc meghatározta az egész további háború kimenetelét ezért stratégiai következményei voltak. Manstein későbbi győzelmi tirádái ellenére Prohorovka a német offenzíva végét jelentette. A szovjetek védelmi vonalait összességében nem tudták áttörni és 93 kilométerre voltak Kurszktól, miközben Obojanyt sem tudták elfoglalni.

Véleményünk szerint az itt megvívott csata akár a Citadella hadművelet összeomlásának a jelképe is lehet. Az összecsapás a kurszki ütközet csúcspontjának tekinthető és az eredménye eldöntötte, hogy sikerül-e a Wehrmachtnak elfoglalni Kurszkot, vagy sem. A 9. hadsereg támadásának elakadása miatt ekkor már a település elfoglalása nem lehetett hadműveleti cél és nem oldotta volna meg a németek hadműveleti válságát sem.

A július 12-én megindult Kutuzov hadművelet gyakorlatilag céltalanná tette a Citadella további folytatását. Az esetleges német siker a déli oldalon már nem jelentette volna nagy szovjet erők bekerítésnek a lehetőségét a kiszögellésben. Prohorovka után a német támadásnak tovább kellett volna folytatódnia északi irányban a Központi Front erői ellen, de mint láttuk, a szovjet fél elegendő erővel rendelkezett a térségben az offenzíva végleges megghiúsításához, míg a német támadás folytatásához nem voltak tartalékok. Manstein sokat emlegetett titkos tartaléka, a XXIV páncélos hadtest a maga 112 páncélosával, erősen leharcolt állapotban volt és nem képezett számottevő erőt.⁴⁴

A csata a német támadás megállításával ért véget. Az északi szárny támadásának összeomlása a Citadella összeomlását eredményezte. A déli szárny offenzívájával elérhető döntő siker pedig csak illúziónak tekinthető. A prohorovkai csata után pár nappal a németek megkezdték a visszavonulást a megindulási terepszakaszaikra és a szovjet erők követték őket. Pár napos felkészülés után kemény szovjet offenzíva következett, ami Harkov és Belgorod végleges elvesztéséhez, majd a nyári-őszi hadműveletek során egész Kelet-Ukrajna kiürítéséhez vezetett.

⁴³ Clark, 408. old.

⁴⁴ Uo. 349. old.

Felhasznált irodalom

1. Eberle, Henrik – Uhl, Matthias: A Hitler-dosszié. Park Könyvkiadó, Budapest. 2006.
2. <http://www.soviethammer.net/blog/835641-wwii-air-force-of-soviet-union/> 19. 38.
3. Zsukov: Emlékek/Gondolatok. Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1970.
4. Bisztrov, V. J. – Cseremuhin, K. A. – Koltunov, G. A. – Kotyelenyec, A. I. – Malahov, M. M. – Morozov, V. P. – Sehovcov, N. I. – Taralov, A. SZ. – Zsilin, P. A.: A Nagy Honvédő Háború Története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1977.
5. A második világháború története 1939-1945, VII. kötet. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1979.
6. Clark, Lloyd: Kurszk, a legnagyobb csata. Keleti Front 1943. Gabo kiadó, 2014.
7. <https://sites.google.com/site/13thguardshistory/> 2015-02-13. 02. 13. 11.18.
8. <http://tankarchives.blogspot.ca/2013/03/world-of-tanks-history-section-battle.html>,
9. 2015.01.10.09.11.
10. Barbier, M. K.: Kurszk. (A legnagyobb páncéloscsata 1943.) Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen. 2002.
11. A szovjet fegyveres erők hadtápjá a Nagy Honvédő Háború éveiben 1941-1943. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
12. Nevenkin, Kamen: Bécs még várhat. (A budapesti hadművelet bevezető szakasza.) PeKo Publishing Kft., Budapest. 2014.
13. Mann, Chris: SS-Totenkopf, a halálfejes hadosztály története, 1940-1945. Hajja & Fiai Könyvkiadó, Debrecen. 2001.
14. Reynolds, Michael: Az ördög segédtisztje. Hajja & Fiai Kiadó, Debrecen. 2000.
15. Kuti György: Páncélosok korunk háborúiban. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 1987.

Kristóf Ilona

EGY NÁDORVÁLASZTÁS MARGÓJÁRA
(ESTEI HIPPOLIT 1517-20 KÖZÖTTI POLITIKAI SZEREPLÉSÉNEK
KÉRDÉSEI)

Késő középkori történelmünk eseményei, szereplői gyakran a 16. századi utódok leírásai alapján váltak történelmi emlékezetünk részévé. Ebből a szempontból a mohácsi csata korszakhatároló szerepe kétségtelen. Bár gazdasági, társadalmi szempontból is az 1526. év önkényes határvonal a kutatás szempontjából, a kortársak és a közvetlen utódok mégis Mohácsban látták az ország összeomlását, a vég kezdetét. Így nem meglepő, hogy a 16. sz. történetírói számára Mohács megkerülhetetlen viszonyítási pont lett, és minden korábbi esemény csak a csata kontextusában vált értelmezhetővé. Ennek eredményeképp számos „legenda” és sztereotípia maradt az utókorra, akár a „törökverő” Hunyadiakról, akár a „gyengekező” Jagelló-uralkodókról, akár a 16. század első harmadának belpolitikai fordulatairól, amelyek felfejtése, lebontása még ránk vár. Az utóbbi évtizedekben a Hunyadi- és a Jagelló-kor is jó néhány közhellyel lett „szegényebb.” Jelen munkámban arra teszek kísérletet, hogy a korszak egyik emblematis, ám felszínesen ismert szereplőjét állítsam előtérbe. Megpróbálom alakját közelebb hozni a magyar belpolitikai eseményekhez.

Estei Hippolit esztergomi érsek (1486-97), majd egri püspök (1497-1520), bíboros a 15-16. sz. fordulójának gyakran emlegetett, ám egyoldalúan bemutatott egyháznagya. A magyar szakirodalomban elsősorban reneszánsz világi fejedelmként jelenik meg, aki világias, bohém, mondhatni hedonista életmódjával megtestesíti mindazt, amit az egyház elvilágiasodásáról gondolunk.¹ Holott Bánfi

---

¹ *Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné (1457-1508). Történelmi élet- és korrajz. Bp. 1908., *Alberto Berzeviczy*: Gli ultimi anni di Beatrice d’Aragona, regina d’Ungheria. Corvina 1924/1. 26-44., *Gerevich, Tiberio*: Ippolito d’Este, arcivescovo di Strigonio. Corvina 1921/1. 48-52., *Sugár István*: Az egri püspökök története. Bp., 1984. 201-210.

Florio már az 1930-as évek végén felhívta a figyelmet Hippolit alakjára.² Többek között kiemelte, hogy a rendelkezésre álló források alapján sokkal árnyaltabb képet lehetne rajzolni Hippolit magyarországi politikai tevékenységéről. Hiszen Nyáry Albert és Óváry Lipót modenai kutatásainak köszönhetően jelentősen bővült a korszakra vonatkozó forrásbázis.³ A rá és magyarországi javadalmaira vonatkozó sokrétű forrásanyag különféle megközelítésű kutatásokat tesz lehetővé. A különféle számadáskönyveket, a bíboros és udvaroncai levelezését vizsgálták már korábban gazdaság⁴- és művelődéstörténeti szempontok⁵ alapján is, ám a lehetőségek korántsem merültek, merülnek ki ennyiben. A jelenleg rendelkezésre álló források is még csak töredékeiben feldolgozottak és az elmúlt években folyó olaszországi levéltári feltárások⁶ is további kutatásokra ösztönöznek.

Estei Hippolit itáliai politikai pályája kiválóan adatolt.⁷ 1479-ben látta meg a napvilágot Ercole (Herkules) d'Este ferrarai herceg és Aragóniai Eleonóra ötödik gyermekeként. Anyai nagynénje volt Beatrix magyar királyné, Hunyadi Mátyás felesége. Mátyás 1486 április 1-jén állította ki Beatrix kérésére Hippolit számára az esztergomi érsekségre szóló adománylevelet. Mátyás szándékai között nemcsak azt kell látni, hogy a feleségének akart kedvezni. Bizonytal fontos szerepet játszott a kinevezésben, hogy az alig hét esztendőes Hippolit kellően súlytalan személynek tűnt. A kinevezés körüli diplomáciai botrány meglehetősen jól adatolt

² Banfi, Florio: Il cardinale Ippolito I. d'Este nella vita politica dell'Ungheria. Estratto della rivista l'Europa Orientale. Anno XVIII. fasc. I-II. Gen-Febbr. 1938-XVI. Az újabb szakirodalmi összefoglalásokban kivonatolva már megjelenik Estei Hippolit magyarországi tevékenysége is: Jászay Magda: Párhuzamok és kereszteződések. Bp., 1982. 208-212., Laczlavik György: Estei Hippolit. in: Esztergomi érsekek. (1001-2003) Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. 222-228.

³ Nyáry Albert: A modenai Hippolit-codexek. Századok 1870. (4. évf.) 5., 6., 10. sz. 275-290., 355-370., 661-687., Óváry Lipót: A modenai és mantovai levéltári kutatásokról. 1889. (23. évf.) 5. sz. 392-402., A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. Ism: Óváry Lipót. Első füzet. Bp., 1890.

⁴ Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. sz. végén. In Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. 114-237., E. Kovács Péter: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei (1500-1508), Eger, Heves Megyei Levéltár Nyomdája, 1992., Solymosi László: Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve: 1500-1502, 1507-1527. Bp., 2002.

⁵ E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon). Történelmi Szemle 1990. (XXIII. évf.) 1-2. sz. 196-239., Uő: Östulok vagy bölény? Az itáliai nemesek és a magyarországi fenevad. (Adalékok a középkori Magyarország faunájához). Történelmi Szemle 2005. (XLVII. évf.) 1-2. sz. 89-99.

⁶ Az OTKA 81430 számú kutatás programjának célja feltérképezni és hozzáférhetővé tenni a további kutatáshoz Milánó és Modena négy levéltárának és könyvtárának 1300 és 1550 között keletkezett magyar vonatkozású anyagát.

⁷ Chiappini, Luciano: Gli Estensi. Dall'Oglio, Varese 1988., magyarul elérhető összefoglalás: Bellonci, Maria: Lucrezia Borgia élete és kora. Bp., 1978.

és Hippolit magyarországi pályafutásának kétségtelenül a legjobban kutatott és feldolgozott része,⁸ noha valójában nem az ő személye foglalta el a kutatás központi helyét. A gyermek Hippolit 1487 nyarán érkezett meg Magyarországra és Esztergomban tartózkodott 1494 tavaszáig. Mátyás halála után Magyarországon fogyni kezdett körülötte a levegő, támogatója, Beatrix kiszorult a hatalomból, az esztergomi érsekség viszont túlságosan is értékes pozíció volt ahhoz, hogy ne próbálják meg újra politikai célok szolgálatába állítani. Bakócz Tamás magának szerette volna megszerezni az érseki széket.⁹ A magyarországi térvesztéssel párhuzamosan, családja jó kapcsolatait kamatoztatva, római karrierje csak ekkor vett igazán nagy lendületet. 1493. szeptember 20-án nevezte ki VI. Sándor (1492-1503) bíborossá, tituláris templomául a Sancta Lucia in Silicét kapta. 1497. szeptember 8-án a milánói érsekség, 1502. július 20-án a capuai érsekség, 1503. október 8-án a ferrarai püspökség adminisztrátora lett, később Modena püspökségét is megkapta.¹⁰ I. Miksa itáliai helyettesévé is kinevezte, Baldi és Montagno várakat kapta adományul. VI. Sándorral mind a családja, mind ő maga személyesen is jó kapcsolatot ápolt. Fivére, Alfonso d'Este, 1501 őszén vette feleségül VI. Sándor lányát, Lucrezia Borgiát. A frigy kézzel fogható előnyökkel jár Hippolit számára is. A Szt. Péter székesegyház esperesévé nevezték ki, a hatalmas megtiszteltetés mellett immár jogosult lett egy római palota fenntartására is. 1503 után fokozatosan romlott a kapcsolata III. Pius (1503) és II. Gyula pápával (1503-13) is. Ennek egyik jele, hogy amikor Bramante tervei alapján készültek átépíteni a Szt. Péter székesegyházat, 1507-ben kétely nélkül kisajátították és lerombolták római palotáját a hozzátartozó parkkal együtt. A viszony megromlása mögött az Esték francia pártiságát kell keresni. Azon öt bíboros egyike volt, akik XII. Lajos, francia király (1498-1515) támogatásával egy ún. reformzsinatot szándékoztak összehívni, hogy megbuktassák a pápát. A zsinat összehívása és a pápa megbuktatása is kudarcba fulladt. Látszólag kibékült II. Gyulával, hiszen felmerült, hogy Hippolit leveti a bíbort és feleségül veszi a pápa lányát, Felice della Roverét. De sem a tervezett esküvő nem jött létre, sem a bíboros és a pápa között nem lett újra harmonikus a viszony. 1509-11 között az Esték francia segítséggel viseltek hadat Velence ellen. Az 1484-ben Velencének átengedett területeket – Polesine és Rovigo – szerezték vissza fegyverrel, maga a bíboros is részt vett a polesellai csatában (1509. december 22.). A hercegség belső ügyei, a családon belüli ellentétek miatt egyre jobban kivonta magát a nagypolitikából X. Leo pápasága (1513-21) alatt. I. Ferenc (1515-1547) trónra lépésével és a marignanói győzelemmel (1515)

⁸ *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel (II.), Bp., 1902, Hippolit kinevezésének története 229-236.

⁹ *Laczlavik* i.m. 224-5., *Sugár* i.m. 202-3

¹⁰ *Bellonci* i.m. 483-484., *Berzeviczy*: Beatrix i.m. 656.

megszilárdult a francia befolyás Milánó felett, így az Este család továbbra is a franciák szövetségese maradt, hogy a pápai ambíciókat kellőképpen tudják ellen-súlyozni Észak-Itáliában.¹¹ Eme rövid összefoglaló alapján is kijelenthető, hogy Estei Hippolit kiválóan elboldogult a politika, diplomácia világában és hadvezéri képességei is megmutatkoztak a velenceiek ellen vívott háborúban.

Ezzel szemben, életútjának magyar vonatkozású szakaszait számba véve feltűnő, hogy a hazai szakirodalom ezen államférfiúi, hadvezéri erényekről alig vesz tudomást, tesz említést. Kétségtelen, hogy miután 1496-ban Esztergomból visszatért Ferrarába, és 1497-ben lezajlott közötté és Bakócz Tamás között az esztergomi érseki, és az egri püspöki szék cseréje, ritkán kereste fel magyarországi egyházmegyéjét. Mindezt lehetővé tette az is, hogy II. Ulászló (1490-1516), amikor megerősítette a cserét, jóváhagyta, hogy az egri püspök Itáliában éljen.¹²

1497 után mindössze két alkalommal időzött Magyarországon. Mindezen utazások kronológiája és a bíboros magyarországi tevékenysége jobbára bizonytalan. A sokszínű forrásanyag feltárása, értelmezése, a különböző forrástípusok egybevetése a kutatás további feladata. 1512-13 telén járt újra Magyarországon. Miután országgyűlési határozat született arról, hogy az országban nem tartózkodó külföldi főpapoktól elveszik javadalmukat, kénytelen volt megjelenni püspöki székhelyén.¹³ A szakirodalomban egymásnak ellentmondó adatok jelennek meg Hippolit egri, avagy budai tartózkodásáról. Berzeviczy még nem tud erről az útjáról,¹⁴ a későbbi kutatások sem egyértelműek. Úgy tűnik, hogy 1512. november 7-én indult el Ferrarából magyar egyházmegyéjébe. Laczlavik véleménye szerint még ebben az évben megérkezett Egerbe, majd Bellonci kutatásaira hivatkozva jegyzi meg, hogy 1513. február 17-én pedig Budán, az udvarban tartózkodott.¹⁵ Ezzel szemben Banfi, Estei Hippolit levelezésére támaszkodva, az alábbi útvonalat vázolta. Novemberi elindulása után 1513. február 3-án Bécsből írt levelet a nagynénjének Mantovába, amelyben értesíti, hogy hamarosan indul tovább Budára. Életrajzírója szerint február 7-én (nem 17-én!) érkezett meg Budára, ahol II. Ulászló nagy pompával fogadta, majd továbbindult, és nagyjából akkor érkezett Egerbe, amikor II. Gyula jobblétre szenderült.¹⁶ Ellenben Laczlavik megállapításával szemben,¹⁷ nem igyekezett Rómába. Csak március elején indult útnak, április 9-én vagy 11-én érkezett meg

¹¹ Bellonci i.m. 629., 635-636, 647-648., 671., Laczlavik i.m. 226.

¹² Laczlavik i.m. 225.

¹³ Laczlavik i.m. 226, Sugár i.m. 206., Banfi i.m. 7.

¹⁴ Berzeviczy i.m. 672.

¹⁵ Laczlavik i.m. 226., Bellonci i.m. 629.

¹⁶ Banfi i.m. 7-8.

¹⁷ Laczlavik i.m. 226.

Ferrarába, de Rómában a pápaválasztó konklávé nem vett részt, csak július 21-én érkezett meg az Örök Városba.¹⁸

Utolsó és egyben leghosszabb magyarországi útja, itt tartózkodása a legnagyobb jelentőségű. Azt már biztosan kijelenthetjük, hogy 1517 őszétől 1520 februárjáig egyetlen kisebb megszakítással Magyarországon tartózkodott.¹⁹ Utazásának indokai között találjuk, hogy II. Ulászló halála után szükségét érezte, hogy megjelenjen egyházmegyéjében, és biztosítsa az ifjú II. Lajos (1516–26) jóindulatát a számára. Javadalmi elvesztésének lehetősége elég ösztönző erőnek bizonyult, hogy útra keljen. Hiszen az országgyűlések az ezt megelőző években nem lanyhuló vehemenciával követelték, hogy az egyházi javadalmas külföldiek tegyenek eleget *residencia* kötelezettségüknek. Illetve, a püspök számára külön nehézséget jelentett, hogy egri javadalma mellett mg tudja-e tartani az időközben megszerzett tapolcai apátságot is.²⁰ Másrészről az utazás apropóját adta, hogy 1518 áprilisában részt kívánt venni Bona Sforza és I. Zsigmond, lengyel király (1506–489) esküvőjén.²¹ Feltételezhetjük, hogy a krakkói ünnepségek előtt akarta intézni magyarországi ügyeit és még a nyár folyamán visszatért volna Itáliába. Visszautazásának körülményei és útvonala is jól ismert úti számadáskönyvének köszönhetően, melyet E. Kovács Péter dolgozott fel körültekintően alapos tanulmányában.²² Feltételezhető, hogy II. Lajos nem engedte vissza Itáliába, prelátusként kötelezettségei voltak, nemcsak vadászatokkal csapta agyon az időt, amint azt elhíresült vadászkalandjai alapján gondolnánk.²³ Egri püspökként az országgyűlésen kellett részt vennie, majd Perényi Imre nádor és Miksa császár váratlan halála is rendkívüli eseményként hatott a magyar közéletre, az új választásoktól nem tarthatta magát távol.

Az 1519. évi nádorválasztás körülményei kapcsán próbálom meg Estei Hippolit részvételét a magyar politikában megfogni. A püspök környezetében keletkezett forrásokat vetem össze a korszakra vonatkozó magyar okleveles adatokkal. A nádorválasztás kronológiáját, a történet szereplőinek mozgatórugóit nemrégén foglalta össze C. Tóth Norbert. Tanulmánya nem mellékesen egy késő középkori legenda – a Szapolyai János és Báthori István között dúló viszály – tételes cáfolata. Bár a 16. századi történetírók, Szerémitől Verancsicsig, egyöntetűen hangsúlyozták a közöttük kialakult ellenségeskedést, az oklevelekből kinyerhe-

¹⁸ Banfi i.m. 8.

¹⁹ Banfi i.m. 8–18., Laczlavik i.m. 226., Sugár i.m. 206. – még úgy tudja, hogy az 1517. és az 1520. évi adatok nem kapcsolódnak össze, külön utazások adatai.

²⁰ E. Kovács: Egy középkori i.m. 103.

²¹ Id. bővebben: Pochiecha, Władysław: Królowa Bona (1494–1557). I. tom. Poznań, 1949.

²² E. Kovács: Egy középkori i.m. 99–127.

²³ E. Kovács: Östulok i.m.

tő információk viszont egyértelműen az ellenkezőjét állítják. 1526 előtt, mint az ország védelméért felelő két katonai parancsnok (erdélyi vajda, temesi ispán), a megfelelő módon tudtak együttműködni egymással.²⁴

A nádor halálát követő események összefoglalásában elsősorban C. Tóth Norbert munkájára hagyatkozom. Perényi Imre 1519. február 5-én halt meg. A hónap folyamán Budán megjelent a politikai elit jó része: Szatmári György pécsi püspök, Várdai Pál prépost, kincstartó, Szapolyai János erdélyi vajda, Báthori István temesi ispán, Brandenburgi György örgróf, Bornemissza János pozsonyi ispán, Ákosházi Sárkány Ambrus, Bátori András szabolcsi és szatmári ispán és Haraszi Ferenc.²⁵ A tanácskozások javarészt a határvédelemre összpontosítottak, a jajcai és szörényi bánság kérdése volt a legfontosabb. Valamint intézkedtek az urak, hogy a rendek májusban gyűljenek össze, mivel a nádor személyét országgyűlésen kellett megválasztani. Az országgyűlésre készülve, március 8-án Frangepán Gergely kalocsai érsek, Szatmári György pécsi, Várdai Ferenc erdélyi püspök, Szapolyai János erdélyi vajda, Bátori István temesi ispán, az Alsó Részek főkapitánya szövetségre léptek egymással, hogy a lépéseiket összehangolják.²⁶ A április eleji királyi tanácsülésen már részt vett Bakócz Tamás bíboros, Várdai Ferenc, Szatmári György, Szalkai László, Keserű Mihály, Ország János püspökök, Móre Fülöp egri és Paksi Balázs budai prépostok, Brandenburgi György örgróf, Szapolyai János, Báthori István, Várdai Pál kincstartó, Bornemissza János, Drágfi János, Sárkány Ambrus és jó néhány köznemesi úlnök is (Ártándi Pál, Glésán Miklós, Amadé István, Kenderesi Mihály). A tavasz folyamán a Budán összegyűlt urak együtt maradtak és a kiadott oklevelek szerint jó tempóban folyt az ügyintézés. Szapolyai azonban nem várta meg a nádorválasztó országgyűlést, április 28-án már Görgényben volt. Feltehető, hogy ezzel is jelezni akarta, hogy nem tart igényt a nádori posztra, illetve, mivel a többiekkel megegyeztek Báthori személyében, nem tartotta fontosnak jelen lenni. Mindezekről függetlenül az országgyűlésen nemcsak Báthorit, hanem Szapolyait és Újlaki Lőrincet is jelölték.²⁷

Mindezen adatok között az egri püspök személye fel sem bukkan, noha egyházi tiszte alapján a királyi tanács tagja volt. Olybá tűnik, hogy a hazai források tükrében Estei Hippolit jelentéktelen tényező volt a magyar belpolitikában. Ezzel szemben a püspök környezetében keletkezett levelek más képet rajzolnak élénk. Az egri püspök és udvara évek óta élénk levelezésben állt a mantovai udvarral. A levelek címzettjei Isabella d'Este (1474-1539), Hippolit nővére, a mantovai örgróf

²⁴ C. Tóth Norbert: Egy legenda nyomában – Szapolyai János és ecsedi Bátori István viszonya 1526 előtt. *Századok* (146) 2012. 443-463.

²⁵ C. Tóth: Egy legenda i.m. 456.

²⁶ C. Tóth: Egy legenda i.m. 457.

²⁷ C. Tóth: Egy legenda i.m. 458.

felesége,²⁸ Francesco II. Gonzaga (1466-1519), mantovai örgróf, Isabella férje, és Frederico II. Gonzaga (1500-1540), Isabella fia, a későbbi örgróf, majd Mantova első hercege.²⁹ A levelek szerzője pedig, magán a bíboroson kívül, Lodovico da Bagno mantovai nemesúr volt, aki 1494-től állt Estei Hippolit szolgálatában, 1506-tól a titkára volt, számos egyházi javadalom tulajdonosa, és 1517-től a bíborossal együtt Magyarországon tartózkodott.³⁰ Valamint Tommaso Manfredi szintén mantovai nemes volt, aki vezető szerepet játszott Hippolit környezetében.³¹

1518. május 23-án da Bagno arról tudósítja Isabella d'Estét,³² hogy Hippolit Budára érkezett Prospero Colonna kíséretében, akit bemutatott a királynak. Beszámol röviden a folyamatban lévő országgyűlésről és a pápai követ – Nicolaus von Schönberg³³ – érkezéséről. A levélben említett Colonna kísérte Bona Sforzát Krakkóba, a menyegzőre. Az ünnepségek után Hippolit társaságában indult vissza, három napot Egerben töltöttek május elején, mielőtt tovább indultak Budára.³⁴ A másnap – május 24-én – Manfredi tollából kelt levélből értesülünk a püspök céljairól. Egyrészt az esküvőt követő protokolláris feladatainak tett eleget, másrészt egyháznagyként az országgyűlésen is voltak kötelezettségei, különösen a fenyegető török támadás kapcsán, de legfőképpen a saját ügyeinek rendbetétele foglalkoztatta.³⁵ Az itáliai politikai, diplomáciai csatározásokban megedződött Hippolitnak biztosan nem esett nehezére a magyar udvarban sem kamatoztatnia képességeit. Az országgyűlés végeztével, június 8-án, beválasztották a királyság nyolc tanácsosa közé.³⁶ Ettől a ponttól immár egyértelmű, hogy akár eredeti szándékai ellenére is, de az egi püspök bevonódott a magyar belpolitikába.³⁷ Tanácsossá választásával párhuzamosan, és bizonynyal tőle nem függetlenül, a várva várt siker nem maradt el a saját ügyében. Szintén Manfredi jelentette az örgrófnénak június 15-én, hogy Hippolit visszakapta a tapolcai apátságot.³⁸

²⁸ Életről bővebben pl.: *George R. Marek: The Bed and the Throne: The Life of Isabella d'Este.* New York, 1976, *Bellonci* i.m. 302. skk.

²⁹ a Gonzagákról bővebben pl.: *Coniglio, Giuseppe: I Gonzaga.* Varese, 1967.

³⁰ *E. Kovács: Egy középkori i.m. 113., E. Kovács: Östulok i.m. 90.*

³¹ *E. Kovács: Egy középkori i.m. 113.*

³² A levelek regesztáját közli Óváry Lipót. A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai. Ismerteti: Óváry Lipót. I. Bp., 1890. reg. 1099.

³³ *Banfi* i.m. 10., *Kubinyi András: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között.* in: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* METEM, Bp., 1999. 107-123., 116-117.

³⁴ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1098.

³⁵ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1100.

³⁶ *Kubinyi András: A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445-1526.* in: *Jogtörténeti Szemle* 2006/2. 3-11., 4.

³⁷ Marino Sanuto követjelentését idézi *Banfi* i.m. 11.

³⁸ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1102.

Manfredi és da Bagno leveleiből kiderül, hogy dolga végeztével a püspök és kísérete vissza akart térni Itáliába, de Hippolit szerepvállalásából adódott, hogy Budáról nem Itália felé, hanem Egerbe vezetett az útja. Július 11-én már püspöki székhelyéről ír nővérének a magyarországi helyzetről és az egri vadászatokról.³⁹ Nem sokáig élvezte az Eger környéki erdők nyújtotta élvezeteket, mert augusztus 5-én már Budán volt, Manfredi tudósítása szerint, hogy hadait Jajca felé indítsa.⁴⁰ A lépést nyilván a szeptember 29-re, Bácsra összehívott fegyveres országgyűlés előtti egyeztetések indokolták. Ugyanis 1517 nyarán a törökök sikertelenül ostromolták Jajcát, és mivel nem volt érvényes fegyverszünet az Oszmán Birodalom és Magyarország között, reális veszély volt a déli végek ellen induló újabb nagy erőket összpontosító támadás. A 16. század elején a hadiállapot állandósulása a legjobban az egyházi bandériumokat vette igénybe, úgy tűnik, hogy a legnagyobb harcértéket képviselő csapatok közé tartoztak. A korszak törvényei elsőként a főpapi és a bárói csapatokat mozgósították a végekre, ahonnan, kikötötték, hogy nem visszavonhatóak. Ez a feladat komoly anyagi terhet rótt a főpapságra, akik, bár kevesebbet költöttek az ország védelmére, amint azt az előírások megszabták, avagy amennyire anyagi tehetségük engedte volna, mégis más társadalmi rétegeknél jelentékenyebb szerepet játszottak a déli végek védelmében. A főpapság panasszal is élt az 1518. évi bácsi országgyűlés határvédelmi intézkedései ellen, aránytalanul nagynak tartották a rájuk kiszabott feladatot.⁴¹ Ugyanis a főpapi bandériumok valóban katonáskodtak a határon. Csakhogy egy minket érdeklő példát ragadjak ki illusztrációképpen: Estei Hippolit egri csapataiból 1501-ben Temesvárott szolgált 206 nehéz lovas, 40 huszár és 5 trombitás. (Bár a zsoldfizetés akadozott.)⁴²

Manfredi néhány nappal a fenti levél megírása után már úton volt Lengyelországba, hogy Zsigmondot tudassa a bácsi országgyűlés összehívásáról (augusztus 19.)⁴³ Időközben Hippolit visszatért Egerbe, nyilván, hogy előkészítse útját az országgyűlésre. Szeptember 27-én da Bagno levelében írja, hogy hat nap múlva fog elindulni Hippolit az országgyűlésre.⁴⁴ Ekkorra már mindenki számára nyilvánvaló, hogy egy újabb telet fognak Magyarországon tölteni.⁴⁵ Végül október

³⁹ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1105.

⁴⁰ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1107.

⁴¹ *Kubinyi András*: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. in: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM, Bp., 1999. 87-101. 97-98.

⁴² *Kubinyi*: Az egyház i.m. 98.

⁴³ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1108.

⁴⁴ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1113.

⁴⁵ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1109.

6-án indult útnak Hippolit Bácsra, méltóságának megfelelő kísérettel. Az egész egri káptalan vele tartott, és mivel fegyveres országgyűlést hívtak össze, 100 nehézfegyverzetű-, és 200 könnyűlovas, valamint 300 gyalogos alkotta a csapatát, amelyet két kapitány vezetett, akiket két hónapra fogadtak fel. A bandériumhoz tartozott négy ágyú (*falconetti*) is, a kezelőszemélyzettel (*bombardieri*) együtt, akik bármikor tüzelésre készek voltak. Október 13-ra érkezett meg, akkor már a királyt, Bakóczot és a pápai legátust is ott találta.⁴⁶ Egy, a korszakra vonatkozó tervezet szerint az egri püspöknek 200 nehézlovast, 200 huszárt és 500 gyalogost kellett volna kiállítania. A zsoldjukat számolva, évente 26000 forintos kiadást jelentett volna.⁴⁷ Ezzel szemben 1525-ben a püspökség bevételeit mindössze 22000 forintra becsülték, azaz a kiállítandó bandérium zsoldja magasabb összegre rúgott volna, mint a teljes évi bevétel. Ezen a helyzeten az sem változtatott lényegesen, hogy 1490 után a bandériumtartók részesültek az állami adókból.⁴⁸ Egyszóval az adatok elgondolkodtatóak. Még ha Sanuto számait túlzónak is találnánk, akkor is figyelemreméltó lehetett Hippolit bandériuma. Különösen annak tükrében, hogy a kiállítandó sereg zsoldját a püspökség bevételei nem fedezték volna, tehát ez a feltételezett 600 fős csapat csak a harmadával volt kevesebb az előírtnál, és a püspök 17592 forintot áldozott volna évente a fegyverben tartásukra. Ez az összeg két hónapra lebontva, hiszen a kapitányok szerződése ekkora időtartamra szólt, 2932 forint volt. A levelek és Hippolit számadáskönyvei alapján képet alkothatunk arról, hogy szeretett nagy lábón élni, rangja meg is követelte a méltó reprezentációt, ezekkel összevetve tetemes mennyiséget emésztettek fel a katonai kiadásai.

Az 1518. évi bácsi országgyűlés kapcsán Celio Calcagnini szolgál egy epizóddal. Calcagnini⁴⁹ leírásában a püspök ékesszólása hűti le a forrongó közhangulatot, és mintegy hősként neki köszönhető, hogy elmaradtak a véres incidensek. Mivel ez az esemény Sanuto leírásában sem szerepel, feltételezhető, hogy némi

⁴⁶ Sanutót idézi Banfi i.m. 12.

⁴⁷ Egy nehézlovas 3 frt, egy könnyűlovas 2,83 frt, egy gyalogos 2frt havi zsolddal számolhatott. Kubinyi: Az egyház i.m. 95. sz. jegyz.

⁴⁸ Kubinyi: Az egyház i.m. 97.

⁴⁹ Celio Calcagnini (1479-1541), ismert ferrarai humanista, karrierjét a ferrarai hercegi adminisztrációban kezdte, itt figyelte fel rá Hippolit és lett a kardinális kancellárja, és a ferrarai egyetem professzora. Hippolit támogatásával nyerte el a ferrarai káptalan kanonoki javadalmát és más ferrarai beneficiumokat, 1517-19 között Magyarországon tartózkodott Hippolit udvarában, a püspök titkárságát vezette. Kiterjedt levelezést folytatott a magyar humanistákkal is, leginkább csillagászként vált ismertté. Hippolit halála politikai karrierjét kettétörte, ferrarai kanonoki javadalmát megtartva, a tudományos munkának és egyetemi katedrájának szentelte életét. 1525-ben levelezésbe kezdett Erazmusszal, 1541-ben a ferrarai akadémia, az Elevati alapítói között szerepelt. Bővebben: Huszti, Giuseppe: Celio Calcagnini in Ungheria. in. Corvina II (1922/1) 57-71, III (1923/ 2) 60-69.

humanista túlzással akarja Calcagnini a magyar belpolitikai kulcsfigurájaként láttatni jötevőjét, a bíborost. Szintén Calcagnini említi, hogy a diéta után Hippolit megtekintette a nándorfehérvári erődítési munkálatokat is.⁵⁰ Hippolit csak december 3-án tért vissza Egerbe, valószínűleg az országgyűlés berekesztése után Budán tartózkodhatott. Da Bagno levelében említi, hogy Manfredi – aki időközben visszaérkezett Lengyelországból – hamarosan vissza fog térni Mantovába, hogy jelentést tegyen az őrgrófnénak.⁵¹ Amint fentebb említettem, Perényi Imre nádor 1519. február 5-én távozott az élők sorából. C. Tóth kutatásai rekonstruálják az ezt követő eseményeket, a február-márciusban zajló egyeztetéseken az egri püspök nem volt jelen. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ne értesült volna a hírekről. 1519. február 24-én már elindította Calcagninit, hogy részvétet nyilvánítson az özvegynek és fiainak, egyúttal kéri a levél címzettjét, Barza Jánost, sárosi várkapitányt, hogy Perényi végrendeletének egyik végrehajtójaként említse meg az özvegynek, hogy a néhai nádor tartozott neki.⁵² Március 8-án értesíti csak da Bagno a mantovai udvart a nádor haláláról és a kialakult bizonytalan, feszültségekkel teli helyzetről.⁵³ Hippolit még április 6-án is Egerből keltezi levelét unokaöccsének, Fredericónak, amelyben Nándorfehérvár helyzetének ecsetelése mellett ugyanolyan fontos szerepet töltenek be a vadászatok leírásai is. Nem sokkal később indulhatott Budára, a Szent György napra meghirdetett nádorválasztó országgyűlésre. Június 12-én Giuliano Caprili egri kanonok számolt be a mantovai udvarnak a nádorválasztás kapcsán kitört zavargásokról, és végül Bátori megválasztásáról. Calcagnini ismét Hippolitot láttatja az ellentétek elsimítójaként és az ifjú király gyámolaként, aki szónoki képességeit latba vetve érte el, hogy a nádorválasztás végbement.⁵⁴ Hippolit szerepe a nádorválasztó országgyűlésen valójában sokkal jelentéktelenebbnek tűnik, mint ahogy Calcagnini heroizálja hőségét. 1519-ből jóval kevesebb levél is maradt fenn, mintha Hippolit és környezete is elvesztette volna érdeklődését a magyar belpolitika iránt?

A nádorválasztással párhuzamosan bizonynyal jobban lekötötte a figyelmét a császárválasztás kérdése. Miksa 1519. január 12-én hunyt el. A császári trónért két esélyes jelölt vetélkedett: Habsburg Károly spanyol király és I. Ferenc francia király. II. Lajos cseh királyként német-római választófejedelem is volt, anyja révén viszont a francia király rokona is. Az 1515. évi Habsburg-Jagelló házassági szerződés alapján pedig Károly sógora is. Sőt, a magyar rendek II. La-

⁵⁰ Calcagninit idézi *Banfi* i.m. 13.

⁵¹ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1117.

⁵² DL 84114

⁵³ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1120.

⁵⁴ Calcagninit idézi *Banfi* i.m. 15.

jos jelölését támogatták volna leginkább.⁵⁵ 1519. április 5-én érkeztek meg Károly követei – Johannes Cuspinianus és Lorenzo Sauer – Budára, de várakozniuk kellett, amíg a távollévő királyi tanácsosok megérkeznek az udvarba. Feltűnő az egybeesés, hogy amíg Hippolit a nádorválasztás előkészítésében nem vett részt, a Habsburg követek érkezésekor indul el Budára. Alighogy megérkezett Budára, április 12-én éjjel titkos audienciát szervezett a követek számára, amelynek során meggyőzte Lajost, hogy Károlyt támogassa. Majd másnap távol tartotta magát, amikor 13-án a királyi tanács megadta a hivatalos választ, hogy II. Lajos nem fogja a szavazatát Károly ellenében adni. A bíborosnak jó oka volt a rivaldafényből hátrébb lépni, ugyanis néhány napon belül, április 16-án megérkeztek a francia követek is, akik természetesen Estei Hippolit segítségét és támogatását kérték, az Esték és Franciaország köztudott jó viszonyára hivatkozva. De már Lajos és a királyi tanács döntését nem tudták megváltoztatni. Károly követi április 20-án, Ferenc követi csak május elsején távoztak, miután belátták, hogy erőfeszítéseik mind hiábavalók.⁵⁶ Lajos helyett 1519. június 28-án Brandenburgi György szavazott Károlyra. Sanuto szerint a bíboros még ekkor Budán volt, részt vett a császárválasztás tiszteletére tartott ünnepi misén is, és az éjszakába nyúló ünnepségeken is.⁵⁷ A püspök valamikor a nyár folyamán tért vissza Egerbe, Itáliába való visszaindulásáig, 1520 februárjáig püspöki székhelyén tartózkodott, múlatta az időt.⁵⁸ 1520. február 7-én indult el Egerből. A kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére azért indult útnak, mert a király február 6-ra országgyűlést hirdetett Budára, feltehetően ekkorra vált aktuálissá, hogy a király engedélyével elhagyhatta Magyarországot.⁵⁹

A bíboros környezetében keletkezett és egyéb olasz nyelvű források vázlatos áttekintése is alátámasztja, hogy személyes részvétele a magyar belpolitikában magyarországi beneficiumainak megtartását szolgálta. Bár bizonynyal átlátta a helyzetet, csak akkor fejtett ki jelentősebb politikai tevékenységet, amikor közvetlen érdekei megkívánták, akár a tapolcai apátság, akár a főpapi katonai kötelezettség kapcsán. Mindazonáltal a fenti források alaposabb feldolgozása a későbbiekben pontosíthatja tudásunkat a korról és Estei Hippolit személyéről is.

⁵⁵ A császárválasztás nemzetközi diplomáciai háttéréről és II. Lajos esélyeiről ld. bővebben: *Kubinyi: Diplomáciai i.m.* 118-119.

⁵⁶ *Banfi i.m.* 16.

⁵⁷ *Banfi i.m.* 17.

⁵⁸ Másolatgyűjt. i.m. reg. 1124, 1125, 1126.

⁵⁹ *E. Kovács: Egy középkori i.m.* 105-106.

Majoros István

1914 NYARA – A BÉCSI OROSZ NAGYKÖVET EMLÉKEI

Az első világháború kitörésének centenáriuma változatlanul az egyik legfontosabb kérdés: miért tört ki a kortársak által Nagy Háborúnak nevezett konfliktus. És ezzel kapcsolatban azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy megérthető-e a háború kitörése, ha csak 1914 nyarának az eseményeit, dokumentumait vizsgáljuk, vagy vissza kell mennünk néhány évtizedet időben, egészen a francia-porosz háborúig? A szakirodalomban mindkét kérdés felvetésére és vizsgálatára van példa. Az első világháborúval foglalkozó újabb irodalomban David Fromkin¹ 1914 nyarát vizsgálja, de ezzel összefüggésben visszatekint az azt megelőző évekre is. William Mulligan² viszont az 1871 és 1914 közötti évtizedek részletes vizsgálatával jut el a háború kitöréséig és elsősorban szakirodalmi eredményekre alapozza kutatásait. Az elmúlt száz évben valóban könyvtárnyi irodalom keletkezett a Nagy Háborúról, s ezek feldolgozása, értékelése nagyon fontos. Ennek ellenére, érdemes újra átnézni a háború keletkezésével, illetve a háborúval foglalkozó forrásokat. Ez azonban nem könnyű feladat, mivel az első világháború végén a háborús felelősség kérdése arra ösztönözte a hadviselő feleket, hogy kiadják a háborút megelőző évtizedek dokumentumait, elsősorban a diplomáciai tevékenységre vonatkozóakat. E dokumentum tömeg érzékeltetésére a francia példa: Pierre Renouvin irányításával három szériában adták ki az 1871 és 1914 közötti dokumentumokat *Documents diplomatiques français (1871 – 1914)* címmel. Az elsőbe az 1871 és 1900 közötti időszak iratai kerültek (16 kötet), a második az 1901 és 1911 közötti periódussal foglalkozik (14 kötet), a harmadik pedig az 1911 és 1914 közti

---

¹ David Fromkin: *Le dernier été de l'Europe. Qui a déclenché la Première Guerre mondiale?* Grasset, Paris, 2004. Angolul: *Europe's Last Summer. Who started the Great War?* Alfred A. Knopf, New York, 2004.

² William Mulligan: *The Origins of the First World War*, Cambridge University Press, 2010.

években keletkezett dokumentumokból válogatott (11 kötet). Meg kell jegyezni, hogy Renouvin maga is részt vett az első világháborúban, ahol megsebesült, s elvesztette bal karját. A francia publikáció válasz volt az orosz és német kiadásokra. Ez utóbbiak *Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914* címmel közölték a háború előtti évtizedekre vonatkozó dokumentumaikat. A britek pedig ezzel a címmel: *British Documents on the Origins of the War*. S az olaszok, szovjetek ugyancsak vaskos köteteket publikáltak.³ Mindez csupán ízelítő az első világháborúra vonatkozó óriási mennyiségű iratanyagból. S ehhez még vegyük a diplomataik visszaemlékezéseit. A levéltárak anyagairól nem is beszélve.

Jelen tanulmány nem arra vállalkozik, hogy a jelzett dokumentumkötetek iratait nézze át, s elemezze, hanem egy orosz diplomata visszaemlékezését vizsgálja meg: hogyan látta 1914 nyarát a bécsi orosz nagykövet, Nyikolaj Nyikolajevics Sebekó. A diplomata 1936-ban Franciaországban publikálta emlékiratait,⁴ s a könyvhöz Jules Cambon,⁵ a korszak egyik neves diplomatája írt előszót. Ez a munka azért is érdekes, mert sem a régebbi, sem az újabb munkákban nem találunk rá hivatkozást, jöllehet Sebekó 1914 nyarán az egyik legfontosabb diplomáciai posztot töltötte be: ő volt a bécsi orosz nagykövet. Sebekó Berlinben kezdte diplomáciai pályafutását, ahová 1909-ben kerül, mint követségi tanácsos. Főnöke, Osten-Sacken gróf már öreg volt, s nem igen vett részt a Wilhelmstrasse⁶ fogadásain, ezért sok feladat hárult az új és fiatal tanácsosra. Sebekónak így lehetősége volt arra, hogy alaposan megismerje a német – orosz kapcsolatokat. 1912-ben aztán bukaresti követnek nevezték ki, s ez lehető-

³ A franciák első vállalkozása az 1871-től kezdődő periódusra *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-71* címmel indult 1917-ben, s 1932-ben fejeződött be. Összesen 29 kötetet jelentettek meg. Maurice Vaïsse: *Les documents diplomatiques français : outil pour la recherche?* 14/2006. <http://histoire-cnrs.revues.org/1836>(2015. 03.04.). Az oroszok 1914-re vonatkozó dokumentumgyűjteménye: *The Russian Orange Book, 1914. Documents respecting the negotiations preceding the war, published by the Russian Government*. A belgáké: *The Belgian Grey Book. Diplomatic Correspondence Respecting the War, (July 24-August 29, 1914)*. S érdemes még megemlíteni Karl Kautzky vállalkozását: *Documents allemands relatifs à l'Origine de la Guerre*. Collections complète des documents officiels rassemblés avec quelques compléments par Karl Kautzky et publiés, à la demande du ministère allemand des Affaires étrangères, après révision en commun avec Karl Kautzky par le Comte Max Mongelas et le Professeur Walter Schucking. Traduit par Camille Jordan. tome III. *De la nouvelle de la mobilisation générale russe à la déclaration de la guerre à la France*. Alfred Costes, Paris, 1922.

⁴ N. Schebeko: *Souvenirs. Essai historique sur les origines de la guerre 1914*, Bibliothèque diplomatique, Paris, 1936. (Schebeko).

⁵ Jules Cambon, 1845 – 1935. Eredeti foglalkozása ügyvéd, majd Algériában tölt be különböző posztokat (a legmagasabb: Algéria főkormányzója). 1897-től Washingtonban nagykövetként képviseli Franciaországot. 1902-ben Madridban, 1907-ben pedig berlini nagykövet. 1914-től 1919-ig a Quai d'Orsay főtitkára. Élete végén, 1930-tól a Banque de Paris et des Pays-Bas elnöke.

⁶ A német külügyminisztérium.

séget adott arra, hogy megismerje a balkáni viszonyokat, s ez az ismeret soha nem volt fontosabb, mint ekkor.⁷ Jules Cambon megemlíti azt is, hogy mielőtt a diplomata 1912. május 6-án elhagyta volna a német fővárost, a gránátosok bankettjét elnökölte, melynek az orosz cár volt a tiszteletbeli ezredese. Sebekó az itt elmondott beszédében kiemelte, hogy a múltban milyen jó kapcsolatok kötötték össze a pétervári és a berlini udvart, s reméli, ezt az utat a jövőben is folytatni lehet. Cambon ezt azért hangsúlyozza, hogy jelezze: Sebekó nem a bizalmatlanságot és a németellenességet képviselte Berlinben. A francia diplomata fontosnak tartja a volt bécsi orosz nagykövet visszaemlékezéseit, mert részletesen bemutatja, hogyan fejlődött 1914 nyarának válsága világháborúvá. Cambon szerint a háború igazi oka Ausztria és Oroszország közel-keleti ellentéteiben keresendő. Sőt, a francia diplomata egészen 1453-ig megy vissza, amikor II. Mohamed (Mehmed) elfoglalta Konstantinápolyt. Az ellentétek oka szerinte az, hogy az oroszok a hajózás szabadságát képviselték a Földközi-tenger felé, míg Ausztria ezt nem nézte jó szemmel, mivel a nagy északi hatalom akadályozta keleti ambícióit. S hivatkozik Moltke Károlyi grófnak 1872-ben adott bátorítására: „*Menjenek – mondta a tábornokgrófnak – egészen Szalonikiig, s ezt mi helyeseljük és támogatjuk*”. A Nagy Háború igazi oka Cambon szerint ebben a mondatban van.⁸ Ezt követően 1856-tól, a párizsi kongresszustól bemutatja a nemzetközi élet főbb eseményeit, amelyek egyre inkább kiélezték a nézeteltéréseket a két birodalom között, s egy nap szembeállították őket. Kivételként említi Bismarckot, akinek hosszabb ideig sikerült megőriznie a három császár szövetségét. Távozása után azonban II. Vilmos nem újította fel a szerződést Oroszországgal, s Ausztriával erősítette meg a kapcsolatokat. Cambon szerint ez vezetett az 1914-es katasztrófához. Kitér a Törökország ellen létrejött balkáni szövetségre, s ez szerinte egy állandósult konfliktust nyitott Pétervár és Bécs között. Ezért amikor Szazonov orosz külügyminiszter Sebekót Romániába küldte, a balkáni politika legfontosabb posztjára nevezte ki.⁹

⁷ Jules Cambon: *Préface*, in Sebekó: 8.

⁸ Uo. 10.

⁹ Néhány munka az első világháború előtti balkáni helyzetről: Castellan, Georges: *Histoire des Balkans (XIIe – XXe siècle)*, Fayard, Paris, 1991. Témoignages français sur les Serbes et la Serbie 1912-1918. Choix de textes, notes de présentation, traduction et commentaires par Mihailo Pavlović, Narodna Knjiga, Beograd, 1988. Mantran, Robert (sous la direction de): *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 1989. Girault, René: *Les Balkans dans les relations franco-russe en 1912*, Revue historique, 1975/Janvier-mars, Ancel, Jacques: *Peuples et nations des Balkans. Géographie politique*, Armand Colin, Paris, 1930. Vidalenc, Jean: *L'Europe danubienne et balkanique 1867-1970*, Masson et Cie Éditeurs, Paris, 1973. Quataert, Donald: *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press 2003. Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. I. kötet, 18. és 19. század, Osiris, Budapest 1996. Balogh Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban 1897 – 1912*, Szeged, 2011. Csaplár – Degovics Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878 – 1913) – A Rilinjada és az államapparátus korszaka*, Budapest, 2010. Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*. Hungarovox, Budapest, 2007.

Cambon ezután röviden bemutatja a balkáni államokat. Görögországgal kapcsolatban azt emeli ki, hogy bár Anglia és Franciaország voltak a hellén ügy bajnokai a 19. század elején, a görög udvar ezt már elfelejtette. Konstantin király a német császár nővérét vette feleségül, s az udvar körül kialakult politikai irány nem tükrözte a görögökét. Szerbia földrajzi helyzeténél fogva gátolta Ausztria Szaloniki felé irányuló expanzióját, Bécsben ezért csak megvetéssel beszéltek a szerbekről. Montenegró kapcsán pedig azt hangsúlyozza Cambon, hogy soha nem lehetett tudni milyen meglepetéssel szolgál Európának e kis ország uralkodója. Az olasz király ugyanis egyik lányát vette feleségül,¹⁰ a másik két hercegnő pedig orosz nagyhercegekhez ment feleségül. Így állandó volt a vetélkedés Róma, Bécs és Pétervár között a balkáni államokért. Bulgáriával kapcsolatban azt jegyzi meg a francia diplomata, hogy sokáig Pétervár kedvence volt, de Szófia később úgy vélte, hogy a siker Berlin oldalán lesz. És milyen volt Románia, ahová Sebekó került?

Károlyt kitűnő uralkodónak nevezi, aki okosan kormányoz egy olyan népet, amely az oktatásban Franciaországhoz kötődik. S bár Károly Ausztriával szövetséget kötött, ennek ellenére Bécs és Pétervár egyaránt igyekezett megnyerni a románokat. Az ország azonban két részre szakadt, mivel egyedül Károly kötődött Németországhoz, míg a nemzet és a politikusok nagy része, mint Bratiano, Take Ionesco, Filipesco, a nyugati hatalmakhoz. Az uralkodó ezért nem sokkal a háború kitörése előtt bevallotta Ausztriának, hogy nem tudja majd megtartani a szövetséget Béccsel. Egy ilyen országba került tehát az orosz diplomata. Innen azonban hamarosan Bécsbe ment, mint nagykövet.

Sebekó 1913. december 15-én érkezett a Monarchia fővárosába. Érkezése előtt halt meg Aerenthal gróf közös külügyminiszter, s helyét Berchtold gróf foglalta el. Berlinben is hasonló változás volt, mivel meghalt Kiderlen – Waechter külügyminiszter, aki ugyancsak bukaresti követ volt korábban. Cambon rendkívül intelligensnek nevezi őt, aki óvatos politikát folytatott. Úgy véli, ha tovább él, szembeszállt volna az elvakult háborús szenvedélyekkel. Utódja Jagow lett, akinek azonban már nem volt olyan befolyása az udvarnál, mint elődjének. Sebekó Bécsben Berchtold munkatársaival is találkozott. Macchio bárót szűklátókörűnek ismerte meg, Forgách grófot pedig intrikusnak, akit vad szenvedély fűtött Oroszország és Szerbia ellen.

Jules Cambon ezután a háborús felelősség kérdésével foglalkozik, s úgy véli, először meg kell nézni annak a három személynek a karakterét, akik Ausztriát, Oroszországot és Németországot irányították. Ausztria trónján egy öregember áll – írja, aki egész életében szerencsétlen volt. 1859-ben elvesztette Itáliát, 1866-ban

¹⁰ Ilona 1896-ban ment feleségül Viktor Emanuel olasz trónörököshöz, aki apja, Umberto meggyilkolása után (1900) III. Viktor Emánuelként lett Olaszország uralkodója.

Bismarck kiszorította Németországból, s elfogadta, hogy csak a második legyen a németek mögött. Közeli hozzátartozói, fiai, felesége, testvére tragikus módon haltak meg. Szarajevóban pedig ugyancsak tragikus módon vesztette el a trónörökös. Oroszország élén egy bátortalan, mélyen vallásos cár állt. Hűséges lélek volt, aki bár tábornokai kérésére kihirdette a hadsereg mozgósítását, de az utolsó pillanatig arra kérte barátját, Vilit, azaz II. Vilmost, hogy tárgyaljanak, s akadályozzák meg a háborút. A szláv gondolat elkötelezettje volt, aki feladatának tartotta balkáni testvéreinek a megvédését, mert Ausztria el akarja őket taposni. II. Vilmos viszont sokat adott a külsőségekre, de foglalkozott gazdasági kérdésekkel is. Szemére hányták ugyanakkor, hogy nem szereti a katonai ügyeket. Ez annyira sértette őt, hogy 1914 nyarán, amikor minden bizonytalan volt, kijelentette: „*Ezúttal majd meglátják, hogy a végsőkéig elmegegyek.*”¹¹ Cambon rendkívül érdekesnek tartja, hogy a válság elején Németország Ausztriát követte, majd hamarosan átvette a vezetést és előbb üzent hadat Oroszországnak, mint Ausztria. Berchtold csak augusztus 5-én jelentette be Sebekónak, hogy a kapcsolatok megszakadtak Bécs és Pétervár között, miközben Ausztria oroszországi nagykövete, Szapáry gróf még tárgyalt Szazonovval, Németország pedig már hadban állt Oroszországgal. Különös Cambon szerint az is, hogy mennyire nem egyeztetett Bécs és Berlin. Amíg a német mozgósítás nem volt kész, addig a Wilhelmstrasse a békét hangoztatta. Bécs viszont arra utasította Szapárit, hogy Szazonov minden tárgyalási kezdeményezését utasítsa el. Amikor Berlin már hadrendben állt, Berchtold arra utasította Szapáryt, hogy kezdjen ismét tárgyalásokat Szazonovval.

Bevezető tanulmánya végén Cambon elmesél egy személyes történetet. A háború után együtt vacsorázott Brüsszelben Greindl tábornokkal, az egykori berlini belga követ fiával. A tábornok apja hosszú időt töltött a németeknél és csodálta Németországot. Visszatérve Belgiumba, államminiszterré nevezték ki, s 1914 nyarán részt vett a koronatanácson, amikor Belgium megkapta a német ultimátumot. Ezután a fia vitte haza kocsival, s közben az apja kijelentette: „*Egész életemben tévedtem.*” S amikor hazaért, leszedte a német császár portréját, amit II. Vilmos ajándékozott neki, amikor Berlinben lejárt a megbízatása. Cambon megjegyzi, 1914 nyarán sokan érezték úgy, hogy csalódtak, tévedtek. Ezért tartja fontosnak Sebekó visszaemlékezéseit egy olyan időszakban, amikor az illúziók újjászületnek.¹²

Az orosz diplomata több mint 300 oldalas könyvében pályafutását Berlinbe történő kinevezésével kezdi s 1914 nyarával zárja. Jelen tanulmányban nem foglalkozunk a könyv egészével, csak az 1914-re vonatkozó megjegyzésekkel, észrevételekkel. Bécsbe érkezése után az orosz diplomatát Berchtold gróf a szokásos

¹¹ Jules Cambon: *Préface*, in Sebekó: 19.

¹² Jules Cambon: *Préface*, in Sebekó: 23.

szívélyességével fogadta, s örült a viszontlátásnak, mivel Pétervárról jól ismerték egymást.¹³ A találkozó után Sebekó megjegyzi: „...az volt a benyomásom az első találkozástól kezdve, hogy a feladatom sokkal nehezebb lesz, amint azt feltételeztem”. A külügyminisztert így jellemzi: „Berchtold személyisége nagyban hozzájárult az 1914-es válság elmérgesedéséhez, és siettetette a végső katasztrófát. Túláradó udvariasság jellemzi, alig őszinte, nem biztos önmagában, ezért nem kommunikatív, s komoly tárgyalást nehéz volt vele folytatni. Valahányszor kijöttem az irodájából, mély csalódást éreztem, se vele, se magammal nem voltam elégedett és sajnáltam az elvesztegetett időt és fáradságot.”¹⁴ Forgách grófot, Berchtold munkatársát, intelligens embernek tartotta, aki biztos volt önmagában, s nem félt kényes kérdéseket felvetni. Ugyanakkor nagy intrikusként jellemzi, aki szerb és orosz ellenes volt, jól-lehet hosszabb időt töltött Oroszországban: „...kétségtelenül nagy felelősség terheli, talán a legnagyobb azért a szerencsétlenségért, amely hazáját érte”.¹⁵

Az orosz diplomata ezután 1914-es európai és elsősorban balkáni kérdésekkel foglalkozik. Szerinte Ausztria nem tudott megbarátkozni azzal a változással, ami a Romániával való kapcsolataiban bekövetkezett. Reménytelen erőfeszítéseket tett befolyásának növelésére, s ehhez német támogatást kapott. Ugyanakkor Bécs és Berlin megpróbálta Bulgáriát és Törökországot bevonni a hármas szövetségbe. A balkáni liga átalakításán s egy bolgár-török szövetség létrehozásán fáradoztak, melyhez Görögország és Románia csatlakozott volna. Az így létrehozott szövetség szerb és orosz ellenes lett volna. Az orosz diplomata szerint Európa történetének ebben a kritikus évében számos tényező mérgezte a nemzetközi életet. A sajtó színterén minkét oldalon gyűlölködő hangnemben írt. Elterjedt, főleg német politikusok között, az a nézet, hogy egy osztrák-szerb konfliktust lokalizálni lehet, s így Oroszország presztízse csökkenne a Balkánon. Elsősorban von Tschirschkyt, Németország bécsi nagykövét említi ezzel kapcsolatban. Hozzáteszi: 1910-től erősödött Németországban a russzofóbia. 1914 márciusában a bécsi, a berlini és a pétervári sajtó a német-orosz kapcsolatokkal foglalkozott s egy közeli háború lehetőségéről írt a két ország között. Bécsben és Budapesten úgy vélték, hogy a második balkáni háborút lezáró bukaresti szerződés veszélyezteti az európai békét. Tisza István 1914 áprilisában egy Ferenc Józsefnek írt memorandumában fejti ki, hogyan lehetne ebből szerencsésen kijönni. Szerinte a németekkel közösen egy balkáni akciótervet kell kidolgozni, hogy Ausztria-Magyarországgal szemben ne jöjjön létre a balkáni államok blokkja. Ehhez Bulgáriát, Görögországot és Romániát kellene egymáshoz közelíteni. A háború elkerülése érdekében pedig meg kell gyengíteni Szerbiát s

¹³ Berchtold 1906 és 1911 között a Monarchia pétervári nagykövete volt.

¹⁴ Sebekó: 167.

¹⁵ Uo.

megegyeztetni Bulgáriát az előbbi kárára. Tisza a német és osztrák politikusok felelősségét is felvetette, mert nem tették meg a szükséges lépéseket a napról napra súlyosabbá váló veszélyek megelőzésére.¹⁶

Sebekó leírja, hogy Ausztria-Magyarország balkáni követei vészt jósló jelentéseket küldenek Bécsbe: Pallavicini márkai Konstantinápolyból, Czernin gróf Bukarestből s Tarnowski gróf Szófiából. Sürgönyeikben rendre kitérnek az oroszok balkáni aktivitására, s ettől Bécs és Berlin egyaránt ideges lett. Ezt erősítette II. Miklós látogatása Károly királynál Konstancában. A cárt Szazonov külügyminiszter is elkísérte, aki Bratianoval, a román külügyminiszterrel tárgyalva kiemelte: az európai békét egyedül Ausztria magatartása veszélyezteti Szerbiával szemben. Sebekó azonban a látogatást csupán udvariassági gesztusnak tekintette, míg a bukaresti osztrák–magyar követ, Czernin gróf az orosz és a francia diplomácia tevékenységének a megkoronázásaként, hogy Ausztriát és Németországot ellenséges országok gyűrűjével vegyék körül. Sebekó ugyanakkor arról ír, hogy Szazonov szerint az orosz-osztrák kapcsolatok normálisak, s ezt csak egy Szerbiával való konfliktus ronthatja el. A Balkánon az elmúlt két évben bekövetkezett események alapján azonban Sebekó szerint Bécsben azt a következtetést vonták le, hogy határozott lépésekkel ellensúlyozni kell Oroszország és Franciaország agresszív terveit a Balkánon.

A Ferenc Ferdinánd elleni merényletet követően arról ír, hogy Bécsben az osztrákellenes propagandáért az orosz sajtót tették felelőssé. A bécsi Reichpost kapcsolatot tételezett fel a szarajevói merénylet és a tartalékosok behívása közt Oroszországban.¹⁷ Berlinben július elején a merénylet hatására kedvező hangulat alakult ki egy háborúhoz. Az oroszországi német képviselők ugyanis Sebekó szerint pontatlan információkat küldtek a Wilhelmstrasséra az orosz fegyverkezésről és a mozgósítási gyakorlatokról. A katonák és a háború hívei ezeket ütőkártyaként használták egy Oroszország elleni preventív háború érdekében. Azzal érveltek, hogy Angliával kapcsolatban enyhülést lehet elérni, s így passzív marad egy Oroszországgal kirobbant háború esetén. Berlin már nem számított Románia segítségére, de biztosak voltak Törökország és Bulgária támogatásában, és remélték, hogy Görögország semleges marad. Számítottak Franciaország moderátori szerepére Pétervárott, de úgy vélték, ha az oroszok mégis belépnek a háborúba, könnyen végeznek velük. Az orosz diplomata ezután ismét Tisza Istvánt említi, aki az óvatos politika képviselője volt. A császárhoz címzett levelében a kockázatokra figyelmeztetett. Az eddigi vizsgálat ugyanis nem adott okot arra, hogy a merényletkel való cinkossággal vádolják meg a szerb kormányt. Ilyen helyzetben Ausztria nagyon rossz körülmények

¹⁶ Sebekó: 173.

¹⁷ Sebekó: 191.

között kezdene egy háborút. Tudomásul kell venni – tette hozzá, hogy Románia elvesztett a hármass szövetség számára, s Bulgáriát még nem szerezték meg. Ezért szerinte először kedvező diplomáciai körülményeket kell teremteni. A német császár támogatását kell kérni Ausztria balkáni politikájához.¹⁸ Ferenc József aztán levelet írt II. Vilmosnak, melyhez Berchtold jegyzékét is csatolta. Ebben azt hangsúlyozza, hogy a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet célja a hármass szövetség meggyengítése és a Monarchia lerombolása. Az összegyűjtött adatok szerint ez a bűn nem egy-két személy tette volt, hanem egy szervezett összeesküvés, melynek szálai Belgrádba vezetnek. S még ha nem is lehet megállapítani a szerb kormány cinkosságát a merénylet szervezőivel, elkövetőivel, de nincs kétség afelől, hogy a kormány politikája áll az utóbbi időben elkövetett bűnük mögött, s ez a politika a délszlávok egyesítésére törekszik szerb vezetéssel. Ezért Szerbiát el kell szigetelni, meg kell gyengíteni és létre kell hozni egy új balkáni ligát a hármass szövetség égisze alatt. II. Vilmos a Monarchia nagykövetétől, Szegenyi gróftól¹⁹ kapta meg a levelet, akinek megerősítette, hogy Bécs számíthat Németország támogatására. Hozzátette, hogy gyorsan kell cselekedni, mert Oroszország még nem kész a háborúra. A nagykövet Hoyos gróf, a közös külügyminisztérium kabinetirodájának főnökével, július 5-én Bethmann – Hollweg kancellárral, külügyminiszterrel találkozott, aki kijelentette: megérti, hogy Ausztria be akarja vonni Bulgáriát a hármass szövetségbe, de ezt úgy kell tenni, hogy a Romániával szembeni elkötelezettséget ne érintse. Megerősítette, hogy a bukaresti és a szófiai német követek ilyen irányú utasításokat kaptak. A kancellár és a császár is hangsúlyozta, hogy a Monarchia számára a leghatásosabb eszköz a fegyveres akció. S ehhez a nemzetközi helyzetet kedvezőnek ítélték. A bécsi német nagykövet, von Tschirschky pedig azt az utasítást kapta Berlinből: energikus döntésre ösztönözze a bécsi kabinetet, s ne szalassza el a kedvező lehetőséget.²⁰ Sebekó leírja, hogy július 8-án volt egy tanácskozás Tschirschky, Berchtold, Tisza és Stork (a Monarchia belgrádi követségének tanácsosa) részvételével, s ezt egy minisztertanács követte. Tisza itt elmondta, hogy háború esetén a Monarchia nem csak Szerbiával találja magát szembe, hanem szövetségeseivel is, Bulgária pedig ahhoz gyenge, hogy komoly segítséget tudjon nyújtani. A többiek azonban Berchtolddal értettek egyet: ki kell használni a kedvező helyzetet, mert ez csak rosszabb lehet a Monarchia számára. Az egyre erősödő szerbellenes demonstrációk miatt Sebekó tiltakozott Berchtoldnál, mondván: nem lehet felelőssé tenni se egy népet, se egy kormányt egy ember bűne miatt, aki ráadásul osztrák alattvaló. Berchtold azzal válaszolt, hogy Bécs nem akar konfliktust, csak a büntény részleteit

¹⁸ Uo. 193.

¹⁹ A Monarchia berlini nagykövetének neve helyesen: Szőgyény-Marich László.

²⁰ Sebekó: 200-202.

akarja tisztázni. Sebekó a már említett kedvező nemzetközi helyzetet azzal magyarázza, hogy Anglia egy balkáni ügy miatt nem vesz részt a háborúban még akkor sem, ha Oroszország és Franciaország belépnek. Közben igyekeztek nyugtatni a közvéleményt. Tisza mérsékelt hangú beszédet tartott a pesti parlamentben, a Bécsben és Pesten kiadott hivatalos közlemény pedig óvott a hamis hírektől. Ferenc József Ischlbe ment, Crobatin hadügyminiszter és Conrad pedig szabadságra. Mindez azt a hitet keltette, hogy a merénylet vizsgálata során semmi olyat nem találtak, ami konfliktushoz vezetne Ausztria és Szerbia között.

Július 16-án azonban Sebekó megtudja, hogy Bécs egy kemény hangú jegyzéket készül átadni a szerb kormánynak elfogadhatatlan feltételekkel. Azonnal értesítette erről az orosz kormányt. Később tudja meg, hogy a cár ezt írta a sürgönyére: *„Véleményem szerint egyetlen ország sem nyújthat át követeléseket egy másiknak, hacsak nem határozta el magát a háborúra.”*²¹ Szazonov azonnal beszélt Szapáry gróffal, a Monarchia nagykövetével, aki határozottan cáfolta a Monarchia ilyen irányú szándékait. Július 21-én azonban Sebekó néhány napra Pétervárra utazott. Előtte Berchtold és munkatársai biztosították őt, hogy Ausztria semmi olyan nem tesz majd, ami veszélyeztetné a békét. A diplomata július 24-én érkezett meg az orosz fővárosba, s másnap megtudta, hogy Bécs egy formájában és tartalmában elfogadhatatlan ultimátumot adott át Belgrádnak. Sebekó ezért visszatért Bécsbe. Még távollétében Kudasev hercegnek, a bécsi orosz nagykövetség ügyvivőjének Berchtold azt hangsúlyozta, hogy Ausztria nem akarja megsemmisíteni Szerbiát, csupán véget akar vetni egy tűrhetetlen helyzetnek, s azt szeretné elérni, hogy Szerbia ne támogassa a Monarchia-ellenes agitációt, mert a pánszerb propaganda célja a Monarchia megdöntése. Az orosz ügyvivő azon kérdésére, hogy mi történik abban az esetben, ha Szerbia elutasítja a feltételeket, Berchtold ezt felelte: az osztrák követ elhagyja Belgrádot. *„Akkor ez háború.”* – mondta erre Kudasev herceg.²²

Július 24-én délelőtt 10 órától ülésezett a szerb minisztertanács a trónörökös vezetésével. Döntöttek arról, hogy a kormány Nišbe teszi át székhelyét, majd a trónörökös, Sándor herceg, táviratban kérte az orosz cár segítségét: *„Ebben a fájdalmas órában az egész szerb nép nevében kérem Felségedet, védje meg Szerbiát.”*²³ A cár ezzel a két mondattal fejezte be válaszáat: *„Amíg a legcsekélyebb remény van arra, hogy elkerüljük a vérontást, minden erőfeszítésünknek erre kell irányulnia. Ha azonban legőszintébb óhajunk ellenére sem járunk sikerrel, biztosítom Önt Királyi Fenség, hogy Oroszország semmilyen körülmények között sem veszíti el érdeklődését Szerbia sorsa iránt.”*²⁴

²¹ Uo. 213.

²² Uo. 220.

²³ Annexe N° 2. Télégramme adressé au Tsar par le Prince Alexandre de Serbie. Sebekó: 293-294.

²⁴ Annexe N° 3. Réponse du Tsar au Prince Alexandre de Serbie. Sebekó: 295.

Sebekó leírja, Szapáry gróf, a Monarchia oroszországi nagykövete elmondta Szazonovnak, hogy miután Ausztria meghozta döntését Szerbia ellen, számításba vette az Oroszországgal való konfliktust is. Emiatt azonban nem mondhatott le egy olyan akcióról, melyet biztonsága szempontjából elkerülhetetlennek tartott. De Berchtold nagykövetén keresztül sürgősnek tartotta Szazonov tudtára adni azt is, hogy a Monarchiának nincsenek hódító szándékai. Sebekó ezután foglalkozik az orosz – osztrák levélváltásokkal, hogy hosszabbítsák meg az ultimátumot. bemutatja a szerb magatartást, s azt, hogy a bécsi kabinet július 26-án informálta a hatalmakat a diplomáciai kapcsolatok megszakításáról Szerbiával. S aztán, tudjuk, július 28-án megtörtént a hadüzenet. Hamarosan az események súlypontja Bécsből Berlinbe tevődött át, s Bécs a berlini akarat vak végrehajtójává vált Sebekó szerint. Az antant képviselői ezt követően nehéz helyzetbe kerültek. Egyszerre nehezedett rájuk a felelősség és a tehetetlenség amiatt, hogy semmit sem tudnak csinálni a helyzet megmentése érdekében. Sir Maurice Bunsen, bécsi brit nagykövet például az utolsó pillanatig a teljes bizonytalanságban volt kormánya döntését illetően. Berchtold gróf, mint már jeleztük, augusztus 5-én jelentette be Sebekónak a kapcsolatok megszakadását Bécs és Pétervár között, s egyúttal Szapáryt is visszahívta az orosz fővárosból. „*A Bécsben töltött utolsó napok különösen nehezek voltak.*” – írja Sebekó.²⁵ Hozzáteszi azonban, hogy a bécsi lakosság részéről semmiféle rosszindulatú magatartást nem tapasztalt, jóllehet minden este meglátogatta beteg feleségét a purkersdorfi szanatóriumban. És kocsiját jól ismerték a bécsiek. Berchtold gróf kormánya nevében azt is felajánlotta Sebekónak, hogy hagyja Bécsben beteg feleségét. Ezt természetesen nem fogadta el, hanem azt kérte, hogy vasúton a lehető legrövidebb úton térhessen haza Oroszországba Galícián vagy Románián keresztül. Berchtold ezt megígérte. Másnap azonban vissza kellett vonnia ígéretét: a jelzett irányok ugyanis a vezérkar szerint már katonai zónának számítottak. Ezért az orosz diplomataknak egy nagy kerülőt kellett tenniük Olaszországon és a balkáni államokon át, s így két hónap múlva érkeztek meg Pétervárra.

Könyve végén Sebekó megpróbál válaszolni néhány olyan kérdésre, amelyek a nyári válság idején mindenkit foglalkoztattak. 1.) Az antant valamelyik hatalma akarta-e a háborút 1914-ben? A válasz: nem. 2.) Az antant hatalmai megtették-e mindent a háború elkerülése érdekében. Igen, hangzik a válasz. 3.) Ezekben a kritikus napokban elkövettek-e olyan hibákat, amelyek a háborúhoz vezettek? Igennel válaszol, s mindjárt magyaráz is. Szerinte, ha Anglia a szerb válasz után határozottan kijelenti, hogy az oroszok és a franciák mellé áll, Németország feltehetően nem üzen hadat. Még hozzáteszi: egyáltalán nem osztja a Tirpitz emlékirataiban megfogalmazott véleményt, miszerint Anglia a késlekedésével konfliktust akart provo-

²⁵ Sebekó: 278.

kálni. Kitér az orosz mozgósítás kérdésére is, mivel a német szerzők a háború egyik meghatározó okának tartják. Sebekó szerint a részleges mozgósítás az osztrák mozgósítás következménye volt. Az általános mozgósítást pedig tisztán technikai megfontolások miatt rendelték el, mivel a háborús készülődés Németországban már a csúcson volt. Az orosz mozgósítás célja tehát nem az ellenségeskedés nyitánya volt, hanem a körülmények kényszerítették ki, s elővigyázatossági lépés volt. Aztán ismét kérdéseket tesz fel. A) Akarta – e a háborút a hármas szövetség valamelyik hatalma. Sebekó válasza: nem. B) Megtettek-e mindent, hogy elkerüljék a háborút? Ismét nem a válasz. C) Követtek-e el hibákat a hármas szövetség hatalmai, melyek a háborúhoz vezettek? Igen. A legnagyobb hiba szerinte az volt, hogy az osztrák-szerb konfliktust lokalizálni akarták, azzal a hátsó gondolattal, hogy eltapossák Szerbiát. És felteszi az utolsó kérdést: mit kell a kormányoknak elkerülniük a béke érdekében? A fegyverkezési versenyt, az országok megosztását egymással szemben álló csoportokra, és a más országok, kormányok elleni sajtókampányokat – hangzik a válasz. A végén hangsúlyozza, nem azért írta könyvét, hogy bárkit is a háború felelősenek tekintsen, jóllehet vannak országok, melyeket valóban felelősség terhel a háborúért. Nem döntőbíró akart lenni, hanem felhívni a kormányok figyelmét a felelősségre: krízis idején egy meggondolatlan lépés az 1914-es háborúhoz hasonló katasztrófát indíthat el.

Ne felejtjük el, Sebekó könyve három évvel a második világháború kitörése előtt jelent meg.

Makai János

A VLAGYIMIR-SZUZDALI ÉS A RJAZANYI FEJEDELMEK KAPCSOLATAI A 12. SZÁZADBAN ÉS A 13. SZÁZAD ELEJÉN

Murom és Rjazany

A 11. század végén a Kijevi Rusz belső helyzetét a Szent Vlagyimir utódai között dúló belviszály jellemezte. 1097-ben Ljubecsben a fejedelmek tanácskozásra gyűltek össze, és a befolyási övezetek elkülönítésével próbálták meg csökkenteni a szembenállást. A gyűlésen Szent Vlagyimir két dédunokája, Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem és Vlagyimir Monomah perejaszlavli fejedelem játszott a főszerepet. Az elfogadott alapelv («*каждо да держитъ отчину свою*», vagyis „mindenki megtarthatja atyai örökségét”) alapján úgy tűnik, hogy unokatestvéreik, a Szvjatoszlavicsok¹ megkapták, pontosabban visszakapták az egyik legjelentősebb központot, Csernyigovot és vele együtt a Kijevi Rusz keleti területeit.² A Szvjatoszlavicsok (Oleg, Dávid és Jaroszlav) közül a ljubecci gyűlés után előbb valószínűleg Dávid (1097–1123), majd Jaroszlav (1123–1127) volt a csernyigovi fejedelem.³ Jaroszlav azért állhatott csak ilyen rövid ideig a fenti központ élén, mert unokaöccse, Vszevolod Olgovics elűzte őt, druzsináját (kíséretét) pedig

---

¹ A Szvjatoszlavicsok Szent Vlagyimir unokájának, Bölcs Jaroszlav fiának, Szvjatoszlávnak a fiai voltak.

² *Poveszty vremennih let.* SzPb., 1996. 109–110. Van olyan nézet, mely szerint Jaroszlav, a legfiatalabb fivér, már ekkor megkapta a muromi oblasztyot, s az utóbbi hamarosan teljesen elkülönült. *Golubovszkij, Pjotr: Isztorija Szeverszkij zemli do polovini XIV sztoletija.* Kijev, 1881. 100. (Az oblaszty kifejezés helyett a történettudomány napjainkban inkább a volosztyot használja. A voloszty a Kijevi Rusz területiális egységeinek elnevezése.)

³ *Polnoje szobranije russzkij letopiszej (PSZRL).* Tom (T.) I. Moskva (M.), 1962. 290, 293, 296. (oszlop). Tom II. M., 1962. 282, 286, 290. (oszlop)

lekaszabolta, és kirabolta. Jaroszlav még az akkori kijevi nagyfejedelem, Nagy Msztyiszlav segítségével sem tudta visszaszerezni Csernyigovot, és be kellett érnie a távoli Murommal.⁴ Rjazany is az irányítása alá tartozott.⁵

Jaroszlav 1129-ben murom–rjazanyi fejedelemként halt meg.⁶ Ezután Murom élén fiai követték: Jurij (1129–?),⁷ Szvjatoszlav (†1145) és Rosztiszlav (1145).⁸ Rosztiszlav azonban csak rövid ideig ülhetett a muromi trónon, mivel 1146-ban már Rjazanyból űzték el.⁹ Teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy mikor tért vissza, de 1152-ben már név szerint említik, csak a híradásból nem derül ki, hogy akkor Muromot vagy Rjazanyt irányította.¹⁰ Több mint valószínű, hogy Rosztiszlav az elűzésből való visszatérés után ismét a muromi trónt foglalta el; s nem zárható ki, hogy a későbbiekben a Jaroszlavicsok két ágának képviselői a ljubecsihez hasonló megállapodást kötöttek, mely szerint a Muromi Fejedelemség a Szvjatoszlavicsoké, a Rjazanyi Fejedelemség pedig a Rosztiszlavicsoké lett.¹¹ Akár született megegyezés, akár nem, Murom élén Szvjatoszlav leszármazottai követték egymást: előbb unokája, Jurij (†1174),¹² majd dédunokái, Vlagyimir (1174–1204)¹³ és Dávid (1204–1228).¹⁴ Úgy tűnik, hogy a Szvjatoszlavicsok és a Rosztiszlavicsok között a muromi és a rjazanyi trónok öröklés szerinti cseréje 1162-ben szűnt meg.¹⁵ Attól kezdve Rjazany és a kisebb

⁴ Uo. T. I. 296–297. T. II. 290–292.

⁵ Uo. T. VII. M., 2001. 242.

⁶ Uo. T. I. 301. T. II. 293. A. L. Mongajt, Rjazany történetének kutatója az alábbi, nem túl hízelgő jellemzést adta Jaroszlávról: „Ez a jelentéktelen fejedelem, aki egyetlen valamirevaló vállalkozással sem tűnt ki, aki az ellenség előőrseinek láttán elmenekült, aki bármilyen engedményre kész volt, fivére teljes ellentétének bizonyult”: *Mongajt, A. L.: Rjazanszkaja zemlja. M., 1961. 336.* (A szerző Jaroszlav jellemét Olegével vetette össze.)

⁷ PSZRL. T. VII. 242.

⁸ Uo. T. II. 318–319. Az utóbbi forrásban ez áll: 1145-ben meghalt Szvjatoszlav Muromban, és Rosztiszlav ült a trónra. Jurijról és Szvjatoszlav trónra kerüléséről nincs szó.

⁹ Uo. T. II. 339. T. VII. 242.

¹⁰ Uo. T. II. 455. A. V. Zsevnjak szerint Rosztiszlav nagy kitartásával tűnt ki, és jelleme inkább nagybátyjára, Oleg Szvjatoszlavicséra, mint szelíd apjára, Jaroszlávra hasonlított, továbbá vele vette kezdetét az ádáz és nyughatatlan rjazanyi fejedelmek egész sora. *Zsevnjak, A. V.: Hronyika Ruszi i Rjazanszkovo knyazsesztva. Rjazany, 2000. 93.*

¹¹ *Melnyikov, Sz. A.: Naszledovanyije vlasztyi v Muromo-Rjazanszkom knyazsesztve (XII–pervaja polovina XIII vv.). In: Vesztnyik Akagyemii Jesztyesztvennih Nauk, t. 6, 2006/4. 132. Uő: Isztoriko-pravovije faktori evolucii Drevnyerusszkovo goszudarsztva (IX–XV vv.). M., 2010. 49.*

¹² PSZRL. T. I. 366. T. II. 580. T. VII. 244. T. IX. M., 2000. 248.

¹³ Uo. T. I. 421. T. VII. 244.

¹⁴ Uo. T. VII. 244.

¹⁵ 1162-ben Szvjatoszlav egyik fia, Vlagyimir még rjazanyi fejedelemként halt meg: Uo. T. II. 518–519. A Moszkvai Évkönyvi Szvodban ugyanez az esemény az 1161., míg a Nyikon-évkönyvben az 1160. év alatt van feltüntetve. Russzkije letopiszi. T. 8. Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka (MLSZV). Rjazany, 2000. 100. PSZRL. T. IX. 229.

rjazanyi települések élén Rosztjiszlav leszármazottai álltak. Közülük témánk szempontjából elsősorban Rosztjiszlav fia, Gleb (†1179) és unokája, Roman (1179–1216)¹⁶ tevékenysége érdemel figyelmet.

A szakirodalomban egészen a mongol invázióig terjedő időszakra vonatkozóan előfordul a Murom-rjazanyi Fejedelemség, a Murom-Rjazany, ill. a murom-rjazanyi föld elnevezés.¹⁷ Azonban – mint láttuk – ennek az alkalmazása csak 1160-as évek elejéig tűnik indokoltnak, mivel akkortól a kevésbé szétagolt Muromi Fejedelemség és a több részből álló, nem egyszer belviszálytól szenvedő Rjazanyi Fejedelemség politikai és területi szempontból elkülönült egymástól. A 12–13. században a muromi föld az Oka alsó folyásánál helyezkedett el, bár a folyó volgai torkolatának vidéke már nem tartozott hozzá. Területének nagyobb része az Oka bal parti részére esett. Északon-északnyugaton a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemséggel, délnyugaton a Rjazanyi Fejedelemséggel, keleten pedig a finnugor mordvinok földjével volt határos.¹⁸ Központja, az Oka partján épült Murom, minden bizonnyal a szintén finnugor muromákról kapta a nevét, s egyik állomása volt a Rjazany és a Volgai Bulgária közötti kereskedelemnek.¹⁹

A Rjazanyi Fejedelemség jórészt az Oka középső folyásának vidékén jött létre. Északnyugatai határánál az Oszjotr, a délnyugatinál pedig a Felső-Don folyt. Déli, a kunok által uralt sztyeppékkal érintkező területeit a Voronyezs, ill. annak mellékfolyói hálózták be. Keleten – a Muromi Fejedelemséghez hasonlóan – a mordvinok településterületével volt határos. Északnyugaton és északon Vlagyimir-Szuzdal volt a szomszédja. Központja, Rjazany városa, ha nem is a fejedelemség földrajzi középpontjában, de mindenképpen a belsejében, az Oka

¹⁶ Uo. T. II. 606. *Tatyiscsev, V. Ny.*: Isztorija rosszijszkaja. T. III. M. – Leningrád (L.), 1964. 199.

¹⁷ Ld. pl.: *Mongajt, A. L.*: Murom-Rjazanszkoje knyazsesztvo. In: Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma IX–XV vv. v dvuh csasztyah. Otv. red. B. D. Grekov. Csaszty I (IX–XIII vv.). Kijevszkaja Rusz. Feodalnaja razdroblennoszty. M., 1953. 406–414. *Stökl, Günther*: Russische Geschichte. Stuttgart, 1990. 117. (5. kiadás). *Martin, Janet*: Medieval Russia, 980–1584. Cambridge, 1995. 99. *Melnyikov*, 2006. 131–133. *Uő*, 2010. 42–52. Azonban még ezzel a néhány szerzővel is óvatosan kell bánni, hiszen Mongajt, aki a térség történetét igen alaposan ismerte, valószínűleg csak a nagy terjedelmű kötet szerkesztési elveihez igazodott, és a kortárs szerző, Melnyikov is behatóan tanulmányozta Murom és Rjazany fejedelmeinek történetét. Inkább a két nyugati szerzőnél érezhető bizonytalanság. Az ő mentségükre viszont az szolgál, hogy az általuk választott korszakhatárok között ettől a terminológiai problémától sokkal fontosabb kérdésekre kellett koncentrálni.

¹⁸ A Muromi Fejedelemség elhelyezkedéséhez: *Kucskin, V. A.*: Formirovanyije goszudarsztvennoj tyerritorii Szevero–Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. M., 1984. 102. (térkép).

¹⁹ A fenti kereskedelem régészeti bizonyítékai a muromi és rjazanyi földön talált arab pénzérmék. *Zsevnyak*, *Prilozsenyije*, 14.

partján helyezkedett el.²⁰ A rjazanyi földön haladtak át a Fekete-tengerhez és a Volga középső folyásához vezető kereskedelmi útvonalak,²¹ s számottevő volt a növénytermesztés. A 12. században a fejedelemség déli részén termett gabona eljutott a távoli Nagy Novgorodba is. A legfontosabb tenyésztett állatnak a szarvasmarha számított. A méz és a viasz szintén a terület termékei közé tartozott. A legjelentősebb kézműipari központ Rjazany városa volt. A település északi részén egyebek mellett rézöntő, csontfaragó és fazekasműhelyek működtek.²²

Murom és a szomszédos, szuzdali, illetve vlagyimir-szuzdali terület viszonya egyhangúan, konfliktusmentesen alakult. A muromi fejedelmek a szuzdali Jurij Dolgorukij (1130-as évek–1157) szövetségi politikájában nem játszottak különösebb szerepet,²³ viszont személyesen vagy fiaik által vezetett druzsináikkal segítették Andrej Bogoljubszkij (1157–1174) katonai akcióit. 1169-ben és 1173-ban részt vettek a kijevi hadjáratokban, 1170 elején a Novgorod, 1171–1172 telén pedig a volgai bolgárok ellen indított támadásokban.²⁴ Az óorosz krónikások számára a fenti időszakból csak a segítségnyújtás ténye volt fontos. Mindössze egyetlen eseménysorozat – a volgai bolgárok elleni 1164-es hadjárat – kapcsán említik meg név szerint a muromi fejedelmet, nevezetesen Jurijt (†1174).²⁵ Jurij utódai, Vlagyimir és Dávid a belháború (1174–1177) és Nagyfészkű Vszevolod fejedelemsége (1176–1212) idején sem próbálták megszüntetni a Vlagyimir-Szuzdaltól való függést. 1180–1181 telén a muromiak segítséget nyújtottak a szuzdali föld elleni támadás elhárításában,²⁶ ill. 1181-ben szerepet vállaltak a Novgorodhoz tartozó Novij Torg blokádjában.²⁷ 1183-ban a muromi Vlagyimir részt vett Vszevolod volgai bolgárok ellen indított hadjáratában,²⁸ 1185-ben öccsével, Dáviddal segítette Vszevolodot a rjazanyi fejedelmek között kirobbant viszály elsimításában,²⁹ 1186-

²⁰ A Rjazanyi Fejedelemség határaihoz és központjaihoz: *Mongajt*, 1961. (oldalszám nélküli térkép)

²¹ *Martin*, 99.

²² *Mongajt*, 1953. 407-408.

²³ A rend kedvéért érdemes megemlíteni, hogy 1152-ben a muromiak Jurij oldalán részt vettek a Csernyigov elleni hadműveletben: PSZRL. T. II. 455.

²⁴ Az 1169-es hadjáratához: Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarevo i mladsevo izvodov (NPL). M.–Leningrád, 1950. 33. (Mivel ez esetben a muromiakat a két fő forrás, a Lavrentyij- és az Ipatyij-évkönyv nem említi, teljes biztonsággal nem állapítható meg a részvételük.) Az 1173. évi hadjáratához: PSZRL. T. II. 573. A Novgorod elleni támadáshoz: NPL. 33. PSZRL. T. I. 361. T. II. 560. Az 1171–1172 telén indított katonai akcióhoz: PSZRL. T. I. 364. T. II. 562-563.

²⁵ Uo. T. I. 352.

²⁶ Uo. T. II. 618.

²⁷ NPL. 36-37. MLSZV. 125.

²⁸ PSZRL. T. I. 389. MLSZV. 125.

²⁹ PSZRL. T. I. 402.

ban pedig szerepelt vállalt a Rjazany ellen indított megtorló jellegű támadásban.³⁰ Murom fejedelmeinek azonban nem csak a küzdelem jutott. 1186-ban, amikor Vszevolod az egyik lányát hozzáadta a kijevi fejedelem unokaöccséhez, az esküvőre Dávid Jurjevics is meghívást kapott.³¹

A muromi fejedelmeknek a szuzdaliakhoz való viszonya reálpolitikának, de akár megalkuvó magatartásnak is tekinthető. Ennek egyik oka feltételezhetően az volt, hogy Muromot a szomszédos területről vízi úton (a Kljazmán és az Oka alsó folyásán hajózva) könnyen el lehetett érni, s ezért fejedelmei nem mertek nyílt konfliktust vállalni az eleve erősebbnek számító Jurij Dolgorukijjal, Andrej Bogoljubzskijjal vagy éppen Nagyfészkü Vszevoloddal szemben.

Szuzdal és Rjazany kapcsolatai 1174 előtt

1146-ban az Olgovicsok elvesztették Kijevet. Az ottani trónt Izjaszlav, Jurij Dolgorukij unokaöccse szerezte meg. A következő éveket a Kijev megszerzéséért harcoló szuzdali Jurij és a volhíniai-kijevi Izjaszlav szembenállása határozta meg.³² A már említett murom-rjazanyi Rosztjiszlav Jaroszlavics eleinte minden bizonnyal Izjaszlávot támogatta. Csak így van értelme annak az évkönyvi híradásnak, mely szerint 1146-ban Jurij két fia támadást intézett Rjazany ellen, ahonnan Rosztjiszlav fejedelem a kunokhoz menekült.³³ Rosztjiszlav később visszatért Rjazanyba, de ezt csak úgy tehette meg, hogy elfogadta a Dolgorukijjal kötött szövetség szükségességét. De, amikor Jurij távol volt, nehezen tudta elérni a szövetséges kötelezettségek teljesítését. Pl. 1151-ben a távoli Osztyorszkij gorodokban nem kapott segítséget Rjazanytól.³⁴ 1152-ben viszont Rosztjiszlav fejedelem és rokonsága részt vett Dolgorukij Csernyigov ellen indított sikertelen támadásában.³⁵ 1154-ben ismét változott a

³⁰ Uo. 406.

³¹ Uo. 405.

³² Jurij szuzdali fejedelem Kijevhez való viszonyához: *Makai János*: A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 30–50-es éveiben. Aetas, 1995/3. 80-86.

³³ PSZRL. T. II. 338-339. Jurij két fia Rosztjiszlav és Andrej volt. Andrej nem más, mint a későbbi vlagyimiri fejedelem, akinek halála után rövid ideig rjazanyi támogatással éppen Rosztjiszlav utódai irányították Vlagyimir-Szuzdalt.

³⁴ *Mongaj*, 1961. 343. Osztyorszkij gorodok az Osztyor folyó partján helyezkedett el és Jurij Kijevért folytatott harcának egyik hídfőállása volt. A Nyikon-évkönyv szerint Dolgorukij valóban nem kapott onnan, vagyis Rjazanyból semmit: PSZRL. T. IX. 186. A rjazanyi segítség elmaradásának azonban Rosztjiszlav fejedelem vonakodása mellett más oka is lehetett. Például az, hogy a gyorsan változó déli hadszíntérre egy idő után nem volt értelme elindítani a segédcsapatot. A hosszú út biztosan nem lehetett akadály, mivel a rjazanyi erők később Andrej Bogoljubzskij és Vszevolod Bolsoje Gnyezdo, azaz Nagyfészkü Vszevolod távoli hadi vállalkozásaiban is részt vettek. Igaz, nem a hadjáratok közben hívták őket, hanem a főerőkkel indultak el.

³⁵ PSZRL. T. I. 338. T. II. 455, 457.

szuzdali-rjazanyi viszony. Ekkor Jurij elűzte Rosztjiszlav fejedelmet Rjazanyból és saját fiát, Andrejt ültette a helyére. Rosztjiszlav a kunokhoz menekült, majd a segítségükkel rajtaütést hajtott végre. Az éjszakai támadás Dolgorukij fiát váratlanul érte. Druzsinaja nagy veszteségeket szenvedett: egyeseket megöltek, másokat börtönbe zártak, de akadtak olyanok is, akik az Oka folyóba fulladtak. Andrejnek nehezen sikerült az engedelmes Muromba, onnan pedig Szuzdalba menekülnie.³⁶ Mivel Jurij 1155-ben megszerezte a kijevi trónt,³⁷ a szuzdali-rjazanyi viszony kérdése háttérbe szorult, s ez a helyzet haláláig nem változott meg.

Dolgorukij halála után az északkeleti vecse életben lévő fiai közül a legidősebbet, Andrejt választotta meg fejedelemnek.³⁸ Mivel ő Szuzdal helyett Vlagyimirt tette székhelyévé, ettől kezdve a vlagyimir-szuzdali, illetve a vlagyimiri jelző használata is indokolt. Andrej, aki 1154-ben még fejvesztve menekült a Rosztjiszlav által Rjazanyhoz vezetett kunok elől, 1160-ban támadást indított ellenük. A hadi vállalkozást szokás szerint nem személyesen irányította. Fia, Izjaszlav rosztovi és szuzdali katonáihoz rjazanyiak, muromiak és pronszkiak csatlakoztak. A hadjárat végül óorosz győzelemmel zárult, de sztyepplakók által okozott veszteségek igen jelentősek voltak.³⁹ Az Andrej által indított akció oka az lehetett, hogy a kunok korábban több alkalommal is zsákmányszerző portyákat indítottak a rjazanyi települések ellen.⁴⁰ A szomszédos terület feletti ellenőrzést visszaszerző vlagyimir-szuzdali fejedelem valószínűleg egyrészt bosszút akart állni a korábban őt elűző kunokon, másrészt gesztust kívánt gyakorolni a veszélyeztetett rjazanyi települések lakói felé.⁴¹ A rjazanyiak – egy alkalom kivételével – 1160 után is segítséget nyújtottak Andrej Bogoljubszkij (1157–1174) katonai vállalkozásaihoz. 1169-ben és 1173-ban részt vettek a kijevi hadjáratokban, 1170 elején a Novgorod, 1171–1172 telén pedig a volgai bolgárok ellen indított támadásokban.⁴²

³⁶ PSZRL. T. XX. M., 2005. 117.A. L. Mongajt szerint ezt követően Rjazany visszatért a Szmo-lenszkkal való szövetséghez, amelyre már az 1140-es években is volt példa. De semmiféle szövetség nem tudta biztosítani Rjazanynak a teljes függetlenség megőrzését. Egyre jobban növekedett a szuzdali földtől való függése, míg végül az egyértelmű vazallitás jellegét öltötte. A vlagyimiri fejedelmek az összes ügybe beavatkoztak, védtek Rjazanyt az ellenségtől, ugyanakkor a rjazanyi csapatok részvételét követelték a saját hadi vállalkozásaikban. *Mongajt*, 1961. 343.

³⁷ PSZRL. T. I. 345. T. II. 478.

³⁸ Uo. T. I. 348. T. II. 490.

³⁹ Uo. T. IX. 222. A híradásból úgy tűnik, hogy 1160-ban Pronszk már a rjazanyi föld egyik volosztjának központja volt.

⁴⁰ A Nyikon-évkönyvben ezek a kun támadások az 1150. és 1156. év eseményeinek ismertetésénél szerepelnek: Uo. T. IX. 184, 207.

⁴¹ A kunokkal kapcsolatban azért nehéz egyértelmű megállapításokat tenni, mert teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy van-e átfedés a Rosztjiszlav fejedelemnek segítséget nyújtó, ill. a rjazanyiak kárára portyázó csoportosulások között.

⁴² Az 1169-es hadjáratához: NPL. 33. (Mivel ez esetben a rjazanyiakat a két fő forrás, a Lavrentyij-

A rjazanyiak részvétele a vlagyimir-szuzdali belviszályban (1174–1177)

A rjazanyi Rosztyiszlávot fia, Gleb követte a trónon, azonban a váltás időpontjára vonatkozóan nincs megbízható adat. Gleb fejedelem csaknem három évig jelentős, bár nem éppen dicsőséges szerepet játszott a szomszédos terület történetében. Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása után heves küzdelem zajlott a hagyatékáért. A főszerepet öccsei (Mihalko és Vszevolod) és unokaöccsei (a Rosztyiszlavicsok: Msztyiszlav és Jaropolk) játszották. 1174 nyarán északkeleten ismét fejedelmet kellett választani, de az esélyes rokonok nem tartózkodtak Vlagyimir-Szuzdalban. Andrej egyetlen életben lévő fia Novgorod élén állt, öccsei pedig délen voltak.⁴³

Miután Andrej halálhírét megtudták, „a rosztoviak és a szuzdaliak és a perejaszlavliak és az egész druzsina a kicsitől a nagyig” Vlagyimirba mentek,⁴⁴ s az összegyűltek, akik nyilván a vecse tagjai voltak, a szomszédos muromi és rjazanyi fejedelmek váratlan támadásától tartottak.⁴⁵ Nem tudni, hogy a krónikás mire alapozta az utóbbi információt, mivel Murom engedelmes „vazallus” volt, s korábban általában Rjazany is elfogadta a szuzdali fejedelmek akaratát. Ha konfliktus tört ki, azt nem a rjazanyiak kezdeményezték.

Vlagyimirban Msztyiszlav és Jaropolk Rosztyiszlavicsot választották meg fejedelemnek, majd a döntésről értesítették a rjazanyi Glebet. Az utóbbi természetesen örömmel fogadta a hírt, mivel a szuzdali Rosztyiszlavicsok sógora volt. Ezután a követek Csernyigovban közölték Msztyiszlávval és Jaropolkkal a választás eredményét. A bonyodalmak már ekkor elkezdődtek, mivel Mihalko és Vszevolod is ott tartózkodott. Úgy döntöttek, hogy a két Jurjevics és a két Rosztyiszlavics, tehát Jurij Dolgorukij két fia és két unokája együtt utazik Vlagyimir–Szuzdalba, s közülük a rangidősséget Mihalko kapja. A megegyezést a csernyigovi püspök jelenlétében a feszületre tett esküvel, azaz annak megcsókolásával erősítették meg.⁴⁶

A teljes rokonság és Vlagyimir-Szuzdal politikai tényezői azonban nem tudtak egyezsége jutni a hatalom megosztásában, és a vetélkedés első köre a Rosztyiszlavicsok sikerét hozta. Vlagyimir városának élére Jaropolk került, Rosz-

---

és az Ipatyij-évkönyv nem említi, teljes biztonsággal nem állapítható meg a részvételük.) Az 1173. évi hadjáratához: PSZRL. T. II. 573. A Novgorod elleni támadáshoz: NPL. 33. PSZRL. T. I. 361. T. II. 560. Az 1171–1172 telén indított katonai akcióhoz: T. I. 364. T. II. 562–563.

⁴³ Uo. T. I. 371. T. II. 595.

⁴⁴ Uo. T. I. 371. T. II. 595.

⁴⁵ Uo. T. I. 372. T. II. 595.

⁴⁶ Uo. T. I. 372–373. T. II. 595–596.

tovot pedig Msztyiszlav irányította.⁴⁷ A Rosztjiszlavicsok időszaka (1174 ősze–1175 nyara) azonban társadalmi elégedetlenséghez vezetett. A vlagyimiriak 1175-ben üzenetet küldtek az ismét Csernyigovban tartózkodó Mihalkónak. Kérték, hogy mint rangidős, jöjjön Vlagyimirba. Mihalkóval szemben a Rosztjiszlavicsok ezúttal alulmaradtak. Msztyiszlav Novgorodba, Jaropolk pedig Rjazanyba menekült a sógorához.⁴⁸ Rövid vlagyimiri fejedelemsége idején Mihalko bosszút akart állni Gleb fejedelmen. Hadjáratot indított, de útközben rjazanyi követek keresték fel. Jelezték, hogy Gleb minden bűnét elismeri és mindent visszaküld, amit a sógoraitól, Msztyiszlávától és Jaropolktól elvett. Ez vonatkozott az aranyra, a vlagyimiri Uszpenszkij-székesegyházból eltulajdonított Istenanya-ikonra és a könyvekre is. Mihalko elfogadta Gleb ajánlatát.⁴⁹ A rjazanyi Gleb üzenetében foglaltak eltérnek a Lavrentyij-évkönyv egy másik híradásától, ugyanis másutt az olvasható benne, hogy a Szent Istenanya székesegyházának aranyát a bojárok szerezték meg,⁵⁰ a híres Vlagyimiri Istenanya-ikon és a könyvek pedig a korábbi események ismertetésében nem is szerepeltek. Arról sem szólt híradás, hogy Gleb bármit eltulajdonított volna. A fentiek miatt ezeket az információkat fenntartással kell kezelni.

1176-ban Vszevolod követte Mihalkót a vlagyimiri trónon.⁵¹ Vszevolod megválasztása után a belháború ismét fellángolt. Rosztovba visszahívták Msztyiszlav Rosztjiszlavicsot Novgorodból, s ő a rosztoviak segítségével támadást indított Vszevolod ellen. Az utóbbinak a csapatai azonban 1176 nyarán győzelmet arattak Msztyiszlav fölött. A vesztes Msztyiszlav ismét Novgorodba menekült, ám ezúttal nem fogadták be. A novgorodiak a szemére vetették, hogy korábban többször is elhagyta a várost. Útjának következő állomása Rjazany volt, s ott sógorát rábírta egy újabb támadás indítására. Gleb fejedelem még 1176 őszen a vlagyimir-szuzdali földre vonult, felgyújtotta Moszkvát és a környék még kisebb településeit. Vszevolod fel akarta venni vele a harcot, de Perejaszlavl mellett novgorodiak keresték fel, s azt tanácsolták neki, hogy nélkülük ne támadjon. Erre a vlagyimiri fejedelem visszatért a fővárosba. Mivel Gleb sem folytatta az offenzívát, a döntés a következő évre maradt.⁵²

Vszevolod nem vesztegette az idejét: már 1176–1177 telén külső és belső támogatókkal indult Rjazany ellen. Szyvjatoszlav Vszevolodovics csernyigovi-kijevi fejedelem két fiát küldte segítségül, és Vszevolod unokaöccse, a déli Perejaszlavl

⁴⁷ Uo. T. I. 373-374. T. II. 597-598.

⁴⁸ Uo. T. I. 375-377. T. II. 600-602.

⁴⁹ Uo. T. I. 379.

⁵⁰ Uo. T. I. 375.

⁵¹ Uo. T. I. 379-380.

⁵² Uo. T. I. 380-383.

élén álló Vlagyimir szintén erősítést hozott. A rosztoviak, a szuzdaliak és az egész druzsina is vele tartott. A Vszevolod vezetése alatt álló csapatok Kolomnához vonultak, azonban Gleb fejedelmet elkerülték. Ő egy másik útvonalat választott, és már Vlagyimir közelében járt. A krónikás felháborodva ismertette, milyen pusztítást végzett a szomszédos fejedelem kun szövetségeseivel a város környékén. Különösen nehezményezte a Bogoljubovban, Andrej egykori rezidenciáján történeteket. Eszerint Gleb „sok rosszat tett” a bogoljubovi templommal. Elrendelte, hogy a pogányok törjék be az ajtaját és rabolják ki. A bojárok falvait felgyújtatta, feleségeiket, gyermekeiket és ingóságait „pajzsra adta a pogányoknak”, vagyis lehetővé tette, hogy az utóbbiak bőséges zsákmányt szerezzenek. Ráadásul a támadók sok templomot lángba borítottak. A krónikás az események leírásának végén megállapította, hogy Gleb megharagította Istent és a Szent Istenszülőt.⁵³ Valószínűleg helytálló az a nézet, mely szerint a sztyepplakók ekkor törtek be először Zaleszjébe,⁵⁴ tehát Vlagyimir-Szuzdal területére.

A Kolomna alól visszavonult Vszevolod a Koloksánál érte utol az ellenséget. Ő a folyó jobb partján táborozott, míg Gleb a fiaival, a sógoraival, a kunokkal és a foglyokkal a túlsó parton. A két fél egy hónapig csak farkasszemet nézett egymással, mivel a folyó nem fagyott be annyira, hogy át lehessen kelni rajta. Az összecsapásra végül 1177. március 7-én került sor. A fenti napon Vszevolod fogatokat küldött a jégen keresztül a Koloksa túlsó partjára. Msztyiszlav felkészült ezek megtámadására, de a vlagyimiri fejedelem újabb harcosokat indított el Msztyiszlav ellen. Maga Vszevolod a Koloksa jobb partjának közelében, az ún. Pruszkov-hegyen várakozott. Gleb átkelt, és fiaival, illetve Jaropolkkal⁵⁵ együtt támadást indított ellene, ám amikor látta, hogy Msztyiszlav a túlsó parton megfutamodik, ő maga is menekülni kezdett. A következmények az egyik félre nézve katasztrofálisak voltak. A rjazanyiak egy része elesett, egy része fogságba került. Gleb fejedelem, egyik fia, Roman és sógora, Msztyiszlav Rosztyiszlavics

⁵³ Uo. T. I. 383. Nem világos, hogy Gleb fejedelem melyik bogoljubovi, mai elnevezéssel bogoljubovói templom ajtaját törette be és raboltatta ki. Ez egyrészt lehetett az Andrej Bogoljubszkij rezidenciájának közepén álló, a palotájával egybeépült Istenszülő születése-templom, vagy a még híresebb, a Nerl folyó partján ma is látható az Istenszülő lepléről (fátyláról) elnevezett templom, a Pokrov na Nerli. A szakirodalomban van olyan nézet, mely szerint ez utóbbi szenvedte el a pusztítást: *Szuharev, Ju. V.: Vszevolod Bolsoje Gnyezdo. In: Perhavko, V. B. –Pcselov, Je. V. – Szuharev, Ju. V.: Knyazja i knyaginji Russzkoj zemli IX–XVI vv. M., 2002. 202.*

⁵⁴ Uo. 202. A Zaleszje kifejezés Erdőntúlinak fordítható. Vlagyimir Zalesszkij=Erdőntúli Vlagyimir. Mint ismeretes, Vlagyimir-Szuzdal az erdőövezet miatt védettséget élvezett a sztyepplakók betöréseivel szemben.

⁵⁵ A Lavrentyij-évkönyv szövege alapján valószínűsíthető, az Első Novgorodi Évkönyv szövegéből viszont egyértelműen kitűnik, hogy Gleb fejedelem sógoráról, Jaropolk Rosztyiszlavicsról van szó: PSZRL. T. I. 384. NPL. 35.

Vszevolod foglya lett. Ugyanez lett a sorsa Msztyiszlav druzsinájának és közeli tanácsadóinak. A győztesek a kunokkal szintén leszámoltak.⁵⁶

A foglyokat Vlagyimir városába vitték, de a nyugalom még mindig nem állt helyre. A lakosság soraiban zavargás kezdődött. A vlagyimiriak az elfogottakat ellenségnek tekintették, s azt követelték, hogy a fejedelem vagy végeztesse ki, vagy vakíttassa meg, vagy pedig adja át őket. Haragjuk elsősorban a szuzdaliak, illetve a rosztoviak, és nem a rjazanyiak ellen irányult. Vszevolod azonban egyelőre csak börtönbe záratta a foglyokat. Viszont nyomást gyakorolt a rjazanyiakra Jaropolk Rosztiszlavics átadásának ügyében. Az utóbbiak először tanácskoztak («здумаша»), majd maguk mentek el Voronyezsbe, ahol elfogták Jaropolkot, és Vlagyimirba vitték.⁵⁷

A vlagyimiriak azonban nem érték be ennyivel. Néhány nap múlva nagy számban, felfegyverkezve a fejedelmi udvarba vonultak és a foglyok megvakítását követelték. A Lavrentyij-évkönyv szerint Vszevolodot ez nagyon elszomorította, de azt nem tartalmazza, hogy pontosan mi történt, mivel megszakad az események ismertetése.⁵⁸ Az Ipatyij-évkönyv viszont kiegészítő információkkal szolgál. Eszerint a szmolenszki Msztyiszlav Szvjatoszlav Vszevolodovics közbenjárását kérte Msztyiszlav és Jaropolk érdekében. Gleb felesége a férje és a fia érdekében üzent. Szvjatoszlav Vszevolodovics (ekkor már kijevi fejedelemként) két egyházi személyt küldött követségbe Vszevolodhoz a fogoly fejedelmek szabadon bocsátása érdekében. Glebnek Ruszba, azaz délre kellett volna mennie. Ez nyilván a Rjazanyról való lemondást jelentette volna, de Gleb ezen az áron nem akart szabad lenni, s több mint kétévi fogság után, 1179 nyarán meghalt a börtönben. Fia, Roman viszont a kereszt megcsókolása (a hűségeskü letétele) után visszanyerte szabadságát. Msztyiszlávot és Jaropolkot is kiengedték, de őket megvakították, s csak utána távozhattak.⁵⁹

⁵⁶ A Koloksánál vívott csata részletes leírása: PSZRL. T. I. 383-384. Kolomna a Moskva folyó partján épült, nem messze attól a helytől, ahol az utóbbi az Okába ömlik. Rjazanyi Fejedelemséghez tartozott, de a csernyigovi és a vlagyimir-szuzdali határ közelében helyezkedett el. A Pruszkova gora, vagyis Pruszkov-hegy a Koloksa folyó jobb partjának közelében található magaslat. A Koloksa egy kis folyó, amely Vlagyimir városának közelében ömlik a Kljazmába. A Kljazma Vlagyimir folyója, és az Okába viszi a vizét.

⁵⁷ Uo. T. I. 385. I. Ja. Frojanov 1980-ban kiadott kötetében úgy vélekedett, hogy a «сдумаша» terminus lehetővé teszi, hogy ott is vecsét lássunk, ahol azt a források egyáltalán nem említik. Példaként hozta fel a Lavrentyij-évkönyv 1177. évi híradásából fenti kifejezést, amely pontosabban így hangzik: «Рязанци же здумаша», és úgy értelmezi, hogy a rjazanyiak megegyeztek a vecsén (Jaropolk átadásáról): *Frojanov, I. Ja.*: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkoj isztorii. L., 1980. 181.

⁵⁸ PSZRL. T. I. 385-386.

⁵⁹ Uo. T. II. 606.

Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany kapcsolatai 1180 és 1196 között

1180-ban maguk a rjazanyi fejedelmek vonták be a szuzdalit belső vitáikba. Gleb két fia ekkor üzenetet küldött Vlagyimirba és bepanaszolta a harmadikat, a rangidős Románt, miszerint az utóbbi – apósa, a csernyigovi-kijevi Szvjatoszlav Vszevolodovics tanácsára – volosztyokat vesz el tőlük, és ezzel megsérti a Vszevolodnak tett esküjét. Vszevolod erre Rjazany ellen vonult, majd a határ menti Kolomnában találkozott a két panaszossal. Ugyanott kíséretével együtt elfogatta Glebet, Szvjatoszlav fejedelem segítségül küldött fiát és Vlagyimir városába küldte. Roman fejedelem megkísérelte az ellenálást. Az elővédje átkelt az Okán, de tagjait a támadók a folyóhoz szorították. Közülük egyeseket megöltek, illetve foglyul ejtettek, mások vízbe fulladtak. Roman elmenekült, s két fivérével bezárkózott Rjazanyba. Vszevolod, miután elfoglalt egy kisebb települést, Rjazany városához vonult, ott azonban kibékült Románnal. Még szerződést is kötöttek, mely szerint minden fejedelemnek a szeniorátus rendje alapján kellett volosztyot kapnia.⁶⁰

A fenti belviszály fő oka nyilván az volt, hogy a vlagyimiri fogságban meghalt Gleb fejedelem öt⁶¹ fiának kellett osztoznia a rjazanyi területek feletti uralmon. Közülük ketten (Vszevolod és Vlagyimir) minden bizonnyal Pronszk élén álltak. A rangidős Roman őket szerette volna kiiktatni a hatalmat gyakorlók köréből. A másik két Glebovics (Igor⁶² és Szvjatoszlav) Románt támogatta. A két pronszki fejedelem számára nem maradt más választás, mint ahhoz a fejedelemhez fordulni, aki lényegében Roman szeniorjának számított. Nem is csalódtak, hiszen Vszevolod megmentette őket attól, hogy voloszty nélküli fejedelemmé váljanak.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a konfliktusról fennmaradt északkeleti forrásrészlet kendőzetlenül vlagyimiri szemszögből íródott. A két veszélyben lévő Glebovics Vszevolodot urának és apjának nevezte, a viszályt lezáró megegyezést pedig „teljesen Vszevolod akarata szerint” («на всей воли Всеволожи») kötötték meg.⁶³ Vlagyimiri krónikásra vall az is, ahogyan megkülönböztette a két felet:

⁶⁰ Uo. T. I. 387-388.

⁶¹ Glebnek egy hatodik fiáról is van adatunk. Eszerint Jaroszlav a 12. század végén a Rjazanyi Fejedelemségben élt és feleségül vette a kijevi Rurik lányát: Uo. T. II. 708. Több információval azonban nem rendelkezünk vele kapcsolatban. Feltételezhető, hogy nem játszott számottevő szerepet Gleb örökségének felosztásában. Ellenben, ha a rjazanyi ág jelentéktelen tagja volt, nem tudjuk mivel magyarázni sikeres házasságkötését. Még az is lehetséges, hogy a Kijevi Évkönyv adott részletének szerzője elírta a nevet, s valójában egy másik Glebovicsról van szó.

⁶² Igor apjával, Glebbel és bátyjával, Románnal együtt részt vett az 1177-es kolokszai ütközetben. Uo. 384. Úgy tűnik, ő nem esett fogságba, de számára valószínűleg ez volt a csata egyetlen pozitív vonatkozása.

⁶³ Uo. 387. és 388.

Roman előőrsének tagjai „a mi előőrsünk tagjaival” találkoztak, „Isten a mi előőrsünknek segített”, Roman katonái megfutamodtak, „a mieink pedig üldözték” őket.⁶⁴ Azt már nehezebb megállapítani, hogy a szerző személyesen részt vett-e a katonai akcióban. A forrásrészlet mindössze egy oszlopot (hasábot) tesz ki, s ezért nincs benne annyi konkrétum, amennyi bizonyítaná, hogy egészen Rjazany városáig eljutott.

Az is figyelmet érdemel, hogy az Ipatyij-évkönyvben található Kijevi Évkönyv adott részének szerzője – déli érdeklődésének megfelelően – jórészt egyetlen kérdésre, Gleb Szvjatoszlavics sorsára koncentrált. Verziója szerint Vszevolod Kolomnában egyszerűen magához rendelte Glebet. Az utóbbi nem akart hozzá menni, de nem tehetett mást, mert a kezében (a hatalmában) volt. Vszevolod nemcsak elfogta Glebet, hanem meg is bilincselte, Vlagyimirba küldte, ott őrséget állított mellé, és Gleb druzsináját is elfogatta.⁶⁵ Ugyanez a forrás Szvjatoszlav Vszevolodovics 1180–1181 telén Vlagyimir-Szuzdal ellen indított támadását azzal hozta összefüggésbe, hogy Szvjatoszlav, aki akkor ideiglenesen nem volt kijevi fejedelem, ki akarta szabadítani fogságban lévő fiát.⁶⁶ Az esemény témánk szempontjából is tanulsággal szolgál. Vszevolod az évkönyv szóhasználatával „az egész szuzdali haderővel”, valamint rjazanyi és muromi csapatokkal vonult Szvjatoszlav ellen. A muromiak részvételében semmi meglepő nincs, az viszont világos, hogy Roman fejedelem egy éven belül kétszer nem mert szembeszállni Vszevoloddal. Így viszont apósával kellett harcolnia, akitől korábban katonai jellegű támogatást is kapott. A helyzet pikantériáját az jelentette, hogy amikor a Vlena folyó mellett Vszevolod türelmetlen druzsinája támadni akart, a fejedelem ezt nem engedte meg, a rjazanyi fejedelmeket viszont Szvjatoszlav csapatai ellen küldte. A külső beavatkozást azonban nem a rjazanyi segítségnyújtás, sokkal inkább Vszevolod halogató taktikája és az időjárás változása ítélte kudarcra.⁶⁷

Vszevolod 1181-ben még egyszer, Novij Torg blokádjakor igénybe vette a rjazanyi segítséget,⁶⁸ és további két év elteltével sem mutatkoztak konfliktus jelei a vlagyimiri-rjazanyi viszonyban. 1183-ban Vszevolod a távoli Volgai Bulgária ellen indított hadjáratot. Ezzel kapcsolatban a források nemcsak a rjazanyiak szerepére utalnak, hanem azt is tartalmazzák, hogy a hadi vállalkozásban a vlagyimiri fogságban meghalt Gleb fejedelem fiai közül négy részt vett, sőt név szerint felsorolják őket.⁶⁹

⁶⁴ Uo. 387.

⁶⁵ Uo. T. II. 614.

⁶⁶ Uo. T. II. 618.

⁶⁷ Az 1180–1181. évi hadjárat eseményei: Uo. T. I. 388. T. II. 618–620.

⁶⁸ NPL. 36–37. MLSZV. 125.

⁶⁹ PSZRL. T. I. 389. MLSZV. 125.

1185-ben ismét belviszály ütötte fel a fejét Rjazanyban. Az idősebb Glebovicsok (Roman, Igor, Vlagyimir) tanácskozássra hívták a fiatalabbakat (Vszevolodot, Szvjatoszlávot), és állítólag az elfogásukat, sőt a meggyilkolásukat tervezték. Az utóbbiak Pronszkba zárkóztak, mire az előbbieket megtámadták a települést. Amikor a szuzdali Vszevolod ezt megtudta, követeket küldött Románhoz és fivéreihez. Nehezményezte, hogy meg akarják ölni testvéreiket. Az idősebb Glebovicsok azonban még jobban megharagudtak és Vlagyimir-Szuzdal elleni támadást kezdtek fontolgatni. A fiatalabb Glebovicsoknak nem maradt más választása, mint patrónusuk segítségét kérni. Vszevolod a vlagyimiri druzsinát, valamint Jaroszlav nevű sógorát, Vlagyimir muromi fejedelmet és annak öccsét küldte a támogatásukra. Amikor a vlagyimiriak és a muromiak már rjazanyi területen, Kolmnánál jártak, a támadók felhagytak Pronszk ostromával. Ekkor az egyik fiatalabb Glebovics, Vszevolod csatlakozott a segítségül küldött erőkhöz, s Pronszkban csak Szvjatoszlav Glebovics maradt. Mivel Pronszk ostroma megszűnt, a segítségül küldött fejedelmek és a pronszki Vszevolod Vlagyimir városába indultak tanácskozni. Amikor ez nyilvánvaló lett, az idősebb Glebovicsok visszatértek Pronszkoz. A védők Szvjatoszlav irányításával heves ellenállást tanúsítottak, de amikor elzárták előlük a vizet, kénytelenek voltak megadni magukat. Szvjatoszlav – a győztesekkel kötött szerződés alapján – megtarthatta Pronszkot. Testvére, Vszevolod feleségét, gyerekeit, bojárjait azonban fogságba vetették, Rjazanyba vitték, értékeiket pedig elvették. A segítségül küldött vlagyimiriak közül is sokan fogságba estek.⁷⁰

A belháború első szakaszának eseményei mindkét Vszevolodot felháborították. A pronszki teljesen magára maradt. Visszatért a rjazanyi területek peremére, Kolmnába, és szörnyen gyűlölte fivéreit. A szuzdali Vszevolod, amikor meghallotta, hogy a pronszki Szvjatoszlav kiadta a vlagyimiriakat, katonákat kezdett gyűjteni, illetve meglehetősen fenyegető módon követelte vissza a druzsináját. A Glebovicsok erre atyjuknak, uruknak és fivérüknek ismerték el Vszevolodot. Jelezték, hogy ők a fivérükkel harcoltak, aki nem engedelmeskedett nekik, illetve megígérték, hogy Vszevolod muzsait (értsd: embereit) elengedik. Vszevolod azonban egyelőre nem akart békét kötni velük. 1185-ben erre nem is került sor.⁷¹

1186-ban Perfurij csernyigovi püspök közvetítő szerepet vállalt a szuzdali Vszevolod és a rjazanyi fejedelmek között. Erre azért kerülhetett sor, mert Rjazany akkor a csernyigovi püspökséghez tartozott. Vszevolod hallgatott Perfurijra és saját püspökére, Lukára. A csernyigovi püspököt békeajánlással Rjazanyba küldte. A delegátust a vlagyimiri fejedelem és a csernyigovi fejedelmek muzsai is

⁷⁰ PSZRL. T. I. 400-403.

⁷¹ Uo. T. I. 403.

elkísérték. Perfurij meg is érkezett a Glebovicsokhoz, de semmilyen eredményt nem ért el. A forrás alapján nem lehet pontosan megállapítani, hogy mi történt. Úgy tűnik, hogy a püspök esetleg elfogult lehetett a rjazanyiak irányában. A krónikás szerint szégyen és becstelenség töltötte el, és visszatért Csernyigovba. Vszevolod először el akarta fogatni, de később meggondolta magát.⁷²

Az 1185–1186-os konfliktus utolsó részét egy megtorló hadjárat képezte, amely azt bizonyítja, hogy a vlagyimir-szuzdali fejedelem nem tudta rákényszeríteni akarát a rjazanyiakra. Vezetésével 1186-ban egy kisebb koalíció indult Rjazany ellen. Vszevolodon kívül ennek három, vele szemben alárendelt helyzetben lévő fejedelem volt a tagja: sógora, Jaroszlav, a muromi Vlagyimir és a bosszúvágytól égő, kolomnai Vszevolod. A csapatok átkeltek az Okán és a nem igazán ismert Ponovhoz vonultak, a környékén elfoglalták az összes falut, illetve sok foglyot ejtettek. A fenti rjazanyi területeket teljesen elpusztították.⁷³

Vszevolod és a rjazanyiak kapcsolatáról a következő adatok tíz évvel későbbiek. 1196-ban a vlagyimiri fejedelem a szmolenszki Dáviddal szövetségben támadást intézett a násza, a csernyigovi Jaroszlav ellen, és fejedelemsége peremterületeit pusztította. Miután Jaroszlav jelezte megegyezési szándékát, Vszevolod tanácskozni kezdett Dáviddal és a rjazanyi fejedelmekkel. Szövetségesei szerették volna folytatni a harcot, Vlagyimir-Szuzdal ura viszont békét akart kötni. Végül a csernyigovi Jaroszlav Vszevoloddal, Dáviddal és a rjazannyiakkal is rendezte a kapcsolatait.⁷⁴ Sajnos, ezeknek az eseményeknek az ismertetése keveset árul el a vizsgált kérdésköréről. Úgy tűnik, hogy a rjazanyi fejedelmek a támadásban nem vettek részt. Vszevolod csak a folytatásról kérte ki a véleményüket. Ők harcolni akartak, de a vlagyimiri fejedelem másként döntött. Ez nem arra utal, hogy a korábbi viszonyban változás történt volna. Az viszont elgondolkodtató, hogy a csernyigovi fejedelem velük is szerződést kötött.

Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany kapcsolatai a 13. század elején

A Vlagyimir-Szuzdal és Rjazany közti, több szakaszból álló konfliktus következő fejezetére a 13. század elején került sor. 1207-ben Nagyfészkű Vszevolod elhatározta, hogy fellép a csernyigovi fejedelmekkel szemben, akik közül Vszevolod Csormnij akkor a kijevi trónt is birtokolta. Üzenetet küldött a Novgorod élén álló fiához, Konsztantyinhoz. Konsztantyin a novgorodi, pszkovi, ladogai és Novij Torg-i katonákat Moszkvába vezette. A Csernyigov elleni katonai akcióban a

⁷² Uo. 404-405. Perfurij nevét esetenként Perfurijnak, ill. Porfirijnak is írják.

⁷³ Uo. 406.

⁷⁴ Uo. T. II. 698-700.

rjazanyi és muromi fejedelmeknek (Románnak és testvéreinek, illetve Dávidnak) is részt kellett venniük. Ők csapataikkal az Oka magas, jobb partján vonultak fel. Vszevolod Moszkvában találkozott Konsztantyinnal és az általa vezetett harcosokkal. Ott szerzett tudomást arról, hogy a rjazanyi fejedelmek titokban egyezkedtek a csernyigovi Olgovicsokkal. Vszevolod ezután Moszkvából az Okához indult. Konsztantynon kívül további három fia csatlakozott hozzá. Ideérkeztek a rjazanyi és muromi fejedelmek is. A rjazanyiaknak egy sátorban kellett helyet foglalniuk, míg Vszevolod egy vászonponyva alá ült le. A tárgyalások nem személyesen, hanem a muromi Dávid és egy Mihail nevű megbízott közvetítésével zajlottak. Vszevolod végül arra a következtetésre jutott, hogy (kettő kivételével) valamennyi rjazanyi fejedelem összejátszott a csernyigoviakkal, majd tanácsadóikkal együtt elfogatta és Vlagyimir városába vitette őket.⁷⁵

Az ítélezést követően a Csernyigov elleni hadjárat Rjazany ellenivé alakult át. Vszevolod csapatai átkeltek az Okán és megtámadták Pronszkot. A város élén akkor Mihail fejedelem, Vszevolod Glebovicsnak, a szuzdali fejedelem korábbi hívének a fia állt. Mihail megrettent a várható eseményektől és Csernyigovba menekült. Mihail helyett a pronszkiak unokatestvérét, Izjaszlávot hívták meg fejedelemnek. Vszevolod képviselője megpróbálta rábeszélni a település lakóit a megadásra, de ők bíztak az erődítményükben. A támadók ekkor blokád alá vették Pronszkot. A védők hőiesen harcoltak ugyan, de – mivel vízhez csak a településen kívül juthattak – szomjúság kínozza őket.⁷⁶ Háromhetes blokád után a pronszkiak megadták magukat, Vszevolod pedig Oleg Vlagyimirovicsot, a két lojális rjazanyi fejedelem egyikét állította a település élére.⁷⁷

Pronszk semlegesítése után Vszevolod helytartóit állította a rjazanyi települések élére, és megindult Rjazany városa felé. Még csak Dobrijnál járt, amikor a központ lakóinak követei felkeresték és jelezték, hogy teljesen alávetik magukat az akaratának. Vszevolod ezután nem folytatta a hadjáratot, hanem vissza-

⁷⁵ Uo. T. I. 429-431. Az Első Novgorodi Évkönyv verziója valamelyest különbözik a Lavrentyij-évkönyvétől. Eszerint az Okánál hat rjazanyi fejedelem egy sátorban foglalt helyet, míg két másik, Gleb és Oleg Vlagyimirovics Vszevolod sátrában ült, s az utóbbiak vádolták meg rokonaikat azzal, hogy egyezkedtek a csernyigovi fejedelmekkel. NPL. 50.

⁷⁶ A vízhez jutás azért jelentett problémát, mert a magas, szűk helyen épült pronszki erődítménynek nem voltak kútjai. *Szuharev*, 209.

⁷⁷ A pronszki események a Lavrentyij-évkönyvben: PSZRL. T. I. 421-432. A Moszkvai Évkönyvi Szvod szerint Vszevolod Pronszk élére egyik tyiunját (kisebb druzsinájának tagját) állította. Ugyanez a forrás azt is tartalmazza, hogy a vlagyimiri fejedelem a behódolt Izjaszlav és fivérei között felosztotta otcsinájukat, azaz atyai örökségüket. MLSZV. 147. Izjaszlav Vlagyimirovicskét testvéréről tudjuk, hogy ők (Gleb és Oleg) nem fordultak szembe Vszevoloddal, azt viszont nehéz megállapítani, hogy melyik volt az otcsinájuk a Rjazanyi Fejedelemségen belül.

fordult. Még nem érte el fejedelemsége központját, amikor Arszenyij püspök⁷⁸ utolérte és megerősítette a behódolás tényét. A rjazanyiak teljesítették az ígéretüket: miután valamennyien tanácskoztak,⁷⁹ a megmaradt fejedelmeket, tehát azokat, akik nem hódoltak be Vszevolodnak, a feleségekkel együtt Vlagyimir városába küldték.⁸⁰ Ezután a vlagyimiri fejedelem saját fiát, Jaroszlávot állította Rjazany élére.⁸¹

A Lavrentyij-évkönyvben az 1207. évi eseményekről szóló híradás egyértelműen vlagyimir-szuzdali krónikás munkája. Az utóbbi vagy pontos információkat kapott, vagy személyesen is részt vett a hadjáratban. Mindezt az események egy részének aprólékos bemutatása támasztja alá. Ilyen pl. Vszevolod és a rjazanyi fejedelmek találkozásának, illetve az utóbbiak bűnössé nyilvánításának leírása, vagy Pronszk blokádjának ismertetése. Az utóbbiból még az is kiderül, hogy Vszevolod az erőd hegyi (magaslaton elhelyezkedő) kapujához Konsztantyint állította a novgorodiakkal és beloozeróikkal, a másodikhoz Jaroszlav nevű fiát a perejaszlavliakkal, a harmadikhoz Dávidot a muromiakkal, ő maga pedig négy másik fejedelemmel együtt a (Pronja) folyón túl elhelyezkedő, ún. Kun mezőn táborozott. A krónikás az események egy részét napra pontosan megadta. Vszevolod augusztus 19-én vonult ki Vlagyimirből, a rjazanyi fejedelmek elfogására az Oka mellett szeptember 22-én került sor, a pronszkiak október 18-án adták meg magukat, Vszevolod november 21-én érkezett vissza Vlagyimir városába. Imponáló magabiztossággal igazodott el a fejedelmek időnként kibogozhatatlannak tűnő névsorában is. Nemcsak Vszevolod fiainak a nevét tudta, hanem pontosan ismerte a rjazanyi fejedelmek népes familiáját, sőt a családtagoknak a szuzdali fejedelemhez való viszonyát is. A rangidős Roman Glebovicsot, testvérét, Szvjatoszlávot és Roman hét unokaöccsét a Vszevolod-ellenes táborba sorolta. Tudósításából megtudhatjuk, hogy mindössze Roman másik két unokaöccse, Gleb és Oleg Vlagyimirovics nem fordult szembe Vlagyimir-Szuzdal urával, sőt mindketten részt vettek Pronszk blokádjában is.⁸² Ez az arány természetesen eleve magában hordozta a további konfliktusok veszélyét.

⁷⁸ Rjazanyinak ekkor már saját püspöke volt. V. Ny. Tatyiscsev szerint a rjazanyi egyházmegye 1198-ban jött létre. *Tatyiscsev, V. Ny.*: Isztorija Rosszijszkaja. T. IV. M. – L., 1965. 326. Ja. Ny. Scsapov a Rjazanyi Püspökség létrehozását 1187 és 1207 közé tette, s ezen belül elfogadhatónak tartotta a Tatyiscsev által megadott konkrét dátumot. Továbbá jelezte, hogy a Muromi Fejedelemség területe is a fenti püspökséghez tartozott. *Scsapov, Ja. Ny.*: Goszudarsztvo i cerkov Drevnyej Ruszi X–XIII vv. M., 1989. 51.

⁷⁹ А «Рязанци вси здумавше» kifejezést I. Ja. Frojanov természetesen a vecsére való utalásként értelmezte. *Frojanov*, 181.

⁸⁰ RSZRL. T. I. 432–433.

⁸¹ Uo. 434.

⁸² A részletes adatok a Lavrentyij-évkönyvben: Uo. 430–433.

Az esetenként jelentéktelennek tűnő adatok a téma szempontjából fontos megállapításra adhatnak lehetőséget. A rjazanyi fejedelmek felsorolása-
kor pl. a szerző mintegy mellékesen megjegyezte, hogy Vszevolod meghalt
Pronszkban.⁸³ Itt Vszevolod Glebovics fejedelemről van szó, aki – mint láttuk
– 1186-ban Kolomnában rekedt, mivel még a szuzdali Vszevolod támogatása
ellenére is alulmaradt fivéreivel szemben. A haláláról szóló információ szerint
viszont valamikor 1186 és 1207 között visszatérhetett Pronszkba, sőt a közpon-
tot fiára hagyta. Mihail viszont kevésbé volt hűséges a vlagyimiri fejedelem-
hez és részt vett a csernyigoviakkal való egyezkedésben. Ellenkező esetben a
Pronszk elleni támadás hírére aligha menekült volna apósa védőszárnyai alá,
Csernyigovba.⁸⁴

Az 1207-es eseményeket feljegyző írástudó egyértelműen Nagyfészkű
Vszevoloddal rokonszenvezett. Többször nagyfejedelemnek titulálta; Pronszk ost-
roma kapcsán megjegyezte, hogy nem akart vérontást; illetve amikor megkímélte
Rjazanyt, a könyörületességét hangsúlyozta.⁸⁵ A híradásba azonban olyan adato-
kat is beleszórt, amelyekkel oldotta annak egyoldalúságát. A rjazanyi fejedelmek
elszántságát azzal is kiemelte, hogy miután nagy részük Vszevolod fogságába
került, egyikük pedig elmenekült, még mindig akadt, aki vállalta Pronszk védel-
mének irányítását. Szinte elismeréssel írt a pronszkiak kemény küzdelméről, és
arról is tudósított, hogy a rjazanyiak ellentámadásra is képesek voltak. Roman
Igorovics vezetésével megtámadták a vlagyimiri fejedelem Okán álló hajóit, s a
rakományt csak úgy sikerült megvédeni, hogy közben megérkeztek Vszevolod
Pronszk alól élelemért küldött katonái.⁸⁶

A Rjazany engedelmisségben tartásáért alkalmazott vlagyimiri erőszaknak csak
állomásai voltak, a végét még 1207-ben sem lehetett látni. A Lavrentyij-évkönyv sze-
rint 1208-ban a rjazanyiak elfogták és megbilincseltek Jaroszlav Vszevolodovics „em-
bereit” (nyilván druzsinájának tagjait), sőt egy részüket meg is gyilkolták.⁸⁷ Ekkor a
sértett apa a szomszédos terület központjához vonult, ahol fia fogadta őt. A település
lakói azonban továbbra sem tanúsítottak engedelmisséget. Vszevolod utasítására ek-
kor a rjazanyiaknak javaikkal együtt el kellett hagyniuk városukat, amelyet a vla-

⁸³ Uo. 430.

⁸⁴ A Vszevolod Gleboviccsal és fiával, Mihaillal kapcsolatos adatok: Uo. 406, 431.

⁸⁵ Uo. 430-433.

⁸⁶ Uo. 431-432.

⁸⁷ A Jaroszlav „emberei” elleni fellépést A. V. Zsevnjak két tényezőre vezette vissza. Egyrészt feltételezte, hogy a megmozdulás oka a vlagyimiri druzsina magatartása lehetett, mert az utóbbi túlságosan sokat engedett meg magának. Másrészt szerinte az események alakulásához a becs-
vagyó Gleb Vlagyimirovics is hozzájárulhatott, aki szolgálataiért többet várt Vszevolodtól, mint
amennyit valójában kapott. *Zsevnjak*, 122.

gyimiriak felgyűjtottak. Ugyanez a sors várt Belgorodra is. Rjazany lakosait, köztük Arszenyij püspököt, Vlagyimir-Szuzdalba vitték.⁸⁸

1209 elején a rjazanyi föld meggyötört lakói mégis képesek voltak ellentámadásra. A Lavrentyij-évkönyvben csak egy rövid híradást találunk ezzel kapcsolatban. A korábban Csernyigovba menekült Mihail és a Pronszk élén őt követő Izjaszlav⁸⁹ betört a szuzdali földre és Moszkva környékét kezdte pusztítani. Vszevolod fejedelem Jurij nevű fiát küldte ellenük és az utóbbi legyőzte őket.⁹⁰ Úgy tűnik, a 15. század végi Moszkvai Évkönyvi Szvod az eseményekkel kapcsolatban egy másik, bővebb északkeleti tudósítást őrzött meg, mint a Lavrentyij-évkönyv. A moszkvai forrás egyrészt rávilágít arra, hogy a rjazanyi fejedelmek azért mertek támadni, mert azt hitték, hogy Vszevolod fiait még mindig a Novgoroddal támadt konfliktus köti le. Másrészt nem egyszerűen tényt közöl, hanem konkrétumokkal alátámasztva, szemléletesen ismerteti Izjaszlav és Mihail vereségének körülményeit.⁹¹

A vlagyimiri-rjazanyi viszony kérdése a következő év végén tartott diplomáciai tárgyalásokon is felmerült. A Lavrentyij-évkönyv rövid híradása szerint 1210-ben Vszevolod Csormnij és a többi csernyigovi fejedelem megbízásából Matfej kijevi metropolita Vlagyimir-Szuzdalba érkezett. A nézeteltérések rendezését követően Vszevolod kibékült az Olgovicsokkal, a metropolitát pedig megajándékozta és tisztelettel engedte útjára.⁹² A Moszkvai Évkönyvi Szvodból azt is megtudhatjuk, hogy a metropolita télen érkezett, karácsonykor istentiszteletet tartott a Szent Istenszülő vlagyimiri székesegyházában és több napig tartó látogatása kellemes légkörben zajlott. Ugyanezen forrás híradása szerint a rjazanyi fejedelmek

⁸⁸ PSZRL. T. I. 434. A moszkvai forrás ezúttal is szolgál kiegészítésekkel. Egyrészt azt állítja, hogy a rjazanyiak tanácskoztak Gleb és Izjaszlav Vlagyimiroviccsal és ki akarták adni Jaroszlávot. MLSZV. 148. Tehát ez a verzió arra utal, hogy Vszevolod fia is fogságban volt. A másik adalék szerint a rjazanyiakat, a feleségeket és a gyerekeket is beleértve, széttelepítették a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség „városaiban”. Uo. 148.

⁸⁹ V. A. Kucskin véleménye szerint a támadáskor Izjaszlav rjazanyi, Mihail pedig pronszki fejedelem volt. *Kucskin*, 98.

⁹⁰ PSZRL. T. I. 434.

⁹¹ MLSZV, 148-149. Az 1209. évi események ismertetésekor felbukkanó topográfiai adatok vizsgálata után Kucskin azt feltételezte, hogy az Oka folyó bal partján a csernyigovi volosztyok Vszevolod idejében már vlagyimiriak lettek. *Kucskin*, 98. Közérthetőbben: Moszkvától és a Moszkva folyótól délre Vszevolod Csernyigov rovására terjeszkedett, és egészen az Oka partjáig tolta ki a határt. Ez nem jelenti azt, hogy a Moszkva és Oka közötti terület teljesen vlagyimiri fennhatóság alá került volna, mivel a Moszkva folyó okai torkolatának közelében elhelyezkedő Kolomna és környéke még a mongol hódítás előestéjén is Rjazanyhoz tartozott. Id. *Kucskin*, 102. (térkép).

⁹² PSZRL. T. I. 435.

feleségeit már Matfej látogatása alatt szabadon engedték.⁹³ Az utóbbi információ arra enged következtetni, hogy a felek a rjazanyiak ügyében is egyeztettek. Az eredmény azonban csekély volt, hiszen sem az 1207-ben Vszevolod Csormnijjal tárgyalásokat folytató rjazanyi fejedelmek, sem a püspök, sem a Vlagyimir-Szuzdalba hurcolt lakosság nem kapta vissza a szabadságát. Ebben az állapotban Vszevolod életében nem következett be változás. 1212. évi halála után azonban az őt a vlagyimiri trónon követő fia, Jurij a rjazanyi foglyokat hazaengedte.⁹⁴ Az egyik adat szerint ez Románra, a rangidős fejedelemre nem vonatkozott. Ő egészen 1216. évi haláláig börtönben maradt.⁹⁵

*

A szuzdali-rjazanyi viszony értékelése nem váltott ki nagy vitákat a történettudomány képviselői között. Az nyilván nem is lehetett polémia tárgya, hogy az előbbi fejedelmek bevonták az utóbbiakat a háborúikba, más kérdéseket azonban a kutatók sokszor különböző szempontok alapján közelítettek meg. Egyes történészek együttesen értékelték a szuzdali fejedelmek fentebb ismertetett tevékenységét, mások ugyanazt részekre szedték. Íme, néhány nézet: a Rjazanyi Fejedelemség egyre inkább a Vlagyimir-szuzdali Rusz politikai befolyásának szférájába került.⁹⁶ Szuzdalia fejedelmei kiterjesztették befolyásukat néhány óoroszl szomszédjukra is. A 12. század második felében Murom és Rjazany fejedelmei függésbe kerültek tőlük.⁹⁷ Andrej Bogoljubszkij és III. Vszevolod kihasználta a legkisebb lehetőséget is arra, hogy gyengébb szomszédait függő helyzetben tartsák. Olyan helyzetbe süllyesztették őket, amely kevésbé különbözött a vazallusi állapottól. Elérték azt, hogy Rjazany szilárdan az ellenőrzésük alatt maradjon.⁹⁸ A rjazanyi fejedelmek magukon érezték Vszevolod súlyos kezét, engedelmeskedtek akarátának, s ő rjazanyi földet lényegében meghódította és egyesítette a Vlagyimiri Nagyfejedelemséggel.⁹⁹ Vszevolod főhatalma már elismert és nyílt uralom volt, mivel pl. a rjazanyi fejedelmek hozzá intézett szavaiban megjelent a

⁹³ MLSZV. 149. A Szent Istenszülő vlagyimiri székesegyháza az Andrej Bogoljubszkij által építtetett, majd öccse Vszevolod alatt felújított, ma is működő Uszpenszkij-székesegyház.

⁹⁴ PSZRL. T. I. 437.

⁹⁵ *Tatyiscsev*. T. III. 199.

⁹⁶ *Mongajt*, 1961. 347.

⁹⁷ *Martin*, 99.

⁹⁸ *Fennel, Dzson*: Krizisz szrednyevokovoj Ruszi, 1200–1304. (*Fennel, John*: The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304). M., 1989. 49.

⁹⁹ *Kljucsevszkij, V. O.*: Kursz russzkoi isztorii. Csaszty I. In: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. Tom I. M., 1987. 331-332.

goszpogyn kifejezés.¹⁰⁰ Vszevolod alárendeltségben tartotta a féktelen rjazanyi fejedelmeket.¹⁰¹ Vszevolod csaknem teljhatalmúlag rendelkezett az egymással állandóan ellenségeskedő rjazanyi fejedelmekkel.¹⁰² A Rjazanyi Fejedelemség csaknem állandóan északkeleti szomszédja politikájának pályáján volt kénytelen keringeni. Az ottani fejedelmek mindig Vszevolod „vazallusai” voltak. A függés legkisebb megsértése az ellenállás erővel való elnyomásához és a korábbi állapot helyreállításához vezetett.¹⁰³ A gyengébb szomszédok, pl. Murom-Rjazany rövid idő alatt függésbe kerültek és el kellett ismerniük az új nagyfejedelemt, Vszevolod „sztarejsinszvoját”. A genealógiától függetlenül a leghatalmasabb lett a legidősebb, és ennek felelt meg az úr (goszpogyn) megszólítás, amely a kijevei korszak fejedelmei között elképzelhetetlen lett volna.¹⁰⁴ A 13. század elején a rjazanyi fejedelmek ingadoztak a Vlagyimir és Csernyigov közötti orientáció kérdésében, de Vszevolodnak a rjazanyi föld elleni hadjáratai után a szuzdali befolyás felújult.¹⁰⁵ 1208-ban a rjazanyi földet a vlagyimiri fejedelemséghez csatolták. Ez volt a közvetlen területfoglalás első példája, amikor egy orosz fejedelem egy másik rovására növelte meg birtokait.¹⁰⁶ Vszevolod elhatározta, hogy aláveti a rjazanyi fejedelmeket, akik ha egyesítették volna erejüket csernyigovi rokonaikkal, komoly fenyegetést jelentettek volna a hatalmára.¹⁰⁷ Vszevolod elfojtotta Murom és Rjazany fejedelmeinek ellenállását.¹⁰⁸

A fenti vélemények közül azok, amelyek teljhatalomról és területfoglalásról szólnak, túlzásnak tűnnek. A többi nézetből jórészt az következik, hogy Rjazannyal szemben – legalább is Vszevolod uralmának időszakában – egyfaj-

¹⁰⁰ *Voronyin, Ny. Ny.*: Zodsceszstvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV vekov. Tom I. M., 1961. 351. A goszpogyn szó urat, sőt uralkodót is jelent.

¹⁰¹ *Scsepkina, M. V.*: O proiszhosgyenyii Uszpenszkovo szbornyika. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga. Redkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 80.

¹⁰² *Ribakov, B. A.*: Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XII–XIII vv. M., 1982. 560.

¹⁰³ *Limonov, Ju. A.*: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. L., 1987. 104.

¹⁰⁴ *Stökl*, 117. A sztarejsinszvo kifejezés rangidősséget, szeniorátust vagy szeniori pozíciót jelent.

¹⁰⁵ *Gorszkij, A. A.*: Russzkije zemli v XIII–XIV vekah. Putyi polityicseszskovo razvityija. M., 1996. 12.

¹⁰⁶ *Heller, Mihail*: Az Orosz Birodalom története. Osiris–2000, Bp., 1996. 55. Heller munkájának magyar fordításában Vszevolod és rokonai hercegekként szerepelnek, azonban a fejedelem kifejezés sokkal elfogadottabb és pontosabb.

¹⁰⁷ *Dimnik, Martin*: The Rus’ principalities. In: Maureen Perrie (ed.): The Cambridge History of Russia. Vol. I. From Early Rus’ to 1689. Cambridge, 2006. 118.

¹⁰⁸ *Uő*: III. Vsevolod. In: Encyclopedia of Russian History. Editor in chief: James R. Millar. Vol. 4. New York, 2004. 1653.

ta vlagyimiri hegemonia bontakozott ki. Azonban, amennyiben rendszerezzük a tanulmányban részletesen ismertetett eseményeket, még ezt az elképzelést is árnyalni kell. Jurij Dolgorukij kétszer kényszerítette menekülésre Rosztizslav fejedelmet, mégsem sikerült a Rjazany közvetlen irányítását megszereznie. Mivel Rosztizslavnak csak Jurij egyetlen hadjáratában kellett segítséget nyújtania, 1157-ig a déli szomszéd Szuzdaltól való komolyabb függéséről aligha beszélhetünk. Andrej fejedelemségének időszakában a szuzdali-rjazanyi viszony kiegyensúlyozott volt. Bogoljubszkij nagyszabású célokat tűzött ki maga elé, s ezek elérése érdekében erőszakos politikát folytatott. Mivel Rjazanyban nem dúlt belviszály, hadjárataihoz pedig megkapta a kért segítséget, a kapcsolatok nem voltak problematikusak. A változás 1174-ben kezdődött, amikor is Gleb rjazanyi fejedelem a Rosztizslavicsokat támogatta nagybátyjukkal, Mihalkóval szemben. Ez teljesen érthető volt, hiszen tapasztalatlan sógorainak megosztott fejedelemsége a rjazanyi fejedelem számára a függés lazítását vagy akár megszüntetését jelenthette volna. A Rosztizslavicsok azonban sem Rosztovban, sem Vlagyimirban nem tudták megőrizni hatalmukat. Az új vlagyimiri fejedelem, a beteg Mihalko, támadást akart indítani Gleb ellen, de azt Mihalko halála után maga Gleb indította meg 1176 őszén. Az akkor még jelentéktelennek számító Moszkva felgyújtása után a rjazanyi fejedelem 1176–1177 telén Bogoljubovot és környékét pusztította. Vszevolod azonban őt és az újból próbálkozó Rosztizslavicsokat is végleg legyőzte és mindannyiukon bosszút állt. Életének utolsó évét Gleb vlagyimiri fogolyként töltötte, s fia, Roman is csak a függés elismerése után, 1179-ben térhetett vissza Rjazanyba. Az 1174-et követő viharos események nem jelentik Rjazany politikai súlyának növekedését. Gleb szerepe csak a szuzdali földön dúló belviszály miatt értékelődött fel, de a beavatkozásból a rjazanyi fejedelem a lehető legkevesebbet hozta ki. Bölcsebb, óvatosabb fellépéssel legalább a trónját megőrizhette volna.

A következő szűk három évtizedben a déli szomszéd függése egyrészt teljesen megegyezett azzal, amely Andrej fejedelemsége alatt volt megfigyelhető. Vlagyimir-Szuzdal katonai segítségét kért és kapott Rjazanytól. Az utóbbi még jobban is járt, mivel az óvatos Vszevolod általában nem indított olyan nagyszabású hadjáratokat, mint elődje. Az 1179 és 1207 közti időszak másik jellegzetessége a szuzdali fejedelemnek a rjazanyi belvillongásokba való bevonása volt. Akár a trónviszály kifejezést is lehetne használni. Az ismertetett események alapján úgy tűnik, hogy a Rjazanyi Fejedelemségben ekkor csak két voloszty, következésképpen két trón, a rjazanyi és a pronszki létezett. Gleb fejedelem öt fia és tíz unokája számára a két voloszty még akkor is kevésnek bizonyult, ha a hatalomból nem csak a rangidősöknek jutott. Az emberi természettel ellenkezett volna, ha ebben a helyzetben Gleb utódai nem estek volna egymásnak. A sértettek ahhoz a fejede-

lemhez fordultak, akivel szemben a rjazanyiak szeniorja is függő helyzetben volt. Vszevolod 1180-ban Rjazanyhoz vonult és megállapodást kötött Románnal. Még az 1185–1186-os konfliktus sem járt nagy pusztítással. 1185-ben Vlagyimir urát leginkább az háborította fel, hogy az általa küldött fegyveresek is fogságba estek. 1186-ban ugyan károkat okozott az Okától délre, feltehetően Kolomna közelében, de egyetlen nagyobb központot sem foglalt el.

A szuzdali-rjazanyi viszonyban csak 1207–1208-ban következett be gyökeres fordulat. Ez minden bizonnyal Csernyigovval volt kapcsolatos. A csernyigovi-rjazanyi szövetség veszélye, mint láttuk, a korábbi évtizedekben is fennállt, 1207-ben azonban úgy tűnt, hogy a Glebovicsok döntő többsége nem tartja tiszteletben a Gleb halála után vállalt függést. Vszevolod csak ekkor alkalmazott radikális eszközöket. Hat fejedelmet azonnal elfogatott, egy koalíciós hadsereggel elfoglalta Pronszkot, a települések egy részének élére saját helytartóit állította, Rjazany lakóit arra kényszerítette, hogy további fejedelmeket küldjenek vlagyimiri fogságba, a város irányítását pedig fiára, Jaroszlávra bízta. Az igazi szörnyűség azonban csak ezután következett. 1208-ban Vszevolod felgyújtatta a fejedelemség legfontosabb települését, s a lakosságot a püspökkel együtt Vlagyimir-Szuzdalba vitette.

Ha Nagyfészkü Vszevolod fejedelemségének (1176–1212) rjazanyi vonatkozású eseményeit összevetjük a szakirodalomban található nézetekkel, az az érzésünk támad, hogy a kutatók értékeléseit az 1207–1208. évi események a kelleténél nagyobb mértékben befolyásolták. A Kijevi Rusz történetének forrásai hemzsegnak a Rurik-dinasztia tagjainak egymás elleni torzszalkodásáról szóló híradásoktól. Az egyik fejedelem letaszította a trónról, majd elűzte a másikat. A fejedelmek erőszakos halála sem volt példa nélküli esemény. A támadó fél gyakorta vett blokád alá, rabolt ki vagy éppen gyújtott fel egy-egy települést. Vszevolod egyáltalán nem tartozik a békétlen fejedelmek közé. Nem egyszer olyan sértést is megtorlás nélkül hagyott, amely miatt fivére, Andrej minden bizonnyal hadjáratot indított volna. Ha tehette, inkább a tárgyalásos megoldásokat választotta. Hosszú ideig a függésben lévő rjazanyi fejedelmek civakodását is türelemmel viselte, tapintatosan kezelte. Egyszerre hat fejedelem bebörtönzése ugyan szokatlan jelenség volt, de még az után is maradtak Glebovicsok Rjazanyban, hogy néhányukat pótlólag szintén vlagyimiri fogságba kellett küldeni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a legdurvább lépést maguk a rjazanyiak provokálták ki: Jaroszlav druzsinájának likvidálása vezetett a főváros felgyújtásához. Egy település felperzseléséhez képest jóval ritkább volt a lakosság elhurcolása. Vszevolod viszont nem először folyamodott ehhez a megtorló lépéshez. 1181-ben, miután a vetélytárs, Jaropolk Rosztyiszlavics irányítása alatt álló novgorodi Novij Torgot bevette, a települést ugyancsak fel-

gyűjtatta, lakóit pedig Vlagyimirba vitette. Ám akkor viszonylag gyorsan megengedte, hogy az elhurcoltak visszatérjenek.¹⁰⁹

Kérdés, hogy a két település szenvedett-e jóvátehetetlen károkat. A forrásokból ítélve Novij Torg 1181 után is létezett és fontos szerepet játszott a novgorodiszuzdali kapcsolatokban. Úgy tűnik, 1208-ban Rjazany városa sem hamvadt el véglegesen. A hazaengedett lakosság vagy felújította a házakat, vagy új épületeket emelt. Mivel a fő építőanyag a fa volt, ez nem okozott megoldhatatlan problémát. A települést nem a vlagyimiriak pusztították el véglegesen 1208-ban, hanem a mongol hódítók 1237-ben.¹¹⁰ A mongol támadás első hulláma után a város nem épült újjá, ezért az oroszok Régi Rjazannak vagy Ó-Rjazannak (Старая Рязань) nevezték el, a régészeti kutatások számára pedig a szó szoros értelemben kincsesbányának bizonyult. Az archeológia tanúsága szerint a mongol invázió előtti Rjazany két fő alkotóelemből állt: egy erődből és egy, a 12. század folyamán fából készült falakkal és tornyokkal körülvett részből. Mivel az utóbbi nem volt teljesen lakott, veszély esetén valószínűleg a környékbeliak is idemenekültek. A Szerebrjanka folyónál volt egy ún. Vízi kapuja, amelynek rácsán átfolyt a nélkülözhetetlen víz. Három kőtemplommal rendelkezett. Bojárok és közrendű városiak lakóépületeinek alapjait is feltárták.¹¹¹

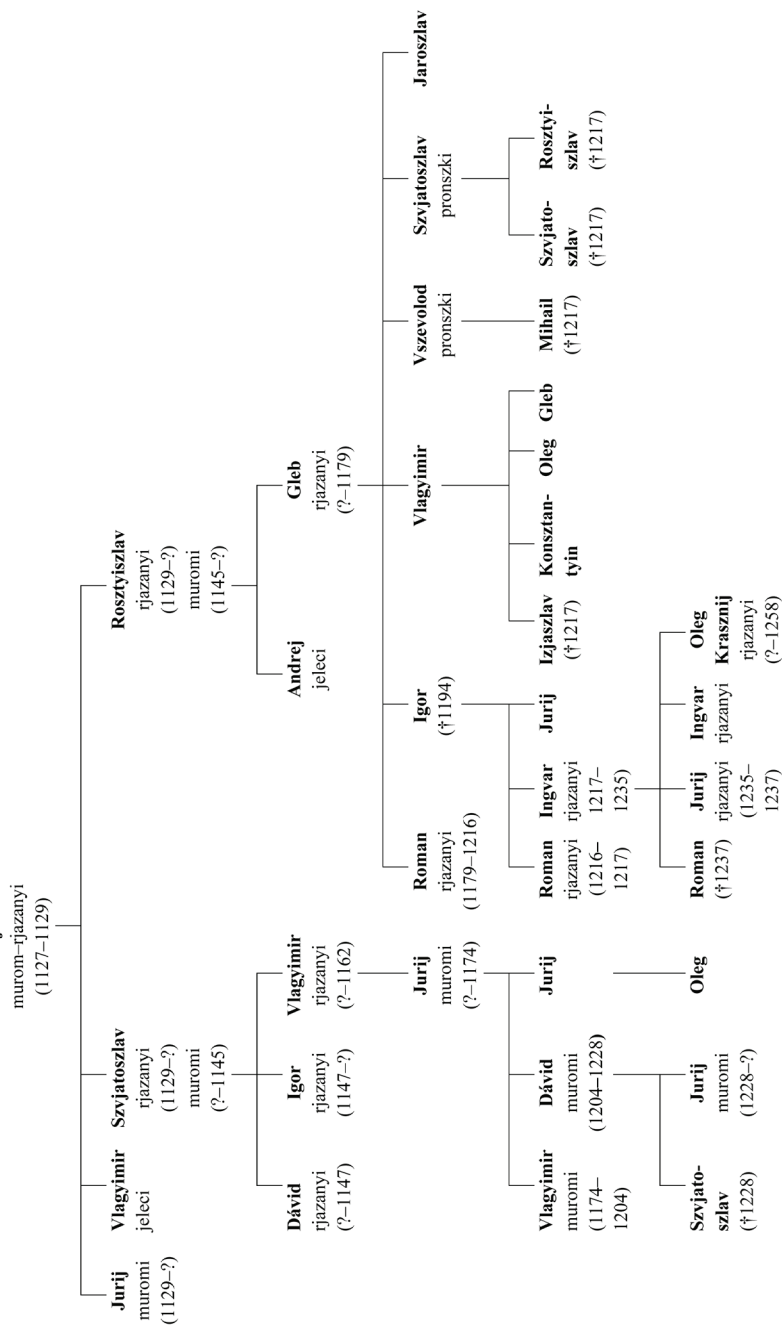
A fejedelmek bebörtönzését és Rjazany felgyújtását azért sem érdemes túlértékelni, és Vszevolodnak a korban szokatlanul nagy hatalmat tulajdonítani, mert a rjazanyi-pronszki ellenállás folytatódott. Mint láttuk, Gleb két unokája még 1209-ben is képes volt arra, hogy ellentámadást indítson és Moszkva környékét dúlja. A következő évben a fejedelmek feleségeit már szabadon engedték, 1212-ben pedig (Roman Glebovics kivételével) a renitens fejedelmek, Arszenij püspök és Rjazany városának lakosai szintén hazatérhettek. Tehát a vlagyimiri befolyást erőszakos eszközökkel is csak ideiglenesen lehetett növelni. A Szuzdalhoz lojális Muromnak viszont egyetlen alkalommal sem kellett az erősebb szomszéd beavatkozását elszenvednie.

¹⁰⁹ PSZRL. T. I. 388. NPL. 36-37. MLSZV. 125.

¹¹⁰ PSZRL. T. I. 460.

¹¹¹ Rjazany bemutatásához: *Petruhin, V. Ja.*: *Drevnyaja Rusz*, IX v.–1263 g. M., 2005. 145.

Jaroslav Szvjatoszlavics

Masát Ádám

A BERLINI FAL MEGÉPÍTÉSÉRE VONATKOZÓ DÖNTÉS TÖRTÉNETI HÁTTÉRÉRŐL

A szemléleti keretek

Az alábbi tanulmány célja, hogy megpróbálja a berlini fal megépítésére vonatkozó döntés meghozatalát nyomon követni. Ez csupán látszólag könnyű feladat, valójában a mai napig számos részletkérdésben nincs egyetértés a történészek között. Minél jobban elmerül a részletekben a témával foglalkozó kutató, annál több kérdés vetődik fel. Ennek számos oka van. Az első és egyben legfontosabb, hogy több, tisztázásra váró kérdésnél nem rendelkezünk írásos forrásokkal.¹ A második ok, hogy a döntés meghozatalában részt vevő, illetve a kivitelezésben leginkább érintett személyek évtizedekkel ezelőtt – a legtöbben még a berlini fal leomlása előtt – meghaltak, ezért régóta nincs lehetőség arra, hogy a történészek *oral history* keretében kiderítsék a történések pontos menetét. Végül egy harmadik ok: a levéltárakban és forráskiadványokban fellelhető dokumentumokból, továbbá a visszaemlékezésekből gyakran egymásnak ellentmondó következtetéseket lehet levonni.

Ennek az írásnak nem célja – ám a terjedelmi korlátok sem tennék lehetővé –, hogy a berlini fal megépítéséhez vezető utat és az okokat – különös tekintettel a menekültkérdésre – részletesen bemutassa. Erre azonban nincs is szükség, hiszen a rendkívül gazdag német nyelvű szakirodalom mellett magyar nyelven is születtek már tanulmányok a témában.² A berlini határzárást megelőző előkészületek-

---

¹ Levéltári kutatást csak Németországban végeztünk, Oroszországban nem. Fenti megállapításunkat a jelen írásunkban hivatkozott német nyelvű szakirodalomra alapozzuk.

² Tollas Gábor: A második berlini válság (1958–1961). In: *Berlin, a megosztott város*. Szerk.: Németh István – Tollas Gábor. Budapest, ELTE Eötvös, 2008. 167–175. p. (A továbbiakban:

ről, valamint a döntést követő technikai kivitelezésről a közeljövőben tervezem megjelentetni kutatási eredményeimet, ezért most ezzel sem foglalkozom jelen írás keretei között. Vizsgálatom részét képezi viszont a döntést közvetlenül befolyásoló előzményeknek a bemutatása. Röviden taglalom azokat a vitás pontokat is, amelyekben nincs egyetértés a téma kutatói között.

A döntés előzményei a Hruscsov-ultimátumtól Kennedy Berlin-politikájának deklarációjáig

Általánosságban kijelenthető, hogy a berlini fal megépítésére két fő okból volt szükség. Az egyik ok a Szovjetunió Berlin-politikájából következett, a másik az NDK belső szükségszerűségéből. A Hruscsov-ultimátummal³ (1958. november 27.) a szovjet vezetés azt akarta elérni, hogy Nyugat-Berlint demilitarizált, szabad várossá nyilvánítsák. Ez a törekvés több mint két esztendő után sem vezetett eredményre, és Hruscsov minél kevesebb presztízsveszteséggel szeretett volna kikerülni a számára kényelmetlen külpolitikai helyzetből. Az NDK-ban eközben egyre mélyebb lett a válság. Ennek az egyik legnyilvánvalóbb jele és következménye volt a keletnémet menekültek számának drasztikus növekedése. Döntő többségük Nyugat-Berlinbe vagy Nyugat-Berlinen keresztül az NSZK-ba szökött. A menekültek számának folyamatos növekedése rendkívül hátrányosan hatott az NDK gazdaságának teljesítőképességére, a szakképzett munkaerő növekvő hiánya tovább mélyítette a válságot a keletnémet államban.⁴

A Kreml vezetője a fent említett jegyzékben vetette fel elsőként, hogy a Szovjetunió és az NDK írjon alá egy békeszerződést. Mint már említettük: Hruscsov az ultimátumában azt javasolta, hogy Nyugat-Berlin demilitarizált, szabad várossá váljon. Hat hónap haladékot biztosított volna a berlini hatóságoknak és a két német államnak a szükséges tárgyalások lefolytatására. Ha a fél éves határidő lejártával nem születne megegyezés – fogalmazott Hruscsov a jegyzékben –, akkor a Szovjetunió különbékét köt az NDK-val, teljes mértékben átengedi a szuverenitással kapcsolatos jogok gyakorlását, és megszakítja kapcsolatait a Németországban tartózkodó szövetséges hatalmak képviselőivel.⁵ Ez a gyakorlatban azt

Németh – Tollas, 2008.) és Masát Ádám: A berlini fal megépítése (1961). In: Németh – Tollas, 2008. 215–231. p.

³ A dokumentumot lásd Németh – Tollas, 2008. 178–191. p.

⁴ Lemke, Michael: *Die Berlinkrise 1958 bis 1963. Interessen und Handlungsspielräume der SED im Ost-West-Konflikt*. Berlin, Akademie, 1995. 46–50. p. és 145. skk. (A továbbiakban: Lemke, 1995.)

⁵ A jegyzék természetesen diplomáciai nyelven íródott, szerzője nem fogalmazott ennyire markánsan, de tartalmi szempontból ezt az üzenetet közvetítette.

jelentette volna, hogy a Nyugat-Berlint és az NSZK-t összekötő szárazföldi, vízi és légi közlekedési útvonalak ellenőrzését a keletnémet hatóságok vették volna át. Az ultimátum sokakban a berlini blokád aggasztó képét elevenítette fel.

A nyugati hatalmak 1958. december 31-én visszautasították az ultimátumot, de hajlandóak voltak a vitás kérdések megvitatására. A Szovjetunió válaszul megküldte békeszerződés tervezetét, amely a második világháború után kialakult határok végleges rögzítését célozta.⁶ Erdemi előrelépés a genfi külügyminiszeri konferencián sem történt. A nyugati hatalmak részletes javaslatot terjesztettek elő a Berlin-kérdés megoldására (1959. május 26.).⁷ A szovjetek is előálltak saját koncepciójukkal (1959. június 9.),⁸ de a tárgyaló felek végül nem jutottak közös nevezőre. Hruscsov néhány hónappal később újra a különbéke megkötésével kezdte el fenyegetni a nyugati hatalmakat.⁹

Amikor a szovjet pártvezető 1960 novemberében felajánlotta keletnémet kollégájának, hogy a két ország írjon alá egy békeszerződést, Walter Ulbricht, a Német Szocialista Egységpárt első titkára határozott nemmel válaszolt.¹⁰ Ennek vélhetően két oka volt: 1. Ulbricht katonai szempontból még gyengének érezte az NDK-t. 2. A keletnémet vezető a nyugat-berlini határok lezárását látta egyedül járható útnak, és pontosan tudta, hogy a határzáráshoz szovjet katonai támogatásra lesz szüksége. Hruscsov ekkor még nem engedélyezte a határzárást, ez azonban nem akadályozta meg Ulbrichtot abban, hogy megkezdje az előkészületeket. 1961 januárjában utasította Heinz Hoffmann védelmi minisztert, hogy meghatározott katonai kérdésekben egyeztessen a Németországban állomásozó szovjet fegyveres erők vezérezzredesével, Iván Ignátyevics Jakubovszkijjal. A február 10-én létrejött találkozón részt vett Andrej Antonovics Grecsko, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka is, aki a szovjet és keletnémet együttműködés mellett állt ki. Javasolta egy egységes terv kidolgozását, és hogy a beavatott személyek száma ne haladja meg a 3-4 főt.¹¹ Ulbricht 1961 tavaszán Erwin Kramer közlekedési minisztert azzal bízta meg, hogy dolgozzon ki egy tervet a két városrészt közvetlenül összekötő valamennyi közlekedési útvonal elvágására.¹²

Walter Ulbricht 1961 márciusában, a Varsói Szerződés országainak találko-

⁶ A dokumentumot lásd *A német kérdés. 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény.* Szerk.: Németh István. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 134–136. p. (A továbbiakban: Németh, 1993.)

⁷ A dokumentumot lásd Németh, 1993. 139–141. p.

⁸ A dokumentumot lásd Németh, 1993. 141–143. p.

⁹ Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990).* Budapest, Aula, 2002. 509. p. (A továbbiakban: Németh, 2002.)

¹⁰ Uhl, Matthias: *Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962.* München, R. Oldenbourg, 2008. 115–116. p. (*Veröffentlichungen zur SBZ-/DDR-Forschung im Institut für Zeitgeschichte Band 73*) (A továbbiakban: Uhl, 2008.)

¹¹ Uhl, 2008. 116. p.

¹² Uhl, 2008. 122. p.

zóján, mindenképpen megoldást akart elérni Berlin ügyében, amelyet „nagy lyuknak” nevezett.¹³ A menekültkérdésről szóló beszámolójának az volt a végkövetkeztetése, hogy radikális lépések hiányában az NDK nem fogja tudni teljesíteni gazdasági kötelezettségeit a KGST-országok felé.¹⁴ Jan Šejna csehszlovák védelmi miniszterhelyettes visszaemlékezése szerint Ulbricht a határellenőrzések szigorítása mellett egy mintegy 45 kilométer hosszú szögesdrótakadály felépítését javasolta a szektorhatárok mentén.¹⁵ A kelet-európai pártvezetők közül a leghatározottabban Kádár János és Gheorghe Gheorghiu-Dej román kommunista politikus tiltakozott a szögesdrótakadály felhúzása ellen.¹⁶ Megbotránkozásukat indokolhatta, hogy Magyarország és Románia érdekelt volt a nyugati országokhoz fűződő jó (gazdasági) kapcsolat fenntartásában, és bizonyára sejtették, hogy egy ilyen drasztikus lépés rendkívül ellenséges hangulatot idézne elő nyugaton.

Hruscsovot meggyőzték az ellenérvek és továbbra sem támogatta Ulbricht elképzelését – legalábbis „nyilvánosan” biztosan nem.¹⁷ Ezzel szemben Matthias Uhl történész azt állítja, hogy a keletnémet pártvezetőnek – négyszemközti egyeztetésen – valószínűleg ekkor sikerült meggyőznie a szovjet pártfőtitkárt, hogy a berlini határzárás elkerülhetetlen lesz.¹⁸ Akárhogy is történt, a békeszerződés megkötését november első felére tűzték ki. Jakubovszkij május 2-án Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a szovjet Védelmi Tanács ülésén. Készülve egy újabb berlini konfliktusra, Jakubovszkij az NDK-ban állomásozó szovjet csapatok számának jelentős növelését kérte, továbbá jobb felfegyverzést és modern kommunikációs eszközökkel való ellátást.

1961. május 26-án Hruscsov találkozott a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Központi Bizottságának elnökségével. Vélhetően ekkor született döntés arról, hogy az 1958 őszen a Berlin-ultimátummal megkezdett folyamatot egy békeszerződéssel zárják le. Nincs tudomásunk arról, hogy a határzárás vagy a fal megépítése ekkor napirenden lett volna. A szovjet pártvezető nem félt a nyugati hatalmak különbéke miatti beavatkozásától, mert tudta, hogy egy háború kitörését senki sem kockáztatná, de tisztában volt azzal is, hogy leginkább az amerikaiak nem fogják szó nélkül hagyni a légi közlekedési útvonalak lezárását.

¹³ Uhl, 2008. 116. p.

¹⁴ Rühle, Jürgen – Holzweißig, Gunter: *13. August 1961. Die Mauer von Berlin*. Köln, Verlag Wissenschaft und Politik, 1988³. 17. p. (Edition Deutschland Archiv) (A továbbiakban: Rühle – Holzweißig, 1988.)

¹⁵ Jan Šejna a legmagasabb rangúnak tartott kelet-európai katonai vezető, aki nyugatra disszidált. 1968 februárjában, a „prágai tavasz” kezdetén hagyta el Csehszlovákiát.

¹⁶ Lemke, 1995. 157–158. p.

¹⁷ Lemke, 1995. 158. p.

¹⁸ Uhl, 2008. 116–117. p.

Hruscsov úgy vélte, hogy az 1958-as ultimátumának azért sem lett eredménye, mert nem mutatott fel katonai erőt. 1961-ben egyértelműen katonai erővel akart érvényt szerezni akarátának.¹⁹

A sikertelen Disznó-öbölbeli akció (1961. április 17.) után, 1961 júniusában feszült légkörben került sor az alig pár hónapja beiktatott Kennedy és Hruscsov bécsi csúcstalálkozójára. Miután ez volt a két szuperhatalom vezetőjének az első találkozása, mindketten törekedtek a másik kiismerésére és vele szemben erő felmutatására. Utóbbi kétségkívül a néha agresszív hangnemet is megütő Hruscsovnak ment jobban, ekkor még megmutatkozott Kennedy tapasztalatlansága. A két vezető közvetlen munkatársai eltérően látták és ítélték meg később a találkozást, de abban a mai napig egyetértés van a történészek között, hogy gyakorlati eredmények nélkül zárultak a schönbrunni kastélyban tartott megbeszélések.²⁰ Ez nemcsak azért jelenthető ki, mert a találkozó után megépült a berlini fal, majd egy év múlva a hidegháború egyik legkomolyabb konfrontációjára került sor a kubai válság idején. Kennedy, aki Gagarin űrutazása és a kubai kudarc miatt eleve presztízavesztéssel érkezett a találkozóra, nem a legjobb formáját hozta tárgyalófélként, és vélhetően a külpolitikában való járatlansága is megmutatkozott.²¹ Ugyanakkor Hruscsov sem lehetett elégedett, mert nem ért el semmit Kennedynél például Berlinnel kapcsolatban, sőt, kifejezetten feszélyezte az elnök visszafogott viselkedése. A két államférfi hosszan vitatkozott az NDK-val kötendő szovjet különbéke következményeiről és az amerikaiak Nyugat-Berlinbe való szabad bejutásáról. Egyikük sem engedett, végül az amerikai elnök csalódottan úgy fogalmazta meg a mozgásterét: vagy enged a szovjet nyomásnak, vagy a konfrontációt választja.²²

Kennedy vélt vagy valós határozatlansága megerősítette Hruscsovot abban, hogy az USA-val szemben erőpolitikát kell alkalmazni, mert a fiatal és tapasztalatlan elnök valószínűleg kitér majd a konfliktusok elől, és enged a szovjet preszsióknak.²³ A moszkvai nyugatnémet követ így írt erről:

¹⁹ Uhl, 2008. 119. p.

²⁰ A Fehér Ház 1961. május 19-én tájékoztatta a nyilvánosságot a közelgő bécsi csúcstalálkozóról. A kiadott sajtónyilatkozat arról szólt, hogy a találkozóknak nem célja tárgyalások folytatása vagy valamilyen megállapodás aláírása. A kommuniké a személyes megismerkedés és az eszmecsere fontosságára helyezte a hangsúlyt. Ettől függetlenül teljesen nyilvánvaló, hogy Kennedy és Hruscsov is taktikai szempontból felkészülten, érvekkel felvértezve, a másik meggyőzésének határozott szándékával érkezett Bécsbe. Vö. Steininger, Rolf: *Der Mauerbau. Die Westmächte und Adenauer in der Berlinkrise 1958–1963*. München, Olzog, 2001. 192–193. p. (A továbbiakban: Steininger, 2001.)

²¹ Kennedy az első találkozó után maga mondta Hruscsovról: „Úgy kezelt engem, mint egy kisfiút.” Steininger, 2001. 194. p.

²² Steininger, 2001. 194–197. p.

²³ Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ. 1945–1989. Tankönyv és atlasz*. Budapest, Dialóg Campus, 2005. 205–206. p. (A továbbiakban: Fischer, 2005.) és Németh – Tollas, 2008. 175. p.

„Hruscsov... Bécsből való visszatérése után mondta nekem: Kennedyt határozatlannak, ezen kívül rosszul tájékozottnak és általában kevésbé imponálónak találta. Ez alkalommal is megmutatkozott, hogy Hruscsovnak csakúgy, mint a legtöbb orosz politikusnak nem feküdt az angolszász mentalitás. Kennedy tartózkodottsága, visszafogottsága neki, a temperamentumos, dinamikus és eltökélt tettek embere számára gyengeségnek, a bátorság, keménység és eltökéltség hiányának tűnt. Egy szóval: Kennedy Hruscsov számára csupán egy sápadt értelmiségi volt.”²⁴

Lehet, hogy a bécsi csúcstalálkozón Kennedy sápadt értelmiségi benyomását kellette, de azt követően Berlin kérdésében már államférfiként cselekedett és nyilatkozott. Június 28-i nyilatkozatában így fogalmazta meg a berlini válság lényegét.

„...A berlini válságot a szovjetek mesterségesen idézték elő. A szovjetek a várost 1948-ban jogellenesen blokád alá helyezték, és ezt a blokádöt 1949 tavaszán megszüntették. Ettől az időponttól kezdve 1958 novemberéig – azaz majdnem egy évtizedig – a helyzet Berlinben viszonylag békés volt. (...)

1958 novemberében a Szovjetunió új kampányba fogott, hogy a szövetséges hatalmakat Berlin elhagyására kényszerítse... Most ezt a kampányt újból felmelegítették. Felszólítanak bennünket, hogy – mint ők nevezik – »békeszerződést« kössünk azzal a rezsimmel, amelyet Kelet-Németországban teremtettek. Ha erre nem vagyunk hajlandók, akkor – ahogyan állítják – maguk írnak alá ilyen »szerződést«. A nyilvánvaló cél itt nem az, hogy béke legyen, hanem hogy Németország megosztottságát örökössé tegyék. A szovjetek kijelentik továbbá, hogy egyoldalú eljárásuk, azaz a »békeszerződés« aláírása Kelet-Németországgal véget vet a szövetségesek azon jogának, hogy Berlinben tartózkodhassanak, és szabad bejutásuk legyen a városba. Teljesen világos, hogy ilyen egyoldalú eljárás nem érintheti a jogokat, mert azok a náci Németország kapitulációjából származnak. Ez az eljárás szovjet részről egész egyszerűen azoknak a többoldalú kötelezettségeknek egyoldalú felmondása, amelyek érdekében fejtik ki jogaikat a második világháborúban részt vett fontosabb szövetséges hatalmak, és amelyeket a szovjetek ünnepélyesen aláírtak, és ismételten megerősítettek. Ha a szovjetek így visszalépnek saját kötelezettségeiktől, akkor egész egyértelműen a másik három szövetséges dolga dönteni a tekintetben, hogyan gyakorolják jogaikat és felelnek meg kötelezettségeiknek. A szovjetek azonban kijelentik, hogyha mi ezt tesszük, akkor meg kell hajolnunk a keletnémet rezsim tervei előtt, és hogy ezeket a terveket erőszakkal támogatni fogják. E rendszer vezetőjének legutóbbi kijelentései egészen világossá

²⁴ Fischer, 2005. 206. p.

tették, hogy »a szabad városban«, mint ez szemünk előtt lebeg, a nyugat-berliniek jogait lassanként, de könyörtelenül megszüntetik. Más szavakkal, ez a város nem lenne szabad. Bizonyára senki nem érti félre e fenyegetés komolyságát. (...) Itt Nyugat-Berlin lakosságának békéje és biztonsága forog kockán. (...) ... a szovjetek súlyos hibát követnének el, ha feltételeznék, hogy a szövetségesek egységét és elszántságát fenyegetéssel vagy új agresszív cselekedetekkel alá lehet aknázni. Németországban és Berlinben béke van. Ha megzavarják, akkor ezért közvetlenül a Szovjetunió a felelős.”²⁵

A világos helyzetértékelésnél is fontosabb volt azonban az amerikai Berlin-politika három alapelvben való rögzítése. Kennedy 1961 júliusának végén rádió- és tévényilatkozatában fogalmazta meg, hogy 1. a nyugati hatalmaknak joguk van a berlini jelenlétre, 2. a nyugati hatalmaknak joguk van az összeköttetési útvonalak használatára, hogy bejussanak Berlinbe, 3. a nyugati hatalmak kötelessége a nyugat-berlini lakosok jogainak és biztonságának védelme.²⁶ Hruscsov valószínűleg ekkor látta be, hogy a különbékével való fenyegetéssel nem fogja elérni a célját, és a nyugati hatalmak továbbra is jelen lesznek Nyugat-Berlinben. Matthias Uhl szerint azonban az amerikai elnök beszéde nem volt hatással a döntéshozatalra, mert a határzárás ekkor már eldöntött tény volt. A történész azt állítja, hogy 1961 júliusában Moszkvában támogatást kaptak az Ulbricht által régóta szorgalmazott intézkedések, és Kennedy beszéde legfeljebb ahhoz járulhatott hozzá, hogy a határzárás eredetileg tervezett időpontját korábbra hozzák.²⁷

Hruscsov és Ulbricht eltérő nézőpontja és szerepe

Nyugat-Berlin hermetikus körülzárására már az 1950-es évek elejétől fogva léteztek tervek. Ezekről a nyugati hírszerző szolgálatok is tudtak, az 1961. augusztus 13-i határzárásig mégsem tulajdonítottak nagy jelentőséget az információnak.²⁸ *Falról* senki sem beszélt a nyilvánosság előtt, ezt egyszerűen nem tartották reális és technikailag kivitelezhető alternatívának.²⁹ A nyugati országok

²⁵ A dokumentumot lásd Németh – Tollas, 2008. 210–211. p.

²⁶ Németh, 2002. 468. p.

²⁷ Uhl, 2008. 130. p.

²⁸ Staritz, Dietrich: *Geschichte der DDR. 1949–1990*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1996. 195. p.

²⁹ „Emlékszem, kisebb-nagyobb viták során elhangzott, hogy a dolog fizikailag lehetetlen. Csak nem fogják Kelet-Berlint maguk elszigetelni? Senki se gondolt a falra. Azzal érveltek, hogy ott van a földalatti, különböző vonatok, úgyhogy technikailag kivitelezhetetlen a dolog.” Henry Kissinger visszaemlékezése a *Die Mauer – Eine deutsche Geschichte* című dokumentumfilmből (Studio Hamburg, 1999).

vezetői számára legfeljebb a határellenőrzések szigorítása, szögesdrótakadályok és őrtornyok kiépítése volt elképzelhető.

Walter Ulbricht 1961. június 15-én egy nemzetközi sajtótájékoztatón használta először a „fal” szót, amikor így felelt egy újságírói kérdésre: „*Senkinek sem áll szándékában, hogy egy falat emeljen.*”³⁰ A *Frankfurter Rundschau* tudósítója, Annemarie Doherr által feltett kérdés az NDK berlini államhatárára vonatkozott, a „fal” szó nem szerepelt a kérdésben. Az első titkár válaszában viszont végig „falról” beszélt, és nem átvitt értelemben. Hosszú évtizedeken át két értelmezés dominált a sajtótájékoztató elhangzottakkal kapcsolatban: 1. Ulbricht véletlenül elszólt és ezáltal elárulta, hogy mire készülnek, vagy 2. Ulbricht hazudott, mert nem akarta bevallani, hogy valójában mire készülnek. A közelmúltban feltárt orosz levéltári források alapján egyre valószínűbb, hogy a két korábbi magyarázat nem teljesen adekvát. Az első titkár vélhetően szándékosan fogalmazott így, hiszen nem a feltett kérdésre válaszolt – ez önmagában ellentmond az első értelmezésnek. A második értelmezés azt feltételezi, hogy 1961. június 15-én, alig másfél héttel a bécsi csúcstalálkozó után, visszavonhatatlan döntés született a berlini fal megépítéséről. Ez nagy valószínűséggel nem igaz, noha tény, hogy a határzárás előkészítése már korábban megkezdődött.

Hannes Adomeit német politológus szerint két tudatos célja lehetett a pártvezetőnek: 1. a keletnémet társadalom megnyugtató és a menekültáradat visszaszorítása, vagy éppen ellenkezőleg, 2. a lakosság elbizonytalanítása, ami a menekülthullám erősödéséhez vezet, és lehetővé teszi Ulbricht számára, hogy még erősebb nyomást gyakoroljon Hruscsovra és a baráti szocialista országokra.³¹ Frederick Taylor angol történész ezt az utóbbi magyarázatot érzi hihetőbbnek, és álláspontját tényekkel igyekszik alátámasztani.³² Tekintve, hogy a keletnémet politikusnak a félelemkeltés és a megnyugtató egyaránt érdekében állhatott, nem zárható ki az sem, hogy válaszában célja az általános elbizonytalanítás volt. Az üzenete éppúgy szólhatott a nyugat-berlinieknek, mint Hruscsovnek vagy a keletnémet társadalomnak.

Ulbricht megtehetette volna, hogy szigorúan a tudósító hölgy kérdésére válaszol, de valamiért nem ezt tette, és a falról kezdett el beszélni. Az NDK egyik vezető beosztású funkcionáriusa, az 1957-ben Nyugat-Berlinbe szökött Fritz Schenk így értelmezte utólag az első titkár kijelentését:

³⁰ A sajtókonferencia anyagát lásd Rühle – Holzweißig, 1988. 71–75. p. – Az ominózus mondat más fordításban: „*Senkinek sincs olyan szándéka, hogy falat építsen.*” („*Niemand hat die Absicht, eine Mauer zu errichten.*”)

³¹ Uhl, 2008. 120. p.

³² Taylor, Frederick: *The Berlin Wall. 13 August 1961–9 November 1989*. London, Bloomsbury, 2006. 137–138. p. (A továbbiakban: Taylor, 2006.)

„Ez rendkívül hatásos lélektani trükknek bizonyult. Ezek után senki nem hitte Nyugat-Németországban, hogy bármi is megtörténhet. Akkoriban sok emberrel beszéltem, és ők mind azt mondták: a határok lezárása egy falat, egy kerítést jelentene, és tíz évvel Auschwitz, Buchenwald és a többi borzalom után, lehetetlen egy várost koncentrációs táborrá változtatni. Ezt nem engedheti meg magának Ulbricht. És mivel nyilvánosan is brutális őszinteséggel nyilatkozott, elaltatta, majd teljesen meglepte a Nyugatot.”³³

Függetlenül attól, melyik értelmezés helyes, a keletnémet politikus furcsa válasza mindenféleképpen bizonyítja, hogy a határzárás technikai kivitelezéséről korábban már gondolkodott, és az alternatívák között szerepelt egy fal megépítése. A rendelkezésre álló írásos források ismeretében is nehéz egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy az NDK tényleges vezetőjének mekkora mozgásteret volt Berlin ügyében. Egészen biztos, hogy Hruscsov és Ulbricht nem ugyanabból a nézőpontból szemlélte a berlini kérdést. Hruscsov számára Berlin alapvetően egy nemzetközi probléma volt. A hidegháború kétpólusú világában mindig szem előtt kellett tartania, hogy a politikai döntésével milyen konfliktust vállal az amerikaiakkal. Ulbricht – pozíciójából fakadóan – viszont az NDK érdekeit tartotta elsődlegesen szem előtt. A határzárással ő egy belpolitikai problémára keresett megoldást.

A rendszerváltozás utáni határőr perек idején két egykori szovjet diplomatát kérdeztek meg arról, hogy szerintük ki volt az 1961. augusztus 13-i határzárás fő kezdeményezője. Valentin Mihajlovics Falin, aki 1961-ben Hruscsov tanácsadói köréhez tartozott és a Németországgal kapcsolatos kérdésekért volt felelős, a szovjet első titkárt nevezte meg. A volt bonni szovjet nagykövet, Julij Kvicinszkij viszont a keletnémet pártvezetőben látta a fő kezdeményezőt.³⁴ Hruscsov az emlékirataiban magának vindikálja a fal megépítésének ötletét, de ez nem feltétlenül igaz, vagy ha igaz, akkor sem jelenti, hogy az értelmi szerző egyben a fő iniciátora volt az eseményeknek.³⁵

Frederick Taylor nem becsüli le Hruscsovot, ám többször kiemeli Ulbricht jelentős szerepét a második berlini válságban, aki szinte kiharcolta, hogy ra-

³³ Fritz Schenk visszaemlékezése a *Die Mauer – Eine deutsche Geschichte* című dokumentumfilmből (Studio Hamburg, 1999).

³⁴ Bonwetsch, Bernd – Filitow, Alexei: Chruschtschow und der Mauerbau. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 48. (2000) Heft 1. 155. p. (A továbbiakban: Bonwetsch – Filitow, 2000.)

³⁵ Rolf Steininger könyvében vizsgálja, hogy Ulbricht vagy Hruscsov javasolta-e a fal megépítését. A visszaemlékezések és egyéb dokumentumok alapján mindkét verziót elemzi. Steininger, 2001. 235–241. p.

dikális megoldás szülessen a berlini kérdésben.³⁶ Egy szovjet diplomata, Oleg Trojanovszkij leírja az emlékirataiban, hogy a keletnémet vezetők a berlini válság idején nem Moszkva „sakkfigurájaként” cselekedtek, hanem aktív résztvevői voltak az eseményeknek.³⁷ Bernd Bonwetsch és Alexei Filitow szerint kétségkívül erős volt a keletnémet nyomásgyakorlás, de a fenti megközelítés talán túlbecsüli Ulbricht befolyását és a szovjet politikára gyakorolt hatását.³⁸ Michael Lemke arról ír, hogy az NDK – különösen 1960 közepétől akuttá váló – gazdasági problémái jelentősen csökkentették a keletnémet politikai vezetés mozgásterét. Az ország kiszolgáltatottabbá vált, és erősebb lett a Szovjetuniótól való gazdasági függés. A döntési kényszer akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az NDK belső gyengesége mélypontra jutott. Lemke szerint ez kihatott a keletnémet vezetés Moszkvával szembeni érdekérvényesítő képességére is, és lehetővé tette, hogy a szovjetek Ulbrichték igényeit, kéréseit ignorálják vagy elutasítsák.³⁹

Véleményem szerint az NDK és a Szovjetunió kölcsönösen egymásra volt utalva. Egy kivérzés előtt álló szatellit országnak egy szuperhatalomtól való függése teljesen érthető. A Kremlnek viszont a Németország politikája megvalósításához volt szüksége az NDK-ra. 1958 májusában Hruscsov megerősítette egy Ulbrichtnek írt levélben, hogy az NDK léte azért is fontos számára, hogy bizonyítsa a szocializmus fölényét Németországban, és hogy az NDK-t vonzóvá tegyék a nyugatnémet munkások számára is.⁴⁰ Sőt, később megfogalmazta: Berlin problémáját és a békeszerződés kérdését fel tudja használni világpolitikai szinten is, mert az említett ügyek az Amerikai Egyesült Államok Achilles-sarkát képezik, és az ellenfél ezek révén tárgyalóasztalhoz kényszeríthető.⁴¹ Az egymásra utaltság eltérő jellege a különböző érdekeket is mutatja. Míg a berlini fal megépítése az NDK számára a gazdasági összeomlás elkerülése miatt volt szükséges, a Szovjetunió világpolitikai érdekeinek megfelelően kezelte az ügyet.

Nyilvánvaló, hogy a fal megépítését megelőző időszakban Hruscsov megpróbálta végig irányítani az eseményeket, mert nem tudhatta, hogy Ulbricht nem dönt-e önkényesen a szektorhatárok lezárása mellett. Erre utal többek között Hruscsov 1960. október 24-i keltezésű levele, amelyben felszólította Ulbrichtot, hogy semmilyen intézkedést ne hozzon a nyugat-berlini határnál kialakult helyzetet érintően.⁴² A két pártvezető novemberben találkozott egymással Moszkvá-

³⁶ Lásd például Taylor, 2006. 135. skk.

³⁷ Bonwetsch – Filitow, 2000. 156. p.

³⁸ Bonwetsch – Filitow, 2000. 156. p.

³⁹ Lemke, 1995. 277. p.

⁴⁰ Lemke, 1995. 47. p.

⁴¹ Bonwetsch – Filitow, 2000. 157. p.

⁴² Uhl, 2008. 114. p.

ban, ahol Hruscsov ismét elvetette Nyugat-Berlin körülrészesítésének ötletét, mert meg akarta várni az időközben elnökké megválasztott, de még nem beiktatott Kennedyvel való találkozást.⁴³

Ulbricht egyre inkább sürgette a döntés megszületését, ebben a vonatkozásban ő volt a kezdeményező, Hruscsov pedig addig húzta az időt, amíg tehetette. A határ-ellenőrzések jelentős szigorítását a keletnémet pártvezető bármikor elrendelhetette volna. Nyugat-Berlin befalazása azonban annyira radikális lépés volt, hogy ehhez szükség volt nemcsak a Szovjetunió vezetőjének jóváhagyására, hanem a kelet-európai pártvezetők legalább hallgatóságos támogatására is.

Döntés a berlini fal megépítéséről

Hruscsov valószínűleg 1961. július 20-a után döntötte el, hogy megépíti a falat, ha nem talál más megoldást az NDK-ban uralkodó gazdasági válság és az országból kiáramló munkaerő problémájának kezelésére. A témát kutató Alexei Filitow úgy véli, hogy ez valamikor július 25-e után, Kennedy Berlin-politikájának korábban említett deklarációja után történhetett, mert az amerikai elnök által meghirdetett három elv nem vonatkozott a két városrész közötti közlekedésre.⁴⁴ Egyes történészek szerint az augusztusi, a Varsói Szerződés országainak első titkárai számára megrendezett moszkvai konferencián egy előre elkészített határozatot írtak alá a résztvevők, vagyis egy formális, utólagos jóváhagyás történt.⁴⁵ Ennek egyik bizonyítéka, hogy a konferencia által jóváhagyott határozatokat és egyéb dokumentumokat már augusztus 3-án délelőtt jóváhagyta az SZKP Központi Bizottságának elnöksége.⁴⁶

A dokumentumokból azonban arra is lehet következtetni, hogy az utolsó szót ebben a kérdésben csak a konferencián mondták ki, és Hruscsov valóban kivárt az utolsó pillanatig.⁴⁷ Nem zárható tehát ki, hogy a végső „igent” a szovjet pártvezető csak az augusztus 3-a és 5-e között megrendezett konferencián mondta ki. Kétségszű tény, hogy ekkor már hosszú hetek, hónapok óta folytak

⁴³ John Fitzgerald Kennedy 1960. november 8-án nyerte meg az elnökválasztást, és 1961. január 20-án iktatták be elnökknek.

⁴⁴ Bonwetsch – Filitow, 2000. 158. p.

⁴⁵ Uhl, 2008. 134. p. és Wagner, Armin: Stacheldrahtsicherheit. Die politische und militärische Planung und Durchführung des Mauerbaus 1961. In: Hertle, Hans-Hermann – Jarausch, Konrad H. – Kleßmann, Christoph (Hg.): *Mauerbau und Mauerfall. Ursachen – Verlauf – Auswirkungen*. Berlin, Ch. Links, 2002. 120. skk. (A továbbiakban: Wagner, 2002.) – Lásd még Bonwetsch – Filitow, 2000. 158. p.

⁴⁶ Uhl, 2008. 135. p. és Taylor, 2006. 148. p. – A jegyzőkönyv szerint augusztus 3-án 15 órától kezdődött meg a konferencia első ülése. Bonwetsch – Filitow, 2000. 171. p.

⁴⁷ Vö. Lemke, 1995. 165. skk. és Bonwetsch – Filitow, 2000. 159. p.

a határzárás előkészületei. Az előző álláspont hívei úgy vélik, hogy Hruscsov nem járult volna hozzá a júliusi előkészületekhez, ha a moszkvai konferenciának ebben a kérdésben érdemi döntése lett volna. Utóbbi álláspont képviselői szerint a szovjet pártvezető bármikor – akár a határzárást megelőző órákban is – megtehetette volna, hogy az előkészületeket leállítja, ezért azok korai megindítása önmagában nem bizonyít semmit. Továbbra is kérdés marad azonban, hogy a két pártvezető pontosan mikor állapodott meg a fal megépítéséről, és hogy a konferencia résztvevői tisztában voltak-e egyáltalán azzal, hogy a jóváhagyásuk nem egyszerűen a határzárásra, hanem egy fal megépítésére vonatkozik.

Ulbricht 1961. június végén vagy július elején meghívta Mihail Georgijevics Pervuhin berlini szovjet nagykövetet és Julij Kvicinszkij attasét a dölnsee-i házába. Nyomatékosan kérte őket, hogy támogassák a berlini határzárást, különben az NDK összeomlik és nem tudja garantálni a válságos helyzetet kontrollálását. A nagykövet július 4-én írt helyzetértékelő levelet Andrej Andrejevics Gromiko szovjet külügyminiszternek. A nagykövet nem tartotta politikailag bölcs lépésnek a határzárást, sőt, technikailag nehezen kivitelezhetőnek, de nem tudott helyette más alternatívát javasolni. Julij Kvicinszkij visszaemlékezése szerint Hruscsov jóváhagyása július 6-án érkezett meg Berlinbe, vagyis egy hónappal a Varsói Szerződés tagállamainak találkozója előtt.⁴⁸ A kutatás jelenlegi állása szerint más források nem erősítik meg Kvicinszkij állítását, amely szerint Hruscsov július 6-án döntött a határzárásról. Elképzelhető az is, hogy Moszkvából valóban megérkezett az első titkár beleegyezése, de az csak a határzárás technikai előkészítésére vonatkozott.

Gerhard Wettig ezzel szemben a szovjet első titkár visszaemlékezésére alapozva azon a véleményen van – és álláspontja inkább elfogadhatóbb számunkra –, hogy Hruscsov csak július 24-én vagy röviddel korábban határozta el magát a határzárásra.⁴⁹ Wettig szerint a döntés a krími nyári szabadság idején született, amikor Hruscsov belátta, hogy az összekötő utak lezárása valóban komoly konfliktushoz vezethetne a nyugati hatalmakkal, és nem feltétlenül oldaná meg a menekültkérdés problémáját. Nem tudunk igazságot tenni a dátum kérdésében. Annyi biztos, hogy az SZKP Központi Bizottságának korábban említett 1961. május 26-i elnökségi ülésén elvi álláspontként megfogalmazódott: szükség esetén katonai erővel kell megoldani a Berlin-kérdést. A megoldás módjáról viszont döntés nem született, sőt, ekkor még a különbékének jóval nagyobb esélye volt, mint a határzárásnak.

Matthias Uhl német történész 2011-ben az egyik moszkvai levéltárban buk-

⁴⁸ Uhl, 2008. 123. p. és Wagner, 2002. 122. p.

⁴⁹ Uhl, 2008. 123. p.

kant egy jegyzőkönyvre, amely Hruscsov és Ulbricht 1961. augusztus 1-i találkozásának szószerinti leiratát tartalmazza.⁵⁰ A két pártvezető augusztus 1-i egyeztetése 2 óra 15 percen át tartott, a beszélgetés utolsó részében került szóba a berlini határzárás. A jegyzőkönyvből egyértelműen kiderül, hogy a határzárásnak ekkor még nem volt eldöntött időpontja. Hruscsov javasolta, hogy hivatalosan a szocialista országok forduljanak az NDK-hoz azzal a kéréssel, hogy teremtsen rendet Berlinben.⁵¹ A leirathból arra lehet következtetni, hogy a berlini szovjet nagykövet korábban alaposan tájékoztatta Hruscsovot a legfontosabb kérdésekről, de a technikai kivitelezés részletkérdéseiben Ulbrichtnak voltak konkrét megoldási javaslatai. A keletnémet pártvezető utal például arra, hogy alapvetően szögesdrótakadályokat terveznek kihelyezni, és befalaznák azokat a kelet-berlini kijáratokat, amelyek Nyugat-Berlinre néznek. Hruscsov ekkor még nem zárná le a külső gyűrűt, Ulbricht győzi meg ennek fontosságáról. A *fal* szó nem hangzik el a beszélgetés során, de egyértelműen arra lehet következtetni: a két vezető között megállapodás született a határzárásról.

1961. augusztus 3-án Hruscsov és Ulbricht megbeszélést folytattak közvetlenül a konferencia megnyitása előtt.⁵² Matthias Uhl többek között Ulbricht kézírásos feljegyzése alapján állítja, hogy a döntés már az ülés előtt megszületett, a konferencia résztvevői csupán tudomásul vették a Szovjetunió és az NDK által előterjesztett terveket. Ulbricht feljegyzéseiből következtethetünk arra, hogyan képzelték el a határzárást.⁵³

„Sok a menekült
Adminisztratív intézkedések
Határt lezárni
A külső határgyűrűt lezárni

⁵⁰ Az erről szóló hírt, az eredeti orosz dokumentumot és a német nyelvű leiratot lásd: <http://www.thueringer-allgemeine.de/web/zgt/politik/detail/-/specific/Sensationsfund-Gespraechsprotokolle-zum-Mauerbau-entdeckt-263976972> (2015. február 23.)

⁵¹ Ez később így is történt. A Varsói Szerződés tagállamainak nyilatkozata a *Neues Deutschland* című kelet-berlini napilap augusztus 13-i számában jelent meg. Eszerint a moszkvai konferencián fogalmazódott meg az a „javaslat, hogy a nyugat-berlini határnál olyan rendet teremtsenek, amely megbízhatóan útját állja a szocialista tábor országai ellen folyó felforgató tevékenységnek, és amely Nyugat-Berlin egész területét körülfogva, beleértve a demokratikus Berlin felé eső határát, megbízható felügyeletet és hatékony ellenőrzést garantál”. A nyilatkozat teljes szövegét magyarul lásd Németh, 1993. 153–155. p.

⁵² Uhl, 2008. 135. p.

⁵³ A nehezen olvasható kézírásos szöveg elolvasásában segítségünkre volt a Dokumentationszentrum Berliner Mauer kiállítási katalógusa. Verein Berliner Mauer – Gedenkstätte und Dokumentationszentrum (Hrsg.): *Die Berliner Mauer*. Dresden, Michael Sandstein Verlag, é. n. 97. p. és Uhl, 2008. 135. p.

NDK állampolgárok beutazása csak különleges átlépési igazolvánnyal [...] NDK lakosainak megtiltani Nyugat-Berlin engedély nélküli látogatását Minden gyalog közlekedőt, minden átjárót,⁵⁴ minden vonatot az ellenőrzési pontoknál ellenőrizni A városi vasút minden utasát ellenőrizni a határállomásokon. Minden Nyugat-Berlin felé utazónak ki kell szállnia a vonatból, kivéve a nyugat-berlinieket. Potsdami tranzitforgalom Megerősíteni a Nyugat-Berlint elkerülő vasutat Az NDK fővárosának és az NSZK-nak nyugat-berlini látogatóit a békeszerződés lezárásáig hagyni. Rendet a berlini határnál szeptemberre [...]”⁵⁵

A Varsói Szerződés országainak moszkvai találkozóján keletkezett iratokból és a pár nappal későbbi dokumentumokból a történészek nem ugyanazokat a következtetéseket vonják le. A konferencián nem készült mindenről írásos feljegyzés, illetve jegyzőkönyv. A mai napig nem rendelkezünk olyan dokumentummal, amely a fal megépítéséről szóló határozatot magában foglalná.⁵⁶ A fal szó egyáltalán nem szerepel a konferencia jegyzőkönyvében. Érthetetlen módon éppen a bennünket érintő kérdésben nem egyeznek szövegszerűen a tanácskozásról készült jegyzőkönyvek. Kétségtől zavart okoznak az egymásnak néha ellentmondó visszaemlékezések. Jan Šejna csehszlovák védelmi miniszterhelyettes például, aki szintén részt vett a találkozón a delegáció nem hivatalos tagjaként, később azt állította, hogy Ulbricht augusztus 4-én visszatért Berlinbe, hogy a Politbüroval egyeztessen. Állításának ellentmond, hogy a konferencia jegyzőkönyve szerint Ulbricht augusztus 4-én délelőtt egy hosszú beszédet tartott, majd az esti ülésen az elnöki teendőket látta el.⁵⁷

Ulbricht augusztus 4-én rendkívül hosszan elemezte az NDK-ban kialakult helyzetet, és kérte a szocialista vezetők támogatását a menekültkérdés megoldásához, a határzárás végrehajtásához. Behatóan foglalkozott az NDK gazdasági helyzetével és a várható berlini változások lehetséges gazdasági következményeivel. A határozathozatalra való felterjesztésnél viszont hat másik témát javasolt, és nem javasolta a berlini falra vonatkozó döntést. Megjegyzendő továbbá, hogy a jegyzőkönyv végső szövegváltozatából eltűnt a berlini határ lezárására vonatkozó

⁵⁴ Nem olvasható ki egyértelműen. Uhl, 2008. 135. p. és Hertle – Jarausch – Kleßmann, 2002. szerint (315. p.) *Passagen*, de elismerik, hogy a kézírás nehezen olvasható.

⁵⁵ SAPMO-DDR, DY 30/3682.

⁵⁶ Bonwetsch – Filitow, 2000. 158. p.

⁵⁷ Bonwetsch – Filitow, 2000. 159–160. p.

mondata. Hruscsov beszédében többször kérte, hogy a szocialista országok támogassák az NDK-t. A fal megépítéséről azonban nem beszélt, csak annyit mondott rendkívül homályosan, hogy az NDK-val egyetértésben néhány intézkedést foganatosítanak, és várhatóan tankokkal fognak felsorakozni a teljes határ hosszában.⁵⁸

Úgy véljük, hogy az említett ellentmondások nem véletlenek. A moszkvai találkozón bizonyára számos olyan információ hangzott el, amelyet eleve nem akartak jegyzőkönyvben rögzíteni, vagy utólag töröltek a jegyzőkönyvből. A diktatúrák működésére jellemző volt, ha az érintett vezetők nem akarták, hogy írásos nyoma maradjon egy ügynek, akkor bizonyos döntéseket nem írtak le, az utasításokat, parancsokat pedig szóban adtak át. A berlini határzárás napján ehhez hasonló eljárási rend volt érvényben, okkal feltételezzük, hogy Moszkvában sem akarták, hogy bizonyos információk idő előtt napvilágra kerüljenek. Nem zárható ki viszont az sem, hogy egy szűkebb körű, külön egyeztetésen kerültek szóba a határzárással kapcsolatos ügyek, vagy hogy a két pártvezető eleve nem akarta beavatni a többi első titkárt a technikai részletekbe.

Sok a megválaszolatlan kérdés. Újabb források napvilágra kerüléséig valószínűleg nem fog kiderülni az igazság, eltérő értelmezések, ellentmondások, fehér foltok pedig továbbra is lesznek. A történeti emlékezet szerint a berlini fal megépítéséről szóló döntés a moszkvai konferencián született meg. A közelmúltban publikált dokumentumok és Matthias Uhl orosz levéltári kutatásai alapján azonban ezt a képet már most feltétlenül árnyalni kell.

⁵⁸ A konferencia kivonatos jegyzőkönyvét lásd Bonwetsch – Filitow, 2000. 171–198. p.

Miskei Antal

**RÁCKEVE MEZŐVÁROS TANÁCSÁNAK
PANASZLEVELE**
(FORRÁSKÖZLÉS)

A Csepel-szigeti királyi uradalom tisztségviselői és Ráckeve magisztrátusa között a 18. század utolsó negyedében meglehetősen feszültté vált a viszony. Az 1779-től 1797-ig tartó úrbéri perben a mezőváros vezetése azt tűzte ki célul, hogy végleg megszabadul az egyre nyomasztóbbá váló földesúri fennhatóság alól, és visszaszerzi egykori kiváltságait. Az eljárás számára egyértelmű volt, hogy a település jövőjét az örökberleti szerződés kicsikarása, illetve a szabad királyi városi rang elnyerése biztosíthatja. A sikeres fellépéshez azonban erős gazdasági háttérre lett volna szükség, ám ezzel a feltétellel a település a jelzett időszakban már nem rendelkezett.¹

A vizsály kirobbanását tulajdonképpen egy szerencsétlen félreértés idézte elő. Szmolenszky János főbíró, Horváth János esküdt eljáró és Hubay Gerárd domonkos adminisztrátor 1778-ban az ortodox hitű népesség létszámának meg-növekedéséről tájékoztatta Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári megyéspüspö-köt. Az eset érzékenyen érintette a szintén pravoszláv felekezetű uradalmi bérlő, Szaplóczay János személyét, aki kezdettől fogva az uradalom bevételeinek nö-velésén fáradozott.²

A görög származású árendátor önkényes fellépésére Ráckeve vezetése – tudo-

---

¹ A per feldolgozása: *Miskei Antal*: A Csepel-szigeti királyi uradalom és Ráckeve viszonya az úrbérrendezés időszakában. In: *Agrártörténeti Szemle*, 2011. LII. évf. 1–4. sz. 66–86.

² Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML). V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 50.; *Diplomatarium Ráczeviense*. Ráczevei Okmánytár. Kiadja: *Magdics István*. Székesfehérvár, 1888. 130.

másunk szerint – 1779. január 7-én reagált először,³ majd ezt követően Knézovits (Datsó) István főbíró, Kudar János esküdt elöljáró és Sztankovics György jegyző június 21-én Pest–Pilis–Solt vármegye hatóságát is értesítette a fejleményekről.⁴

Az alábbiakban közölt iratot a Magyar Királyi Kamara tanácsosainak címezték a sértettek. A dokumentum keltezése hiányzik, de a szöveg alapján nem kétséges, hogy megírására 1779. június 26-a után került sor.⁵

A ráckevei Árpád Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely irattárában fellelhető okmányból megtudható a per kitörésének valódi oka is. Nevezetesen, hogy az 1774. évi urbáriális szerződésből kimaradt az a pont, amely húsz évre rögzítette a mezőváros lakóinak szolgáltatásait. Ez a változás kellő jogalapot biztosított Szaplenczaynak az újítások bevezetéséhez. A Sillingi erdő földjeinek lefoglalása csak ürügynek számított, a bérlő valójában a völgyben fekvő erdők és kaszálók használatától (legeltetés, szénakaszálás, faizás stb.) tiltotta el a helyi gazdákat. A Sillingi földek elvétele mellett a kukoricatized kivetése, valamint a szerződéses jogviszony megváltoztatásának szándéka növelte leginkább az elégedetlenséget. A magisztrátus azért fordult a kamarához, hogy a régi privilégiumokra való tekintettel tegyék lehetővé a mezőváros számára az örökbérleti szerződés megkötését.

Publikációnk típusát tekintve betű szerinti forrásközlés, amelynek szövegébe az alábbi egyezményes jeleket iktattunk be.⁶

- ( ) rövidítések feloldása
- [ ] az íróanyag hibája vagy károsodása miatt nem olvasható szövegrészek jelzése

A szöveg helyesírásán és központosításán nem módosítottunk, azokat eredeti formájukban közöljük. A latin szavak, kifejezések magyarra fordítása, a nevek beazonosítása és a rövidítések feloldása a lábjegyzetben kapott helyet. A dokumentum nyelvtörténeti szempontból is felbecsülhetetlen értékű forrás, hiszen betekintést nyújt egy alföldi mezőváros népességének műveltségi állapotába, beszélt nyelvének és hivatali írásbeliségének jellegzetességeibe.

³ MNL PML V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 287–293.

⁴ MNL PML V. 180/A-b. Ráckeve mezőváros iratai. Elöljárósági iratok. 8. kötet. 453.

⁵ Árpád Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény 69.39. Mivel a szövegben utalás történik az 1779. június 26-án tartott úriszéki ülésre, az irat elkészítésének idejét 1779 nyarának második felére vagy őszére tehetjük.

⁶ Érszegi Géza: A források kiadása. In: Levéltári kézikönyv. Szerk.: Körmendy Lajos. Bp., 2009. 59–60. (Osiris kézikönyvek)

Főlséges Magyar Királyi Kamara! Nékünk méltatlanoknak
Kegyelmes Attyáink és Földes Uraink!

Elérte ügye fogyott Várossunk azon mulandó s a[...]lan üdőknek változásait, mellyekben számos esz[...]el folyássával Főlséges Uraságunknak hatható[...] kegyelmű szárnyai alatt tsendes nyugodalomb[...] és Kegyelmessen vezérlett életünknek táplálás[...] folytatása után már most naprul napra sza[...]rongatásokkal háborgattunk. Elérte valóba[...] hogy minek utána Várasunknak fel emelése [...] 1405dik⁷ esztendőtol fogvást itten adnectált⁸ [...]béli Privilegiumok⁹ szerint Eleink 242 eszte[...] el telésivel más Királyi Városokhoz hasonló Szabadságokat és Királyi Adományokat Költségessen és fáradsagossan megszerezvén azokkal Főlséges boldog emlékeztű Ferdinandus¹⁰ Kegyelmes Császárunknak Confirmatiója¹¹ és meg ujitása után is éltenek, de Következett háboruságos változásokban, és Keserves szenvedő üdőkben Főlséges Kamara Szárnyai alá jutottunk,¹² és ugyan azon Kegyelmes Királyi Adományok szerint határbéli javainkat szenvedhető adónakletételivel szabadon bírtunk, és használtuk, sőt még a leg utolbi 1772dik esztendőben is tett Contractusunk¹³ szerint abéli Külső apertinentiainknak¹⁴ birodalmaban meg hagyattunk. Mostani Arendator¹⁵ Urunk által rész szerint azon javainknak használásatul el-tiltattunk, rész szerint pedig most emlétett Contractusunknak ereibül és állandóságából ki vetköztettünk, a mint is ezen számkivetésünknek valóságot zokogó sebesített szivel, s könyvező szemmel nyujtott, és itten szomorú instantiánkhoz¹⁶ rekesztett leveleink bőven bizonyittyák.

Öregbiti ezen sebeinket leg elsőben az, hogy mi az Urbarialis Regulationak¹⁷ bé hozásával N(emes) Var(me)gye Tagjainak jelenlétekben Kegyelmessen Eő Főlségitől

⁷ A Zsigmond király Budán, 1405. április 25-én kibocsátott oklevele az al-dunai Keve város polgárainak szólt. Az oszmán-törökök terjeszkedése miatt azonban a kevei polgárok egy része 1440-ben elhagyta otthonát, s a Csepel-sziget délkeleti részén telepedett le. Miután visszatérési szándékuk illuzórikussá vált, a magukkal hozott privilégiumleveleiket a magyar királyokkal sorban megerősítették. Ennek tudható be, hogy az al-dunai Keve kiváltságaira a ráckevei magisztrátus még az újkorban is igényt tartott.

⁸ Adnectált: hozzákapcsolt, odacsatolt, mellékel.

⁹ Privilegium: kiváltság.

¹⁰ III. Ferdinánd király (1637–1657) 1646. október 29-én Pozsonyban erősítette meg a (rác)kevei polgárok kiváltságait.

¹¹ Confirmatio: megerősítés.

¹² Ráckeve mezőváros 1736-ban, Savoyai Eugén halála után lett ismét királyi mezőváros.

¹³ Contractus: szerződés.

¹⁴ Appertinencia: tartozék.

¹⁵ Árendátor: bérlő. A Csepel-szigeti királyi uradalom bérlője 1777–1789 között Szaplanczay János volt.

¹⁶ Instantia: kérés, kérvény, folyamodvány.

¹⁷ Urbarialis regulatio: úrbéri rendezés, szabályozás.

ki adott Urbarialis rendelkezéseknek meg vizsgálása, és határunknak fel mérése után Colonialis Sessiokra¹⁸ nem emeltetthetvén hanem mint a Te(kinte)tes N(emes) Var-megyének Eő Főlségéhez nyújtott alázasatos relatioja¹⁹ szerint mind pedig az 1774dik Esztendőben ki adott sub N(umer)o²⁰ 35. Contractusunkhoz képest Zselléreknek lenni találtattunk, annak előtte tudnillik 1772dik esztendőben Majus havának 31dik napján mind ebéli Urbarialis Kőteleségünket illető, mind pedig a Regale beneficiumok²¹ iránt egy napon, és egyenlő husz esztendőkre M(é)l(tósá)gos Consiliarius²² Koller Urral Te(kinte)tes N(emes) Var(me)gye bizonyosága előtt itten sub N(umer)o 36. Contractusunkat meg tettük; mind azon által ezen Contractusunkban jelentett Urbarialis, és Regale beneficiumok separatiojával²³ akkorbéli Tiszt Uraink kétt rendbéli az előbbeni egy Contractussal meg nem egyezhető Contractusokat tsináltak, olly móddal, hogy az Regale Beneficiumok érant Kőltt Contractus ugy mint 1773dik 31dik Xberben²⁴ az Urbarialis pedig 1774dikben 11dik Aprilisb(an) és ez utóbbi Urbarialis Contractus a kőtt husz esztendő(ne)k ki hagyásával expediatatott,²⁵ és így ezen halasztás és 20 Esztendőnek ki hagyása mostani Arendator Urunknak alkalmasoságot nyújtott háborgatásunkra.

Nagy Kegyelmi Uraink! És nekünk fejet s térket hajtó alázasatos ügye fogyott jobbágyinak Egyes Attyáink! Ezen gyámoltalan állapotunkat támasztyuk Titt(ul)alt²⁶ Consiliarius Koller Urunkra a kivel és nem mással egy napon, és 1772dikb(en) nem pedig a következő Esztendőben tettük meg, mind a két rendbéli adózasunkról Contractusunkat olly bizodalomban vagyunk, hogy sokszor Titt(ul)alt Consiliaris Úr fel menetelével Relatioját megtévén ebbéli Contractusunk Kőrőskényi Károly volt Praefectus²⁷ Urunk bizonyítása szerint approbatatott²⁸ is. Következendő képpen úgy itéllyük hogy egy üdőkben kőltt Contractusunknak Tiszt Uraimék által lőtt változtatása, és más esztendőre halasztott ki adása 20. esztendőkre le kőtt kőteleségeinket meg nem sértheti, úgy nem külömben mostani Arendator Urunk is

¹⁸ Colonialis sessio: jobbágytelek.

¹⁹ Relatio: jelentés.

²⁰ Sub numero: szám alatti

²¹ Regale beneficium: kisebb királyi haszonvétel.

²² Consiliarius: tanácsos. A szövegben említett kamarai tanácsos, Koller József János a magyaróvári uradalom adminisztrátoraként szerzett magának hírnevet, majd 1754-ben elnyerte a kamara igazgatói tisztségét is (*Nagy István: A magyar kamara 1686–1848. Bp., 1971. 144. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3.]*).

²³ Separatio: elválasztás, elkülönülés.

²⁴ Decemberben.

²⁵ Expediál: kiad.

²⁶ Titulált: nevezett.

²⁷ Praefectus: uradalmi jószágkormányzó.

²⁸ Approbál: jóváhagy, helyesel.

20. esztendő(k)ek el folyásáig ezen Contractusban foglalt 3dik Punctum²⁹ szerint meg nem változtathatya. Történt ezen Contractusunknak változtatásából hogy most folyó 1779dik Esztendőben Junius holnapnak 26dik napján Arendator Urunk Uraság Székit tartván ut sub N(umer)o 37. Sillinger nevezető erdőnek neve és egynéhány fűsz-fák ültetésének színe alatt az egész erdőben lévő kaszálóinktul Ki tiltani szándékozott, noha ugyan azon jelentett Sillingerben nekünk semmi kaszálónk nincsen, mivel kaszálónktul különböztetik is, hanem Arendator Urunknak vetései vagynak benne, melly Sillinger az Eper fáknek nevelésire túlónk a Te(kinte)tes N(emes) Var(me) gye által el foglaltatván designáltatott.³⁰ Ellenben a mi kevés kaszálónk Sillingeren kívül az erdők között való völgyekben találtnak, azokat ember emlékezetétől fogva Privilegiumjaink(ne)k értelme szerint minden meg eshető Mél(tósá)gos Uraság Erdeje kára, s minden háborgatás nélkül birtuk, s kaszáltuk, és üdő járva 1724dik esztendőben boldog emlékezetű Főlséges Eugenius Herczeg akkori Praefectusa Leopold Kligl Úr Consessusával³¹ lakosaink között örökösön fel osztódott, az Te(kin)t(e)tes Uraság Székének Actaj³² között lévő Protocolomunk³³ bizonyítása szerint előtt 55 esztendővel ut sub N(umer)o 37. és ugyan ezen kaszálók a föllebb említett 1772dik Esztendő(ben) tett Contractusunk alkalmatosságával az Urbariumnak³⁴ 3dik Punctuma, és 8dik §sához hozzá adott Eő Főlsége Kegyelmes Rendelése szerint ut sub N(umer)o 38-o kezűnkél hagyattat(t)ak. Az volt Városunk fel emelésétől olly esztendőben, mellyekben a közönséges Duna ki öntés el maradt, szegény lakossainknak valamennyire való segítsége Militiabéli³⁵ Lovainak tartásában való könnyebbsége. De nem is hitetthetjük el magunkkal hogy Eő Főlséginek az erdők neveltetése éránt ki adott Kegyelmes Parancsolattya azt tartana magában, hogy szegény embernek rétye leg inkább olly határookban a holl az Határnak nagyobb részit az erdők foglalják erdőnek csináltassék, és a szegény ember annak meg fosztásával vonnyó marhácskájának tartásában károsítassék. Eltiltattunk pedig mi már jövődre mind magunk mind marhaink ezen rétyeink haszna vételeitől, kintelenítettünk már vonnyó marhainktul meg válni, és eddig a Publicumnak³⁶ szolgálatiban volt tehetségünket gyámoltalan erőtlenséggel, és életünket követő nyomorúsággal fel váltani. Nem láttyuk már hasznát Privilegiumjainknak, nincs ereje Urbariumnak, meg oldozott husz esztendeig le kötött állandósága Contractusunknak. De ha úgy volna is, hogy a haszon vehe-

²⁹ Punctum: pont.

³⁰ Designál: kijelöl.

³¹ Concessus: engedély.

³² Acta: irat.

³³ Protocolum: jegyzőkönyv.

³⁴ Urbárium: jobbágyszolgáltatások jegyzéke.

³⁵ Militiabeli: seregbeli.

³⁶ Publicum: nyilvánosság, közösség.

tő rétek is erdőnek fordítassanak, ezen Ligetek hogy a végre nem alkalmasak, ki tetczik a világosan Processualis³⁷ Szolga Birák Uraimék Relatiojából sub N(umer) o 37. Hova legyünk már midőn nem csak a vonnyó marhainknak takarmányátul, és azoknak legelésitül, hanem a Főlséges Militiabéli lovak tartásának elég-tételitül is meg fosztattunk, látni való az, hogy Határunknak nagyobb részt erdők, haszontalan homok, hegyek és rész szerint víz állások a Dunának gyakorbéli ki aradásával el foglalták, olly annyira, hogy a mi kevés vonnyó marhaink vagynak, ha az erdőben nem legeltethetjük minden meg eshető Mél(tósá)gos Uraság kára nélkül azokbul is ki fogunk.

Essedezünk tehát hogy az Urbarialis Regulátionak be hozásával szomszéd helységekhez mutatott Kegyelem szerint a Mél(tósá)gos Uraság erdeiben meg engedett Pascuumot³⁸ és legeltetést nekünk is szegény [...]nak meg engedni, ugy ellenben ember emlékezetitül fog[...] általunk használt rétyeinket kezünknel hagyatt[...]toztassék. Előnkbe veti ne találntán Arendátor Ura[...]béli sorsunkat, és állapotunkat, de a Benigna³⁹ Urbaria[...]ctio szerint a Főlséges Asszonyunk⁴⁰ Kegyelmes Rendelése azt tartya magaban, hogy a Zselléreket is a Pascuum és fajzás illeti, és így azt hogy illy erdőségben fajzásunk homokos és víz állásos határunk volta miatt Pascuumunk s mind ezeken föllül régi birtokunkban lévő rétünk se légyen, úgy tartjuk Kegyelmes Uraink Excellenciatok⁴¹ Nagyságtok szánakodás és könyörületesség nélkül el nem nézhetik.

Neveli másodszor fájdalmunkat, hogy Arendator Urunk a minémű kevés darab földcskénk a szőlőknek végeiben, és ezeken kívül egynéhány embereinknek találkoznak azokat rész szerint zöldségbéli veteménnyel, rész szerint pedig kukoriczával szoktak bé vetni, jól lehet kisebb dézsmát 30 F(orintok)kal Contractusunkban megváltjuk, mind az által a kukoriczábul tizedet kíván, holott abból soha sem attunk, hanem a felől említett Uraság Székeinek Decisiojából⁴² nyilván ki tetczik abéli Kukoricza Tizednek ki adására kinszeritetünk. Mink az 1772dik esztendőbéli Contractusunk meg tételével nem köteleztettünk, és az előbbeni Tiszt Uraink annak ki adása véget soha szót sem tettek, és mivel Eő Főlsége ki adott Benigna Instructionak⁴³ 5dik résziben 12dik §sa szerint a Kukoriczábul Tizedet venni, sőt a béli Tizednek meg vétele iránt Urbarialis Contractusokban is emlékezetet tenni tilalmaztatik. Erősítvén

³⁷ Processualis: eljárási, perbeli.

³⁸ Pascuum: legelő.

³⁹ Benigna: kegyes, jóindulatú.

⁴⁰ Mária Terézia királynő (1740–1780).

⁴¹ Excellentia: kegyelmesség.

⁴² Decisio: döntés, végzés, határozat, ítélet.

⁴³ Instructio: utasítás, előírás, rendelés.

azt d(e) d(at)o⁴⁴ Diei 3ia Septembris Anni 1770. ezen szegeny Varosunk iránt is költt Főlséges Hely-Tartó-Tanácsnak Kegyelmes Parancsolattya sub N(umer)o 39. olly értelemmel vagyunk hogy vagy ezen Eő Főlsége Kegyes Rendelésire való nézve, vagy az kissebb kiarendalt⁴⁵ dézmához⁴⁶ értvén, és számlálván Tiszt-Uraink mind az 1772dik mind pedig 1774dik esztendőbéli Contractusokban a Tized mi fileikből adatassék, a kukoriczát sehol sem emlétik, és a szerint annak ki adására benünket soha sem haborgattak, meg valljuk ugyan, hogy sokszor emlétett 1772dik esztendőben költt Contractusunk alkalmatoságával Nagy érdemű Mél(tósá)gos Consiliarius Koller Ur azon kukoricza földeink iránt olly rendeléseket tett légyen, hogy azokat szőlőknek fordítsuk, és bé ültessük, melly Parancsolattya szerint meg tetczik hogy az üdőtől fogvást a holl csak a Dunának ki öntése engedte szőlőket plántáltak⁴⁷ lakosaink, világositván azt Szolga Birák Uraink Relatioja is holl pedig a Dunának közönséges áradása darab földcskéket meg futni, és állani szokta, haszontalan munkát, és köleséget nem tehettünk, illy hasznót látunk veteményes kertyeinkből is, midőn a Dunának ki öntésével Városunk környül vétetik, és kertyeinkben a víz egész nyáron ál, hever, és posványná teszi, ezen veteményeink fogyatkozását az helyenkint meg maradott kukoricza földeink pótolják, és abból fizettyük á béli kissebb Dézmának arendáját.⁴⁸ Ha pedig mind ezek gyamoltalan sorsunknak és sérelmünknek orvoslására elégséges okok nem volnanak, bátorkodunk alázatossan Nagy Kegyelmű Uraink előtt azon Beneficiumokrul, és Kegyelmekrül, mellyeket ezen Dominiumbéli⁴⁹ szomszéd helységeink az Urbarialis Regulatio után 1772dik esztendőb(en) midőn küllönös Kegyelmebül Főlséges Uraságunknak egyedül a gyakorbéli víz-áradás, és Dunának kiöntésire nézve nem tekéntvén azt, a N(emes) Var(me)gye által hány sessiokra emeltettek, mikint Classificaltattak,⁵⁰ ujjabb meg vizsgálás, és Classificatio⁵¹ szerint Sessiok számának meg kisebbitésével és azon ap(p)ertinentiaknaká mellyeket a Duna Víz megönteni szokott kihagyásával meg vigasztaltatta, emlékezni rétyűnkrül pedig azon esztendőben ugy mint hiv jobbagyirul, kik [...] á Contractusnak meg tételiben, ezen Kegyelem el marad[...] Dunának minden esztendőben lévő határunknak, K[...]nek, s házainknak meg öntése, és az által okozott [...] haszon vételünknek fogyatkozása emlekezetbe sem vétetődött, de mink is bizván állandóságában Contractusunknak, a véget nem is esedeztünk, hanem állandó hivséggel, és békességes türéssel fogyatko-

⁴⁴ De dato: kelt.

⁴⁵ Kiarendál: kibérel.

⁴⁶ Dézsma: tized.

⁴⁷ Plántál: ültet, telepít.

⁴⁸ Arenda: bérlet.

⁴⁹ Dominium: uradalom.

⁵⁰ Classifikál: osztályoz, rendez.

⁵¹ Classificatio: osztályozás, rendezés.

zásinkat szenvedtük, és kötött árendákat esztendőnkint le fizettük. Ha tehát Szomszédink ezen okból olly nagy Kegyelmet vettek, mi is szegény jobbágyi fönt jelentett alázatos kérésünkben azon Kegyelemtől esedezve könyörgünk, el ne záratassunk.

Ujitya ezen sebeinket többnyire az, hogy jó lehet 1772dik esztendőben Főlséges Uraságunk Kegyes Rendelésiből, az egész Dóminiumban lévő határok, ugy az mi kevésből álló határunk is Geometra⁵² által föl mérettetett, és Colonialis Sessiokat formálni akart volna az Geometra, azon alkalmatossággal N(emes) Var(me)gye Szolga Birak által, azon ki munkált Sessioknak minéműsége és quantitása⁵³ Főlséges As(s)zonyunk Rendelése szerint proba alá vétetődven, és meg vizgáltatván, mivel az leg nagyobb birtokúl lakosainknak bé méretett kertyei, mint hogy határunkban semminémű búza a vagy Tavaszi alá való földeink nincsenek és rétyeink mind qualitasokban,⁵⁴ mind pedig quantitasokban heányosak és hibásak lévén egy nyolczad részit a sessioknak fel nem érték, a mint de Anno⁵⁵ 1774dikben emanált⁵⁶ Urbarialis Contractusunk világositya, ut sub N(umer)o 35. Mindazonáltal mind ezeknek el megelőzésével Arendator Urunk újonnan, és ugyan azon Geometra által Sillingerben volt földeinknek el vétele, következendőképen földeink fogyatkozása után ismét Sessiokat formálni szándékozik, holott az előbbeni Geometrica Dimensiotul⁵⁷ fogvást rétyeinknek nagy része füzessé vált, és a mi volna is rétyeinktől azoktul is jövőendő esztendőkre el tiltattunk. Valóban meg nem foghatyuk hogy rétyeinkben, és kertyeinkben ugy Lórei határnál is legelő mezőnkben tetemes fogyatkozásunk lévén, midőn fogyatkozás nélkül volt határunk, azon Geometra Sessiokra nem léphe-tett, mostani ujjobb munkájával N(emes) Var(me)gye Tagjainak meg vizgálását, és a szerint mint N(emes) Var(me)gyének ugy a Főlséges Hely-Tartó-Tanácsnak Kegyes Parancsolattya szerint ki adott Rendeléseit, és Approbatioit⁵⁸ miként változtathattya! Mind ezeknek valóságáru bizonyítást tehetnek Nagy érdemu Consiliaris Koller Urunk Eő Nagyságának azon időben Főlséges Kamarához tett Relatioi, mivel mind ezen Circumstantiák⁵⁹ jelenlétiben így végződtek, és határozottak ezen föl mérésnek végivel Urbarium alá akar Arendator Urunk benünket venni. De olly bizodalommal vagyunk, hogy a Főlséges Hely-Tarto-Tanács föllül említett 1770dik esztendőben 3dik 7berb(en)⁶⁰ emanált Kegyes Parancsolattyában N(emes) Vár(me)gyének

⁵² Geometra: földmérő, mérnök.

⁵³ Quantitas: mennyiség.

⁵⁴ Qualitas: minőség.

⁵⁵ De anno: évben.

⁵⁶ Emanál: kiadott, közzétett.

⁵⁷ Geometrica dimensio: földmérés.

⁵⁸ Approbatio: jóváhagyás, javaslat.

⁵⁹ Circumstantia: körülmény.

⁶⁰ Szeptemberben.

Classificatioja szerint az Contractualis Helyekhez⁶¹ foglalván Varossunkat azoknak számában annyival inkább hogy az Határunkban és előbbeni birtokunkat elől számláltt fogyatkozások érték, és naprul napra követik meg hagyni, úgy a Fölséges Kamara abban Kegyelmissen meg tartani bennünket méltóztassék. Minémű változásra jutott már szegény Városunk midőn Privilegiumok tetemes kölcséggel lett meg szerzésével szabadságban éltünk, és az változást okozó s szomorú emlékeztű háboruságos údők után mid ez údeig Contractus mellet voltunk, már most pedig ezen csendes nyugodalminknak egyedül emlékezete főnt maradván Urbarium alá, a ki Városunkban soha sem volt, és ákitül Fölséges Aszszonyunk kegyelmissen föl szabadított, Arendator Urunk kíván hozni, és azzal terhelni. Találkoznak ezen Te(kinte)tes Varmegyében olly Helységek, a mellyeknek valóságos rétyei, és szantó földei vagynak, de még is Eő Fölsége Rendelése szerint Örökös contractus melett maradtak. Ugy gondolkodunk ugyan, hogy ha az Urbariális Regulationak kezdetivel az kilencz kérdésekb(en) Privilegiumjaink felül kérdeztettünk volna, megmutatván azt, hogy 242 esztendőknél forgása alatt szabadságban voltak Eleink, és rész szerint azoknak ereje melett némelly Javainknak használásában, mind ez údeig meg maradtunk, sorsunk illy változásokra s' váratlan szorongatásokra nem jutott volna.

Leborulván tehát nagy Kegyelmes Uraink Excellent(iát)ok Nagyságtok lábaihoz, nyujtyuk sirankozó s' keserves könyörgésünket méltóztassanak legelsőbbben is alázatosan bé adott s' Eleink által kölcséggessen s' fáradozásokkal szerzett Privilegiumjainkat, és azokban foglalt Szabadságainkat sziveikre venni, és mind azokra, mind pedig eddig mutatott hűségeinkre nézve reánk szállott és bennünket tovább is szegény sorsunkat követhető változásoknak eltávoztatására ez iránt Eő Fölségénél is alázatos könyörgésünket ezen adnectált leveleinkel együtt kegyessen bé mutatni, hogy szegény jobbágyihoz járulandó természet szerint való Anyai Kegyelmeből Privilegiumjainknak érdemihez, és erejhez képest allando karban, és nyugodalomban helyheztetni, és örökös contractusnak ki adásával bennünket meg vigasztalni méltóztasson.

Melly vélünk téendő kegyes és hathatos gondviselő atyáskodó Kegyelmet Excellen(tia)toknak, Nagyságtoknak meg háláni az Úr Isten előtt midőn el tenyészetünkig szüntelenkednénk várjuk zokogó fohászkodásokkal s' buzgo óhajással, tellyes meg vigasztalásunkat, lévén holtunkig

A Fölséges Királyi Kamarának mint Kegyelmes Attyaink(na)k és Földes Uraink(na)k alázatos leg kisebb Jobbágy Szolgai. N(emes) Ráckeve Városának Birája Tanácsa és az egész Com(m)unitása⁶² közönséggessen.

⁶¹ Contractualis helyek: azok a települések, amelyek földesúri szolgáltatásait szerződés szabályozza.

⁶² Communitas: közösség.

Misóczki Lajos

KÉPEK AZ ERDÉLYI IDEGENFORGALOM FÜRDŐ- ÉS GYÓGYHELYI ÉLETÉBŐL 1867–1914

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel megszűnt Erdélynek a 17. században kezdődött Habsburg fennhatóságú elkülönítése a Magyar Királyságtól.¹ Az 1867:I.-XII. tc. a kiegyezéstől a Habsburg Monarchiát két központú állammá szentesítette, létrehozva az *Osztrák–Magyar Monarchiát – Ausztria–Magyarországot*.² A Magyar Királyság egyetlen közigazgatási egységgé, Magyarországgá vált; benne 1868. december 6-án Magyarország és Erdély (a Partiummal) egyesítésének részletes szabályozása is megtörtént.³

Erdély területe a jelzett időben 56 804 km² volt a 325 000 km² Magyar Királyságban. Általánosan használt *földrajzi neve* Délkeleti Felföldként volt ismert.⁴ *Földrajzi határ*: A Kárpátok, a Kelet-magyarországi Szigethegység és a Krassó-Szörényi-hegység veszi körül.⁵ Folyói közül északra a Szamos, keleti és nyugati irányban a Maros, délen a Zsil és Olt.⁶ Hágói és szorosai közül a Király- és Vaskapu-hágó a Nagy Alföldre, a többi a Kárpátokon át Romániába vezetett.⁷ *Közigazgatási határ*: Északon, északkeleten Szatmár és Máramaros vármegye; keleten Bukovina, délkeleten és

---

¹ SZÁSZ Zoltán 1986. 1624.

² CJH–MT 1836–1868.tc., 1867., 325–344.

³ CJH–MT 1868:XLIII.tc. 1868., 486–489. és 1876:XXXIII.tc. 1875–1876., 481.488. 1876. június 19-én megszűntek az erdélyi székely és szász székek, és szintén betagozódtak a vármegyékbe. A 15 erdélyi vármegye a 8 régi vármegyéből, 4 vidékből, 9 szász és 5 székely székből létesült. PESTY Frigyes 1988. 3–142. és Az Ezeréves Magyarország 1999.

⁴ GYÖRGY Aladár 1905. 552.

⁵ POKORNY Tódor: Magyarország hegy- és vízrajzi térképe. Budapest, 1899.

⁶ BAK Borbála 1997. 2. térkép A Kárpát-medence vízrajza és domborzata a XIX. század végén

⁷ BAK Borbála 1997. 2. térkép A Kárpát-medence vízrajza és domborzata a XIX. század végén

délen Románia; nyugaton, északnyugaton Krassó-Szörény, Arad, Bihar és Szilágy vármegye mentén húzódott. (E vármegyék területének részei a volt Partiumot alkották.) Így, mivel több vármegye szomszédos az erdélyiekkel, alkalmanként az egyes folyamatok vagy kapcsolatok miatt ezek idegenforgalmára is utalunk.

Erdély 15 vármegyéje (székhellyel): Szolnok-Doboka (Dés), Beszterce–Naszád (Beszterce), Kolozs (Kolozsvár), Maros-Torda (Marosvásárhely), Csík (Csíkszereda), Torda-Aranyos (Torda), Alsó-Fehér (Nagyenyed), Kis-Küküllő (Dicsőszentmárton), Udvarhely (Székelyudvarhely), Hunyad (Déva), Szeben (Nagyszeben), Nagy-Küküllő (Segesvár), Fogaras (Fogaras), Brassó (Brassó), Háromszék (Sepsiszentgyörgy).⁸

A hely- és földrajzi nevek írását az 1914. évi hivatalos névírás szerint követjük.

A kiegyezést számtalan egykorú, elfogadó vagy elvető vélemény kísérte Erdélyben is mind a magyarok, mind a nemzetiségek részéről. Voltak, akik örömmel fogadták a kiegyezés tényében még azt is, hogy ismét van koronás királyunk:

...Fején ragyogjon ősi koronája,
Mely fényt arcára és népére vet...⁹

Gazdaság, társadalom, művelődés, közélet

A kiegyezést követően Erdély bekapcsolódott-betagozódott Magyarország életébe. Erdély mind a Magyar Királyságnak, mind Ausztria-Magyarországnak fejlődő, de nem kiemelkedő régiója lett. A liberális gazdaságpolitika és a modern tőkés viszonyok, valamint a társadalmi reformok a korszak végére megteremtették a polgári jellegű Magyarországot.¹⁰ A külföldi és hazai tőkebefektetés a bankéleten keresztül mind az ipar, mind a mezőgazdaság, mind a kereskedelem lendítője lett. A vasúthálózat kiteljesedése gazdasági körzeteket emelt fel, kapcsolt össze, és a lakosság mindennapi életét segítette. A vasút kitágította az érdeklődést az erdélyi és hazai tájak iránt. Segítette az idegenforgalom minden kapcsolatát, művelődési, egyházi és iskolaközpontok, nemzetiségi vidékek könnyebb elérését.¹¹

Intézmények létesültek. 1872-ben megnyitott tudományegyetemmel Kolozsvár Erdély legmagasabb képzési központja lett. Erdélyben is virágzott a polgári újság-

⁸ BAK Borbála 1997. 130–131. Vö. a megelőző közigazgatási felosztást. Pesti Napló, 1863. máj. 10., 1. Erdélyi országgyűlés egybehívása

⁹ Székely Közlöny, 1867. jún. 13., SZÁSZ Károly: Pünkösdben

¹⁰ História, 1986. 2. sz., 28–30. MÓZES Mihály: Városfejlődés, életformaváltás, 28. KATUS László: A modern Magyarország születése = Magyarország története 1711–1914., záró szövegrész. Kronosz K., Bocz Ny. Kft., Pécs, 2012.

¹¹ SZÁSZ Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. 1514. = SZÁSZ Zoltán szerk., (KÖPECZI Béla főszerk.): Erdély története. Harmadik köt. 1830-tól napjainkig. 1508–1633. Athenaeum K. és Ny., Budapest, 1986. (KÖPECZI Béla 1986)

és folyóirat-kiadás. Fellendült a *társadalmi* élet, annak élénkítői az egyletek és egyesületek; 1908-ban Temesvárt 132, Brassóban 52, Székelyudvarhelyt 30, Gyulafehérvárt 23, Csíkszeredában 10 tevékenykedett.¹² A *politikai* körök és egyletek a pártok törekvéseit tükrözték. A tőkés fejlődés velejárója, a *szegény-paraszti* és *munkásmozgalom*, a 20. század elejére megerősödött, úgy szintén a *nemzetiségek* mozgalma is. Az első világháború küszöbén az erdélyi népesség anyanyelvi megoszlása a következő volt:¹³

Nemzetiség	Lélekszám
Román	2 830 000
Magyar	1 664 000
Német	516 000
Egyéb	253 000
Összes népesség	5 263 000

Az erdélyi fürdő- és gyógyhelyre járás

Az erdélyi és a szomszédos vidékek fürdőinek látogatása a középkor óta folyamatos. „A pór- és köznép *természetes* meleg- vagy gyógyfürdőkbe, az urak és városi polgárok épített, úgynevezett *mesterséges* fürdőkbe jártak.”¹⁴ Ez a tény az erdélyi szokásokra is vonatkozott. A fürdőzőket a kiszolgálók az öltözködő szobából a fürdőhelyiségbe irányították. Ott kádba vezetett melegített víz várt rájuk. A hozzávaló gőzt „úgy idézték elő, hogy a forró köveket, kavicsokat meleg vízzel öntötték le.”¹⁵ Nagyszeben város nagyon ügyelt fürdőjének jó hírnevére. Ott egy 1481. évi feljegyzés szerint a fürdőtolvajok ellen szigorúan intézkedtek.¹⁶ Mivel *közfürdők* voltak, elvben bárki, nemcsak helybeli, férfi és nő is látogathatta. A fürdőben hajnyírás és borotválás is járt, ezért a férfi szolgálattevők voltak többségben. A fürdő használatáért fizetni kellett. A tordai sóbánya sóvágói a szombatontkénti fürdésükhöz 1552-ben egy dénárt, a kolozsi és dési sóbányászok személyenként két dénár fizetés kiegészítést kaptak.¹⁷

¹² EGYED Ákos: Falu, város: civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914. 292. Kriterion Kk., Poligrafica Municipiul Ny., Cluj-Napoca, 1981.

¹³ KÖPECZI Béla 1986. 1742. Közli a Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 42. köt., 1923. évi száma szerint. L. még: BALOGH László: Románia története, 32–33. Aula K. Kft., Jász Ny. Kft., 2001.

¹⁴ SUGÁR István 1991. 11.

¹⁵ Századok, 1891. IV., 282. SCHWARZ Ignác: A fürdők történetéhez Magyarországon. I. Mesterséges fürdők. (A továbbiakban Századok, 1891. IV., SCHWARZ)

¹⁶ Századok, 1891. IV., 281. SCHWARZ. Hiv.: Nagyszebeni Codex

¹⁷ Századok, 1891. IV., 288–289. SCHWARZ

Volt magántulajdonú (örök hűbérű) közfürdő is, mint a nagyszebeni Horváthé.¹⁸ A naptárak a fürdőzésre bőven osztogatták 'hasznos' tanácsaikat. Az 1592. évi kolozsvári cisio március hóra ezt írta elő: „Gőzben heulj (hevülj, melegedj – M. L.) gyakran”, júliusra: Kad feredő (kádban fürdeni – M.L.) artalmas”,¹⁹ azaz, helyette a nyári meleg napokban tóban vagy folyóban tanácsos fürödni. A júliusi kádfürdést 1653-ban Apáczai Csere János sem ajánlotta: „A feredőket el tavoztasd...”²⁰ (távozz a fürdők-től – M. L.). Az 1700-as években az erdélyi 'fürdővilágban' a Háromszék vármegyei Kovászna már hírnévre tett szert 'ikertestvér' településével, Vajnafalvával. Lakosai csakhamar vendégfogadásra is berendezkedtek. 1839-ben már kiadó szobákkal vár-ták a vendégeket, nemcsak Erdélyből. A fürdőzők ott egyhelyben jutottak élelemhez és fürdői szolgáltatásokhoz is. A vendéglátók felhevített köveken meleg vizet hordtak a fenyőkádakba. A fürdőzés után a különleges, szénsavas légfürdő (mofetta – M.L.) következett, de az abban tartózkodás nagy figyelmet követelt, mert a földből kiáramló mérgező gáz belégzése halálos volt. Külön nevezetes képződménye a Pokolsár, amely a gázoktól állandóan fortyogott.²¹

Figyelmünk a továbbiakban a természetes közfürdőkre (nyílt vagy termi medencéjű, vagy kádas fürdőszobájú), azaz fürdő gyógyhelyekre irányul.

A 18/19. században Erdélyben is végképp szokás lett a gyógyfürdőkbe járás. A – Losontzi István által 1773-ban írt és többször kiadott – Hármaskis-Tükör népszerű országismertető 1844-ben a Maros-Torda vármegyei Toplica meleg fürdőit említette, az Udvarhely vármegyei Homoródról meg azt közölte, hogy „savanyú vízzel kérkedik”.²² A reformkori Erdélyben az ismert fürdőhelyek száma meghaladta a harmincat. A 19. század első felére hazánk (ez Erdélyre is vonatkozik) gyógyfürdői a belső idegenforgalom alapozóivá váltak.²³

Magyarországból, a (Habsburg) Osztrák Császárság és az Oszmán Török Birodalom tartományaiból, valamint Nyugat-Európa országaiból is jöttek és elidőztek Erdélyben, nem kevesen éppen a fürdőhelyeken; Legtöbben csak átutaztak Erdélyen, vagy hivatalos úton jártak, és voltak, akik egyéb úti céljaik vagy teendőik mellett a fürdőket is felkeresték. Akadtak közülük, akik úti vagy fürdői ta-

¹⁸ Századok, 1891. IV., 288. SCHWARZ. A keresztnéve ismeretlen.

¹⁹ Századok, 1891. IV., 290. SCHWARZ

²⁰ Századok, 1891. IV., 293. SCHWARZ. Hiv.: Magyar Enciclopaedia., Utrecht

²¹ Honismeret, 1995. 3., 47–49. FÁBIÁN Ernő: Régi kovásznai feredések. Hiv.: Ürögdi Nagy Ferenc 1839. évi útinaplójára.

²² Hármaskis-Tükör, mely a Magyar Királyi Birodalomnak azaz Magyar Országának és hozzá kapcsolt egyéb Részeknek földelírását... Trattner és Károlyi K. és Ny., Pest, 1844., 5–6.

²³ PETNEKI Áron ugyanígy látja. UŐ: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében = BORZA Tibor szerk.: A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve, 146–169. Veszprém Megyei Ny. V., Veszprém, 1982. 159.

pasztalatukat, élményüket levélben, sőt könyvben örökítették meg. Ők kéretlenül is a bejárt erdélyi helyek, köztük a fürdők korabeli népszerűsítői lettek.

Fürdőleírások, -ismertetők, -kalauzok, -szakkönyvek

A számos, Magyarországot, Partiumot és Erdélyt bemutató hazai és külföldi gyógyfürdő és -víz ismertető közül elsőként Wernhern könyvét említhetjük.²⁴ A szomszédos Bihar vármegyei Váradpüspöki fürdőit ismertette. Wagner, Lucas könyve 1775-ben²⁵, Barbenius, José 1792-ben²⁶, Gergelyfi A(ndreas)é 1811-ben²⁷ közölt adatokat a fürdőről. Gyakorta a fürdők vizével a gyógyvizeket is ismertették. Ezt tette Brown, Edward 1696-ban²⁸ és Beudandt F. S. 1818-ban²⁹ megjelent munkájában.

A magyar nyelvű könyvek hazai példányai közül elismert az 1853-ban kiadott Lengyel Dániel-féle fürdői zsebkönyv.³⁰ E példásan szerkesztett, 394 oldalas könyv kezdőlapjai útbaigazítják a fürdőhelyre készült. „Minden országrész vagy megye gyógyvizeinél előre bocsátott azon országrész vagy megye *rövid ismertetése*, hogy így a fürdőbe utazó annak viszonyairól is tudhasson valamit... Igyekezve volt (vegyi) alkatrészeik s gyógyerejük... mellett... helyviszonyokkal is megismertetni az olvasót.”³¹

Pete Zsigmond fürdői útmutatója, bár a kiegészés előtti évben látott napvilágot, 1867-től az újkori fürdői élet iránymutatója lett.³² „Kiemelendő Pete egyetemi magántanárnak, aki *elsőként* oktatott fürdészetet az egyetemen.”³³ Könyvének záró fejezete, a Magyarország nevezetesebb fürdői, 22 helysége, közöttük az erdélyi Borszék, Előpatak („*Erdély elsőrangú fürdője*”) és Vízakna (fürdőtavak) fürdőre irányította a gyógyulni vágyók, utasok vagy kirándulók figyelmét.³⁴

²⁴ WERNHERN, Georg: Hypomnematum de admirandis Hungariae aquis. Basel, 1549., Viennae 1551. és Basel, 1563.

²⁵ WAGNER, Lucas: Dissertatio medica, de aquis medicatis M. Transylvaniae, Viennae 1773.

²⁶ BARBENIUS, Jose: Untersuchungeiniger merkwürdigen Mineralwasser der Háromszék in Siebenbürgen, Hermanstadt. 1793.

²⁷ GERGELYFIA(ndreas): De aquis et thermis mineralibus terrae siculurum Transylvaniae, Cibini (Nagyszeben). 1811.

²⁸ BROWN, Edward: Naauw keurige en gedenkwaardige Reysen,... Hongarien etc. Amsterdam. 1696.

²⁹ BEUDANT, F. S.: Voyage mineralogique et geologique en Hongariae, pendant 1. année 1818, Paris.

³⁰ LENGYEL Dániel 1853.

³¹ LENGYEL Dániel 1853. VIII.

³² PETE Zsigmond 1866

³³ DRAVECZKI Balázs 1994. III.

³⁴ PETE Zsigmond 1866, 60–63.

Általában a hazai fürdőügy tekintélyének 1867 utáni rohamos növekedésére utalt az is, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók XVI. vándorgyűlését 1872. szeptember 16–21-ig a mehádiai fürdőkben, Herkulesfürdőn (Erdély szomszédságában), fürdőorvosok bevonásával fürdőtémákról is tanácskoztak.³⁵

A hazai, benne az erdélyi gyógyfürdők *első, nyilvános* 'bemutatkozása' az 1885. május 2-án, Budapesten nyílt *országoskiállításon* nagy sikerrel zajlott le.³⁶ Eljött „háztűznézőbe az egész világ”³⁷ – és látta a magyar (ipari eredmények között) a gyógyfürdők eredményeit is. A kiállítást, amelyet a zárás napjáig, november 4-ig, 1 770 457-en néztek meg, Rudolf trónörökös jelenlétében zárták be.³⁸ Draveccki Balázs helytálló meglátása szerint a gyógyfürdők kiállításának jelentős számú látogatói arra mutattak, hogy az összkiállítás ezen részlege is képes az idegenforgalom emelése érdekében országos, húzó szerepet betölteni.³⁹ A kiállítás rendezői között dr. Chyzer Kornél, Zemplén vármegye főorvosa, balneológus is közreműködött. A kiállításon hangsúlyozottan foglalkozott a gyógyfürdők idegenforgalmi „hasznával”. Még 1885-ben megjelent könyvében a kiállításon bemutatkozó fürdőhelyeket részletesen ismertette. A Hunyad vármegyei Algyógyot, kiragadva a többi helység közül, ezt az idegenforgalmi képet adta róla: „... A fürdő Algyógytól 3/4 órányira, Feredő-Gyógyon van. Szászváros vasútállomásától 1 és fél óra. A vonatoktól társaskocsi közlekedik... A fürdő lombos, erdős völgyben, 41 lakószobával s négy kőbefoglalt tükörfürdővel (medencével – M. L.) bír. Árai nagyon mérsékeltek, A források... oly bővek, hogy a kifolyásuk malmot hajt. Legbővebb a Rosalia forrás.”⁴⁰ Írt arról, hogy a gyógyforrás vízének vegyi összetétele 1857 óta ismert, vasas hévíz. Használják „ivásra és fürdésre, leginkább csúzos, köszvényes és női bajok ellen. Fürdőorvos: dr. Hirsch József járásorvos Algyógyon.”⁴¹ Lehet, hogy ez készítette az *Egészségügyi Országos Szakbizottságot*, hogy Chyzer felkérje: írjon könyvet a kiállításon tapasztaltakról. Chyzer ezt megtette. Munkája meg is jelenik a következő évben a Népszerű Természetudományi Előadások Gyűjteménye IX. köteteként.⁴² Elkötelezett fejtegetéssel kezdi fő mondanivalóját: „(A) fürdők s egyéb gyógy- és nyaralóhelyek nemcsak közegészségi fontos tényezők, nagyon fontosak *nemzetgazdasági* szempontból is.

³⁵ Eger, 1871. júl. 4. 213. Egyveleg c. nov.

³⁶ Pesti Napló. Reggeli kiadás, 1885. máj. 2. Budapest, május 1. vezércikk

³⁷ Pesti Napló. Reggeli kiadás, 1885. máj. 2. Rellé Iván: Kiállítási tárca

³⁸ Vasárnapi Ujság. 1885. nov. 8. 728. A kiállítás bezárása és Hányan látogatták meg a kiállítást? A balneológiai pavilon látogatóinak számát dr. Chyzer Kornél balneológus a jelzett számmal azonosnak tartotta.

³⁹ DRAVECZKI Balázs 1994. III.

⁴⁰ CHYZER Kornél 1885. 36.

⁴¹ CHYZER Kornél 1885. 36. A fürdő magántulajdonú.

⁴² CHYZER Kornél 1886.

Milliókra rúgnak azon összegek, amikbe mai nap hazánk lakóinak nagy nyári fürdőzése és nyaralása kerül... (Milyen) jó volna az hazánkra, fürdőink tulajdonosaira, ... környékének lakóira, iparosaira, ha sikerülne nemcsak ezen milliók nagy részét itthon tartanunk, hanem még a külföld fürdőzőinek egy részét is ide vonzanunk...⁴³ Mielőtt eleget teszünk gondolatban a Szerző erdélyi fürdő- és üdülöhelyi meghívásának, nézzük meg az utazás lehetőségeit:

Erdélyben is, a kiegyezés utáni vasútközlekedés térhódítása mellett is, meg voltak a *társaskocsi* (elődei a postajáratok) *utazási irodák* – Kolozsvárt, Nagyszebenben, Marosvásárhelyt, a szomszédos Nagyváradon, Aradon, Temesvárt – ahonnan az utasok bérkocsikon célhoz érhettek.⁴⁴

Társaskocsik Erdélyben⁴⁵
(Helyi és távolsági)
1908

Helység	Napi menetsűrűség	Társaskocsik száma	Szállított személyek száma
Kolozsvár	15 percenként	3	24 699
Gyulafehérvár	vonathoz	3	5 060
Beszterce	vonathoz	1	2 000
Csikszereda	óránként	1	1 300
Gyergyószentmiklós	vonathoz	2	10 000
Fogarás	vonathoz	1	10 000
Szászváros	naponta hatszor	3	?
Dés	naponta négyszer	2	?
Szamosújvár	óránként	1	3 000

Chyzer elképzelt utazásához (Budapestről kiindulva) társaskocsit, vasutat, sőt a hajóutat is igénybe vesszük. Első állomásunkat, Herkulesfürdőt villámvonaton (gyorsvonaton – M. L.) 12 óra alatt érjük el. Elkápráztat a fürdőhely környezetének szépsége. „A szagtalan, igen bő, sós” forrás, amely bőségénél fogva bámulatra méltó, „ez lévén az ország legbővebb meleg (56 °C) sósforrása.”⁴⁶ Chyzer, miután részletesen

⁴³ CHYZER Kornél 1886. 150.

⁴⁴ Gyorspostán, társaskocsin már a reformkorban eljuthattak az utasok Pestről Nagyszebenig és Pestről Temesvárig. KÉPESSY Árpád: A magyar vasútügy története. Közlekedési szakkönyvtár 1. sorozat, 1. könyv. Wodiáner F. és Fiai k., Budapest, 1908., 13.

⁴⁵ KSH KL A magyar városok országos kongresszusának iratai 11. – THIRRING Gusztáv 1912. 362. A felsorolás összevont a törvényhatósági és rendezett tanácsú városok köréből. Válogatás.

⁴⁶ CHYZER Kornél 1886. 12.

bemutatja ezt a külföldiek, különösen a balkáni vendégek számára is nagyon vonzó és látogatott helyet (idényenként 6000 itt üdülő több mint fele külföldi), két gondlattal áll elő. 1.) Ez a fürdőhely megérdemelné, ha évenként „egy-két különvonatot” vagy al-dunai kirándulással egybekötött utat, *társas kirándulásokat* szerveznének ide is, amint az ilyen társas út már több is létezik a felvidéki fürdőkhoz. 2.) Az idegenforgalom részének tekinti a fürdő- és üdülőhelyek forgalmát, és ezért a szárnyát bontogató *turisztikát*, azaz *természetjárást* kedvelőket kölcsönös együttműködésre hívja: „A turisztika szorosan összefügg fürdőink sorsával. A fürdők a turisták felkereste szabad természet kultúrvázai, kisebb-nagyobb kirándulások kiindulási pontjai; ... (Így) a turisták s egyleteik a fürdők *reklámcsinálói*, azt eredményezik, hogy oly ember is fürdőbe viszi pénzét – ha csak rövid időre is – akit különben egészsége arra nem készítet...⁴⁷ Chyzert zegzugos úton követve „Temesvártól csak három órányira fekvő Buziásra, a magyar *Franzesbadba*,” onnan a Nagyszebenhez közeli Vízakna sóstavaikhoz jutunk, ahol a fürdőzők számíthatnak „a város vendégfogadóira és magánházaira.”⁴⁸ Medgyesre, a kis magyar *Nürnbergbe* vonaton utazunk, ott leszállva a felsőbajomi vagy báznai fürdőbe érünk, a szászok legjobban berendezett fürdőjébe, Baassenbe. Évi vendégeinek száma 1000. Brassón keresztül („azt hisszük Salzburgban járunk”) Zazon hullámfürdőjéhez jutunk.⁴⁹ Ismét Brassóból Előpatakra, „az erdélyi részeknek... legjobban berendezett... fürdőjébe”.⁵⁰ Kovászna fürdője 10 °C vízü Pokolsár fürdőjét a feltörő szénsav tartja forrásban. Tusnád vendégeinek többsége (évenkénti 1000 főnél több) Romániából való. Az út végén a Kolozsvárhoz közeli Jegenye fürdőt elhagyva Budapest irányában, Erdélytől is búcsúzunk.⁵¹

Voltak itthoni vagy külföldi szerzők, itthon vagy külföldön megjelent, a magyarországi (és erdélyi) fürdő- és gyógyhelyeket ismertető, ajánló könyvek a kiegyezés előtt is,⁵² de átfogó, a fürdőéletet is felölelő, utazási tanácsadó, az utazás-szállás-vendéglátás megannyi kérdésére válaszoló kiadvány csak 1887-ben került a hozzánk utazni-kirándulni szándékozók kezébe. Ez a 390 oldalas német nyelvű könyv Baedeker, Karl munkája.⁵³ Könyve az Osztrák–Magyar Monarchia országait és tartományait részletesen ismertette, az utolsó, VIII. fejezetben Siebenbürgen/Erdélyt. Kitűnően felkészítette az utazót nemcsak a leendő (vasúti) útra, hanem a szállás, vendéglátás, nevezetes helyek és számos egyéb hely, szórakozás lehetőségeire. Arad–Hermannstadt/Nagyszeben, Hermannstadt–

⁴⁷ CHYZER Kornél 1886. 13.

⁴⁸ CHYZER Kornél 1886. 17.

⁴⁹ A hullámokat vízimalomszerű kerék forgatásával érik el.

⁵⁰ CHYZER Kornél 1886. 21.

⁵¹ Chyzert nem kísértjük az ország más tájainak fürdőihez.

⁵² WACHTEL, David: Ungarns Curorte und Mineralquellen Oedenburg (Sopron), 1859.

⁵³ BAEDEKER, Karl 1887.

Kronstadt/Brassó az egyik fő útvonal, Klausenburg/Kolozsvár–Hermannstadt–Kronstadt a másik erdélyi út, a harmadik ajánlott út a szomszédos román területre vezetett, Kronstadt–Predeal–Bukarest;⁵⁴ Összesen 20 oldalon olvashatók Baedeker erdélyi útbaigazításai.

1887-ben ismét hazai, Boleman István vihneyi fürdőorvos tanácsait olvashatták az érdeklődők. A fürdőkultúra elvi kérdéseiről már az említett orvosok is írtak, ellenben Boleman az első *fürdőorvosunk*, aki Fürdőtan című könyvében a fürdőélet elméletét és gyakorlatát összekapcsolva – saját tapasztalatait és külföldi szerzők ismereteit is felhasználva – 503 oldalon tárja elénk közlendőit. A hazai fürdőélet kiváló ismerőjeként, elsőként követeli a fürdő- és gyógyhelyek fenntartóitól, hogy alkalmazzanak *helyi orvosokat*.⁵⁵ Hangsúlyozza: „Egészségügyi törvényünk... joggal rendeli el, hogy minden fürdőnek legyen orvosa.”⁵⁶ Bátran felsorolja fürdőink fejlesztésének gátló tényezőit is.⁵⁷ Több erdélyi és szomszédos vármegyei fürdőt azért bírál, hogy fejlesztésre ösztönözzön. Az Arad vármegyei Menyházáról: „291 m magasan, (vizének) hőfoka 32,5–25 °C. Arad városától négy órányira fekszik szűk völgyben,... amelyetől nem messze bugyognak ki a hévforrások, amelyeket szerény kis fürdőházban, négy tükörfürdőben alkalmaznak fürdésre. Ugyanott 18 szoba áll a vendégek rendelkezésére. Nemrég e kis fürdőből nagy gyógytelepet terveztek és tetemes beruházásokkal modern igényeknek megfelelő fürdőintézetet akartak felállítani. Sajnos, hogy a terveket nem létesítették; Menyházának gyönyörű fekvése, egészséges éghajlata a telepnek klimatikus értéket is biztosítana, míg langyos hévvize idegbajok ellen nagy sikerrel lenne alkalmazható. De mert a nagy terveket nem lehetett megvalósítani, a meglévőit is elhanyagolják... Posta: Dézna, vasúti és táviró állomás: Arad.”⁵⁸

1896-ban, a magyar honfoglalás emlékévében, nemzetünk büszkén mutatta be ezeréves eredményeit. A budapesti kiállításon, amelyet május 2-án I. Ferenc József király nyitott meg, a *Balneológiai Pavilonban* az erdélyi vármegyék gyógy- és üdülő, valamint fürdőhelyei közül részletesen 33 mutatkozott be az ország 107⁵⁹ kiállítójából. Boleman az 1891-ben létesített *Magyar Szent Korona Országai(nak) Balneológiai Egyesülete* kérsére a millenniumi (rész)kiállítást nemcsak szervezte, hanem, ’leltárt’ is készített a

⁵⁴ BAEDEKER, Karl 1887. IX. (Útközben természeti és helytörténeti, üdülő- és fürdőhelyi tájékoztatással is szolgál.)

⁵⁵ BOLEMAN István 1887. 5–6. A fürdő- és gyógyhelyi tulajdonosok vagy bérlők mind többen nemcsak orvosokat, hanem gyógyszerészeket is alkalmaztak. SUGÁR István 1991. 20.

⁵⁶ BOLEMAN István 1887. 6.

⁵⁷ BOLEMAN István 1887. 7–11.

⁵⁸ BOLEMAN István 1887. 77. Könyvében 659 hazai és európai gyógy-, üdülő- és fürdőhelyet mutat be és 110 betegség gyógyításáról szól.

⁵⁹ BOLEMAN István 1898. 15.

bemutatott fürdőkről.⁶⁰ Az erdélyi vármegyékben, egy 1882. évi összeírásra hivatkozva, 1857 forráshelyet említ, de közülük 1896-ban csak a 30 legfontosabbról szól.⁶¹

Fürdői tájékozódás. Fürdő- és idegenforgalom a hírlapokban, reklámokban

A gyógy- és fürdőhelyek, továbbá a fürdői társas élet helyzetéről és eseményeiről a tájékoztatást a hírlapok nemcsak vállalták, hanem szószólóik is lettek ezek ügyének.

Országos (budapesti) hírlap indításával a kiegyezés után elsőként a már fentebb említett Chyzer Kornél lépett színre. Budapesten, 1869. május 18-án Fürdői Lapok címmel heti közlönyt indított.⁶² Vezércikkében megadta a lapnak, azaz saját törekvésének az alaphangját, büszkén vállalt szerepét: „Midőn ezen új folyóirattal a hazai (szak)irodalom terére kilépünk, azon meggyőződés által vezéreltetünk, hogy gyógyvizeink és fürdőink eddig nem eléggé méltányolt ügyének a sajtó útján való képviselése, s ekként időszaki irodalmunk egyik jelentékeny hézagának betöltése által, a közjólét érdekében teljesítünk hazafiúi kötelességet.”⁶³ Erdélyből 22 fürdőből kapott a lap szerkesztősége elismerő levelet és tudósítói felajánlkozást.⁶⁴

1894. január 15-én *fővárosi fürdőhelyi* lap is napvilágot látott, ez a Fürdői Lapok.⁶⁵ Szerkesztője és kiadója a budai Szt. Lukács fürdő főorvosa, Bosányi Béla. Céljai között olvasható: „(F)ürdőleírások, fürdőkre és forrásokra vonatkozó közérdekű közlemények által a hazai művelt közönség figyelmét felkelteni és azt folyton ébren tartani.”⁶⁶ A fürdői nemes célok (vidéki helyi társlapok indítása) megfogalmazása ellenére ez a lap csupán két számot élt meg. A Fürdőirodalmi Könyvtár felmérése alapján 1895. április 15-én az erdélyi számottevő fürdőhelyek száma 34 volt.⁶⁷ Bár csupán két évet összegeztek, érdemes Erdély néhány fürdőhelyének az emelkedő vendégforgalmát megnéznünk.

⁶⁰ BOLEMAN István 1896.

⁶¹ BOLEMAN István 1896. 3–4. Leszögezte: „A fürdőhelyek leírásánál mindenütt kihagytam a lakások, fürdők árait, ... továbbá a szórakozásra, multságokra vonatkozó általános adatokat, ... például térzene, olvasó-, játszó-, társalgó-, táncterem vagy szoba, kuglizó, stb.” Holott éppen ezek alapján következtethetnénk a fürdőhelyek bővülő vendég- és idegenforgalmára.

⁶² Alcíme: A gyógy- és fürdőhelyek, fürdői társasélet és természettudományok köréből nagyközönség számára. Társzerkesztője a szintén orvos Orzovenszky Károly volt. Ezt a mutatvány lapszámot a szerkesztőség 120. hazai fürdő- és gyógyhelyre postázta.

⁶³ Fürdői Lapok, 1868. máj. 18., 1. Tisztelt olvasóinkhoz!

⁶⁴ SUGÁR István 1991. 20. Sem forrást, sem válaszhelyet nem említ.

⁶⁵ Alcíme: Fürdő és forrásügyi közérdekű szakközlöny.

⁶⁶ Fürdői Lapok. 1894. jan. 15.

⁶⁷ A Fürdőirodalmi Könyvtár Értesítője, 1895. ápr. 15., 39–49. HANKÓ Vilmos–PREYSZ Kornél: A kémiai úton megvizsgált magyarországi ásványvizek

Fürdőstatisztika⁶⁸

Vármegye	Fürdő	Szobák száma 1893-ban	Állandó	Ideiglenes	Összes	Ebből külföldi	Gyógy- és zenedíj forint
			vendégek száma 1894-ben				
Alsó-Fehér	Vízakna	70	454	?	454	23	?
Beszterce-Naszád	Ószentgyörgy	86	428	?	438	33	300
Brassó	Zajzon	80	?	?	?	?	?
Csík	Borszék	420	828	130	964	46	1962
Háromszék	Előpatak	500	600	85	694	346	245
Hunyad	Kiskalán	28	200	1100	1300	25	?
Kis-Küküllő	Bázna (Felső-Bajom)	117	450	17	467	31	?
Kolozs	Jegenye	40	72	223	355	?	?
Maros-Torda	Szováta	50	370	400	770	?	80
Nagy-Küküllő	Nádpatak	12	150	525	675	106	?
Szeben	Felső-Rinne	?	109	607	716	27	?
Szolnok-Doboka	Sztojkafürdő	30	125	201	326	1	160
Torda-Aranyos	Tordai sós-fürdő	28	75	8	83	?	?
Udvarhely	Korond	75	227	35	262	4	?

1910-ben valamennyi, átlag 2500–6000 látogatóval többet fogadott.⁶⁹

Országos és vidéki lapjaink is egyre több fürdőhelyi szaktudósítást közöltek, hasonlóan a jelentősen fejlődő turisztikáról is. (A turisztikát és turizmust, azaz

⁶⁸ A Fürdőirodalmi Könyvtár Értesítője–Balneológiai Értesítő, 1894. jan. 15., 122–124. Az 1893/1894. évi számsor válogatott helyekkel összevont adat.

⁶⁹ KVM DRAVECZKI Balázs 1994. III. 4. Fn.

idegenforgalmat, gyakran azonosan értelmezik.) Éppen e két terület sikeres tükrözését lehetett megfigyelni a Budapesten 1891. november 1-jén megjelent *Fürdő és Turista Ujság* részéről.⁷⁰ „Hazánkat a gondviselő Isten pazarul árasztotta el a természeti kincsek dús halmozásával és a vizeknek csodás gyógyító hatása meszsze földön ritkítja párját”⁷¹ – szolt a vezércikk. Mégis: „Szomorú tény, hogy a hazai közönség az évad beálltával tömegesen vándorol a külföldi fürdőkbe...”⁷² A vállalásai közül maradéktalanul teljesítette a hazai, benne az erdélyi fürdőhelyek életéről szóló részletes tájékoztatást, azok vendégforgalmának-látogatottságának, statisztikájának adatait.

A millennium idején Budapesten megjelenő – összekapcsoltan fürdőügyet és idegenforgalmat közlő – lap, a *Millennium*⁷³ és a *Világ-Napló* melléklete, a *Millenniumi Lapok*⁷⁴, továbbá a szintén országos *Pesti Napló*, sok fürdői cikket közölt.

Az ezredéves emléklapok közönségsikerének ösztönzésére jelent meg Budapesten, 1898. február 15-én az országos Fürdői Szemle balneológiai szaklap.⁷⁵ Ezzel az erdélyi fürdők közül 12-nek volt hírközlő, népszerűsítő, levelezői kapcsolata. Támogatták e lap azon törekvését, hogy a szerkesztőség elsősorban a magyar balneológia ügyét akarja felkarolni. Vagyis „hű krónikása... lenni... a fürdői, gyógy- és üdülőhelyi ügyeknek...”⁷⁶ Az erdélyiek is üdvözölték azt az egyesületi célt-követelést, hogy a fővárosban nyíljon olyan központi fürdőiroda (külföldi minta szerint – M. L.), amelynek feladata a magyarországi fürdőkkel, gyógy- és üdülőhelyekkel kapcsolatot létesíteni, és megtudni mindazt, ami ezekben a helyekben „előfordul, ami... történik”⁷⁷.

Az idegenforgalom-fürdőforgalom 'még teljesebb ügyét' szolgálta a magyar, francia és német nyelvű *Magyar Fürdők Lapja*.⁷⁸ Tanácsadó, útbaigazító szerepe és a fürdőhelyek időnkénti részletes bemutatása miatt kedvelték. Hasonló indítással volt a *Gyógyfürdők és Üdülőhelyek* 1897. május 27-én, Budapesten kiadott utazási közlöny és az 1899. április 1-jén előlépett Fürdő- és Utazási Közlöny.

A vidéki helyi lapok közül a marosvásárhelyi *Székely Közlöny* 1868. évi nyá-

⁷⁰ *Fürdő és Turista Ujság*, Alcíme: Fürdők, gyógyforrások, gyógyító intézetek, ásványvizek, fürdő-közönség, turisták, üdülők és utazók közlönye. (1892. máj. 15-ig)

⁷¹ *Fürdő és Turista Ujság*, 1891. nov. 1. Felhívás

⁷² *Fürdő és Turista Ujság*, 1891. nov. 1., 1.

⁷³ Alcíme: Az ezredéves ünnepély és ezredéves kiállítás közlönye

⁷⁴ Alcíme: Az ezredéves kiállítás közlönye

⁷⁵ A magyarországi fürdők, gyógy- és üdülőhelyek hivatalos közlönye. (A Balneológiai Egyesület)

⁷⁶ *Fürdői Szemle*, 1898. febr. 15., 1. Olvasóinkhoz.

⁷⁷ *Fürdői Szemle*, 1898. ápr. 1., A magyar fürdőügy előmozdítása

⁷⁸ Alcíme: Gyógy és üdülőhelyek szakközlönye

ri számából idézünk: „Székelyföld hegyeinek homlokát nem koszorúzza borág, hanem ehelyett borvíz öntözgeti és mosogatja lábait.”⁷⁹ Az erdélyi, jelesen a székelyföldi képek közül dicséri a gyógy- és forrásvizekre épülő fürdőhelyek életét. Azok ’százféle varázsából’: „A fürdői társaséletről az idény alatt csak jót írhatunk.”⁸⁰ Az Udvarhelyi Híradó, amely Székelyudvarhelyt 1877. január 6. – december 19. között volt kapható, Szováta, Korond, Szejke és Udvarhely fürdőjéről közölt. A Gyulafehérvár nevű újság⁸¹ 1887. április 6-tól az erdélyi fürdőéletéhez kapcsolódó vendég- és idegenforgalmi eseményekről írt: szállodák, színészet, vasúti menetrend, városlátogatás.⁸² A gyakori fürdőismertetésből: Báznán (azaz Felső-Bajomban) 2 épület „csinosan berendezett” 16 fürdőszobával – 70, 60, 50 kr/fő belépődíjjal hozzáférhető. A Kolozs vármegyei Bánffyhunyadi 1890. augusztus 10. – 1891. július 27-ig kiadott Kalotaszeg nevű hetilap havonként ismertette Jegenyefürdő életét.

Számos más erdélyi hírlap már korábban is közölt vagy helyi, vagy közeli híreket.

Az Udvarhely⁸³ Székelyudvarhelyt 1872. január 9. – 1879. február 27-ig a helybeli és a szováta, korondi szejkei; a Fogaras és vidéke⁸⁴ Fogarason 1903. február 15. – 1912. május 14-ig a nádpataki; a Székely Újság⁸⁵ Székelyudvarhelyt 1905. november 3. – 1906. augusztus 9-ig a helybeli, a szováta, korondi, szejkei; a Tordai Újság⁸⁶ Tordán 1910. október 1. – 1911. március 21-ig a helybeli és a marosújvári; a Csiki Hírlap⁸⁷ Csíkszeredában 1911. december 23. – 1914. július 25-ig a helybeli és csíkszögödi fürdőkről írt.

Fürdőhelyi lapok közül Jegenyefürdő Értesítője 1890. december 28. – 1891. július 28-ig, a Tusnádfürdőn 1904. július 14. – augusztus 14-ig volt ’fürdő-idény’ vagy ’fürdőszezon’ lap, a tusnádfürdői Fürdői Lapok;⁸⁸ a Temes vármegyei Buziásfürdői Közlöny 1906. január 7. – 1915. október 25-ig a fürdői élet mindennapjainak apró mozzanatairól is beszámolt.

A vasút már 1870-től, az első erdélyi fővonal nyitásától (szeptember 8-án Nagyvárad–Kolozsvár, aztán Tövis, 1873. június 1-én Segesvár–Brassó) a fürdő- és gyógyhelyi forgalmon is nagyon sokat segített, érintve Tordát, Marosújvárt

⁷⁹ Székely Közlöny, 1868. aug. 22., 278. Kiemeli a vonzó Korond fürdői szolgáltató és vendéglátását.

⁸⁰ Székely Közlöny, 1868. aug. 22., 272–273. Tárca c. rov. (A kiemelés M. L.)

⁸¹ Politikai, társadalmi és szépirodalmi hetilap

⁸² Gyulafehérvár, 1889. aug. 21., 1. 1891. máj. 27., 4.

⁸³ Politikai és közművelődési hírlap

⁸⁴ Társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap

⁸⁵ Pártonkívüli politikai hetilap

⁸⁶ Társadalmi és közművelődési hetilap

⁸⁷ Politikai, közgazdasági és társadalmi hetilap

⁸⁸ Közgazdasági és szépirodalmi fürdőlap

és Kőhalmot. Az m. kir. kormányok a fővonalak, a részvényesek, meg a helyi érdekű, továbbá a mellék-, összekötő vagy szárnyvonalak kiépítésével tették 'teljessé' az erdélyi vasúthálózatot, beszámítva a kapcsolódó, keskenynyomtávú, ún. kisvasúti vonalakat is.⁸⁹ Megvalósulhatott Baross Gábor⁹⁰ „vasminiszter” híres törekvése és mondása: „Azt akarom, hogy a brassói ténsasszony kalapot vásárolni Budapestre járjon.”⁹¹ Az erdélyi fürdőhelyekre utazáson is lendített a Baross által 1889. február 1-jén bevezetett *vasúti zónatarifa*. Az iménti, Budapest–Brassó között a gyorsvonati utazás 13³⁰ órán át tartott.⁹² A III. osztály menetjegye 32,70 Ft-ba került, ez az új rendszerben 7 Ft-ra csökkent.⁹³ A MÁV Kolozsvárt üzletvezetőséget nyitott.⁹⁴ 1909-ben Gyergyószentmiklós – Déda közötti kapcsolattal és a korábbi vonalakkal a *Székely körvasút* is kialakult, amely által a székelyföldi fürdőket jobban elérték.⁹⁵ (Az első világháború kitörésekor ebben az országrészben 2384 km volt a vasútvonalak hossza.)⁹⁶

1902-től a MÁV az idegenforgalmi propagandába is bekapcsolódott, Dr. Fodor Oszkár vasúti orvos szerkesztésével *Fürdők és nyaralóhelyek* címmel, Az összes hazai fürdők ismertetése alcímmel tájékoztató jelent meg, amelyet minden vasúti kocsiban elhelyeztek.⁹⁷ Az 1904. évi kiadványszám a Kolozs vármegyei Jegenyefürdőt, Kolozs sósfürdőt; a Csík vármegyei Kászonfürdőt (elérhető Kászonjakabfalvától) mutatta be, amelynek gyógyvize a kárpátontúli Romániában '*kászoni borvízként*' ismert, és a fürdőhelynek „kedvező fekvésénél és meteorológiai viszonyainál fogva, mint klimatikus gyógyítóhelynek is nagy jelentősége van”.⁹⁸ Az 1905. évi meg Lobogófürdőt (Székelyudvarhely állomásától) reklámozta.⁹⁹

A fürdő- és üdülőhelyekre járással vonaton egyéb új helyre is eljuthattak. Általános igényé vált, „ha elértünk a fürdőhelyre, menjünk a helyi vagy a köze-

⁸⁹ *MATELKOVITS* Sándor–*SZTERÉNYI* József 1898. 827. Az aradi–gyulafehérvári vonal 1868. december 22-én nyílt meg.

⁹⁰ Közmunka- és közlekedésügyi (1886–1889), utána kereskedelemügyi (1889–1892) miniszter volt.

⁹¹ *MAJDÁN* János 2014. 79.

⁹² MÁV KL BII TÖKÖLYI István 1983. kgy., Összesítések 1867–1918., II., 1–40.

⁹³ *MAJDÁN* János 2014. 78–79.

⁹⁴ TÖKÖLY István 1964. 28. és KSH 1900. (1897., 1898., 1899. évi) 100., 102., 174., 176.

⁹⁵ KÁNYA József 2000. 255–264. Székely körvasút hatásai. 258. Internet

⁹⁶ SZÁSZ Zoltán 1986. 1518.

⁹⁷ Ez a bő terjedelmű tájékoztató lap 1897 óta hozzáférhető volt a fővárosi és egyes dunántúli állomáson. Országos ingyenes terjesztését az M. Kir. Kereskedelemügyi Miniszter 344/1902. Eln. számú rendelettel engedélyezte.

⁹⁸ *Fürdők és nyaralóhelyek* 1904. 74.

⁹⁹ *Fürdők és nyaralóhelyek* 1904. 74–76., 93–9. és 1905. 71.

li mozikba vagy színházakba is.”¹⁰⁰ 1868–1914 között állandó színház működött Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön, Dédán, Szászvárosban, Medgyesen, Nagyszebenben, Désen, Tordán, Fogarason, Gyulafehérvárt, Kolozsvárt és Besztercén.¹⁰¹

A családlátogatásoknak, tudományos, politikai, társadalmi rendezvényeknek és a természetjárásoknak is voltak fürdőbejárás vonzatai. „Olykor a testi gyógyuláshoz még a lelki gyógyulás igénye is kapcsolódott. A csíki, székelyföldi búcsújáró útra menők Gyergyócsomafalvából Gyergyóújfalun át a Maros mentén, hegyeken túl az Olt völgyébe Csíkszentdomonkos, Csíkmadaras, Csíkszereda és Csíksomlyóig jutottak. Visszafelé némelyek a környék fürdőibe tértek.”¹⁰² Ha elvétve is, léteztek ilyen utak, mindenképpen a búcsújárás és a fürdőjárás *sajátos kapcsolatáról* van szó.

A fürdők hírveréseiből

Vasúti *menetrendfüzetek* és hírlapok *menetrendi közleményei*. Bár a vasút érdekét szolgálták, a fürdőhelyekre utazók vonatválasztását is nagyban segítették. A Pesti Napló 1868-tól az Arad–Károlyfehérvár (=Gyulafehérvár – M. L.), 1870-től a Nagyvárad–Kolozsvár közötti menetrendet közölte.¹⁰³ A Budapesti Látogatók Lapja is segített a hazai tájak és azok fürdőhelyeinek elérésében a menetrendek ismertetésével. Az 1889. évi januári szám a Budapest–Arad–Tövis és a Kolozsvár–Predeal (Románia) vonatközlekedést ismertette a Vasúti közlekedési útmutató c. oldalon. A megannyi fővárosi hírlap közül említjük még a Független Ujság 1898. július 3-tól megjelenő MÁV nyári menetendjét. (Megjegyezzük, 1871-től elkezdődött az I., II., III. osztályú MÁV kocsik fűtése.¹⁰⁴)

A Magyarországon 1910-ig 11 különféle nyelven megjelent utazási, menetrendi tanácsadó füzet és kézikönyv közül az 1902. évi francia *La Hongrie et Budapest*¹⁰⁵ és az 1909. évi német-(magyar) nyelvű *Führer durch Ungarns Bäder*¹⁰⁶ füzetet példázzuk. Az utazási nap megválasztását segítette a hírlapok *időjárás* jelzése.

¹⁰⁰ SUGÁR István 1991. 10.

¹⁰¹ Bajor Gizi Színész-múzeum. Budapest. Magyarország színházai és színekörei 1930-ig. Nagy fali térkép, én.

¹⁰² SUGÁR István 1991. 10. Fn.

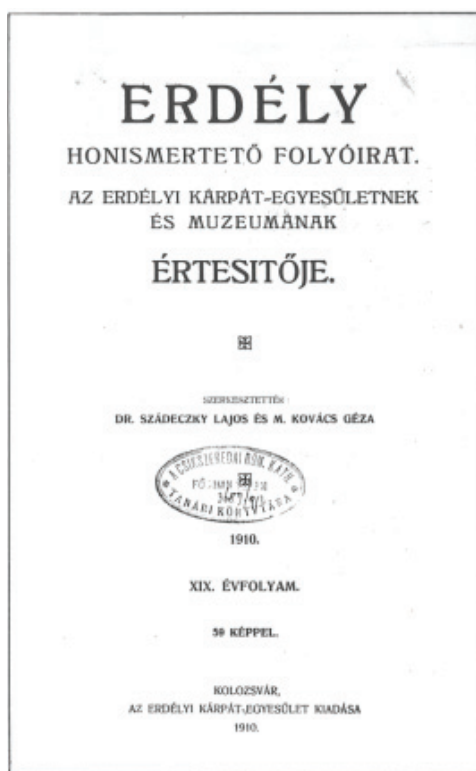
¹⁰³ Pesti Napló, 1870. nov. 12., Reggeli kiadás, 3., Közlekedés c. rov. Ez a lap 1918-ig közölte az erdélyi vasúti menetrendet.

¹⁰⁴ Eger, 1871. febr. 23., 61. Vegyesek c. rov.

¹⁰⁵ Singer és Wolfner K., Budapest. Erdélyi út, 181–198.

¹⁰⁶ ERDŐS József: (Magyar fürdő kalauz), negyedéves ingyenes kiadvány, Budapest. Közvetlen vonat-összeköttetések erdélyi fürdőhelyek felsorolásával.

A képes levelezőlapok képei közvetlenül nemcsak felkeltették az érdeklődést a fürdő- és gyógyhelyek iránt (táj, vasút- és gépkocsi állomás, fürdő- és szállóépület, ivóvízcsarnok, étterem, táncterem, klubhelyiség, társalgó, sétány), hanem a gyógyulás és szórakozás élményeiről szóló üzenetek közvetve mind-mind a helyeket reklámozták. 1899-ben Borszékéről, 1900-ban Csíkszeredából küldhettek már fürdői képeslapot.¹⁰⁷ Néhány híres helyről: Borszék, Hargitafürdő, Tusnád, Kovászna, Báznafürdő, Kolozsvár-Sósfürdő, Szováta (vendéglő, kávéház, cukrászda), Büdöspatak, Korond és Homoród.¹⁰⁸ 1914-ig 30 helyről volt az erdélyi fürdő- és gyógyhelyeket bemutató postai képeslap (színezett és fekete-fehér), tízezret meghaladó példányszámmal.¹⁰⁹

¹⁰⁷ PETERCSÁK Tivadar: A képeslevelezőlap története. Miskolci és egri múzeumok kiad., Debreceni Dózsa SE Ny., 1994. 19-22., 167.

¹⁰⁸ VINCZE Bertalan: Történelmi bélyeggyűjteményem. Gyöngyös, 1994. és Erdélyi lapok 11-16.

¹⁰⁹ GÖNCZ József–BOGNÁR Béla: 2006. 56., 62., 67., 75., 81., 100., 130–131., 162., 190–191.

A fürdőforgalom-idegenforgalom közüggé vált

1867 után a fürdőforgalom az idegenforgalom egyik fő területévé erősödött.

A 19/20. század fordulójára elért fürdőfejlesztés, szállodagyarápítás-korszerűsítés, vasúti megnőtt utasforgalom az idegenforgalom ügyét oda emelték, hogy elkerülhetetlen téma, *nemzeti* ügy lett. Szakíróink felelősséggel vizsgálták, tudományosan elemezték idegenforgalmunk és a fürdőforgalmunk kölcsönös fejlődését. Dr. Smialovszky Valér fürdőorvos, aki országgyűlési képviselőségig haladt a pályáján (általa tekintélyt szerezve a hazai fürdőügynek), Szerény álnéven Az ország és fővárosunk idegenforgalma című füzetében lefektette: „Közismeretű tény, hogy hazánk minden közgazdasági ága szomjazza az idegenek forgalmát.”¹¹⁰ Az ügy megoldására törvényjavaslat tervezetet is összeállított.¹¹¹ A fürdőügyi szakemberek ’kapudöngetésére’ a kormány is felfigyelt, és megbízta az országos forrás- és fürdőügyi bizottságot, hogy az 1899. június 23-i tanácskozáson foglalkozzon az üggyel.¹¹² A tanácskozáson elhangzott egyik előadás szerint: „Idegenforgalom és fürdőügy vagy fürdőügy és idegenforgalom... mindenképp *iker-testvérek*, amelyekre egymás nélkül gondolni ugyan lehet, de ha fürdőügyünk egészét vesszük, ... egymás nélkül megoldani... lehetetlen.”¹¹³ (Emlékezzünk, az „*ikertestvér*” kapcsolat a már fentebb említett marosvásárhelyi értekezleten is előkerült.) Széll Kálmán miniszterelnök az 1900. június 19-i ülésen fürdőügyi szakemberekkel (*erdélyiekkel is*), ugyanazon a napon Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter idegenforgalmi ankéton tárgyalta a lehetséges fürdőügyi törvénytervezetet.¹¹⁴ Mindkét tanácskozás eredményt hozott, amit Smialovszky ekként összegezett: „(A) kellőleg megpendített törvényjavaslat, hála a ma(i) kormány élén lévő államférfiú (Széll Kálmán – M. L.) komoly elhatározásának! – a megvalósítás stádiumában van.”¹¹⁵

Következménye nyomon követhető.

A századvég utolsó évtizedében beállt eredményeket és a távlati célokban megfogalmazott törekvéseiket dr. Hankó Vilmos 146 oldalnyi, tudományos igénnyel írt könyvében összegezte.¹¹⁶ Az erdélyi gyógy- és fürdőhelyek közül: Előpatak

¹¹⁰ SZERÉNY/SMIALOVSZKY Valér 1900. 7. „Hazai fürdőinket körülbelül 44000 hazai állandó vendég látogatja, holott kb. 120000 azoknak hozzávető száma, akik a külföldi fürdőket gazdagítják. Uo., 28.

¹¹¹ SZERÉNY/SMIALOVSZKY Valér 1900. 25.

¹¹² SMIALOVSZKY Valér 1900. 4. (A XI. Magyar balneológiai kongresszus anyaga)

¹¹³ SMIALOVSZKY Valér 1900. 4.

¹¹⁴ SMIALOVSZKY Valér 1900. 3–4.

¹¹⁵ SMIALOVSZKY Valér 1900. 16.

¹¹⁶ HANKÓ Vilmos 1900.

fürdő Háromszék megyében fekszik a Budapest–Predeal (vasút)vonal mentén, Földvár vasúti állomás közelében. Innen kényelmes kocsik négy koronáért szállítják az utast az órányira eső Előpatak-fürdőre. E fürdő a hasonló nevű község közepén gyönyörű, zárt parkban terül el. A fürdőtelep vendéglőket, bazárokat, 600 jól berendezett vendégszobákat, forrás és fürdő berendezéseket magába foglaló házakból, elegáns villákból áll.¹¹⁷

Gyógyító eszközök. A kor kívánalmaival a fürdő lépést tartván, gyógyforrásain kívül ma már rendelkezik mindazon gyógy-tényezőkkel, amelyek ilyen előkelő fürdőhelyen úgyszólván nélkülözhetetlenek. Van modern vízgyógyintézet, svéd gimnasztikai terem, gyógy-konyha, ezenkívül kellő berendezés Oertl-féle kúrákra, vasláp (iszappakolás – M. L.) a fürdő területéről, lobogó (felbuzgó – M. L.) hideg (vízű) fürdők, meleg gyógyfürdők.

Főképp a Főkút és a József-forrás vizét használják ivókúrára. Az előpataki vizek a legkiválóbb lúgos-savas savanyúvizek. E forrásokban a nátrium és vasbicarbonáton kívül lényeges alkotórészek a szabad széndioxid, a magnesiumbicharbonat, nátriumchlorid és sulfát, valamint a lithiumchlorid. Ezen alkotórészek egymáshoz való viszonya a lehető legkedvezőbb. Ez a kedvező viszony magyarázza meg e vizeknek sokszor feltűnő gyógyító hatását.

Gyógyító hatás. Az előpataki vizek vastartalmukkal *felülmúlják* a világhírű Pymont, Schwalbach, Spaa vizeit. Mint élvezeti italok is (borvizek – M. L.) első helyen állnak. Különösen ki kell emelnünk a József-forrás ama tulajdonságait, hogy erős, szénsavas-vasas ásványvíz létére oldó sókat is tartalmaz nagyobb mennyiségben, aminek folytán a vérszegénység, s egyúttal az idült székrekedésben szenvedő, elhízott egyénekre nézve ez a forrás valósággal specifikum.

A Főkút vize tartalmaz 1000 gr.-ban: ... Összesen 4,7388 gr oldott anyagot.
Szabad-szénsav 1472,6 cm³ Hőmérséklet 11 °C.

Az előpataki források Kelen József dr. fürdőorvosnak véleménye szerint (akinek a véleményét megerősítik a bukaresti egyetem orvostanárai) a következő betegségek esetén használhatók feltűnő eredménnyel: idült gyomor- és bélhurut, mindennemű emésztési zavar, gyomortágulás, bélrenyheség, zsábák, kólikák, máj- és lép-daganatok, sárgaság, epe- és vesekövek (és az ezek által okozott kínzó fájdalmak), altesti pangások, aranyeres bántalmak. Idült vesebajoknál, hólyag-hurutnál, vesemedencelobnál, köszvényes, csúzos bántalmaknál kitűnő húgysav oldók. Továbbá: a méh idült bántalmai, fejlődésben levő leányok sápkórja, hosszas betegségek utáni kimerülések, vérszegénységi állapotok, gyermekek angolkórja, mindenféle ideges alapon fejlődő bántalmak, ahol a levegőváltás, az enyhe hegyi klíma, a vízgyógyításmód és svéd torna javasoltak.

¹¹⁷ HANKÓ Vilmos 1900. 66. Előpatak-fürdő főutcájának képe látható.

Lakás, ellátás. Étkezni 5 vendéglőben lehet, az ételek elkészítése fölött a fürdőorvos mindenkor ellenőriz. A gyógy-konyhán a napi ellátás (reggeli, ebéd 4 tál étel, vacsora 2 tál étel) 3 korona; a vendéglői árak mérsékeltek. Gyógy- és zenedíj címén személyenként 12 koronát fizetnek a vendégek. A vízgyógy mód heti díja 10 korona. A svéd gimnasztika heti díja 10 korona. A hideg fürdő 50-60 fillér; porcelán kádban meleg ásványvízfürdő 1 korona 80 fillér, ruhával (törölközővel) együtt.

A fürdő szövetkezeti tulajdon.¹¹⁸

Előpatak vendég- és idegenforgalma az 1893. évi 500-ról 1894-ben 600 főre nőtt. 1910-ben 1005-re emelkedett.¹¹⁹

A fürdőforgalom-idegenforgalom *kölcsönösségét* több vonatkozásban kimutatták a fürdőszakemberek. Erkölcsi téren kiemelkedő közéleti személy, anyagi téren az adott fürdő tulajdonosának, fenntartójának vagy bérlőjének fejlesztő-bővítő, beruházó tevékenysége növelte a fürdő hírnevét. Elsők között állt Borszék gyógyfürdője (fürdőidény június 15.–szeptember 10-ig). Az 1873. évi bécsi, 1878. évi párizsi és az 1882. évi trieszti „tárlaton” elért ezüst és arany kitüntető érmek birtokában¹²⁰ 1900-ig háromféle vendég- és kétféle játéktérrel, fürdőtermekkel és szolgáltatásokkal bővítette részlegét. 1900-ig már 10-re gyarapította a külföldön szerzett kitüntetéseit, ezekkel is díszítve az évenként kiadott Borszék fürdővendégeinek névjegyzéke (1901.), ötlapos összesítőjét.¹²¹ Az előpataki fürdő a forgalom gyors növekedését szintén a fürdő- és szolgáltatás 1901–1905-ig tartó jelentős fejlesztésének köszönhette. Az 1909. évi fürdőévtárában 1400, 1910-ben 1613 volt a gyógyulásra érkezettek száma.¹²² A vízaknai vendégek névsora szintén ismert volt az első világháborúig.¹²³ A fürdőforgalmi, azaz idegenforgalmi bevételek – hasonlóan minden erdélyi fürdőbevételeihez – összességükben a *nemzetgazdaságot* gyarapították. Két példa a jövedelmezőségre:¹²⁴

¹¹⁸ HANKÓ Vilmos 1900. 56–58.

¹¹⁹ DRAVECZKI Balázs 1994. III. 4. Fn.

¹²⁰ Pesti Napló, 1883. jún. 14., Reggeli kiadás, 4., Borszéki gyógyfürdő

¹²¹ GÖNCZ József–BOGNÁR Béla 2006. 60–61. Az évi látogató nem hivatalos száma 1990. Budapestről, Bécsből, Jassiból, Bukarestből is voltak fürdővendégek. Palackos vizének az ország 20 helységében volt lerakata.

¹²² OSZK AT Erdélyi meghívók, rölapok 1920-ig. Az előpataki gyógyvendégek névsora. Az 1909. évi fürdőidényben Budapestről, Pozsonyból, Kassáról, Pécsről, Bukarestből és Firenzéből is érkeztek.

¹²³ Nagyszebeni Ujság, 1913. júl. 13., 4. A vízaknai fürdővendégek névsora c. rov. A nagyszebeni Apolló Mozi műsorát is rendszeresen közölte ez a hírlap éppen a Vízaknáról átkiránduló fürdővendégek kedvéért. Uo.

¹²⁴ KSH KL THIRRING Gusztáv 1912. 353-354., Községi üzemek (vállalatok) 1908.

Fürdőhelyek működése 1908-ban

Helység és üzem	Fennálló éve	Az üzem			
		értéke	bevétele	kiadása	tiszta nyeresége
		koronában			
Kolozs sós gyógyfürdő	1883	124 000	14 241	11 850	2391
Torda fürdő (1879)	1907	300 000	7893	2975	4918

A Fürdő és Turista Ujság „viszonzásul”, „segítve a turista, utazó és fürdő közönséget”, közölte az Ajánlható szállodák, kávéházak, vendéglők c. rovatában az erdélyi helyeket is.¹²⁵ Ugyanígy a Budapesti Lapok a fürdőhelyeket és szállodákat hozta.¹²⁶ Falragaszok vagy plakátok, röpcédulák és éttermi vagy fürdőhelyi számolócédulák közül a Tusnádfürdő forgalmát szolgáló nyomtatványt említjük: „»Erdély gyöngye« az Olt folyó gyönyörű völgyében a tenger színe felett 650 méter magasságban”.¹²⁷ Kezdte a bemutatkozást a posta-, távirda- és vasútállomással, és folytatta 48 sorban a szolgáltatásaival.

A századfordulón az idegenforgalom közel napi témává lett. Miközben az eddig tárgyalt fő területe, a fürdő- és gyógyhelyi forgalom tekintélyt szerzett Erdélyben is, másik fő területe, a turisztika vagy természetjárás is előlépett és az idegenforgalom lendítője lett.

A természetjárás a kiegyezés után indult hódító útjára és alig negyedévszázad alatt ’önálló tényezőként’, összefogva a fürdő- és gyógyhelyi turizmussal, a hazai *idegenforgalmat* folytonosan fejlődővé tette az 1914-ig tartó közel fél évszázadban.

A hazai turista egyesület 1873. augusztus 10-én, Ótátrafüreden létesült.¹²⁸ Noha már korábban is voltak Kárpát rajongó természetjárók, a *szervezett turisztika* ettől a naptól, a Magyarországi Kárpát Egyesület megalakulásával indult el sikeres, tömegeket megmozgató útjára. Erdélyben is akadt követője az egyesületnek a magyar természetrajongók között, bár voltak akik beléptek a Nagyszebenben 1880-ban létesített Siebenbürgischer Karpathen Vereien, szász Erdélyi Kárpát Egyesület fiók egyleteinek valamelyikébe. Végül az EMKE kolozsvári, 1884. december 27-i (1885. évi) létrejötté fogható közelségbe hozta az erdélyi ter-

¹²⁵ Fürdő és Turista Ujság, 1891. nov. 1., 12. Gyulafehérvárt Hungária; Kolozsvárt Hungária, Erzsébet, Nemzeti, Briasini; Marosvásárhelyt Transylvánia nevű szállodák

¹²⁶ Budapesti Lapok, 1902. nov. 19., 16. Tizenhárom helyet sorolt fel.

¹²⁷ OSZK AT Erdélyi meghívók röplapok, stb. 1920-ig. Tusnádfürdő, 1904. júl. 21.

¹²⁸ POSEWITZ Tivadar: A Magyarországi Kárpát Egyesület története 1873–1898. MKE K., Schmidt József Kny., Igló, 1898., I., 7–11.

mészetjárók magyar egyesületének létrehozását is. Az EMKE alapos szervezésbe fogott. Megszerezte Wekerle Sándor m. kir. pénzügyminiszter támogatását is, aki a létesítendő egyesületnek átengedi a Beszterce–Naszód megyei óradnai kincstári bányahivatal főnöksége alá tartozó radna-bereki (=borvölgyi) fürdőt azzal, hogy nem kell érte bérleti díjat fizetni, sőt az egyesületi tagok ingyen házhelyet és építési anyagot kapnak a fürdőhelyen. Lelkes ünneplők jelenlétében, az EMKE közreműködésével Kolozsvárt, 1891. január 12-én az EKE megalakult. Alapszabályának 15. §-ában céljai között leszögezte: „Magyarország erdélyi részének kiművelése és... különösen fürdőinek érdekében, a hazai és külföldi [ide irányuló – M. L.] személyforgalom [=idegenforgalom – M. L.] emelése.”¹²⁹

Az együttműködést példázta a Marosvásárhelyt 1891. október 3–5-én rendezett EMKE kezdeményezésű tanácskozás, amelyen a fürdő- és idegenforgalom témából több tudományos előadás is elhangzott.¹³⁰ Dr. Szilvássy János borszéki fürdőorvos az *egyetemek fürdőtani tanszékeink nyitását* indokolta, hogy a *fürdő-tantudományággá* lehessen fejleszteni. Dr. Hankó Vilmos budapesti főreál iskolai tanár („fürdő tudor”) a fürdők működtetésének nehézségeit sorolta. Dr. Bikfalvy Károly marosújvári fürdőorvos a fürdői gyógyeljárásokat osztályozta. Dr. Ferenc Sándor tusnádi fürdőorvos az ásvány-, gyógy- és forrásvizek gyógyfürdőkbeli együttes hatását taglalta.¹³¹ Az előadók mindegyike előhozta az erdélyi fürdő- és idegenforgalom „ikertestvér” kapcsolatát és a természetjáró vagy turistaforgalom kölcsönösségét ezekkel. A tanácskozáson elhangzott dr. Herrmann Antalnak a fürdők tőketeremtési gondjairól szóló előadásáról egy bukaresti gazdag személy tudomást szerzett. A következményéről több lap tudósított. Az egyik erdélyi hírlap az 1845 óta klimatikus fürdő- és gyógyhelyéről híres Tusnádról ezt közölte: „Akadt e fürdőnek egy igen nemes gondolkozású maecenása, egy dúsgazdag bukaresti oláhban, akinek áldozatkészsége és műérzése Tusnádot rövid időn (belül) a világfürdők egyikévé fogja varázsolni.”¹³²

A hatásos együttműködést segítette az EKE fentebb említett megalakulásakor életre hívott Erdély, amely 1892-ben Turistasági, fürdőügyi és néprajzi folyóirat alcímmel került a tagok és az előfizetők kezébe.¹³³ A *Fürdőügy* rovatában 46 szakcikk jelent meg. Az Erdélyt egyben Erdélyrészi fürdőügyi

¹²⁹ SÁNDOR József, Pákéi: Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885–1910. EMKE K., Kolozsvárt, 1910., 409–411. Az EKE az első közgyűlését az EMKE-vel 1891. október 3–4-én Marosvásárhelyt, az erdélyi *Fürdőügyi* Kongresszussal közösen tartotta. Uo. 412.

¹³⁰ Október 3-án fürdőkongresszussal nyitották a háromnapos tanácskozást.

¹³¹ Gyulafehérvár, 1891. szept. 30., 1–2. Az EMKE

¹³² Gyulafehérvár, 1891. okt. 14., 1–2. Úti képek. A bukaresti mágnás családi neve Stenescu.

¹³³ Másodalcíme Az Erdélyrészi Kárpát Egyesület Értesítője. Kiadóhely Kolozsvár

folyóiratnak is tekintették.¹³⁴ Téglás Gábor, a fürdőügy szószólója az 1891. október 3-i fürdőkongresszuson „elismeréssel adózott” a szervezőknek, remélve, a gyógyhelyi tulajdonosok figyelmét ezúttal is „a jövedelmezőség és balneológia összhangzó igényei” szerint, tervszerűen fogják kezelni.¹³⁵ A székelyföldi fürdők közül az Erdély 17 helyet ismertetett.¹³⁶ 1892 áprilisában az EKE első alkalommal kapcsolta egybe háromszéki osztályának kiránduló napját Kovászna fürdő meglátogatásával.¹³⁷ Ezután csaknem minden osztály tagsága a kirándulásakor betért az útba eső fürdőhelyre.

Az EKE újabb sikerrel, az 1897. április 23-i kolozsvári értekezletén megalapította önálló Balneológiai Szakosztályát. Az értekezleten előadások hangzottak el, kiemelten A székely fürdők felvirágoztatásának módjairól.¹³⁸ A szakosztályi vezetők Kolozsvárt 1898 elején elindították lapjukat A Mi Fürdőink címmel, az Erdély melléklapjaként, Az EMKE Balneológiai Szakosztályának Értesítője alcímmel.¹³⁹

Immár két turisztikai lap is ontotta tudományos és népszerűsítő tudósításait a fürdő- és gyógyhelyekről. Az Erdély az EKE tulajdonú Radna-Borberek és Dombhátról: „Szépen látogatott. Jöttek Budapestről, Szombathelyről, Győrből, Balassagyarmatról, Temesvárról. A radnaberekiben üdült Prielle Kornélia hírneves művésznőnk, akit a fürdőközönség a legnagyobb ovációval fogadott.¹⁴⁰ A Mi Fürdőink a Szolnok-Doboka vármegyei Büdöspatakat felújított fürdőhelyként jelenítette meg (vasútállomás Nagyilonda), amelynek vize a kösvényt gyógyítja.¹⁴¹ Elsőként olvasható bírálat a Mi Fürdőinkből a fürdőhelyek nem kívánatos, negatív reklámversenyéről.¹⁴² Ugyanaz a lap hozta, a nagyszebeni központú Szász Kárpát Egyesület, a ’közeli’ keresztényszigeti fürdő alapítója és fejlesztője is. Van benne étkező-, olvasó-, társalgóterem; 22 vendégszoba, 2 egyemeletes fürdőpavilon 8-8 szobával, hidegvíz-gyógyintézettel; Magyarország legmagasabban fekvő gyógyhelye” balzsamos levegővel”. Elérése Nagyszebentől kocsin 6 óra. „Az ellátás jó és olcsó.”¹⁴³

Az Erdély 1897-ben Honismertető Lap alcímmel megújult és tovább is a termé-

¹³⁴ Erdély, 1892. I. köt., 1. sz. jan.-márc. 3. Téglás Gábor: Erdélyrészi Fürdői Folyóirat

¹³⁵ Erdély, 1892. I. köt., 1. sz. jan.-márc. 3–4.

¹³⁶ Erdély, 1892. II. köt., ápr.-máj., 169. Réthy Dezső: Székelyföldi fürdők

¹³⁷ Erdély, 1892. II. köt., ápr.-máj., 173. Turistaság

¹³⁸ Erdély, 1897. 5. sz., máj., 69–70. Gáspár Gyula előadása, amelyet a VII. Magyar Balneológiai Kongresszuson is ismertetett.

¹³⁹ Kiadóhely. Kolozsvárt

¹⁴⁰ Erdély, 1897. 6-7. sz., jún.-júl. 108. Fürdőügy c. rov.

¹⁴¹ A Mi Fürdőink, 1898. 3-4. sz., 24. Büdöspatakat

¹⁴² A Mi Fürdőink, 1898. 3-4. sz., márc.-ápr. 24.

¹⁴³ A Mi Fürdőink, 1899. I. sz., 27. Dr. Hankó Vilmos: Keresztényszigeti fürdő

szetjárás, fürdőügy és a néprajz szószólója maradt 1914-ig. 1897-től folyamatosan foglalkozott a turisztika, fürdőélet, idegenforgalom elvi és gyakorlati kapcsolatával.¹⁴⁴

Az erdélyi vasúti személyforgalom növekedéséhez az idegenforgalom tekintélyesen hozzájárult:¹⁴⁵

Vasúti személyforgalom 1900–1908

Helység	1900	1905	1908
Kolozsvár	218 065	233 661	275 805
Marosvásárhely	115 362	156 820	–
Brassó	282 809	311 349	–
Nagyszeben	290 828	346 641	465 250

A MÁV személyforgalom idegenforgalmi (fürdő- és gyógyhelyi, turista és egyéb) aránya az 1900. évi 12 %-ról 1908-ban 16 %-ra nőtt a felsorolt városokban.¹⁴⁶

Szállodai vendégek (fürdő- és gyógyhelyiek is) idegenforgalma:¹⁴⁷

Idegenforgalom

Szállodai vendégek száma 1906–1908

Helység	1906	1907	1908
Abrudbánya	252	298	–
Gyulafehérvár	–	–	3670
Vízakna	724	1030	1843
Brassó	10 468	11 594	14 501
Kézdivásárhely	–	–	634
Sepsiszentgyörgy	2013	2090	–
Medgyes	–	–	1250
Nagyszeben	15 391	20 334	21 982
Dés	498	1679	2672

Nagyszeben kiemelkedő szállóforgalmát a szász turista központnak is köszönhetette.

¹⁴⁴ Erdély, 1899. 5-7. sz., máj.-júl., 17. Az idegenforgalom emelése; 1899. 3. sz., márc., 49. Hazai idegenforgalmi egyesület; 1900. 5. sz., máj., 52. Az EKE fürdőkönyve és az idegenforgalom; 1907. 86–87. Erdély idegenforgalma

¹⁴⁵ KSH KL *THIRRING* Gusztáv 1912. 369. MÁV vasutak felszállt utasai

¹⁴⁶ MÁV KL BII *TÖKÖLYI* István 1983. 1900–1918. IV. köt. Becsült adat, Fn.

¹⁴⁷ KSH KL *THIRRING* Gusztáv 1912. 371. Idegenforgalom

A külföldről érkezett szállodai vendégek kimutatása.¹⁴⁸

Külföldiek idegenforgalma

Helység	1900	1907	1908	1913
Brassó	3971	4538	5284	9992
Nagyszeben	2230	3080	2732	7690
Dés	33	80	189	3000

Nagyszeben külföldi látogatóinak száma 1908-ban az előző évihez képest a tifuszbajárvány hír miatt csökkent. 1913-ban mindhárom település vendégforgalma, különösen Désé, megnőtt, köszönhetően a környék fürdőhelyeiben lezajlott jelentős fejlesztéseknek. A számos fejlesztés közül: 1913-ban a vízaknai sósfürdőhöz nyáron elindulhatott Nagyszebenből a vasúti fürdővonatjárat. Báznafürdőn földgázvilágítást vezettek be.¹⁴⁹

1906-ban minden korábbi ismertetőnél átfogóbb és bővebb kötet összeállításával bízta meg az MSZKOBÉ két tudós fürdőorvosát. Gyors munkájuk eredményeként a könyv meg is jelent 290 oldalon A Magyar Birodalom ásványvizei és fürdőhelyei címmel. Az a cél lebegett szemük előtt, „hogyminden irányban tájékoztató magyar fürdőkönyvet tegyünk le a gyakorló orvosok asztalára, [ezért] az általános részben nemcsak balneológiát tárgyalunk, hanem a főbb szervek betegségeire vonatkozó tüzetes balneotherapiát is nyújtunk...”¹⁵⁰

A 20. század elején folytatódott a hazai, benne az erdélyi fürdő- és gyógyhelyi emelkedő látogatói forgalom, amelyhez társulva a turista tevékenység *idegenforgalmunkat az első virágkorához* vezette. A közeljövő és a távlat idegenforgalma emelésének lehetőségeiről az 1914 márciusában közölt, az ország egészére vonatkozó nemzetgazdasági elemzés tájékoztatót.¹⁵¹ Végül is valamennyi nagyszerű elképzelés Erdélyben is zátonyra futott.

1914. július 28-án Magyarország minden hírlapjának szerkesztősége értesül az aznapi hadüzenetről, amit az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbiának továbbított. Mind a fővárosi, mind a vidéki lapok teljes terjedelemben közlik a hadüzenet szövegét, amelyet Ferenc József és gróf Tisza István s.k. hitelesített... A közlemény címe: „Népeimhez!”¹⁵²

Nemcsak a háborút, hanem Erdélyt is elvesztettük.

¹⁴⁸ KSH KL *THIRRING* Gusztáv 1912. 371. Idegenforgalom és MÁV KL BII *TÖKÖLYI* István 1983. IX. 6., 9., 11.

¹⁴⁹ Nagyszebeni Újság, 1913. júl. 27., 3. Egy fürdő földgázvilágítással

¹⁵⁰ PAPP Samu és HANKÓ Vilmos szerk., MSZKOBÉ k., Pátria Rt. Ny., Budapest, 1907.

¹⁵¹ Városi Szemle, 1914. 28-41. Dr. Szemenyei Kornél: Idegenforgalmunk emelése

¹⁵² Friss Újság, 1918. július 28., 1.

Rövidítések

c	című
EKE	Erdélyrészi Kárpát Egyesület, 1898-tól Erdélyi Kárpát Egyesület
EMKE	Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (Kolozsvár)
én	év nélkül
évf.	évfolyam
Fn.	Forrás feltüntetése nélkül
főszerk.	főszerkesztő
Hiv.	Hivatkozik, Hivatkozás
i.	irattár, iratok
K., k.	Kiadó, kiadás(a)
Kft.	Korlátolt felelősségű társaság
kgy.	különgyűjtemény
Kk.	Könyvkiadó
Kny.	Könyvnyomda
köt.	kötet
KSH KL	Központi Statisztikai Hivatal Könyv- és Levéltára (Budapest)
KVM	Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (Budapest)
L., l.	Lásd
MÁV KL BII	Magyar (Királyi) Államvasutak Központi Levéltára, Budapesti Igazgatóság iratai (Budapest)
MKE	Magyarországi Kárpát Egyesület
MSZKOBÉ	Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesülete
Ny.	Nyomda
OSZK AT	Országos Széchényi Könyvtár ~ Nemzeti Könyvtár Aprónyomtatvány Tár (Budapest)
rov.	rovat
Rt., RT	Részvénytársaság, Részvény Társaság (Társulat)
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
T	Társulat, Társaság
tc.	törvénycikk
uo.	Ugyanott
ún.	úgynevezett
Uő.	Ugyanő
Vö., vö.	Vesd össze

Irodalom

- BAEDER KARL (1887) Oestereich–Ungarn. Handbuch für Reisende (24 térkép, 22 útiterv). Leipzig
- BAK Borbála (1997) Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. História Könyvtár. Monográfiák, 9/1. Szerk.: GLATZ Ferenc. Dabas Jegyzet Kft. Ny., Dabas (Térképmellékletekkel)
- BOLEMAN István (1887) Fürdőtan. Kiváló tekintettel a magyarhon gyógyhelyekre. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat (MOKT) Könyvtára, LIII. köt., az MOKT kiad., Franklin T. Kny., Budapest
- BOLEMAN István (1896) Magyar fürdők és ásványos vizek az ezredéves országos kiállítás alkalmából. A Magyar Szent Korona Országai Balneológiai Egyesületének megbízása folytán. MSZKOBÉ Kiad., Pesti Kny. RT., Budapest
- BOLEMAN István (1898) A magyar ásványvizek és fürdők = MATELKOVITS Sándor–SZTERÉNYI József szerk.: Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Egészségügy, művészet, közművelődés, oktatásügy. Gróf Zichy Jenő kiállítása. Budapest Székesfőváros. 5–27. Pesti Kny. RT., Budapest
- CHYZER Kornél (1885) Magyarország gyógyhelyei és ásványvizei. Zemplén Ny., Sátoraljaújhely
- CHYZER Kornél (1886) A magyar fürdőkről. 55. füzet. K.M. Természettudományi T. K., Franklin T. Kny., Budapest
- CJH–MT (1000–1895) Corpus Juris Hungarici–Magyar Törvénytár. Szerk.: KOLOSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen. Millenniumi emlék-kiadás. Franklin T. Ny., Budapest, 1896.
- CZÉRE Béla (1991) A vasút története. Corvina K., Zrínyi Ny., Budapest
- DRAVECZKI Balázs (1994) Idegenforgalmi jegyzetek. III. Fürdőélet. Kézirat. Budapest
- Az ezeréves Magyarország (1999) Pán Kk., Szekszárdi Ny. Kft. (Hasonmás). (Budapest, 1939.)
- GÖNCZ József–BOGNÁR Béla (2006) Szép Erdélyünk III. Szép Sopronunk K. Kft., Sába Druck, Sárvár
- GYÖRGY Aladár (1905) A Föld és népei. Magyarország. Ötödik köt., Franklin T. Kiad. és Ny., Budapest
- HANKÓ Vilmos (1900) Magyarország fürdői és ásványvizei. Tájékoztató a fürdők, és ásványvizek megválasztásánál. Toldi Lajos k., Márkus Samu Kny., Budapest
- LENGYEL Dániel, Przemysli (1853) Fürdői zsebkönyv. Magyar-, Erdély-, Horvát-Tótország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság, nem különben a határőrvidék ásványvizei s fürdőintézetei ismertetését tárgyalva. Emich Gusztáv Kny., Pest

- MAJDÁN János (2014) A közlekedés története Magyarországon (1700–2000). Pro Pannonia K., Molnár Ny., Pécs
- MATELKOVICS Sándor–SZTERÉNYI József (1898) Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezerévesfennállásakor: II. rész. Pesti Kny. Rt., Budapest
- PETE Zsigmond (1866) Fürdői életrend, vagyis minő szabályokat kövessen a fürdővendég, hogy az ásványvizeket, savót s a fürdőket sikerrel használhassa. Kocsi Sándor Ny., Pest
- SMIALOVSKY Valér (1900) Idegenforgalom és fürdőügy hazánkban és a külföldön. Fürdő-irodalmi Könyvtár. Szerk.: PREYSZ Kornél. Eggenberger Könyvkereskedés kiad., Budapest
- SUGÁR István (1991) Jegyzetek a 14–18. századról. Kézirat. Eger
- SZÁSZ Zoltán (1986) Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918) = SZÁSZ Zoltán szerk., (KÖPECZI Béla főszerk.): Erdély története. Harmadik köt. 1830-tól napjainkig. 1624–1700. Akadémiai K. és Ny., Budapest
- SZERÉNY/SMIALOVSKY Valér (1900) Az ország és fővárosunk idegenforgalma. Singer és Wolfner K., Márkus Samu Kny., Budapest
- THIRRING Gusztáv szerk. (1912) A magyar városok statisztikai évkönyve I. évf. KSH kiad., Budapest Székesfővárosi Házi Ny.
- TÖKÖLY István (1964) Magyar Államvasutak Igazgatósága 1869–1920. I. rész. Levéltárak Országos Központja K., Vasúti Főosztály Házi Ny., Budapest
- TÖKÖLY István (1983) MÁV Kimutatások, összesítések, statisztikák. 1867–1918. Kézirat, Budapest

Pap József

ZÓLYOM VÁRMEGYE ÉS LAKOSSÁGÁNAK LÉLEKSZÁMA, ÉS ETNIKAI VISZONYAI A STATISZTIKAI ADATOK TÜKRÉBEN¹

A parlamentarizmustörténeti kutatócsoporthoz kapcsolódó munka és a besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Történelemtudományi Intézetével folytatott kutatási együttműködés keretében a közép-szlovákiai terület országgyűlési képviselőválasztásainak regionális történetét, a területről országgyűlésbe került képviselők politikai pályáját szándékozom bemutatni a következő évek publikációiban. Ennek az első fázisát jelenti a területen található vármegyék – Gömör és Kishont, Hont, Zólyom – etnikai karakterének, választói összetételének megismertetése. Jelen tanulmányban, kezdő lépésként, a partnerintézmény szűkebb környezetével, Besztercebánya városával és Zólyom vármegyével fogok foglalkozni.

Zólyom vármegye kiterjedése és gazdasága a 19. században

Zólyom vármegye az ország kisebb törvényhatóságai közé tartozott. Területét Fényes Elek 1847-ben 50,575 négyzetmérföldben – 2.792 négyzetkilométer – adta meg.² A vármegye a 19. század folyamán – leszámítva Korpona 1877-es elcsatolását – nem ment keresztül jelentős területi változáson. A dualizmus kori 63 vármegye közül – nagyságát tekintve – a 48. volt a sorban. A hivatalos statisztika

¹ A munka elkészítését az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok — OTKA K 112429 nyilvántartási számú, A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése címet viselő pályázata támogatta. A tanulmány egy korábbi változata megjelent szlovák nyelven: Počet obyvateľov a etnické pomery Zvolenskej župy v zrkadle štatistických údajov. *Acta Historica Neosolensia*. 16. 2013. 38-54.

² *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847. II. 158.

szerint 1910-ben 457.744 katasztrális hold – 2.634 négyzetkilométer – volt kiterjedése, ami csupán fele volt az átlagos vármegyeméretnek.³

Természeti viszonyait tekintve alapvetően a hegyvidék uralkodott és uralkodik ma is Zólyomban. Északon és észak-nyugaton az Alacsony-Tátra és Nagy-Fátra határolja, és választja el a Liptói- és a Turóci-medencétől, délről és dél-keletről pedig a Magyar-Érchegységnek is nevezett selmeci hegyek, a Vepor és a Gömör-Szepesi Érchegység nyugati magaslatai fogják közre. Sík jellegű területe alig akad. Tulajdonképpen csak a Garamnak és a mellékvízeinek völgyei törik meg a hegyvidéki jelleget. Fényes Elek 504.636 holdra tette a „használható” terület kiterjedését, melyből 126.758 volt szántó, 42.534 rét, 77.981 legelő, 940 szőlő, 7.810 kert és 248.613 erdő. A hegyvidéki viszonyoknak elsősorban a rozs, az árpa és a burgonya termesztése felelt meg, de természetesen nagy volt jelentősége a transzhumáló állattartásnak is.⁴ Ez azonban igen szerény megélhetést biztosított a lakosságnak és előrevetítette a lokális túlnépesedés lehetőségét.

Egy 1842-es megyeleírás a következő szavakkal jellemezte földműves lakosságot: „A sláv nép, mely a hegyeket annyira kedveli, szeret azokon lakozni, mert tűrő és csekélységgel megelégedett. – Egy pár juh és kecske és egy tehén, gyakran egy családnak egész gazdasága, mert nem ismer szükségeket.” A nyilvánvaló nyomor ugyan nem került el a kortárs figyelmét: „Láthatni ugyan halvány arcokat, kretinekhez közelítő buta elméket, az erőltetett munka által ellankadt, néha nyomorodott embereket”, de a hegyvidék emberének ellenpéldájaként megjelent a „rónán (folyóvölgyekben, PJ) lakó sláv”, aki „Jó kedélyű és szolgálatra termett azok eránt is, kiktől mit jutalmat sem várhat, nem bosszúvágyó, s legkevesebb ellenségével is könnyen kibékülő, e mellett fölötte udvarias, mire vele született félénksége és szeretetet vezérlik.”⁵ Az ilyen, és ehhez hasonló értékelések természetesen nem lehetnek alapjai egy modern kutatásnak, inkább csak azt mutathatják meg számunkra, hogy milyen, gyakran igen fals kép élt a kortársakban egy-egy területen uralkodó állapotokról.

A dualizmus kori Magyarország agrárviszonyairól és ezen belül a vizsgált régió jellegzetességeiről legalaposabb képet Nagy Mariann kutatásaiból kapha-

³ A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Új sorozat 64. Budapest, 1912. 12.

⁴ *Fényes* 1847. II. 158.

⁵ Besztercze és vidéke. Emlékirat, melyet a magyar orvosok' és természetvizsgálók' Beszterczén, MDCCCXLII aug. hó' elején tartott harmadik gyűlése' emlékére irt Dr Zipser Kr Endre. Prof. és táblabíró, több magos rendek' vitéze, a pétervári, turini, paduai, atheni, londoni, párisi, berlini, nápoli, stb. stb. akadémiák' és tudós társulatok' tagja, a magyarra áttett Dr. Edvi Illés L. Budapesti gyakorló orvos. Bud., 1842. 5-6.

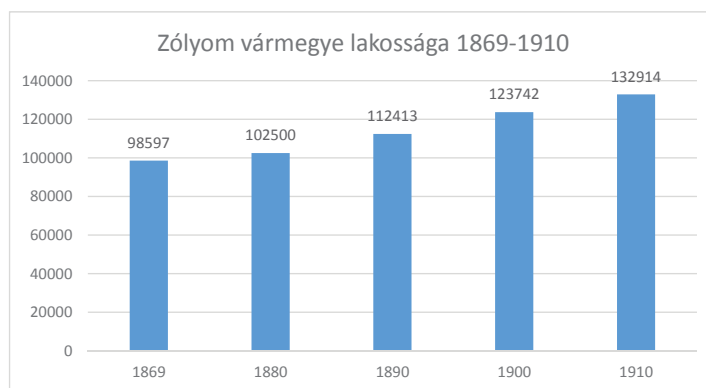

tunk.⁶ Nagy Mariann regionális elemzése szerint Zólyom, Liptó, Sáros, Szepes és Turóc vármegyékkel közösen, a klaszterelemzéssel létrehozott 20 agrárrégió közül, az ún. „Északi-Felföld” részét képezte. A szlovák lakosság által meghatározott észak-magyarországi területen a népességnek mindössze 52,6%-a élt a mezőgazdaságból, ami azt mutatja, hogy országos szintet is figyelembe véve, itt volt az egyik legkisebb jelentősége a mezőgazdaságnak. A területen jelentős iparvidék alakult ki, az ipari népesség aránya az Északi-Felföld megyéiben másfélszeresen meghaladta az országos adatokat.⁷

Ennek a speciális foglalkoztatottsági helyzetnek a választókra, és ezen keresztül a helyi politikára gyakorolt hatásait külön kell majd elemezni, elvégezve a választói névjegyzékben szereplők foglalkozásszerkezetének a lakosság foglalkozásszerkezetével való egybevetését.

Zólyom vármegye lakosságszámának alakulása

A megye lakosságát Fényes Elek 1847-ben 88.130 főre becsülte. Az 1869-től meginduló hivatalos statisztikai vizsgálatok adatai alapján 1910-ig 98.597 főről 132.914 főre emelkedett a vármegyében honosak száma.⁸

Ez a 34,8%-os növekedés, kismértékben ugyan, de meghaladta a korszakra

⁶ Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Budapest, 2003. Különösen 180-183.

⁷ Nagy Mariann: Nemzetiségi régiók, agrárrégiók a 19./20. század fordulóján. Közép-Európai Közlemények. 2008. I. 86-98.

⁸ Statisztika 1910. 800. (Az adatba nemcsak a megye járásai, hanem a területén található rendezett tanácsú városokét – Besztercebánya, Breznóbánya, Zólyom – is beszámítottam.)

jellemző országos értéket (33,6%). A tanulmány későbbi részében vizsgált időszakot tekintve – 1880 és 1910 között – azonban kissé elmaradt attól. Ebben a periódusban ugyanis az ország lakossága 31,9%-al, a vármegyéé pedig 29,7%-al nőtt. A vármegyei átlag azonban jelentős eltéréseket takart. Ha a járásokról leválasztjuk a rendezett tanácsú városokat, akkor árnyalható a kép.

Név	1869	1880	1890	1900	1910	Növekedés 1869–1910
Besztercebányai járás	27926	25995	30320	32067	33268	19,1%
Breznóbányai járás	21521	24129	25053	27591	29856	38,7%
Nagyszalatnai járás	21503	21307	24380	26507	28752	33,7%
Zólyomi járás	15003	14625	16267	17795	17834	18,9%
Besztecebánya rtv.	5950	7159	7485	8681	10240	72,1%
Breznóbánya rtv.	3793	3733	3783	3937	4174	10,0%
Zólyom rtv.	2901	3751	5125	7164	8790	203,0%

Zólyom vármegye járásainak és rendezett tanácsú városainak lakosságszáma (1869–1910)

Mint ahogy a táblázatból is jól látható, a négy járás közül csupán a nagyszalatnai felelt meg a növekedési átlagnak, kettő – besztercebányai, zólyomi – jelentősen elmaradt attól. Breznóbánya gyakorlatilag stagnált. A legdinamikusabban Zólyom fejlődött és 1910-re megközelítette a megyeszékhely népességszámát. A megye azonban még így is kevésbé városiasultnak számított, hiszen legjelentősebb települései közül csupán Besztercebánya minősült országosan is jelentősebb helységnek. Beluszky Pál funkcionális városhierarchia-rendszerében Besztercebánya, a teljes körű funkciókkal rendelkező megyeszékhely kategóriájába sorolva, a 23. legjelentősebb magyarországi településként szerepel. A járási központként számon tartott Zólyom a 133. lett a hierarchikus sorrendben és Beluszky szerint ún. teljes körű funkciókkal rendelkező kisvárosnak számított. A szintén járásközpont Breznóbánya azonban már csak a 180. volt a sorban, de még ez a település is a teljes körű funkciókkal rendelkező kisvárosok közé sorolódott. A negyedik járás központja, Nagyszalatna, már nem minősült sem jogilag, sem funkcióit tekintve városnak.⁹

A következő részben az egyes járások és települések adatait fogom összevetni egymással. Az egyes települések községsoros adatainak alakulását az 1880-as és az 1910-es statisztika segítségével tudom vizsgálni. Ezt azzal a módszerrel teszem, hogy az 1910-es településstruktúrát összevetettem az 1880-assal, tehát az időközben bekövetkezett változásokat – települések összevonását, esetleg ön-

⁹ Beluszky Pál-Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005. 214–228.

állósulását – 1910 felől közelítem meg. Tehát az 1880-ban még önálló településeket – két kivétellel – az 1910-es állapot szerint jelenítem meg a vizsgálatban.¹⁰ A népszámlálási statisztikai felmérés szerint 1880-ban összesen 154 lakott település szerepelt a vármegyében,¹¹ 1910-re ezek száma 127-re csökkent (besztercebányai járás: 55, breznóbányai járás 25, nagyszalatnai járás 15, zólyomi járás 29 községe, Besztercebánya, Breznóbánya és Zólyom rendezett tanácsú városa).¹² Ezt a 123 települést vizsgáltam meg részletesebben. További problémát jelentet azonban, hogy a két statisztikai metszet más településneveket tartalmazott, hiszen 1910-re a megye lakott helyeinek majdnem fele új nevet kapott. Ezt az átnevezést az 1898. évi 4. törvénycikk írta elő. Az átnevezés fő indoka az volt, hogy egységesítsék és egyértelműsítsék a települések névtárát. A belügyminisztérium által felügyelt és a „Országos községi törzskönyv-bizottság” segítségével koordinált névadásnak sok szláv helységnév áldozatul esett. Ez természetesen arra is utal, hogy a gyakorlati szempontok mellett az asszimilációs politika is nagymértékben befolyásolta a törvényhozókat és a végrehajtókat.¹³

Visszatérve az 1880 és 1910 közötti népességszám alakulásához, megállapíthatjuk, hogy a vármegyei átlagtól 73, az országostól pedig 78 település maradt el. Ezeknek a helyeknek tehát relatíve csökkent a súlya a vármegye és az ország

¹⁰ A település összevonások sokszor igen nehezen kibogozható történetét Gyalay Mihály munkája alapján rekonstruáltam: *Gyalay Mihály: Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon I-II.* Budapest, 1997.

¹¹

	Település jogállása			Σ
	Község	Mezőváros	Rendezett tanácsú város	
Besztercebányai járás	54	4	–	58
Breznóbányai járás	51	-	–	51
Nagyszalatnai járás	12	2	–	14
Zólyomi járás	26	1	–	27
Rendezett tanácsú város	–	–	4	4
Σ	143	7	4	154

¹² Az 1893-as helységnévárban még átmeneti adatok szerepelnek (besztercebányai járás: 54, breznóbányai járás 27, nagyszalatnai járás 14, zólyomi járás 30, libetbánya, Besztercebánya, Breznóbánya és Zólyom, összesen 129 település) Magyarország helységnévtára tekintettel a közigazgatási, népességi és felekezeti viszonyokra. Javított és bővített kiadás. Szerk.: *Dvorzsák János*, Budapest, 1893. 843-851.

¹³ Az 1898 és 1912 között lefolytatott munka eredmény lett, hogy az ország településeinek csupán fele őrizhette meg korábbi nevét, hatoda kismértékben módosult, harmada azonban jelentős átalakuláson ment keresztül. A névadásról és annak sokszor magyarosító jellegéről részletes elemzést készített Mező András. *Mező András: A magyar hivatalos helységnévadás.* Budapest, 1982. 114-266.

lakott helységei között. 23 községben azonban nemcsak relatív, hanem abszolút népességsökkenés is tapasztalható volt. A csökkenés egyik oka természetesen a kivándorlás volt, de voltak olyan falvak, ahol az 1910-ben összeírt külföldön lévők száma és aránya minimális volt, és mégis jelentős népességsökkenés volt megfigyelhető. Ezeket a félreeső településeket elsősorban a belső migráció sújtotta. A vármegyei átlagot meghaladó növekedéssel bíró települések földrajzilag jól lokalizálhatók: Besztercebánya környékén, Zólyom környékén, valamint a Besztercebányát Breznóbányával összekötő út mellett tömörültek. Tehát a korszakban a településszerkezet átalakulása volt megfigyelhető a vármegyén belül, mely a gazdasági változással, a közlekedési viszonyok átalakulásával hozható összefüggésbe. Ez a lokális átalakulás a dualizmus évtizedeiben zajlott és jelentősen átrajzolhatta a választások regionális viszonyrendszerét. Hiszen az 1848-ban kialakult választókerületi struktúra merevnek mondható, mivel szinte egyáltalán nem reagált a lakosság nagyarányú migrációs folyamataira. Egy több évtizedet átfogó kutatásnak ezt a szempontot sem szabad figyelmen kívül hagynia.

Zólyom vármegye lakosságának etnikai összetétele

A választási eredmények feldolgozásához és értékeléséhez fontos ismernünk a vizsgált terület etnikai összetételének az alakulását is. Kiindulópontként ismét Fényes Elek adatait veszem figyelembe. Fényes a megye 1847-es leírásakor a következő szavakkal jellemezte a területet: „Nyelvökre, kevés bányász németeket, s mintegy 200 magyar ajku nemest és honoratiort kivéve, mind tótok; cigányok számosan vannak.”¹⁴ A 88.130 lakos közül tehát 87.930 főt, 99,8%-ot jelölt meg szlovákként. Szintén Fényes Elek közölte 1867-ben azt az adatot, mely szerint a vármegye lakosságának, magában foglalva Besztercebánya városát, 99,3%-a volt szlovák (92.398 fő), míg a magyarok létszáma 214 fő, a németeké pedig 1.315 fő volt.¹⁵ Ezek a számok természetesen csupán tájékoztató jellegűek voltak,¹⁶ de jelzik számunkra, hogy a terület dominánsan a szlovák nemzetiség által volt lakott.

Az etnikai hovatartozásra a kiegészítést követően először az 1880-as népszámlálás során kérdeztek rá. Az etnikai identitást azonban, szemben a Lajtán túli gyakorlattal, ahol a hétköznapiakban használt nyelvet (Umgangssprache) tudakolták, Magyarországon az anyanyelvre való kérdéssel mérték fel. 1900-ra azonban jelentősen változott a felmérés során feltett kérdés. Az adatok értelmezése pedig

¹⁴ Fényes 1847. II. 161.

¹⁵ Fényes 1867. 51.

¹⁶ Az adatok kiszámításának a módjáról, az 1850-51-es és az 1857-es népszámlálás felhasználásáról lásd: Fényes 1867. 11-12. Becsült népességszáma – 93,927 fő – nagyságrendileg megfelel az 1869-es népszámlálásnak, attól csupán 5%-al tér el.

jelentős problémákat vet fel, amiről részletesen írt Kövér György a – közkézen forgó, nagy népszerűségnek örvendő, társadalomtörténeti áttekintő – munkájában. Kövér szerint a kérdések (1880: „Mi az anyanyelve? (azon kívül mely hazai nyelvet beszéli még)”, 1900: „Mi az anyanyelve, vagyis az a nyelv, a melyet magának vall s legjobban és legszívesebben beszél?”) olyan mértékben különböznek egymástól, megadva 1900-ban a válaszadónak a beszélt nyelv felé való elfordulás lehetőségét a származással szemben, hogy az adatok mechanikus egymás mellé rendelését tudományos szempontból kérdésessé teszik. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy az a látványos országos jelenség, mely 1880 és 1910 között a magyarok arányának növekedését mutatta, a felmérési alapelvekben bekövetkező változás következménye is lehetett.¹⁷ Saját kutatási tapasztalataink is arra utalnak, hogy az etnikai viszonyok feltérképezése nehezen végezhető el pusztán a népszámlálások segítségével. Különös figyelmet érdemel az a kutatás, ami egy Heves megyei település, Kompolt esetén dokumentálja azt a jelenséget, hogy habár a népszámlálások szerint a falu német lakossága 1900-ra eltűnt a statisztikákból, a svábok még napjainkig is szerepet vállalnak a község életében, identitásában.¹⁸ A népszámlálások etnikai adatainak felhasználása, különösképpen az ún. kontakt-zónák esetében, komoly forráskritikát követel meg a történészekről.¹⁹

Ennek figyelembevételével kell értékelnünk a következő adatokat, hozzátéve azt, hogy az asszimiláció, az akkulturáció kérdésköre, csak mikro szinten vizsgálható, annak vizsgálati mérőjét a megye alatt, járási de inkább települési szinten kell kijelölni.²⁰

	1880 (%)	1910 (%)	Változás 1880-1910
Szlovák	89,7	85,1	-4,6
Magyar	2,7	12,5	9,8
Német	3,4	1,6	-1,8

Zólyom vármegye lakosságának etnikai szerkezetváltozása (1880–1910)

¹⁷ Kövér 144-145.

¹⁸ Várkonyi Péter: Kompolt gazdasági és társadalmi viszonyai a XX. század első felében. In: A XXX. Országos Tudományos Konferencia díjazott hallgatóinak dolgozatai. Szerkesztette: Bíró Melinda. Eger, 2013. 137-172.

¹⁹ A témában fontos eredmények várhatók Bona László kutatásaiból. *Bona László: Besztercebánya etnikai változásai a 19. és a 20. század fordulóján. Városi asszimilációs folyamatok történeti-demográfiai elemzése.* In: Közösség és identitás a Kárpát-medencében. Határhelyzetek VII. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 2014. 34-59.

²⁰ A kérdéskörrel részletesen lásd: Bindorffer Györgyi: Nyelvében él az etnikum. Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban. Szociológiai Szemle, 1997. 2: 125–141.; Uő.: Asszimiláció és túlélés. Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Szerkesztette: Kovács Nóra és Szarka László. Budapest, 2002.

A vármegye tehát az országos statisztikai források tükrében a 20. század elejére is megőrizte domináns szlovák jellegét, azonban a magukat magyarnak vallók száma és aránya jelentősen növekedett. Már az 1880-as érték (2.860 fő) is jelentős emelkedést mutat az 1867-ben becsült létszámhoz képest. Fényes 1867-es adataihoz viszonyítva a szlovákok létszáma 1880-ra 1,8%-al, a németeké 173,4%-al, a magyaroké pedig 1243,7%-al nőtt. Ez a jelentős különbség nem indokolható az esetleges vándorlási többlettel. Hiszen ha az 1880-as országos adatokat összevetjük az 1867-es becsült lélekszámmal, akkor 12,3%-os növekedést tapasztalhatunk. Ha a zólyomit vizsgáljuk, akkor pedig 7,1%-osat. Feltételezve tehát, hogy Fényes Elek adatainak pontatlansága nem különbözik jelentősen országos és helyi szinten, nem adódhatna ekkora eltérés. Hiszen a kisebb megyei növekedés miatt kizárható a vándorlási többlet. A magyarság arányának növekedése tehát egyrészt az asszimilációból, másrészt pedig a fent jelzett népszámlálási adatfelvételi kérdésváltozásból adódhatott.

Mivel községsoros adatokat csak 1880 és 1910 között tudok vizsgálni, az etnikai változások súlyponti helyeinek kijelöléséhez az 1880-as és 1910-es népszámlálást fogom felhasználni. Szeretném azt is láttatni, hogy ez a változás regionális értelemben hol jelentkezett. Ezt kétféleképpen tudjuk szemléltetni. Egyrészt áttekinthetjük azokat a településeket, ahol nőtt a magyarok aránya. Másrészt külön vizsgálhatjuk azokat, ahol ez az átlagot meghaladóan nőtt. 28 olyan települést találtam, ahol 1880 és 1910 között a magyarok részaránya csökkent. Minimális volt a változás (0 és 2% között) 65 lakott helyen. 2,1 és 5%-os magyar növekedést produkált 31 település, 5,1 és 9,8%-ot pedig 12. Az átlagot csupán 10 helység haladta meg. Itt találjuk azonban a három rendezett tanácsú várost, ahol összesen 9.339 fős növekedés volt tapasztalható, ami a megyei érték 69%-át adta. Jól látható, hogy a magyarok arányának a növekedése csupán a településeknek kis százalékát érintette és az abszolút számokat tekintve elsősorban a városokra lokalizálódott. A nemzetiségi összetétel változása elsősorban azon települések egy részénél – az ún. modernizációs központokban – jelentkezett, ahol a lakosságszám is növekedett.²¹ A falvak etnikai szerkezete változatlan maradt, nyelvileg sokkal stabilabb szerkezettel rendelkeztek.

A fenti két fejezetben kifejtettek alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye népességének növekedése megfelelt az országos átlagnak. A belső súlypont áthelyeződések a modernizációval jól magyarázhatók. Az etnikai adatok azonban olyan problémákat vetnek fel, melyek megoldása csak mikro-kutatásokkal képzelhető el. Az is leszögezhető, hogy a magyarok arányának növekedése ellenére, a megye végig dominánsan szlovákok által lakott területnek számított.

²¹ A népesség növekedése és a magyarság arányának pozitív változása között azonban csupán gyenge a kapcsolat (Pearson-féle korreláció 0.01-es szignifikaszint mellett 0,326).

Zólyom vármegye országgyűlési képvisellete a rendi és a népképviselati korszakban

A rendi időszakban a vármegyének, a többi magyarországi törvényhatósághoz hasonlóan, két követ küldésére volt jogosultsága. A későbbi megye területéről azonban több település is bírt az országgyűlési képviselő jogával. Besztercebánya, Breznóbánya, Zólyom és Libetbánya mellett a Hont vármegyéhez csatolt Korpona is követekkel jelenhetett meg az országgyűlésen. A népképviselati átalakulás azonban több szempontból is jelentős változásokat hozott Zólyom politikai életében. 1848-ban egyedül Besztercebánya tudta megőrizni önálló képviselői jogát, a többi települést a megyében kialakított kerületekhez kapcsolták. Az 1848. évi V. törvénycikk szerint Zólyomnak három mandátum jutott. A törvény ezek megoszlásáról is rendelkezett: „Zólyom megye, Breznóbánya, Libetbánya, Zólyom és Korpona k. városokkal küld 3 köv. Egyik választó kerület főhelye Breznóbánya, melly kerülethez Libetbánya, másiké Korpona, mellyhez Zólyom k. város is csatolandó, a követszámhoz arányzandó népességű megyei vidékekkel.” Így a megyében három kerületet jelöltek ki: breznóbányait, a korponait (Korpona elcsatolása után zólyomi) és a szliácsit. A korábbi hét hely ugyan négyre csökkent, de mivel a városok súlya marginálisnak minősíthető a rendi országgyűlés szavazati rendszerében, a négy mandátum mégis jelentős reprezentációs többletet adott a vármegyének. Besztercebánya ugyan elveszítette kiváltságát, és rendezett tanácsú településsé alakult, de ez a változás nem érintette a képviselői jogát. Az így kialakult rendszert az 1877. évi X. törvénycikk sem változtatta meg.

A következőekben azt vizsgálom meg, hogy milyen kapcsolat volt megfigyelhető a vármegye járási és választókerületi beosztása között. Ehhez Szivák Imre munkáját használtam fel forrásul, mely közölte a választókerületekhez tartozó települések listáját, amit az 1899. évi XV. törvénycikk 8§-a alapján elrendelt összeírás segítségével tudott megtenni.²² Az ominózus helyen ugyanis a választási visszaélések elkerülése végett, kötelezővé tették a törvényhatóságok számára, hogy rendeletben szabályozzák a választóknak a választókerületi központba való utaztatására fizethető fuvardíjak összegét. Az így keletkezett lista tökéletesen alkalmas arra, hogy a kerületek településeit azonosítsuk és az 1880-as, és az 1910-es statisztikák községsoros adataival összevessük. Ehhez „csupán” a települések névváltozásainak korábban jelzett problematikáját kell megoldani.

A kerületi és a járási rendszer összehasonlításához készítettem az alábbi térképet, melyen a farkasfogas vonal a választókerületek, a folytonos pedig a járások határát jelöli.

²² Szivák 995-1001.

Zólyom vármegye választókerületi és járási beosztása, 1900

Mint az a térképen is látható, a megye választókerületi beosztása nem esett egybe a járási beosztással. Besztercebánya – választókerületként – a városon kívül magába foglalt még 7 járási települést. A breznóbányai kerületben választott 5 besztercebányai járásba tartozó település is. A szliácsi kerületben 43 besztercebányai, 5 nagyszalatnai és 14 zólyomi községből adódtak össze a szavazatok. A zólyomi mandátumért pedig 15 zólyomi és 10 nagyszalatnai község, és Zólyom városának bizalmát kellett megszerezni. A fenti térképen úgy látható, hogy a nagyszalatnai járás keleti része a breznóbányai választókerülethez tartozik. A korabeli választási térkép²³ alapján készített kerületi térképem tehát eltérést mutat az 1899-es törvény alapján összeállított kimutatástól. Statisztikai vizsgálatomban a kérdéses területet a vármegye által készített beosztás szerint vizsgáltam, hiszen feltételezhetően Fodor Ferenc térképrajzoló követte el azt a kisebb hibát, ami csupán a terület községsoros azonosítása során fedezhető fel.

A következő lépésben az egyes kerületek etnikai karakterét tekintem át az 1880-as és az 1910-es népszámlálás segítségével.

²³ Fodor Ferenc, dr.: A magyarországi országgyűlési képviselőválasztási kerületek térképei 1861–1915-ig. Bp. é.n.

	szlovák (%)		magyar (%)		német (%)		Változás 1880–1910 (%)		
	1880	1910	1880	1910	1880	1910	szlovák	magyar	német
Besztercebánya	76,3	58,8	9,0	33,0	11,1	6,5	-17,4	24,0	-4,6
Breznóbánya	93,6	88,5	1,0	9,4	1,4	1,1	-5,1	8,4	-0,3
Szliács	91,1	93,9	1,6	3,7	3,1	0,7	2,8	2,1	-2,4
Zólyom	90,6	84,0	2,8	14,1	2,3	0,9	-6,7	11,3	-1,4

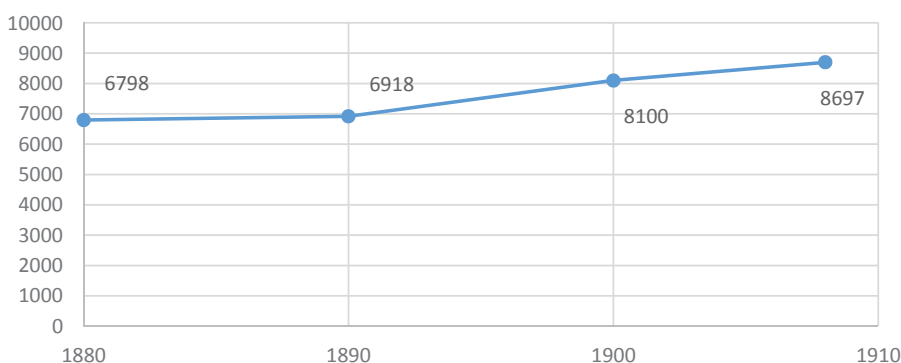
Zólyom vármegye járásainak etnikai szerkezete (1880–1910)

A vármegye mindegyik kerületében a szlovákok jelentették a legnagyobb etnikai csoportot. A két népszámlálás között ugyan arányuk, egy kerület kivételével, csökkent, de a többséget még a besztercebányaiban sem veszítették el. A magyarság jelentőségének fokozódásáról, annak lehetséges okairól már az előzőekben írtam. Ebben az esetben is jól látható, hogy a folyamat elsősorban a városokhoz kapcsolódott.

A lakosságnak azonban csupán egy töredéke rendelkezett választójoggal. Abból a tényből tehát, hogy a lakosok többsége nemzetiséginek minősült, még nem következett az, hogy a választók között is az etnikai arányaiknak megfelelően voltak jelen a felnőtt férfiak. Sajnos a választók etnikai összetételéről nem állnak rendelkezésünkre kerületi adatok, de megyei szinten készült ilyen típusú összeírás.

A 20. század első éveiben többször foglalkozott a magyar parlament a választójogi reform kérdésével. Az ennek kapcsán született összeírások, törvényindoklások fontos adatokat tartalmaznak az ország választási rendszerével kapcsolatban.²⁴ Az itt közölt táblázatok segítségével a Zólyom vármegyei választók is jobban megismerhetők. Ezen adatok alapján készült a következő diagram.

Zólyom vármegye választói 1880-1908

²⁴ Képviselőházi irományok, 1906. XXVIII. kötet • 926-944. sz. 208-218.

A diagramon jól láthatjuk, hogy a választók létszámának növekedése nem tartott lépést a lakosság növekedésével. Ez országosan is jellemző tendencia volt, és éppen ez tette indokoltá a választójogi törvény 1899-es módosítását, amikor is az adóhátralékosok visszakapták korábban elvesztett választójogukat. Míg 1880-ban a lakosság 6,8%-nak volt választójoga (országos adat: 6%), addig 1890-ben csupán 6%-nak (országos adat: 5,6%). Ekkor azonban az aránycsökkenés megállt és ez az érték stabilizálódott. Az 1904-ben készített választó összeírás szerint 1176 magyar és 6550 nem magyar ajkú választó volt a megyében. A magyarok aránya tehát 15%-ot tett ki. Ez ugyan meghaladta a népességen belüli arányukat – 1910-ben 12,5% – de ez az anomália nem volt túl jelentős. Az 1904-es statisztika alapján tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a nemzetiségi megye választói elsősorban a nemzetiségi lakosság közül kerültek ki, volt ugyan magyar felülreprezentátság, de ez szinte elenyészőnek mondható.

A választók létszámáról kerületi adatokkal is rendelkezünk, hiszen Szivák Imre munkája mellett a Tassy Károly által szerkesztett kötetek²⁵ is tartalmazzák a kerületek választóinak a létszámadatait. Ezeknek az összegei csupán minimálisan különböznek a Képviselőházi Irományokban található számoktól, így ezeket is fel lehet használni a kerületek jobb megismeréséhez. A választók kerületi megoszlását és annak alakulását mutatja a következő táblázat.

	1891	1899	1904	1905	1906	Becsült választói arány (1906/1910-es lakosságszám)
Besztercebányai	825	751	854	846	862	5,2%
Breznóbányai	1.413	1.505	1.857	2.016	2.030	5,2%
Szliácsi	2.299	2.030	2.584	2.614	2.610	7,5%
Zólyomi	2.208	2.399	2.801	2.874	2.960	6,8%
Összesen	6.745	6.685	8.096	8.350	8.462	6,3%

*Zólyom vármegye választókerületeinek választóinak létszáma (1891–1906)*²⁶

Az adatokból jól látható, hogy a négy kerület közül kettőben az átlag alatti, kettőben pedig az átlag feletti volt a választók aránya. Mivel a szlovákok által lakott szliácsi kerületben magasabb volt a választói arány, a legnagyobb magyar lakossággal rendelkező besztercebányaiban pedig kisebb. Feltételezhető, hogy ez

²⁵ Az .... országgyűlés képviselőinek sematizmusa lakjegyzékkel, pártállások megjelölésével, választókerületek szerinti beosztással, a választók számának felemlítésével a bizottságok névjegyzékével stb.. Szerk. Tassy Károly. Bp. 1892-1906.

²⁶ Tassy 1891. 91., 92.; Tassy 1900. 89., 91.; Tassy 1904. 94., 96.; Tassy 1905. 102., 103.; Tassy 1906. 99., 100.; Szivák 1026-1027;

utóbbiban a választók között az önmagukat magyarnak vallók kerülhettek többségbe, vagy legalábbis ők adhatták a politikába bekapcsolódó lakosság közel felét. Ellenkező esetben ugyanis nem magyar, hanem nemzetiségi felülreprezentációt kellene tapasztalnunk az adatok vármegyei összegzése után. A kerületi vizsgálat ennyiben módosítja a választók etnikai összetételével kapcsolatban tett fentebbi kijelentésemet. De az továbbra is valószínűnek látszik, hogy a kerületek közül három szlovák választói többséggel bírt, a negyedikben pedig közel azonos volt a szlovák és a magyar-német választók súlya.

A különböző kerületeket össze lehet hasonlítani annak alapján is, hogy a választásra jogosultságot mire alapozva kapták meg az ott lakó polgárok. A magyar választójogi törvények a cenzust alapvetően hét kategória alapján határozták meg: régi jog (1872 előtt nemesként összeírt választó), földbirtok, háztulajdon, ház és földtulajdon összevonva, jövedelem, műveltség (ún. értelmiség), füstök (speciális erdélyi képviseleti rendszer). Ha megvizsgáljuk a választók választási alapját, akkor információkat kapunk a helyi középréteg összetételéről, ami pedig a terület gazdasági-társadalmi viszonyairól adhat számunkra információkat.

		Régi jog	Föld-birtok	Ház	Ház és földbirtok	Jövedelem	Értelmiség	Füstök	
Besztercebányai	Fő	10	121	152	0	412	152	0	847
	%	1,2%	14,3%	17,9%	0,0%	48,6%	17,9%	0,0%	100,0%
Brezsnóbányai	Fő	13	1196	25	0	430	174	0	1838
	%	0,7%	65,1%	1,4%	0,0%	23,4%	9,5%	0,0%	100,0%
Szliácsi	Fő	0	2071	7	0	171	115	0	2364
	%	0	87,6%	0,3%	0,0%	7,2%	4,9%	0,0%	100,0%
Zólyomi	Fő		2220	114	0	304	137	0	2775
	%	0	80,0%	4,1%	0,0%	11,0%	4,9%	0,0%	100,0%
Összesen	Fő	23	5608	298	0	1317	578	0	7824
	%	0,3%	71,7%	3,8%	0,0%	16,8%	7,4%	0,0%	100,0%
Országos adat	Fő	41033	642469	40270	6580	183642	70977	4060	989031
	%	4,1%	65,0%	4,1%	0,7%	18,6%	7,2%	0,4%	100,0%

*Zólyom vármegyei választóinak megoszlása a választójogi census alapján (1900)*²⁷

A négy kerület közül természetesen ismét kiválik Besztercebánya, melyben a választásra jogosultság elsősorban a jövedelemhez kapcsolódott. A tulajdon alapján választók között itt a házbirtoklás volt a jelentősebb, hiszen egy városban könnyebben lehetett felmutatni a törvény által előírt három lakrészes

²⁷ Szivák 1026., 1030.

lakóházat. Az értelmiség jelentősége szintén nagy volt, de fontos kiemelni azt is, hogy a másik három kerület csak relatív módon maradt el Besztercebánya mögött. Breznóban például nagyobb értékkel találkozunk, de annak százalékos aránya a nagyobb választói létszám miatt alacsonyabb. A breznóbányai kerületben a birtokkal rendelkezők adták ugyan a legjelentősebb választói csoportot, de a jövedelem alapján választók abszolút száma itt volt a legmagasabb. A zólyomi és különösen a szliácsi területen a birtok alapján választók dominanciája jelezte a kerület alacsonyabb modernizáltsági fokát.

Ha az országos adattal összevetjük a vármegyét, akkor két különbség lehet szembetűnő: a hajdani nemesség sokkal kevésbé kapott itt szerepet. Ez a nemzetiségi vidékek általános jellemvonása volt, és erre már Fényes Elek adatai is utaltak. A valamivel alacsonyabb jövedelmi és régi joghoz kapcsolódó adat ellentétjeként a birtok alapján választók szerepe nagyobb volt. A megye tehát, az országos átlaghoz képest agrárdominánsabb választói csoporttal rendelkezett. Ha egy korábbi vizsgálatom eredménye alapján²⁸ kategorizálom a négy kerületet, akkor a besztercebányai a kevésbé modern városi, a breznóbányai a modernebb agrárdomináns, a zólyomi és a szliácsi pedig a tradicionális agrárdomináns választókerületek közé kerül. Ez a kép azonban csak első ránézésre ellentétes Nagy Mariann foglakozás-szerkezeti megállapításaival, hiszen az ország egyéb területeivel összevetve, két zólyomi kerület a Budapest körüli modernizációs gyűrű modernebb foglakozás-szerkezetű választói csoporttal rendelkező kerületei közé tartozott. Bár az iparban dolgozók jelentős része nem tudott megfelelni a cenzusnak, ennek ellenére kimutathatók a választói összetételben a gazdasági modernizáció hatásai.

A kutatási programot megnyitó tanulmányban megpróbáltam körüljárni azt a vármegyei keretet, melyen belül a választási küzdelem zajlott. A későbbiekben lokális vizsgálatokat fogok folytatni, melyeket kiterjesztek a bevezetőben megjelölt területre is. A vármegyei politikai elit, képviselői kar bemutatását pedig a megyék nemességének feltárása után lehet majd elvégezni, ami szintén a további kutatás tárgya lesz.

---

²⁸ *Pap József*: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására. In: *Közép-Európai Közlemények*. 2010. III. 38–45.

Pap László

A MÁSODIK ANGOL–BÚR HÁBORÚ ÉS A MAGYAR POLITIKAI ÉLET

Bevezetés

A 19. század végén a világ nagyhatalmai versenyt futottak egymással, hogy megszerezzék a földgolyó utolsó „szabad”, addig még egyikük által sem gyarmatosított területeit, s közben már készülődtek arra a nagy háborúra is, amelynek végén a győztesek megszerezhetik maguknak a legyőzött ellenfelek által addig meghódított területeket. Eközben az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül Magyarország az 1867-es kiegyezést követő gazdasági fellendülés után egyre mélyebb belsőbb politikai válságba került. A válságot kiváltó körülmények közül a közös hadsereg, illetve a hadsereg vezényleti nyelvének kérdése volt az egyik, a másik fontos faktort pedig a gazdasági kiegyezés tízévenkénti megújítása miatt újra és újra visszatérő viták és politikai huzavonák jelentették.

Nem csoda, hogy az erősödő nemzetközi és magyarországi politikai feszültség légkörében hatalmas visszhangot keltett a második angol–búr háború kitörése, és a háborút annak lezárásáig élénk figyelemmel kísérte a magyar sajtó, a politika és a közvélemény is. Bár az események színtere szó szerint a világ (másik) végén volt, ekkorra a híradástechnika fejlődésének köszönhetően már gyorsan eljutottak Európába, és így hazánkba is a hadszíntérről érkező hírek. Nem kellett hosszú heteket vagy akár hónapokat várni arra, hogy a hadieseményekről értesülhessenek a hírekre szomjazó olvasók. A háború iránti érdeklődés felfokozottsága annak is köszönhető volt, hogy itt nem egy európai vagy nyugati nagyhatalomnak a világ valamelyik isten háta mögötti szegletében, az ott élő bennszülöttek ellen viselt helyi hódító háborújáról vagy „büntetőexpedíciójáról” volt szó, hanem két európai (illetve egy európai és egy európai eredetű), keresztény vallású és fehér

bőrű nép, az angolok és a búrok közötti konfliktusról. Mindennek hazánkban még az is különös jelentőséget adott, hogy az 1848-as hagyományok miatt a magyar lakosság többsége az „elnyomó nagyhatalom”, azaz Anglia ellen harcoló búrok iránt érzett szimpátiát.

Tanulmányomban a búr háború és a magyar politikai élet viszonyával, kapcsolatával foglalkozom. Azt fogom megvizsgálni, hogy milyen hatást gyakorolt a második angol–búr háború (1899–1902) a magyar politikai életre, megjelent-e – és ha igen, hogyan – a háború kérdése a politikai közéletben (azaz a magyar országgyűlésen), illetve foglalkoztak-e vele a felsőbb szintű fórumokon (a közösügyi országos bizottságok, illetve a közös minisztertanács előtt). Hangsúlyos szerepet kap annak a bemutatása, hogy miként jelent meg a háború kérdése a Monarchia három kiválasztott külképviselete (elsősorban a legközvetlenebbül érintettek, azaz a fokvárosi konzulátus és a londoni nagykövetség, illetve a berlini nagykövetség) és külügyminisztériuma közötti kommunikációban, miről tájékoztatta a konzul és a két nagykövet a bécsi külügyet, miket tartottak fontosnak megemlíteni, honnan és milyen forrásból szerezték az információikat.

Kutatómunkám dokumentumbázisát a kiadott források (közösügyi országos bizottság jegyzőkönyvei, közös minisztertanács jegyzőkönyvei stb.), illetve a levéltári anyagra képezte. A fokvárosi konzul jelentéseit eredetiben tanulmányoztam a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban.¹ A londoni és a bécsi nagykövet anyagai esetében már csak arra volt lehetőségem, hogy a jelentések mikrofilmre vett kópiáit nézzem át a székesfehérvári levéltárban, illetve Budapesten a Magyar Országos Levéltárban. A felvételek jórészt még az 1970-es években készültek; minőségük, technikai színvonaluk számos kívánnivalót hagy maga után. Az ebből adódó problémák mind a londoni, mind a berlini anyag (különösképp az utóbbi) esetében jelentős mértékben megnehezítették és akadályozták a kutatómunkát.

Parlamenti felszólalások a búr háborúval összefüggésben

A magyar alsóházban két alkalommal került napirendre a búr háborúval kapcsolatos kérdés. Első ízben már néhány hónappal a háború kitörése után, akkor jelent meg a búr háború és egy azzal összefüggő magyarországi esemény a képviselőházban, amikor 1899. decemberében Major Ferenc képviselő interpellált²

¹ A fokvárosi jelentések esetében az 1902. eleje és a békekötés között keletkezett dokumentumokat nem találtam meg az adott jelzetnél, ill. kartonnál. A segítőkész osztrák levéltáros szerint ezek más iratok közé keveredhettek, ám az érintett időszak összes dokumentumát átnézve sem leltem rájuk.

² Országgyűlés Képviselőházi Napló 1896–1901. 1899. december 5. (kedd), 499. Országos Gyűlés, 498–513. XXV. 38–40.

Széll Kálmán akkori miniszterelnökhöz a magyarországi Vöröskereszt esetleges dél-afrikai misszióját illetően.³ Major, a szombathelyi kerület képviselője Székesfehérváron született 1854-ben. 1879-ben orvosi diplomát szerzett, majd sebészként kezdett dolgozni. 1884-ben Székesfehérvár tisztifőorvosa és a városi kórház igazgatója lett. Néppárti politikusként 1896-ban lett parlamenti képviselő.⁴

Szakmai háttere miatt talán nem is olyan meglepő, hogy Major Ferenc épp egy, a búr háborúval összefüggő egészségügyi vonatkozású kérdésben interpellált. Az orosz, francia, németalföldi és német Vöröskereszt ugyanis ekkorra már második expedícióját indította Dél-Afrikába, és Major szeretne volna megtudni, hogy a magyarországi Vöröskereszt-szervezet is készül-e ilyen misszióra.

A miniszterelnök válaszában leszögezte, hogy ilyen küldetésre nem fog sor kerülni, mivel nem tartja *„a jelen háborút, amely egy igen messze fekvő tengerentúli tartományban dúl, arra valónak, hogy mi oda menjünk. [...] mi tőlünk és a mi érdekünkől annyira távol áll az a harctér, hogy nem hiszem, hogy elég indok legyen arra, hogy pénz és emberanyag áldozattal és egyébként is nagy áldozat árán oda menjünk, ahol talán ránk szükség sincsen, mert hiszen a külföldiek el látják az ottani szolgálatot.”*

Major tudomásul vette a miniszterelnök válaszát, bár megjegyezte, hogy hasonló Vöröskereszt-misszióra (azaz olyan esetre, amikor a magyar szervezet két másik állam háborújába küldött kontingenst) már volt példa, amikor a magyar szervezet küldöttsége a szerb-bolgár háborúban vett részt. Megjegyezte továbbá, hogy hiába ajánlkozott ő és képviselőtársa, Latinovits Géza⁵ arra, hogy saját pénzükön kiutazznak Dél-Afrikába, a szervezet a kezdeményezést nem támogatta, amit Major a politika beavatkozásának vélt a humanitárius szervezet működésébe. Megjegyezte még, hogy egy hasonló külföldi vöröskeresztes küldetésnek nemcsak humanitárius haszna van, de még a kereskedelmet is előre mozdíthatja: *„Tanuljunk nagy Németország példáján, amely nem hagy elmúlni egy hadjáratot sem, ahol Vöröskereszt egyletével meg nem jelennék; megjelenik még oly államban is, amellyel feszült viszonyban van, mert jól tudja, hogy ez nemcsak erkölcsi, hanem határozottan anyagi haszonnal is jár. Ez az én meggyőződésem, ezt akarom válaszul mondani és sajnálattal bár, de tudomásul veszem a t. miniszterelnök úr válaszát.”*

Viszontválaszában Széll kijelentette, hogy a magyar Vöröskereszt teljesen

³ Az interpelláció, melyről a korabeli magyar sajtó is beszámolt, eredetileg már novemberben elhangzott, de a választ Széll távolléte miatt elnapolták (*Magyar Nemzet*, 1899. november 15. 5.).

⁴ Magyar Országgyűlési Almanach az 1897–1901. évi országgyűlésről, 295–296. (http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al897_01/295.htm - 2015. 03.14.)

⁵ Magyar Országgyűlési Almanach az 1897–1901. évi országgyűlésről, 303. (http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al901_06/303.htm - 2015. 03.14.)

autonóm terület, amelynek működésébe a politikának, a kormánynak beleszólása nincs, így tehát sem megakadályozni nem tudja, hogy a szervezet expedíciót küldjön Dél-Afrikába, sem nyomást gyakorolni nem áll módjában rá annak érdekében, hogy ilyen küldetésre vállalkozzon. A kérdésnek tehát nincs politikai vonatkozása. A képviselőház a miniszterelnök válaszát elfogadta.

A második esetre 1901. december 11-én került sor, amikor Schmidt Károly képviselő interpellált⁶ a miniszterelnökhöz a Dél-Afrikába való lószállítások tárgyában.⁷ Schmidt, a Brassó-megyei Vidombák kerület képviselője, 1866-ban született Brassóban. 1892-ben jogi doktorátust szerzett, majd Brassóban nyitott ügyvédi irodát. Az 1895-ben alapított *Kronstädter Tageblatt* szerkesztője, ugyanabban az évben választották meg (szabadelvű programmal) Vidombák választókerület képviselőjévé. Az 1896-os és 1901-es választásokat ugyancsak ő nyerte, utóbbi esetben már párton kívülként indulva.⁸

Az interpellációt megelőző héten olyan sajtóhírek jelentek meg, melyek szerint az angol kormány húszezer, részben Magyarországon vásárolt ló tengeri úton Dél-Afrikába történő szállításáról írt alá szerződést Fiumében. Az egyértelműen a búrokkal szimpatizáló Schmidt szerint „*a nemzetközi jog szerint egyik semleges hatalomnak sincs jogában túrni és megengedni azt, hogy alattvalói a hadviselő feleknek fegyvereket, vagy fegyvernemüket szállítsanak.*” A képviselő ezért két kérdéssel fordult Széll Kálmán miniszterelnökhöz. Van-e tudomása arról, hogy a dél-afrikai háború alatt az angol kormány megbízottai Magyarországon többször is, és tömegesen, lovakat vásároltak és ezeket a lovakat Fiuméből hajón közvetlen a harctérre szállították? Van-e tudomása arról, hogy hasonló lószállításokat újból terveznek? Valamint: ha van tudomása, szándékozik-e kellő lépéseket tenni annak érdekében, hogy az ilyen, Magyarország semlegességét sértő lószállításokat a jövőben megakadályozzák?

Széll Kálmán azzal válaszolt, hogy a magyar kormány semmiféle lóexportot nem akadályozott meg, mivel Magyarországon nincs ló kiviteli tilalom. Bár észlelhető volt, hogy megnőtt a ló kivitel, a kormány nem vizsgálta, hogy kik, hová és milyen célból küldtek lovakat, mert nem volt erre semmiféle oka. Mivel a nemzetközi jogban nincs egyértelműen eldöntve az a kérdés, hogy a ló hadieszköznek számít-e, így Széll véleménye szerint a magyar kormány nem vétett a semlegesség kritériumai ellen. Schmidt a miniszterelnök válaszát nem fogadta el, a képviselőház tagjainak többsége azonban az ezt követő szavazással elfogadta azt.

⁶ Országgyűlés Képviselőházi Napló 1901–1906. 1901. december 11. (szerda), 28. Országos Gyűlés, 1–31. I. 444–447.

⁷ Az interpellációról a korabeli sajtó is beszámolt (*Magyar Nemzet*, 1901. december 12. 5.).

⁸ Lásd: Magyar Országgyűlési Almanach az 1901–1906. évi országgyűlésről, 355. (http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al901_06/355.htm - 2015. 03.14.).

Széll Kálmán válaszát és felfogását az angol sajtó rendkívül kedvezően fogadta (és erről a magyar sajtó is beszámolt). A *Times* három egymás utáni számában részletesen elemezte Széll beszédét és annak fogadtatását a budapesti parlamentben. A *Times* bécsi tudósítója szerint Széll Kálmán az egyetlen európai államférfi, akinek volt bátorsága szembeszállni a mesterségesen szított anglofóbiával, ami az első búr vereség óta egyre terjed a kontinensen. Schmidt úrnak adott válaszában Széll olyan lovagias érzést sugárzott, mely a magyar politikusoknál nem szokatlan.

A tudósító kiemeli, hogy a háború korábbi stádiumában több magyar képviselő aláírásokat gyűjtött egy angolelleses interpellációra, néhai Szilágyi Dezső erélyes fellépésére azonban a tervet azonnal elvetették. Szilágyi szerint Anglia mindig is a magyar nemzet mellett állt, ezért nehéz napjaiban szembefordulni vele illetlenség volna. Noha a külföld befolyásos személyiségei közül sokan rokonszenveznek Angliával, a nyilvánosság előtt Széll Kálmán volt az első, aki felvállalta ezt.

A *Times* vezércikkében összehasonlítja a magyar miniszterelnök beszédét a belga külügyminiszter magyarázkodásával. Míg a belga politikus azt felelte, hogy „nem tagadom a tényeket, de azokról nem akarok vitatkozni”, addig Széll „nemcsak nem követte Schmidt úr rágalmaival”, hanem egyenesen kikelt ellenük. A *Times* a miniszterelnök teljes beszédének közlése után a következőkkel fejezi be cikkét: „Azzal, hogy Széll úr – egyetlen európai államférfiként először – szembeszállt a gerjesztett anglofóbiával, az angol nép értékeli és nem fogja elfelejtani Széll úr, illetve a magyar nép nagylelkű érzelmeit.”⁹

A magyar miniszterelnök szavai nagy hatást tettek Lansdowne-ra is, aki saját kezűleg írt levelében azt írta a monarchia londoni nagykövetének, hogy Széll szavait „nagyra fogják itt értékelni. Annál is inkább, mivel nem vagyunk hozzászokva ilyen kedves és együtt érző szavakhoz. A beszéd által tanúsított bátorság és egyenesség éppolyan figyelemreméltó, mint az általa kifejezett jóakarat. Széll [miniszterelnök] urat ezért a szívünkbe zárjuk.”¹⁰

Bizottsági jegyzőkönyvek

A Közösügyi Országos bizottság Jegyzőkönyve két bejegyzést tartalmaz a búr háborúval összefüggésben. Először Szapáry Gyula gróf elnök beszédében merül fel a Dél-Afrikában dúló háború a Király ő Felségéhez a magyar országos bizottság fogadtatása alkalmával Bécsben 1899. december 1-jén. Majd a Király

⁹ *Magyar Nemzet*, 1901. december 17. 2-3. Lásd még: Bridge, F. R.: *Austria-Hungary and the Boer War*. In: *The International Impact of the Boer War*. Szerk.: Wilson, Keith M. Acumen Publishing, 2001., 89.

¹⁰ Lansdowne levele Deymnek. Idézi: Bridge, 89.

ő Felsége válasza az országos bizottság elnökének, Szapáry Gyula grófnak a beszédére: „*A Dél-Afrikában felmerült háborús bonyodalmak irányában szoros semlegességre vagyunk elhatározva és csak azt óhajtjuk, hogy azon összeütközés mihamarabb befejezését találja.*”¹¹

1900. január 11-én a közösügyek tárgyalására kiküldött magyar országos bizottság külügyi albizottságának jelentésében ez olvasható a közös külügyminisztérium 1900. évi költségvetésének előirányozta tárgyában: „*Nagy meglepéssel vette tudomásul a külügyi albizottság azt, amit a tisztelt Külügyminiszter Úr a nyugati hatalmakhoz, nevezetesen Angol- és Franciaországhoz való viszonyukról mondott. Bármely érzelmekkel kísérjük a dél-afrikai háborút, monarchiánk érdekei határozottan kívánják az Angliával régóta fennálló és mindkét részre nézve hasznosnak bizonyult barátságos viszonyok fenntartását, és így csak helyeslendőnek tartjuk azt, hogy külügyi kormányunk a dél-afrikai eseményekkel szemben a legszorosabb semlegességet tartja fenn.*”¹²

A közös minisztertanács és a búr háború

A közös minisztertanács szintjéig a búr háború kérdése a rendelkezésemre álló információk alapján nem, illetve csak közvetve jutott el. Az 1901. április 15-i ülésen szóba került a tiszteletbeli konzulátusok (köztük például a pretoriai konzulátus) tényleges konzulátusokká alakításának kérdése, de itt is főleg annak pénzügyi, költségvetési vonatkozásáról tárgyaltak. „*Bár készséggel elismeri, hogy az elnök [az ülés elnöke] tárcájának többletköltségvetésére vonatkozó érvek jogosak, a Magyar Királyság miniszterelnöke, Széll Kálmán ennek ellenére az elnök felé azt a kérést szeretné intézni, hogy mivel a vámbevételek visszaesése rendkívül hátrányosan befolyásolta a közös költségvetés mérlegét, ezért a tiszteletbeli konzulátusok tényleges konzulátusokká való átalakításának ütemét valamelyest lassítsa. A vámbevételek visszaesése mintegy 17 millió koronát tesz ki, s ezáltal úgymond automatikusan megnövekszik a költségvetésre rótt teher. Az elnök erre megjegyzi, hogy bár a tiszteletbeli konzulátusok ténylegessé alakítása megfelel a delegációk ismételt kifejezésre juttatott kívánságának, ő ebben az ügyben csak nagyon fokozatosan haladt előre és intézkedései csak a legfontosabbakra korlátozódtak. Ezért – bár ez ügyben minden oldal sürgeti –, elhalasztja a pretoriai konzulátus létesítését.*”¹³

¹¹ A közösügyek tárgyalására a Magyar Országgyűlés által kiküldött bizottság irományai. Budapest, 1900. 3.

¹² A közösügyek tárgyalására a Magyar Országgyűlés által kiküldött bizottság irományai. Bp., 1900. 16. szám. 61.

¹³ A tanulmány szerzőjének fordítása. Az eredeti szöveget lásd: Somogyi Éva: Die Protokolle des

Konzuli és nagyköveti jelentések

Néhány szó az érintett nagykövetekről és konzul(ok)ról

A monarchia fokvárosi konzulátusának vezetője a háború kitörésekor Emil Edler von Hirsch báró volt, aki 1898-tól 1902-ig töltötte be a fokvárosi főkonzul tisztségét. Elődje Ludwig H. Wiener (1893–98) volt, utóda pedig az addigi alkonzul, Egon von Ramberg báró lett. Ramberg 1902–1903 között szolgált fokvárosi főkonzulként, majd 1904-ben a Monarchia újonnan megnyitott johannesburgi konzulátusának vezetője lett.¹⁴ Míg von Hirsch báró állítólag „nyíltan csodálta” Cecil Rhodes-t, addig a főkonzul helyettese, Egon von Ramberg báró, Alfred Milner személyi titkárával volt nagyon jó kapcsolatban.¹⁵ Ennek ellenére jelentéseiken nem igazán érezhető elfogultság az angolok irányába, azok végig megmaradnak objektív hangvételűeknek.

A monarchia londoni követe ekkor Franz Deym von Stritez gróf volt, de időnként Albert von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein gróf is küldött jelentéseket. Franz Deym von Stritez (teljes nevén: Franz de Paula Severin Wenzel Maria Philipp Benitius Graf Deym von Strítež) gróf (1838–1903) 1861-ben lett diplomata. Előbb Szentpétervárott, majd 1869-től Rómában (a Szentszéknél), 1870-től pedig Brüsszelben szolgált. 1879-ben az osztrák Reichsrat tagja lett (1885-ben újraválasztották). 1888. október 18-án nevezték ki a monarchia londoni nagykövetévé. A tisztséget 1903 szeptemberében bekövetkezett haláláig töltötte be.¹⁶ Albert Viktor Julius Joseph Michael Graf von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein (1861–1945) 1884-ben lépett be az osztrák–magyar külügyi szolgálat munkatársainak sorába. Előbb Párizsban szolgált attaséként, majd 1889-ben áthelyezték a londoni nagykövetséghez. (A brit királyi családhoz egyébként rokoni szálak is fűzték, nagyapja Zsófia szász-koburgi hercegnőt (Viktória királynő nagynénjét) vette feleségül, apja pedig a királynő férjének keresztfia volt.) A londoni nagykövetség vezetését 1904 áprilisában vette át és egészen az I. világháború kitöréséig látta el a nagy-

gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907. Budapest, 1991. LXXXV+595. [Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1818 V.], 260.

¹⁴ Lásd: *Agathe Sauseng*: Die Familie Kronenfeldt/Malcher – Siedler und Sammler ethnographischer Objekte aus Südafrika in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Diplomarbeit, Universität Wien. Bécs, 2010. 30. és 34. (http://othes.univie.ac.at/13204/1/2011-01-09_0147477.pdf) (2014.12.29.).

¹⁵ *Bridge*, 82.

¹⁶ Lásd: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, 1. kötet, 182 (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bécs, 1957)

követi feladatokat.¹⁷ Franz von Deym gróf a háború folyamán végig akkurátusan jelentett a londoni hangulatról, illetve gondosan és pontosan közvetítette Bécsnek a brit sajtó álláspontját. Jelentésein érződik a tárgyilagosságra való törekvés, bár ő dél-afrikai kollégáinál valamelyest talán elfogultabb a britek irányában.

A Monarchia berlini nagykövete az angol–búr háború kitörésekor Ladislaus von Szögyény-Marich, azaz Szögyény-Marich László (teljes nevén: Magyar-szögyéni és szolgálgyházi gróf ifjabb Szögyény-Marich László) volt. Szögyény-Marich László (1840–1916) Székesfehérváron végezte középiskolai tanulmányait, majd jogot hallgatott a Bécsi Egyetemen. 1861-ben Fejér vármegye aljegyzője, két évvel később a pesti királyi ítélőtábla joggyakornoka lett. 1865-ben Fejér vármegyei szolgabíróvá nevezték ki, majd 1867-ben főjegyzői kinevezést kapott. 1869-ben Fejér vármegye bodajki kerületének országgyűlési képviselője lett, mely kerület még azután négyszer újíttatta meg mandátumát. Parlamenti pályáját a Deák-párt soraiban kezdte. 1869-ben beválasztották a közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságba, ahol a külügyi bizottságnak előadója lett. 1882. június 15-én letette az esküt, mint a császári és királyi ház és a külügyek minisztériumának osztályfőnöke (1883. május 3-tól a minisztériumnak első osztályfőnöke volt). 1890. december 24-től 1892. október 24-ig a király személye körüli miniszter a Szapáry- és a Wekerle-kormányban. 1892-ben Széchenyi Imre utódként császári és királyi nagykövetté nevezték ki a Német Császárságban; a tisztséget 1914-es visszavonulásáig viselte.¹⁸

Esetenként előfordul, hogy egy jelentést nem a nagykövet, hanem Thurn gróf vagy von Velics szignál. Thurn gróf, azaz Graf Douglas von Thurn und Valsassina későbbi életútjáról annyit tudunk, hogy 1905–1909 között Szófiában szolgált, 1911–1913 között pedig a Monarchia szentpétervári nagykövete volt (utódja Szapáry Frigyes lett). A von Velics szignó mögött Dr. Ludwig Vélics von Lászlófalva, azaz Lászlófalvi Vélics Lajos áll, aki később (1905 szeptemberétől 1917 januárjáig) a Monarchia bajorországi külképviseletét vezette.

Konzuli jelentések Dél-Afrikából

A főkvárosi főkonzul már 1899 nyaratól tudósított a Dél-Afrikában fokozódó feszültségről, a politikai eseményekről és a katonai helyzet alakulásáról.¹⁹ 1899.

¹⁷ Lásd: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. 6. kötet, 224. (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Bécs, 1957)

¹⁸ Lásd: *Kenyeres Ágnes* (szerk.): Magyar életrajzi lexikon 1000–1990. Javított, átdolgozott kiadás, CD-ROM változat. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2001. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15244.htm> - 2015. 03.14.)

¹⁹ Jelen tanulmányban – a terjedelem szabta korlátok miatt – a katonai vonatkozású jelentésekről sajnos nincs lehetőségem részletesebben írni.

augusztus 8-án²⁰ beszámol arról, hogy a választási reform ügyében jegyzékállításra került sor Alfred Milner és a Dél-Afrikai Köztársaság külügyminisztériuma között. Ugyanezen a napon egy másik jelentést is küldött Bécsbe,²¹ amelyben a brit csapatmozgásokról számolt be. A (tisztekkel együtt) 1030 katonából álló King's Liverpool Regimentet 300 lóval és öszvérrel egyetemben Fokvárosból Natalba²² vezényelték. Ez megfelel annak a feltevésnek, hogy a hadügyminiszter számít arra, hogy háború kitörése esetén a transvaali erők azonnal megtámadnák Natalt. Annál is inkább, mert egy vereség a háború ilyen korai szakaszában rendkívül rossz hatással lenne a lakosság hangulatára.

Ha áttekintjük a jelenlegi politikai helyzetet, írja 1899. augusztus 16-án,²³ akkor tagadhatatlanná válik, hogy a transvaali válság olyan szakaszba jutott, amelyből már csak egyetlen kiút maradt, mégpedig a transvaali kormány feltétel nélküli meghátrálása. A feszültség fokozódik, ám az angol katonai készületek eddig a fegyverkezésre korlátozódnak, a Fokgyarmaton állomásozó csapatokat még nem erősítették meg.

1899. szeptember 20-án²⁴ arról tájékoztatja a bécsi külügyminisztériumot, hogy mivel a [transvaali] kormány nem kielégítő válaszokat adott az utóbbi angol követelésekre, a politikai helyzet Transvaalban olyan komoly fordulatot vett, hogy a háborút elkerülhetetlennek tartják. A fegyverkezés mindkét oldalon folytatódik.

Különösen érdekesek azok a jelentések, amelyek a búr–angol konfliktusnak az Osztrák–Magyar Monarchia Dél-Afrikában élő-dolgozó állampolgárainak helyzetére gyakorolt hatásával foglalkoznak. 1899. szeptember 26-án²⁵ egy A. Eplertől származó (szeptember 23-án kelt) levélről számol be, melynek témája a bányák védelme, illetve a bányaművelés folytatása érdekében hozott intézkedések. Epler (a johannesburgi Österreich-Ungarische Hülfsverein vezetője) szerint a

²⁰ No. 15., 1899. augusztus 8., Notenaustausch betreffend die Wahlreform. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

²¹ No. 16., 1899. augusztus 8., Gruppenbewegungen. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

²² Natal volt talán a „legangolabb” terület Dél-Afrikán belül. Bár az 1854-es adatok szerint csak mintegy 7600 európai élt a tartományban, de a nagy trek után csak néhány száz búr maradt itt, ráadásul a bennszülött lakosság összetétele is meglehetősen homogén volt. Lásd: Búr Gábor: Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában. In: Nemzet és nacionalizmus. Szerk.: Balogh András. Korona, Budapest, 2002. 289-405., 399.

²³ No.17., 1899. augusztus 16., Politische Situationsbericht. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

²⁴ No. 22., 1899. szeptember 20., Antwort der Transvaal Regierung auf die letzten englischen Forderungen. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

²⁵ Vorkehrungen für den Schutz und Weiterbetrieb der Goldminen. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

munkások elvándorlása, elmenekülése olyan mértéket öltött, hogy a bányák művelését rövid időn belül abba kell hagyni. Az osztrák–magyar állampolgárságú bányamunkások – Epler tanácsait követve – nem hagyták abba a munkát, és nem is tervezik, hogy abbahagyják. Ennek köszönhetően Epler abban a helyzetben lesz, hogy honfitársainak előnyöket szerezzen. 1899. október 10-én²⁶ a főkonzul a johannesburgi óvintézkedésekről és a bányaipar helyzetéről számol be. Epler szerint a Monarchiából érkezett munkások megbízhatóak és nem hagyták ott a munkát, jóllehet bizonyos bányák bezárása miatt számos honfitársuk került utcára (nagy részüknek Epler máshol szerzett új munkahelyet). Epler nem tud róla, hogy osztrákok vagy magyarok beléptek volna bármely szerveződőben lévő búr szabadcsapat soraiba, illetve arról sincs tudomása, hogy az angol seregbe jelentkeztek volna. Epler ismét azt tanácsolja honfitársainak, hogy semlegességüket őrizték meg. Annál is inkább, mert a pretoriai német konzul elárulta neki: kormánya azzal bízta meg, hogy minden eszközzel akadályozza meg, hogy német állampolgárok a búrok oldalán, az angolok ellen harcoljanak. Johannesburgban és a peremterületeken létrehoztak egy rendőri egységet, amelynek 70 osztrák–magyar állampolgár is tagja. Ha a kormány arra az elhatározásra jut, hogy ezeket az egységeket bevonja a háborúba, akkor nekik [a monarchia állampolgárainak] azonnal ki kell lépni ezeknek a csapatoknak a kötelékéből.

1899. november 8-án²⁷ arról ír, hogy a Dél-Afrikai Köztársaság területén lévő osztrákoknak és magyaroknak a búrok ugyanolyan jogokat biztosítanak, mint a németeknek, és azonos bánásmódot ígérnek nekik. A bányarendőrségnek (*Speciale Politie voor Mijnen*) az Osztrák–Magyar Monarchia 120 állampolgára volt tagja. Túlnyomó többségükkel elégedettek, csak öt olyan volt közöttük, akiket kitoloncoltak.

1900. február 28-án beszámol a legutóbbi hadijelentések által Fokvárosban keltett hatásról. Az itteni angol népesség örömmámorban úszik – írja –, köszönhetően az előző napi győzelmi jelentésnek Cronjé búr tábornok fegyverletételéről.²⁸ Az esemény, ahogy azt Lord Roberts megjegyezte, érdekes módon egybeesik az angoloknak [az első búr háborúban] Majuba Hillnél elszenvedett vereségének dátumával. Az öröm még a Kimberley²⁹ felmentésekor tapasztaltnál

²⁶ 1899. október 10. Schutzvorkehrungen in Johannesburg. Lage der Minen-Industrie. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

²⁷ No. 688., 1899. november 8., Nachrichten über die österreichisch-ungarische Colonie in Johannesburg. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312-1 (Capstadt, 1899)

²⁸ Itt az 1900. február 18-27. között zajló paardebergi csatáról van szó, amelyben Roberts, Kitchener, French és Kelly-Kenny csapatai (15.000 fő) állt szemben a Cronjé és de Wet által vezetett búrokkal (7.000 fő).

²⁹ Kimberley főként az 1867-ben felfedezett gyémántlelőhelyeknek köszönhetette jelentőségét. Lásd: *Búr Gábor*, 399.

is nagyobb. Hasonló a hangulat azokban a városokban is, ahol az angol érzelmű lakosok vannak többségben.

1900. május 3-i jelentésében³⁰ a követ arról számol be, hogy újra elhalasztották a fokföldi parlament összehívását (ezúttal június 22-ig). A parlament összehívása a háború következtében egyébként is hónapról-hónapra későbbre tolódott az elmúlt időszakban. A júniusi ülésen főleg a kolónia július 1-ével kezdődő költségvetési évének költségvetéséről lesz majd szó. A két párt (afrikánerek és progresszívak) közötti éles ellentétek miatt azonban valószínű, hogy a politikai kérdésekről is heves vita alakul majd ki.

A progresszívak a brit imperializmus élharcosai, akik a háborút a két búr köztársaság teljes legyőzéséig folytatni akarják, és mindent felajánlanak, hogy a háború gyümölcseként parlamentbeli túlsúlyukat, többségüket biztosítsák. Ennek következtében a Bond által irányított körzetekben minden esélyük meg van arra, hogy képviselőik bekerüljenek a parlamentbe. Ezzel szemben az afrikánerek a vérontás azonnali befejezése és a békekötés mellett vannak, ami visszaállítaná a háború előtti status quót.

Hogy az angolok fenyegető politikai és gazdasági fölényét megakadályozzák, minden erőfeszítés az angol kabinet politikája és annak itteni fő képviselői, név szerint Sir Alfred Milner és Cecil Rhodes ellen irányul (kettejük tekintik a háború szellemi kiagyalóinak). Erről az oldalról a gyarmati minisztériumok, a High Commissioner és a kormányzók politikáját élesen bírálják. Az alsóházban, melynek legutóbbi ülésén még Bond-többség volt 8 hellyel, továbbra is a Bond lesz többségben (várhatóan négy-öt képviselővel). Ugyanakkor a progresszívak soraiban is akadnak üres helyek, mivel a parlament néhány tagja brit zászló alatt harcol a háborúban, mások pedig nem tartózkodnak Dél-Afrikában. Így a pártok erőviszonyai egyik oldalra sem billennek el döntő mértékben. A június végére összehívott parlamenti ülés tehát az afrikáner párt részére kedvező alkalom. Mivel azonban a felsőházban kismértékű progresszív többség tapasztalható, nem számíthatnak arra, hogy a határozataikat végleges győzelemként értékeljék.

1900. június 5-én küldött jelentésében³¹ a követ beszámol Lord Roberts Oranje Szabad Állam annektálását kimondó proklamációjáról. A meghódított területnek a Brit Birodalomba való hivatalos beillesztésének ceremóniájára május 28-án Blomfonteinben került sor G. T. Pretymán tábornok vezénylete alatt. A bekebelezett terület hivatalos angol neve Orange River Colony lett.

³⁰ Politischer GegenstandNo., 10., 1900. május 3., Einberufung des kapländischen Parlaments. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

³¹ Politischer Gegenstand No.,12., 1900. június 5. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

1900. június 20-án³² arról ír, hogy kormányváltás történt a fokföldi kolóniában. Egy

június 18-án kelt hír tudatta a nyilvánossággal, hogy a kormányzó leváltotta Schreiner kormányát és a következő új minisztereket nevezte ki: Sir John Gordon Sprigg miniszterelnök-pénzügyminiszter, James Rose-Innes főügyész, Sir Peiter Hendrik Faure mezőgazdasági miniszter, John Frost tárca nélküli miniszter, Thomas Lynedoch Graham gyarmati államtitkár, illetve William Smart.

A kormányváltás, melynek a mostani kormányváltás véget vet, a kabinet belüli vitákból indult ki, melyek témája az árulók megbüntetése volt. A most leköszönő kabinet, amely a fokföldi kolóniában a felelős kormány intézményének bevezetése (1872) óta a kilencedik kormány volt, és 1898. október 3-án váltotta le a korábbi Sprigg-kormányt, néhány hónappal rövidebb ideig volt hivatalban, mint az előző kormány. Ez volt az első olyan kormány, melyet az afrikáner pártból állítottak össze. Ez a párt jelenleg az alsóházban komoly többséggel rendelkezik.

1900. július 25-én³³ a fokföldi parlament ismételt összehívásáról ír. A konzul mellékletként elküldi a *Government Gazette*-ben megjelent cikket, amely Alfred Milner megnyitóbeszédét tartalmazza. Néhány mondat után, amelyben a kormányzó az őfelsége kormánya és a két búr köztársaság között kirobbant ellenségeskedésről, illetve a búrok Fokföld elleni támadásáról (melyre az *unprovoked* (nem provokált) jelzőt használja) szól, a kormányzó összefoglalta a háború kirobbanása óta eltelt eseményeket. Beszért a lázadás következtében Fokföldön szükségessé vált, illetve való intézkedésekről. A parlament a következő kérdésekkel fog foglalkozni: a lázadás elfojtása, kártérítés (*indemnification*), különleges bíróság alakítása a lázadók vezetői elleni eljárások lefolytatására (a büntetést a jelenleg érvényben levő törvények alapján fogják kiszabni). Különleges bizottság (*Special Commission*) létrehozása abból a célból, hogy megvonják a választójogot azoktól, akik nem tartoznak az engedelmes állampolgárok kategóriájába. A kormányzó bejelentette továbbá, hogy bizottságot hozott létre annak megállapítására, hogy milyen károkat okozott a gyarmaton a háború, és hogy a kártalanításra vonatkozó javaslatokat a megfelelő időpontban a parlament elé terjessze.

1900. augusztus 8-án³⁴ a dél-afrikai brit birodalmi politikáról ír a főkonzul. Nagy-Britannia meg szeretné erősíteni hegemoniáját, szupremáciáját a dél-afrikai szubkontinensen, és ezért meg kívánja szüntetni az afrikáner népesség politikai

³² Politischer Gegenstand No. 14., 1900. június 20. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

³³ Politischer Gegenstand No. 16., 1900. július 25. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

³⁴ Politischer Gegenstand No. 18., 1900. augusztus 8. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

túlsúlyát, amely a brit birodalmi várakozások, remények, törekvések ellenében áll. Jelenleg a holland származású lakosok vannak többségben a Kapkolóniában. A briteknek egy évszázad is kevés volt ahhoz, hogy a holland származású polgárokat megnyerjék a brit gyarmati törekvéseknek. Így tehát két lehetőségük maradt: hogy megfosszák a politikai szavuktól az afrikandereket, amennyire ez alkotmányosan lehetséges, illetve a britek számának bevándorlás útján való szaporítása.³⁵

Az első cél az ún. árulási törvény (*Treason Bill*) révén valósulhat meg, amelyről most is vitáznak a parlamentben. A fehér lakosság jelenleg még nincs többségben a két elfoglalt búr köztársaság területén. A többség kialakításának egyik módja lehet a kiszolgált katonák, illetve a gyarmati önkéntesek betelepítése. Ez nagyjából 15.000 emberre tehető. Ez azonban egy olyan kísérlet, amely gazdasági szempontból lehet sikeres, de balul is kiüthet. A brit alattvalók bevándorlásának támogatása nemcsak politikai okokból fontos a brit kormánynak, mivel Rhodesia is a betelepítendő területek közé tartozik.

1900. szeptember 5-én³⁶ küldött jelentésében beszámol róla, hogy a szeptember 1-én a transvaali Belfastban kiadott Lord Roberts-proklamációt, melyben a főparancsnok öfelsége nevében annektálja a Dél-afrikai Köztársaságot, tegnapelőtt délután beterjesztették az itteni alsóház elé. A történelmi esemény bejelentését, mely a *Reuters* táviratán keresztül vált ismertté, a kormánypárt soraiból tapssal (*acclamation*), az ellenzék részéről hallgatással vették tudomásul. Az itteni körökben a hír bizonyos mértékben meglepetést keltett, mivel – ahogyan azt a *Speakers* nevű londoni újságban is írták – az annexió hivatalosan már 1877-ben megtörtént és sokan úgy gondolják, hogy Transvaalnak Nagy-Britannia részévé való (ismételt) annektálása csupán megismételt (és felesleges) lépés.

Arról a benyomásról, amit a proklamáció az afrikáner párt szélsőségeire gyakorolt, akik a dolgok új rendjével elégedetlenek, a követ megküldi az *Ons Land* nevű lap előző napi számában megjelent cikket. Az ország és nem a nép – olvasható a cikkben – került annektálásra. Lord Roberts proklamálta, hogy a két köztársaság területe ezentúl a brit birodalom részét képezi. Ennek eléréséhez a brit birodalomnak emberek százezreire és ágyúk százaira volt szüksége.

³⁵ Ami gyakorlatilag meg is történt. 1914-ig Fokföld és Natal 761.000 bevándorlót vonzottak a brit szigetekről. A Dél-Afrikai Unió első, 1911-es népszámlálása szerint az anyaországból áttelepedettek 70%-a angol, 20%-a skót és mintegy 8%-a ír volt. Az 1902-es béke után tervszerű telepítésekkel igyekeztek nem csupán növelni az angolok arányát Transvaalban, illetve megteremteni az angol jelenlétet Oranjében, hanem lehetőség szerint elérni az angolok dominanciáját. Részletesebben lásd: *Búr Gábor*, 27-45.

³⁶ Politischer Gegenstand No., 20., 1900. szeptember 5. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

A világ egyik katonai hatalma sem képes arra – folytatja a cikk írója –, hogy egy köztársaság szívét, azaz érzéseit megváltoztassa. A nép szíve, melyet átjár a keserűség Nagy-Britanniának az afrikáner népességgel szembeni eljárása miatt, marad olyan, amilyen volt. Nem számít, hogy milyen proklamációk vagy ágyúk állnak vele szemben. Még világosabbá válik a szerző mondanivalója a cikk záró sorainak fényében. Nem a mi dolgunk, hogy megjósoljuk, milyen módon kormányozzák majd Dél-Afrikát, hogy miképp alakul majd Dél-Afrika sorsa. Az viszont teljesen biztos, hogy a nemzeti afrikáner párt megerősödik.

1900. szeptember 11-én³⁷ a főkonzul egy újabb proklamációról számol be. A szeptember 11-i lapokban jelent meg az a szeptember 4-én kelt proklamáció, melyet Lord Roberts adott ki, s melynek értelmében az Oranje Szabad Állam területén fegyverrel a kézben talált állampolgárok harcoló személyként (*combatant*) kerülnek besorolásra, ha bizonyítani tudják, hogy már az országuk annektálása előtt is valamilyen kommandó (katonai csapat) tagjai voltak. Mindazokat azonban, akik bármilyen más módon vétenek a semlegesség ellen, lázadókként kezelik. A főparancsnok jelen proklamációja lényegesen módosítja a korábbi, melynek értelmében még minden fegyveres oranjei polgárt lázadóként azonosítanak, tekintet nélkül arra, hogy korábban is fegyveres testület tagjai voltak-e.

Ugyancsak 1900. szeptember 19-én³⁸ tudósít Lord Roberts egy másik proklamációjáról amely arról szól, hogy Krüger elnök külföldre menekült. A főparancsnok a két búr köztársaság lakóit, polgárait igyekszik meggyőzni arról, hogy a harcuk kilátástalan és tegyék le a fegyvert.

1900. november 24-én³⁹ a megbékélési politikáról, illetve Alfred Milner beszédéről számol be. A két búr köztársaság annektálása óta a pártok közötti harc Dél-Afrikában – pontosabban szólva a Kapkolóniában, ahol az afrikáner elem a legnagyobb mértékben képviseltetik – egy teljesen új fázisba lépett. A két párt jelmondata a proklamációk kibocsátása óta „soha annektálás”, illetve „soha megbékélés” volt. Azonban fordult a kocka és most már éppen a progresszívak azok, akik a megbékélési politika mellett szállnak síkra, míg a legszélsőségebb afrikánerek kibékíthetetlen ellentétben állnak mindennel szemben, ami angol. A két párt a megbékélés szónak alapvetően különböző jelentőséget tulajdonít. Az afrikánerek akkor hajlandók a megbékélésre, ha beszüntetik a háború folytatását és a két búr köztársaság függetlenségét visszaállítják. Az afrikánerek azt mond-

³⁷ Politischer Gegenstand No. 21., 1900. szeptember 11. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

³⁸ Politischer Gegenstand No. 24., 1900. szeptember 19. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

³⁹ Politischer Gegenstand No. 27., 1900. november 14. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

ják, hogy a holland (búr) ellenfelek legyőzése után mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy az elkeseredés ne erősödjön, és még ennél is többet kell tenni annak érdekében, hogy a sebek begyógyuljanak és a korábbi ellenségből barát váljon.

Buller tábornok ugyanezt a megbékélő hangnemet ütötte meg Durbanben tartott beszédében és idézte azt a hasonlatot, amelyet egyébként már Krüger elnök is használt a két szétválasztott marakodó kutyáról, amelyek nem nyugszanak addig, amíg be nem fejezik azt, amit elkezdtek. Amikor a háborúnak vége – folytatta Buller – gondoljunk erre a két kutyára és tegyünk meg mindent annak érdekében, hogy egy egységes és boldog országot teremtsünk.⁴⁰ Alfred Milner november 8-i beszédében ugyancsak megjelenik a megbékélési politika. Milner élesen támadta azokat, akik a gyűlölet lángját lobbantják fel, melynek tüzeiben maguk is megégnek.

A jelentés a fentieken kívül beszámol arról, hogy Lord Robertstől Kitchener veszi át a háború vezetését és reméli, hogy a búrok ellenállását véglegesen megtörik.

1900. december 27-én⁴¹ a búr csapatoknak a Kapkolonia elleni támadásáról ír. Lord Roberts, a leköszönt főparancsnok búcsúzásakor azt nyilatkozta, hogy a háborúnak gyakorlatilag vége („*The war is practically over.*”), azonban ezt az állítást a legutóbbi hadi események cáfolni látszanak. Az utóbbi napokban a britek számára szerencsétlen véget ért csatározások, illetve két búr csapat betörése a Kapkoloniába bizonyította, hogy a búrok ellenállása semmiképp sincs megtörve, és a háború végét messzebbre teszi az eddig gondoltnál. Már nincs szó arról, hogy a brit csapatokat kivonnák Dél-Afrikából, inkább arról beszélnek, hogy a pacifikáláshoz további csapatokat kell Dél-Afrikába küldeni. A mostani búr támadás olyan félelmeket vet fel, hogy a harcok újra fellángolhatnak azon a területen is, amiről [a britek] már azt gondolták, hogy uralják.

A High Commissioner és a kormány tudatában van a veszélynek, ezért biztonsági szabályokat léptettek életbe a 12 határkerületben, melyek az Orange River Colony déli határa mentén alkotnak egy övezetet. December 20-án a kormány nyilvánosságra hozott egy jelentést a legutóbbi hadieseményekről. Jóllehet már 11 nap telt el a búrok támadása óta, ezeken a jelentéseken kívül nincsenek igazán hivatalos információk a búr kommandók mozgásáról sem, amelyek Kritzinger, Brand és Herzog vezetése alá tartozhatnak. Nyugtalanító, hogy a bankok siettek a pénztartalékaikat az északabbra levő fiókjaikból olyan délebbre fekvő városokban biztonságba helyezni, mint Ceres és Craddock.

⁴⁰ A beszédről olvashatunk a *New Zealand Herald* 1900. november 28-ai számában is. (<http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=NZH19001128.2.57>)

⁴¹ Politischer Gegenstand No. 31., 1900. december 27. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 315-11 (Capstadt, 1900)

1901. január 3-án⁴² a hivatalos hadijelentésről, illetve a kormány intézkedéseiről számol be az invázió visszaszorítása érdekében. A kormány hadijelentései áttekintést adnak a hadieseményekről Transvaalban és az Orange River Colonyban, illetve a búr invázió visszaveréséről a fokföldi kolóniában a december 27-ével végződő héttel bezárólag. A megnyugtató hangvétel ellenére, melyeket ezek a hivatalos írások sugároznak, a konzul nem tud megszabadulni attól a benyomástól, hogy az erőviszonyok a Kapkolóniában komolyabb fordulatot vettek annál, mint ami a mellékelt jelentésekből látszik. A kormány által hozott intézkedések ugyancsak megerősítik ezt a félelmet. A miniszterelnök december 31-i felhívása (*A call to arms*) a lojális polgárokat szólítja fel arra, hogy lépjenek be egy önkéntes haderőbe, amely csak az invázió visszaverésére, illetve a kommunikációs vonalak védelmére és (a búrok által veszélyeztetett kerületekben) a rend fenntartására szolgál. Már ma megkezdődött a sorozás és Fokváros lakosságának minden rétegéből számosan jelentkeztek.

Az 1901. január 30-án⁴³ kelt helyzetjelentésben arról számol be, hogy Dél-Afrikában is Viktória királynő gyászszertartása, illetve temetése köti le a figyelmet. Január 26-án a városháza előtt került sor VII. Eduárd trónra lépésének ünnepélyes bejelentésére. A nemzeti gyászban a város lakosságának minden rétege osztozik, és legalábbis ideiglenesen elcsendesültek az ellentétek. Úgy látszik, hogy ez a hangulat a katonai hadműveleteket is megbénította, legalábbis a Kapkolónia területét illetően. Mellékletként küld egy újságcikket a 24-ével végződő hét katonai eseményeiről és megjegyzi, hogy ezek a jelentések gyakran nem teljesek, és ezt az is bizonyítja, hogy európai újságokból tudták meg a december 29-i támadás hírét, amit a Machadodorp-Lydenburg vonalnál levő Helvetia ellen követtek el a búrok. A kolónia területén továbbra is folyik a macska-egér játék a szétvert búr kommandók és az őket üldöző brit csapatok között, de döntő összecsapásra még nem került sor.

1901. február 14-én⁴⁴ beszámol a helyi afrikáner lap szerkesztője ellen a Lord Kitchener elleni támadás miatt indított büntetőeljárásról. A *South African News* korábban arról számolt be, hogy londoni újságokban megjelent egy névtelen levél, amely állítólag egy brit tisztől származik. A levél szerzője azzal a váddal illeti Lord Kitchenert, hogy azt a titkos utasítást adta a csapatoknak, hogy ne ejtsenek foglyokat és ne tanúsítsanak kegyelmet. A *South African News* később visszatért

⁴² Politischer Gegenstand No. 1., 1901. január 3. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁴³ Politischer Gegenstand No. 6., 1901. január 30. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁴⁴ Politischer Gegenstand No. 9., 1901. február 14. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

a témához és szeretne volna megerősíteni azt a hitet az olvasóiban, hogy a névtelen brit hivatásos katona állításai nem teljesen légből kapottak. Várható volt, hogy a helyi hatóságok a főparancsnok elleni hallatlan támadást nem hagyják szó nélkül. S valóban, a nevezett lap kiadóját február 7-én letartóztatták azzal a váddal, hogy felforgató cikket hozott nyilvánosságra. A szokásos jogi formalitások után azonban egy 2000 fontos óvadék ellenében szabadon engedték.

A *South African News*ban és a helyi lapokban is megjelent az a táviratváltás (melyre még a letartóztatás előtt került sor), amely a kolónia főügyésze és Kitchener között zajlott le. Ebből kiderül, hogy a főügyész szükségesnek ítéli, hogy pusztán formális okokból Lord Kitchener valamilyen magyarázatot adjon az ellene felhozott vádakra, mielőtt a büntetőjogi felelősségre vonás megtörténhetne. Kitchener azzal válaszolt, hogy a *South African News*ban megjelent állítások teljességgel alaptalanok. A vád alá helyezett szerkesztő ellen csak később kerül sor a büntetőeljárás lefolytatására. Eközben a *South African News* tovább képviseli azt az álláspontját, melyet az annexiós politikával ki nem békült afrikáner párt is képvisel.

1901. március 13-án⁴⁵ beszámol Sir Alfred Milner elutazásáról Transvaalba és az új kormányzó megérkezéséről. A legutóbbi, március 3-án nyilvánosságra hozott hadijelentés beszámol Christiaan de Wet visszavonulásáról, miután Herzog kommandójával egyesült. A búr vezetők, akiket eddig nem tudtak elfogni, ismét kitértek abból a gyűrűből, amit a brit csapatok vontak köréjük. Így legalább a kolónia nyugati részét megtisztították az ellenségtől (az északon még találhatók kisebb búr csapatok). Keleten van Kritzinger kommandója és más ellenséges egységek: Cradock közelében, illetve Port Elizabeth szomszédságában érezhető volt a jelenlétük.

Legfontosabb események február óta: Sir Alfred Milner Pretoriába utazása és utódja, Sir Walter Hely-Hutchinson megérkezése. Milner február 28-án délután hagyta el sietősen Fokvárost. Lord Kitchener távirata, melyben egyébként azt tanácsolja, hogy sürgősen utazzon el, már nem érte utol. Milner a város polgármesterének írt levelében így indokolta távozásának sietős voltát: „*A nyilvánosságra nem tartozó okok miatt már így is tovább kellett itt maradnom, mint eredetileg terveztem, s hasonló okok kényszerítenek most arra, hogy azonnal és minden előzetes bejelentés nélkül távozzak*”.⁴⁶

⁴⁵ Politischer Gegenstand No. 12., 1901. március 13. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁴⁶ *Reasons of unpublic nature have detained me here longer than I originally contemplated and similar reasons now compel me to depart at short notice and without any previous announcement.*

1901. március 20-án⁴⁷ egyebek között a legutóbbi hadijelentésekről ír. A hírek hiányából úgy ítélhető meg, hogy jelenleg szünetelnek a hadműveletek, ami bizonyára a middelburgi béketárgyalásokkal van összefüggésben. Botha és más búr vezetők készek lettek volna, hogy Kitchener számára elfogadható feltételek mellett lerakják a fegyvert és csak a nem-megbékélő búrok, mint de Wet vagy Steyn elnök nyomására szakadtak meg a béketárgyalások.

1901. április 24-én⁴⁸ ismét egy sajtóperről számol be. Április 18-án és 19-én a helyi esküdtbíróság előtt került sor a négy búrpárti lap (a *The South African News*, az *Ons Land*, a *Het Oosten* és a *Worcester Adviser*) szerkesztői elleni eljárás utolsó szakaszára. Minden esetben sértő vádakkal elkövetett becsületsértés volt a vád, mely a *South African News* esetében Lord Kitchener ellen irányult, a három másik lapnál pedig French tábornok ellen. Egy esetben (a *Worcester Adviser*nél) a felkelésre való felbujtás is a vádak között szerepelt.

A legnagyobb érdeklődést a Lord Kitchenerrel kapcsolatos tárgyalás váltotta ki. A fentebb említett lapok közül az egyik azzal vádolta French tábornokot, hogy ágyúkkal lövetett egy farmot, ahol nők és gyerekek is voltak, annak ellenére, hogy egy alárendeltje erre felhívta a figyelmét, és gyakorlatilag azt mondta, hogy az afrikánereket el kell törölni a föld színéről (*von Erdooben weggefeget werden*). A lap cikkét két másik, a jelenlegi eljárásban szereplő lap is átvette. A *Worcester Adviser*ben hajmeresztő, a britek által nők és gyerekek ellen elkövetett szörnyűségekről számoltak be.

A két fokvárosi lap vezetője esetében egyéves, a másik két sajtóorgánium szerkesztője esetében hat hónap kényszermunka volt az ítélet. A *Worcester Adviser* esetében továbbá a lázításra való felbujtás vádja miatt 100 fontos pénzbüntetés és két hónap kényszermunkát mondtak ki. A szigorú, ha nem is drákói ítéleteket az ellenzéki sajtóban dühödten fogadták. A búr ügy szélsőséges híveiben azt a hatást keltik, hogy az elítélteket mártírnak állítják be.⁴⁹

1901. május 8-án⁵⁰ beszámol Alfred Milner elutazásáról. A mai napon az Angliába induló postagőzösön Alfred Milner elhagyja Dél-Afrikát mintegy fél éves politikai tevékenység után, melynek eredménye a háború, illetve a búrok és an-

⁴⁷ Politischer Gegenstand No. 13., 1901. március 20. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁴⁸ Politischer Gegenstand No. 15., 1901. április 24. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁴⁹ A Francois Stephanus Malan (az *Ons Land* szerkesztője), J. A. Vosloo (a *Het Oosten* szerkesztője), illetve J. E. De Jongh (a *Worcester Adviser* szerkesztője) elleni eljárásról bővebben lásd: F. A. Mouton: R V Malan (1901): Politics, Justice and the South African War, 1899-1902. Fundamina: A Journal of Legal History, 15, 1, 2009.

⁵⁰ Politischer Gegenstand No. 16., 1901. május 8. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

golk ellenségeskedése. Bár tudott dolog volt, hogy a High Commissioner a két búr territórium kormányzójává és a miniszterré való kinevezés óta tervezte, hogy szabadságra Angliába utazik, Milner távozása közvetlenül a Luis Botha tábornokkal folytatott béketárgyalások kudarcá után, mondhatni szenzációt keltett.

Az 1901. augusztus 7-ei⁵¹ helyzetjelentés arról számol be, hogy a katonai helyzet a Kapkolóniában egyáltalán nem nevezhető kielégítőnek. A brit csapatösszevonások ellenére az angolok az utóbbi időben néhány kisebb vereséget szenvedtek. 21-én Jackal Fontein mellett egy angol ezredes lovakat vesztett a hadoszlopából, egy másik esetben egy búr rajtaütés során 800 hadra fogható lovat zsákmányoltak.

Hogy mennyire nehéz a brit csapatok számára az, hogy a nyájakat, gulyákat őrizték, illusztrálja az is, hogy az újságjelentések szerint kb. 40.000 juhot kellett leölni, mert nem tudták követni a hadoszlopot, és a parancs szerint, amelyet legutóbb adtak ki, ilyen esetekben le kell ölni az állatokat, hogy ne kerüljenek búr kézbe. Az utazók ellenőrzését megerősítették, a vasút használata egy bizonyos helytől északra engedély nélkül nem lehetséges.

1901. szeptember 3-án⁵² arról ír, hogy a külföldi lapokat elkobozzák a katonai hatóságok. Dél-Afrika minden olyan területén, ahol statárium van érvényben, érvényes az a rendelkezés, hogy cenzori ellenőrzés nélkül semmilyen külföldi sajtóterméket nem lehet árusítani, csak az angliaiakat és a tengerentúliakat (azaz amerikaiakat).

Az 1901. szeptember 18-i⁵³ helyzetjelentés megemlíti, hogy lejárt a Lord Kitchener proklamációjában megadott szeptember 15-i határidő. A proklamációtól változást vártak az itteni politikai helyzetben, de ez egyelőre nem következett be. Még nem mérhető fel a proklamáció jelentősége, mert a kedvezőtlen időjárás miatt megszakadt a vasúti összeköttetés az északi részekkel.

Mindazonáltal a jelek arra utalnak, hogy az angol remények szertefoszlottak. Ezt támasztja alá az a mai napilapokban megjelent jelentés is, melyet a War Office augusztus 26-ai távirata tartalmaz, s mely szerint a legmagasabb búr katonai parancsnokok egyike sem, azaz sem Schreiner, sem de Wet, sem Botha nem akar hallani fegyverletételtől.

Az 1901. november 20-ai⁵⁴ helyzetjelentés szerint a transvaali helyzet sem-

⁵¹ Politischer Gegenstand No. 20., 1901. augusztus 7. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁵² Politischer Gegenstand No. 23., 1901. szeptember 3. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁵³ Politischer Gegenstand No. 25., 1901. szeptember 18. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁵⁴ Politischer Gegenstand No. 37., 1901. november 20. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

miképpen sem tűnik kielégítőnek. Megbízható források jelentik, hogy Lord Kitchener rendkívül dühös a keleti, Botha tábornok elleni hadműveletének sikertelensége miatt. Hogy milyen a helyzet a Kapkolóniában, azzal kapcsolatban egy tisztviselő a következőket mondta: a Kapkolóniában nincs központi vezetés, minden kapkodva történik, minden vezető saját szakállára dolgozik. A hozzáértő katonai vezetés hiánya szomorú, minden katonai csapatnál hiányzik a kedv, és ha valami eredmény van is, az mindig a búroknak kedvez.

1901. december 26-án⁵⁵ kelt helyzetjelentéséhez mellékeli a december 26-i *Bulletint*. Ahogy a napilapokból kivehető, és ahogy azt személyesen is érzékeli, angol részről jelentős erőfeszítéseket tesznek, hogy a háborút még a jövő év júniusi királykoronázás előtt befejezzék. A tőzsdén, mely hosszú ideje nem volt olyan szilárd, mint az utóbbi néhány napban, szintén jó a hangulat. Kifejezésre jutott a remény, hogy a legrosszabbon már túl vannak.

A peremkerületekben a lassú, de folyamatos munka-újrafelvétel is sokat tehetett ahhoz hozzá, hogy a még hadban álló búrok is belássák a harc kilátástalanságát. Ugyancsak jó hír, hogy egy Fokvárosból induló különvonattal két nagyvállalat is visszaszállította Johannesburgba az értékpapírjait és a könyvelésüket.

Az 1901. december 31-én⁵⁶ kelt helyzetjelentésében viszont arról tudósít, hogy szokatlanul jelentősek voltak az angol veszteségek. Az utóbbi időben újra nagyon aktívnak látszanak a búrok; több helyen is több-kevesebb sikerrel támadták meg a vasútvonalakat. Magánlevelekből úgy veszi ki, hogy egy kommandónak sikerült egy vasúti hidat komolyan megrongálnia, és ez által ideiglenesen megszakadt a közlekedés. Ugyanakkor gyarapodnak azok az optimista meglátások, melyek az általános helyzetet úgy ítélik meg, hogy mindez csak egy utolsó fellángolása a háború tüzeinek.

1902. január 22-én⁵⁷ azt írja, hogy a Kapkolóniában az utóbbi hetek legfontosabb eseménye a mafekingi hadművelet volt, illetve Gideon Jacobus Scheepers búr parancsnok hadbíróági elítélése és kivégzése. Bizalmasan elmondták nekik, hogy a búr támadás Mafeking közelében nagy sikerrel zárult és számos ember csatlakozott a kommandóhoz. A zsákmányul ejtett állatokkal együtt számos nyájőr (*cattleguard*) is fogolyként a búrok kezére került.

Január 17-én halálra ítélték Gideon Scheepers búr parancsnokot; az ítéletet január 18-án végrehajtották. Még nehéz megítélni, hogy mik lesznek a Scheepersre

⁵⁵ Politischer Gegenstand No. 42., 1901. december 26. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁵⁶ Politischer Gegenstand No. 43., 1901. december 31. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 318-15 (Capstadt, 1901)

⁵⁷ Politischer Gegenstand No. 3., 1902. január 22. HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 321-10 (Capstadt, 1902)

kimondott halálos ítélet következményei. Sokan azt mondják, hogy szükséges volt példát statuálni, mások viszont sajnálatosnak tartják egy olyan ember halálát, akit az általa elkövetett sok szörnyűség ellenére mindkét oldalon tiszteltek. Kétséges mindenestre, hogy ilyesféle drákói intézkedések olyan sikerrel járnának, mint amilyenekkel a háború elején jártak volna.

A Monarchia londoni nagykövetének jelentései

A fokvárosi főkonzulhoz hasonlóan a londoni nagykövet is igyekezett már a háború tényleges kitörése előtt mind a helyzet politikai háttéréről, mind az aktuális katonai helyzetről informálni a bécsi külügyminisztériumot. Jelentéseiben először 1899. július 17-én említi a dél-afrikai konfliktust, melynek ekkor még nem tulajdonít túlságosan nagy jelentőséget. (Lady Salisbury betegségéről például jóval többet ír, mint a dél-afrikai ügyekről.) Szeptember 5-én viszont már arról tudósít, hogy a Transvaalból érkezett legutóbbi jelentések alapján a nagyobb londoni lapok vezércikkjei pesszimistán értékelik a helyzetet. Ennek komolyságát az is mutatja, hogy a kabinet tagjai, akik az utóbbi hetekben nyári szabadságukat töltötték, most hirtelen mind visszatérnek a fővárosba. Ha elfogadják Krügernek egy új konferenciára vonatkozó javaslatát, akkor ez azt jelenti, hogy a határozott válaszokra, eredményre még várni kell. Tehát ha valóban háború lesz – amiben a nagykövet maga még kételkedik –, akkor a késlekedés nem lenne Anglia számára hátrányos, mivel Dél-Afrikában épp október-november az esős évszak, így egy esetleges hadjárat komoly nehézségeket okozna az angoloknak.

Szeptember-október folyamán figyelemmel kíséri a brit és a transvaali kormány közötti jegyzékváltásokat, majd beszámol az aktuális katonai helyzetről is. Fokvárosban és Natalban ekkor 11.000 angol katona volt Buller vezetése alatt. Ha a búrok már most megkezdik a harcukat, akkor előnyösebb helyzetben lesznek, mintha év végén tennék ugyanezt, de katonai körökben azt mondják, hogy ha el is kezdődnének a harcok azelőtt, hogy az angol csapatokat összevonná Dél-Afrikában, még akkor sincs ok az aggodalomra. A búrok ugyanis nincsenek abban a helyzetben, hogy a saját territóriumaikon kívül hadat viseljenek. A búroknak azt is tudniuk kell, hogy nem számíthatnak senkitől sem segítségre. A német nagykövetségen szigorúan bizalmasan a nagykövet tudomására hozták, hogy a német kormány – ha nem is közvetlenül, de a holland kormányon keresztül – tudtára adta Krügernek, hogy Németország részéről a legcsekélyebb segítségre, sőt még plátói, bátorító szimpátiára sem számíthat.

1899. október 3-án⁵⁸ arról ír, hogy Anglia immár közvetlenül háború előtt áll.

⁵⁸ No. 48., 1899. október 3., Transvaal-Frage und sw. Chamberlain. HHStA PA VIII, Großbritannien (England). Kt. 123-1 Berichte (1899. 09. – 1899. 12.)

Chamberlain⁵⁹ elérte, amit kezdettől fogva akart, és ebben a legfőbb segítséget éppen Krüger nyújtotta neki. Néhány héttel ezelőtt az angolok többsége – minden háborúra buzdító cikk ellenére – még ellenezte a háborút Dél-Afrikában. Augusztusban még olyan mértékadó személyiségek, mint Roseberry, továbbá a parlament számos tagja (a kormány és az ellenzék oldaláról egyaránt), a külügy-minisztérium tisztviselői, illetve a Rotschildok is azt vallották, hogy nem lesz háború, és a kormány megakadályozza, hogy Anglia egy ilyen népszerűtlen háború terheit magára vegye. Krüger azonban elutasította a blomfonteini konferenciára vonatkozó javaslatokat, s jóformán mindent megtett azért, hogy megkönnyítse egy olyan harcias és becsvágyó miniszter [Chamberlain] dolgát, akit a dél-afrikai milliomosok zsebében lévő, nekik engedelmeskedő sajtó is támogat. Chamberlain pedig mesterien használta ki azt az adut, amit Krüger és a dél-afrikai kormány biztosított neki.

A nagykövet a háború kitörése után is folyamatosan figyelemmel kísérte mind a helyi (londoni), mind a dél-afrikai politikai és katonai eseményeket. A kezdeti angol sikereknek köszönhetően – mint ahogyan azt 1899. november 14-én⁶⁰ kelt jelentésében írta – optimistán értékelték a helyzetet, és csak nagyon kevesen kételkedtek abban, hogy a dél-afrikai háború a búrok vereségével fog véget érni. Ám a háború várható időtartamát, illetve a szükséges katonai létszámot illetően már megoszlottak a vélemények. Lord Wolsely beismerte, hogy az angol hadügy alábecsülte a Dél-Afrikai Köztársaság katonai erejét, s a búrok sokkal nagyobb hadsereget állítottak össze, mint ahogyan azt várták. Különösen az ellenséges tüzéséggel kapcsolatban számították el magukat az angolok: kiderült, hogy a búroknak olyan ágyúik is vannak, amelyek a britekéinél nagyobb hatótávolságúak.

Bár a búrok által bekerített városokban (Kimberley, Ladismith és Mafeking) kitartottak az angol védők, a katonai helyzet már a háború első hónapjaiban rácsáfolta a kezdeti, optimista brit várakozásokra. A nagykövet 1899. december 12-én⁶¹ arról tudósít, hogy Gatacre tábornok Strombergnél elszenvedett vereségének híre lesújtotta az angol közvéleményt. Bár a vereségnek nincs túlságosan nagy katonai jelentősége, morális következményei annál súlyosabbak, különösen azért, mert mintegy 700 angol katona esett fogságba. Még a konzervatív párt részéről is érik

⁵⁹ A 19-20. századi brit történelemben több Chamberlain is fontos szerepet játszott. Jelen esetben természetesen Joseph Chamberlainról (1836-1914) van szó, aki 1895-től 1903-ig gyarmatügyi miniszter volt.

⁶⁰ No. 58., 1899. november 14., Den süd-afrikanischen Krieg betreffend. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 123-1 Berichte (1899. 09. – 1899. 12.)

⁶¹ No. 63., 1899. december 12., Über die letzten Ereignisse am Kriegsschauplatze in Süd-Africa und über die hiessige Sachlage. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 123-1 Berichte (1899. 09. – 1899. 12.)

komoly kritikák Chamberlaint, s minden további angol katonai kudarc Chamberlain tekintélyének további csökkenéséhez vezethet. Eddig 105.000 angol katonát küldtek Dél-Afrikába.

1900. január 19-én⁶² a hadszíntereken tapasztalható helyzetről és az angliai hangulatról írva megjegyzi, hogy az utóbbi időben a hadügyminisztérium nem hozott nyilvánosságra jelentéseket a háborús helyzetéről. Bár feltételezhető, hogy rendelkeznek ilyen jelentésekkel, ám valószínűleg visszatartják azokat, amíg a hadművelési tervet – amellyel kapcsolatban a legkülönösebb találgatások láttak napvilágot – meg nem valósítják.

1900. február 9-én⁶³ azt írja, hogy George Wyndham hadügyminiszter-helyettes az előző napon érdekes adatokat közölt az alsóházban a dél-afrikai brit csapatokról. A különböző csapattestek (reguláris erők, haditengerészet, milícia, yeomanry, önkéntesek stb.) összlétszáma jelenleg 179.000 fő.⁶⁴ A kormány ez után döntött arról, hogy további erősítést küldenek Dél-Afrikába, így összesen 194 ezerre emelkedik az ottani csapatok létszáma.

A harcterekekről érkező nagyon kedvező hírek (Ladysmith és Kimberley felmentése, a búr csapatok kiszorítása Natal területéről) ismeretében 1900. március 20-án⁶⁵ kelt jelentésében arról ír, hogy a közvéleményt lelkesíti a brit sikerek híre, és mindenki optimista a háború közeli lezárását illetően, ám ő maga nem hisz abban, hogy a harcok hamarosan véget érnek. Az események igazolták a nagykövet véleményét. 1900. április 12-én⁶⁶ azt írja, hogy Bloemfontein elfoglalása óta a britek több összecsapásban is vereséget szenvedtek, s bár a veszteségek nem voltak jelentősek, a vereségek negatív hatást gyakoroltak a közhangulatra.

1900. július 19-én⁶⁷ a dél-afrikai katonai események angliai hatásáról számol be. Mindenekelőtt az tűnik nagy csalódásnak, írja, hogy Johannesburg és Pretoria bevétele ellenére a dél-afrikai hadjárat tovább bővül, és még nem látszik pontosan a háború végének ideje.

⁶² No. 3., 1900. január 19., Die Situation an Kriegsschauplätzen. Stimmung in England. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.)

⁶³ 1900. február 9. Erklärung Mr. Wyndham's über den Effectivstand der britischen Streitkräfte in Südafrika. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.)

⁶⁴ Lásd: COMPOSITION OF THE BRITISH FORCE AT THE FRONT. HC Deb 08 February 1900 vol 78 cc905-6 (http://hansard.millbanksystems.com/commons/1900/feb/08/composition-of-the-british-force-at-the#S4V0078P0_19000208_HOC_26 – 2015. 03.15.)

⁶⁵ No. 20., 1900. március 20., Den südafrikanischen Krieg betreffend. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.)

⁶⁶ No. 24., 1900. április 12., Die Sachlage am Kriegsschauplätze in Südafrika betreffend. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.)

⁶⁷ No. 40., London, 1900. július 19. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.)

1900. szeptember 14-én⁶⁸ arról informálja a bécsi külügyminisztériumot, hogy Krüger elnök elhagyta Transvaal területét és az a szándéka, hogy Európába utazik. Ezt itt [Londonban] úgy értelmezik, hogy a háború most már tényleg a végéhez közeledik.

1900. október 6-án⁶⁹ beszámol a dél-afrikai köztársaságok annektálásáról. Lord Roberts proklamációjának megjelenése után, amellyel bejelentette Transvaal és Oranje Szabad Állam annektálását, sokat vitatkoznak a külföldi diplomaták, hogy vajon értesíteni fogja-e a brit kormány a nagyhatalmakat az annexió tényéről. Egy beszélgetés alkalmával, amit az épp szabadságáról visszatérő Mr. Bertie-vel⁷⁰ folytatott, a követ erre a kérdésre terelte a témát, mire beszélgetőpartnere megjegyezte, hogy tudomása szerint a kormánynak nincs olyan szándéka, hogy az annexióról hivatalosan értesítse a külföldi hatalmakat, és rendkívül valószínűtlennek látszik, hogy ilyesmire sor kerül.

1900. október 30-án⁷¹ az október 23-án kiadott, Transvaal annektálását kimondó proklamációval kapcsolatban arról ír, hogy miért nem értesítették hivatalosan erről a tényről a külföldi hatalmakat. Bár néhány helyi lap, köztük a *Standard* is arról számolt be, hogy az annexióról hivatalosan is értesítették a nagyhatalmakat, valójában az a helyzet, hogy ez nem történt meg, és a Foreign Office-ben azt közölték, hogy ilyen hivatalos értesítést egyelőre nem is terveznek. A helyzet ugyanis az, hogy területi változásokra általában egy békekötés következményeként vagy egy korábban gazdátlan területnek az országhoz csatolása okán kerül sor. Esetünkben azonban egyik fenti eseményről sincs szó, ráadásul Anglia sosem ismerte el a búr köztársaság teljes függetlenségét. Egy szép napon, írja a nagykövet, bizonyára megjelenik majd egy hivatalos proklamáció az annektálásról a hivatalos lapban, azaz a *The London Gazette*-ben.

Az ezt követő hónapokban küldött tudósításai beszámolnak az angoloknak a gerilla-hadviselésre áttért búrok elleni harcairól, illetve a háborúnak a brit politikára gyakorolt hatásáról is. 1902-re már mindkét fél belátta, hogy a háború további folytatása túlságosan nagy anyagi és emberáldozatokkal járna. A búr parancsnokok és Lord Kitchener között megkezdődtek a tárgyalások. 1902. április 25-ei⁷²

⁶⁸ No. 62., 1900. szeptember 14. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.)

⁶⁹ No. 75., 1900. október 6., Annexion der süd-afrikanischen Republiken. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 125-1 Berichte (1900. 10. – 1900. 12.), ill. Berichte (1901. 01. – 1901. 06.)

⁷⁰ Azaz Francis L. Bertie-vel, a külügyminiszter-helyettes munkatársával.

⁷¹ No. 78., 1900. október 30., Annexionen des Transvaal's. Keine Notification an die Mächte. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 125-1 Berichte (1900. 10. – 1900. 12.), ill. Berichte (1901. 01. – 1901. 06.)

⁷² No. 23., 1902. április 25. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 127 Berichte (1902. 01. – 1902. 08.)

jelentése szerint két konferenciára is sor került a búr delegátusokkal (küldöttekkel) az azonnali tűzszünetről. 1902. május 9-én⁷³ azt írja, hogy két nappal ezelőtt a *Times* tudósítója jelentette Pretoriából, hogy nagy valószínűséggel küszöbön áll a béke megkötése. A búr delegáltak felkeresték az egyes kommandókat, s most kedvező a helyzet ahhoz, hogy megkössék a békét. Míg egyes búr parancsnokoktól, mint Beyer vagy Piet Uys azt várják, hogy engedelmeskednek kormányuk döntésének, egyes Delarey parancsnoksága alá tartozó parancsnokoktól makacs ellenállásra számítanak.

1902. május 23-án⁷⁴ kelt jelentése szerint valósnak látszanak bizonyulni azok a pletykák, miszerint a búrok körében is egyre erősebbé válik a béke iránti vágy. Ám még sok feltétel van, amelyekkel kapcsolatban Kitcheneknek és a búrok küldötteinek előbb egyezsége kell jutniuk, s az sem lehetetlen, hogy a tárgyalások eredménytelenül zárulnak. Megerősítették azt a hírt, miszerint a konferencia által meghatalmazott delegáltak – köztük De Wet, Delarey és Luis Botha tábornokok, illetve Hertzog és Smuts parancsnokok – megérkeztek Pretoriába és már tárgyalásokat folytatnak Lord Kitchennerrel, de még megerősítésre vár az az értesülés, hogy Schalk-Burger is megérkezett Pretoriába. Ezek a hírek nagyban megerősítették itt [Londonban] a békereményeket.

A Monarchia berlini követének jelentései

A berlini nagykövet 1899. október 10-én⁷⁵ Bécsbe küldött jelentésében II. Vilmos császár esetleges angliai látogatásáról ír. (A német császár végül elfogadta a meghívást és feleségével november 20–28. között járt Angliában, ahol természetesen találkozott Viktória királynővel (nagyanyjával) is.⁷⁶) Noha a jelentés épp a Krüger-ultimátum kibocsátását követő napon kelt, a dél-afrikai feszültségről egyáltalán nem tesz említést.

1900. február 9-i keltezéssel a berlini nagykövet arról tudósít, hogy az előző este Vilmos császár látogatást tett Sir Frank Lascelles berlini angol nagykövetnél. A császár átadott a nagykövetnek egy általa írt memorandumot, melyben a

⁷³ No. 24., 1902. május 9., HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 127 Berichte (1902. 01. – 1902. 08.)

⁷⁴ No. 27., 1902. május 23. HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 127 Berichte (1902. 01. – 1902. 08.)

⁷⁵ No. 42D, 1899. október 10. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA) III. Preussen PA III. Kt. 152-1 Berichte (1899. 08. – 1899. 12.)

⁷⁶ II. Vilmos angliai utazásával kapcsolatban lásd még: *Martin Kröger*: Imperial Germany and the Boer War. From Colonial Fantasies to the Reality of Anglo-German Estrangement. In: *The international Impact of the Boer War*. Szerk.: Keith M. Wilson. Acumen Publishing, 2001., 33–34.

dél-afrikai háború további menetét, illetve a katonai közigazgatást illető tanácsait osztja meg az angol kormánnyal. Vilmos császár azt tanácsolja, hogy az angolok kerüljék a további kisebb összecsapásokat, és vonják össze erőiket egy döntő ütközethez. A császár szerint addig is időt kell nyerniük, „hogy aztán mindent megnyerhessenek”, s nem szabad megfélekedezniük arról sem, hogy Dél-Afrikán kívül a világ más részeinek eseményeire is figyelmet kell fordítaniuk.⁷⁷

1900. május 21-én egy német diplomatával folytatott, az általános külpolitikai helyzetet érintő beszélgetéséről számol be.⁷⁸ A beszélgetésen szóba kerültek a Nagy-Britannia és a cári Oroszország közötti feszültségek, a franciák, az angolok és a németek helyzete, álláspontja stb. A dél-afrikai kérdéssel közvetlenül nem foglalkoztak, de a beszélgetés közben megemlézték az 1896-os Krüger-táviratot is, ami Angliában „oly nagy szenzációt keltett”.⁷⁹

1901. november 22-én kelt jelentéséhez⁸⁰ mellékeli a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* november 22-i kiadásának egyik cikkét, amelyben Chamberlain november 20-i táviratáról, illetve az általa Németországban kiváltott angolelleses hangulatról számol be.

1902. április 8-án⁸¹ nem közvetlenül a háborúról szóló, de dél-afrikai vonatkozású jelentést küld. Az 1902. március 26-án elhunyt Cecil Rhodes végrendeletében 15, egyenként 5000 márká értékű ösztöndíjat⁸² adományozott (a német császár által kijelölt) német diákoknak, hogy tanulmányaikat angol egyetemen (Oxfordban) folytathassák. Emellett a brit gyarmatokról, illetve az Egyesült Államokból származó diákok is részesülhetnek hasonló támogatásban.

1902. június 8-án⁸³ a berlini nagykövét is beszámol a békekötés híréről, illetve annak ottani fogadtatásáról.

⁷⁷ No. 3350. Telegramm. Berlin, 1900. február 9. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA) III. Preussen PA III. Kt. 153 Berichte (1900. 01. – 1900. 07.)

⁷⁸ No. 19 B. 29/5 1900., Berlin, 1900. május 21. Unterredung über die allgemeine politische Lage mit einem deutschen Diplomaten. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA) III. Preussen PA III. Kt. 153 Berichte (1900. 01. – 1900. 07.)

⁷⁹ „[...] welche in England so grosse Sensation Verursachte“

⁸⁰ No. 45., 1901. november 22. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA) III. Preussen PA III. Kt. 156-1 Berichte (1901. 08. – 1901. 12.)

⁸¹ No. 15., 1902. április 8. Testament Cecil Rhodes'. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA) III. Preussen PA III. Kt. 157 Berichte (1902. 01. – 1902. 06.)

⁸² A végrendeletben említett ösztöndíj ma is létezik, bár az eredeti országokénti felosztás azóta megváltozott. A végrendelet eredeti szövege szerint a Rhodes halálát követő három évben 5-5 német diák nyerheti el a hároméves tanulmányokra szóló ösztöndíjat.

⁸³ No. 25., 1902. június 8. Die hiesige Aufnahme der Friedensnachrichten aus Südafrika. HHStA Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA) III. Preussen PA III. Kt. 157 Berichte (1902. 01. – 1902. 06.)

Összefoglalás

A „tűz közelében”, azaz Dél-Afrikában lévő Hirsch báró és helyettese, Ramberg báró tucatjával készítette a jelentéseket és küldte őket Bécsbe, a Monarchia külügyminisztériumába. Deym gróf jóval több jelentést írt Hirschéknél, ám Londont – akár kifejezetten a búr győzelmek idején is – más témák is foglalkoztatták, például a választások, a belpolitikai kérdések, más afrikai gyarmatok és ázsiai területek, illetve – főként – Viktória királynő egészségi állapota. Noha a brit történelemben kimagasló szerepet betöltő uralkodónő halálát is kapcsolatba hozták a búr háborúval (Lord Roberts-szel való találkozása után már győztesnek hitte nemzetét, mégsem sikerült rövid időn belül kicsikarni a hön áhított békét), mégis azt kell mondanom, hogy a londoni jelentések nagyjából 10%-a foglalkozott a búr kérdéssel. Persze a brit vereségek idején elvétve foglalkoztak Dél-Afrikával, ám a hadiszerencse fordultakor bővebben írtak a transvaali eseményekről.

Szögyény-Marich berlini jelentései csak nagyon érintőlegesen foglalkoznak a búr háborúval, ebből is látszik, hogy a Német Császárság (hivatalosan) igyekezett teljes mértékben elhatárolódni az angol–búr fegyveres konfliktustól. Szögyény-Marich írásai érdekesek, ám számomra kevésbé voltak használhatóak, hiszen ritkán szóltak a dél-afrikai harcterekről.

Felhasznált irodalom

a) Levéltári források

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (PA)

HHStA PA XXXVIII, Konsulate. Kt. 312, 315, 318 és 321:

Kt. 312-1 (Capstadt, 1899),

Kt. 315-11 (Capstadt, 1900),

Kt. 318-15 (Capstadt, 1901),

Kt. 321-10 (Capstadt, 1902).

HHStA PA VIII, Großbritannien (Englad). Kt. 123-128

Kt. 123-1 Berichte (1899. 09. – 1899. 12.),

Kt. 124 Berichte (1900. 01. – 1900. 09.),

Kt. 125-1 Berichte (1900. 10. – 1900. 12.), ill. Berichte (1901. 01. – 1901. 06.),

Kt. 126-1 Berichte (1901. 07. – 1901. 12.),

Kt. 127 Berichte (1902. 01. – 1902. 08.).

HHStA PA III, Preussen. Kt. 151-158:
 Kt. 152-1 Berichte (1899. 08. – 1899. 12.),
 Kt. 153 Berichte (1900. 01. – 1900. 07.),
 Kt. 154-1 Berichte (1900. 08. – 1900. 12.),
 Kt. 155 Berichte (1901. 01. – 1901. 07.),
 Kt. 156-1 Berichte (1901. 08. – 1901. 12.),
 Kt. 157 Berichte (1902. 01. – 1902. 06.),
 Kt. 158-1 Berichte (1902. 07. – 1902. 12.).

b) Publikált forráskiadványok

Somogyi, Éva (szerk.): Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991. LXXXV+595. [Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1818 V. kötet]
 Országgyűlés Képviselőházi Napló 1896-1901. 1899. december 5. (kedd), 499. Országos Gyűlés, 498-513. XXV. 38-40.
 Országgyűlés Képviselőházi Napló 1901-1906. 1901. december 11. (szerda), 28. Országos Gyűlés, 1-31. I. 444-447.
 A közösügyek tárgyalására a Magyar Országgyűlés által kiküldött bizottság irományai. Bp., 1900.

c) Szakirodalom

Bridge, F. R.: Austria-Hungary and the Boer War. In: The international Impact of the Boer War. szerk.: Keith M. Wilson. Acumen Publishing, 2001., 79-96.
Búr Gábor: Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában. In: Nemzet és nacionalizmus. Szerk.: Balogh András. Korona, Budapest, 2002. 289-405.
Búr Gábor: A migráció egyes kérdései a 19. századi Brit Birodalomban. In: Öt kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei. ELTE, Budapest, 2003. 27-45.
Kröger, Martin: Imperial Germany and the Boer War. From Colonial Fantasies to the Reality of Anglo-German Estrangement. In: Keith M. Wilson (szerk.): The international Impact of the Boer War. Acumen Publishing, 2001., 25-42. o.
Mouton, F. A.: R V Malan (1901): Politics, Justice and the South African War, 1899-1902. Fundamina: A Journal of Legal History, 15, 1, 2009 (http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/3942/funda_v15_n1_a6.pdf?sequence=1 – 2015. 03.15.).

Németh István – Juhász, Dániel: Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján. GROTIUS E-KÖNYVTÁR 47. 2012 (http://www.grotius.hu/doc/pub/SIQUOQ/2012_9_nemeth-juhasz_grotius_e-konyvtar_47.pdf)

Sauseng, Agathe: Die Familie Kronenfeldt/Malcher – Siedler und Sammler ethnographischer Objekte aus Südafrika in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Diplomarbeit, Universität Wien. Bécs, 2010., 30-34.

Sturm Albert (szerk.): Országgyűlési Almanach 1897-1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1897.

Sturm Albert (szerk.): Országgyűlési Almanach 1901-1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Pesti Lloyd Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1901.

Pál István

A FOTÓRIPORTER

(EGY AMERIKAI MENEKÜLT, EGYKORI ILLEGÁLIS KOMMUNISTA
BESZERVEZÉSÉNEK KÍSÉRLETE)

1952. július 25-én Kanyó András államvédelmi alhadnagy az útlevélosztályon kihallgatta özvegy Hacker Mártonné, Budapest XII. Gaál utca 11. szám alatti lakost, aki kiutazási engedélyt kért az Egyesült Államokba. Az asszony azért szeretett volna kivándorolni, mert már hosszú ideje küzdött az egészségével, ugyanakkor hiába járt neki a férje révén a havi 420 forintos nyugdíj, itthon már nem volt hozzátartozója, aki gondját viselné. Hacker Márton, aki a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél volt tisztviselő, 1945-ben elhunyt, és nagyobbik fia sem élte túl az üldöztetést. Az özvegy ezek után arról beszélt, hogy kisebbik fia a Tanácsköztársaság időszakában belépett a kommunista ifjúsági szövetségbe, amely jelentős konfliktusok forrása volt a Horthy-korszakban. Hacker Gábor ezért Franciaországba távozott, majd 1942-ben, amikor a németek a szabad zónába is bevonultak, az Egyesült Államokba menekült. A kezdeti időszakban cikkeket írt egy haladó szellemű lap számára, amit végül betiltottak. Gábor eredetileg fényképésznek tanult, saját üzlettel is rendelkezett, ám anyagilag nem állt túlságosan jól. A felesége szintén zsidó származású volt, gyerekük akkor 10 éves lehetett. Kanyó ekkor a felől érdeklődött, hogy amennyiben Hacker Gábort üldözte az előző rendszer, miért nem akar hazajönni, miért teszi ki idős édesanyját egy ilyen hosszú utazásnak. Az özvegy szerint fia nem tudta volna fedezni az útiköltséget, de a körülményekre való tekintettel a tőle kapott támogatás is elég korlátozott. Kanyó azt is megtudta, hogy Hacker Gábor érkezését követően New York-ban telepedett le, ahol sokkal angolosabban hangzó Hackett D. Gábor néven élt az 5. Columbus Circle, Room 516, New York, 19. E. I cím alatt.¹Az Államvédelmi Hatóságnak arról viszont nem volt információja,

---

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: Özv. Hacker Mártonné kihallgatása. – Jelentés. 1952. VII. 28. 31–32.

hogy a fényképész rendelkezett-e már amerikai állampolgársággal, tudniillik az akkor még a 116-40 Park Lane South címen élő Hackett 1948. május 25-én terjesztette elő ez irányú kérelmét az Egyesült Államok Brooklyni Kerületi Bíróságán.²

Az alhadnagynak a célszemély tanulmányázásával kapcsolatban megfogalmazott javaslata nyomán augusztus 4-én Washingtonba küldött levél annyiban konkretizálta az előzőleg elhangozottakat, hogy Hackett bátyja egy németországi koncentrációs táborban hunyt el, ugyanakkor volt egy lánytestvére is, akit a nyilasok meggyilkoltak. A Központ úgy döntött, hogy Iványi Pál rezidens – Török Pál őrnagy, alias, Hárs László attasé³ – hívja be a követségre Hackett Gábort az anyja útlevélkérelmével kapcsolatban, ám ezzel egy időben a múltjáról, a családi körülményeiről és az üzletéről is beszéltesse.⁴ A célszemély augusztus 26-án levelet írt a Magyar Népköztársaság (MNK) sajtóattaséjának, amelyben emlékeztetett rá, hogy 1946 és 1950 között már több ízben végzett fotóriporteri munkát a magyar követségnek. Hackett Sík Andor volt követre hivatkozott, akiről a magyar sajtó számára készített fotókat. A jelentkezését azzal indokolta, hogy igen komoly magyar vonatkozású fotógyűjteménye van, legyen szó tájképekről vagy a korábbi rendszer politikusairól. A TIME és a Newsweek állítólag rendszeresen hozzá fordult, ha magyar vonatkozású képanyagra volt szükségük. Például az előbbi 1952. augusztus 25-i számában megjelent Rákosi-portré, amely Deák Zoltán tulajdonában volt, Hackett közvetítésével jutott el a magazin szerkesztőségéhez.⁵ A célszemély fényképeket szeretett volna kapni az akkori Magyarország vezető személyiségeiről, valamint a fontos magyarországi eseményekről, mondván, a követség által rendelkezésre bízott képanyagra ráfognák, hogy egyértelműen propaganda célzatú, tőle viszont készséggel átvennék, hiszen amerikai állampolgár. Hackett személyi referenciaként tüntette fel Szebenyei József, Deák Zoltán és Dr. Pogány Béla lapszerkesztőket, Rittenberg Lajost, valamint Olt Károlyt, aki 20 éve ismert, ám jelenlegi elfoglaltságai miatt nem volt közöttük gyakori a levelezés. Egyben azt is megjegyezte, hogy a képek felhasználásával kapcsolatban nem tud garanciát vállalni, de fizetni sem tud értük, hiszen más követségekről is

² The National Archives and Record Administration (NARA) M 1164 – Record Group 21 – Roll – 067 – Catalogue ID: 576072 – Index for the Nationalization Petitions of the United States District Court for the Eastern District of New York 1865 – 1957 – Petition No. 458862 – Immigrant Full Name: HACKETT, Gabriel Dezso – Date of Certificate issued May 25 1948 by the U. S. District Court at Brooklyn, New York. – www.fold3.com/image/#19618793 – Letöltés: 2014. X. 4.

³ Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956. Szerkesztette: GYARMATI György – PALASIK Mária. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013. 454–455.

⁴ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 5/6/B. sz. levél – Tárgy: Hackett D. Gábor. – Washington, 1952. VIII. 4. 20.

⁵ TIME 8. 25. 1952

ingyen kapja az ilyen anyagokat.⁶Hackett egy rövid emlékeztetőt is csatolt leveléhez, amelyben elmondta, hogy Budapesten a XIV. Semsey Andor utca 6 szám alatt volt az utolsó lakcíme, mielőtt 1939. február 25-én elhagyta az országot. Egyben hangsúlyozta, hogy édesanyjának Magyarországon nincs senkije, mivel apja 1944-ben elhunyt, Emília nevű hűgát a Duna-parton kivégezték, András nevű bátyja 1945-ben nem jött vissza a Berga-i munkatáborból.⁷ A fényképészt azonban cserbenhagyta az emlékezete, ti. Hacker András, aki 1912. február 11-én látta meg a napvilágot Petrosényban,⁸1945. március 11-i halálozási dátummal a hetvennyolcadik helyen szerepel a buchenwaldi koncentrációs tábor áldozatainak listáján.⁹

Iványi 1952. augusztus 26-án került kapcsolatba a célszeméllyel a Földes (Szebenyei József, a Magyar Magazin főszerkesztője)¹⁰által rendezett vacsora jóvoltából. A meghívásra az adott alapot, hogy Hackett konzultálhasson «Borsodi»-val, azaz az emigrációs ügyekben illetékes Szigeti Károllyal¹¹ édesanyja kivándorlásáról, akinek az írásos kérelmet sikerült is átadnia. Az este folyamán Iványi csak keveset tudott beszélni a fényképésszel, akitől megkérdezte, milyen kapacitással bír az általa vezetett fotóügynökség, azaz tudna-e havi 10-15 fényképet adni a követségnek az amerikai munkások életéről. A műtermének körülményei ellenére ezt vállalhatónak tartotta, majd arra kérte Iványit, menjen el hozzá és nézzon meg néhány képet, és válasszon közülük. Ezzel egy időben olyan megjegyzést tett, hogy megbeszélés szerint hajlandó újabb képeket készíteni a sajtóattasé kérésére. A politikával kapcsolatban Hackett arról beszélt, hogy nem híve a baloldali nézetek olyan demonstratív kinyilvánításának, ahogy Deák és Rózner csinálják. Hackett ennél sokkal óvatosabban viselkedett, például nem kereste állandó jelleggel a haladó magyarok társaságát. Egyben kérte, hogy az általa adott fényképeket név nélkül publikálják, ti. 1939-ben azért bukott le, mert az újságok felfedték, hogy tőle származnak az egyik francia internálótáborban titkon készült fényképek.

⁶ ÁBTL – 3. 2. 4. – K- 523/T – [Hackett D. Gábor] – A Magyar Népköztársaság Követsége 2118 Leroy Place N W Washington D C – A Sajtóattasé figyelmébe. – Aug. 26 1952. 25–26.

⁷ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – MEMO – Aug. 25. 1952. 27.

⁸ BÚS János – SZABÓ Péter: *Béke poraikra... II. Dokumentum – emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, Varietas '93 KFT. 2001. 599.

⁹ Magyar Zsidó Levéltár (MZSL) – XX – C – 4 – 1-es d. – Buchenwaldból érkezett névsor. – Budapest, 1945. VII. 13. 32.

¹⁰ ÁBTL – 3. 2. 6 – OL 16 – Washingtoni rezidentúra – OL – 011/6/b – Iványi elvtársnak, Washington. Budapest, 1952. VI. 27. 14-20.

¹¹ ÁBTL – 3. 2. 6 – OL 16 – Washingtoni rezidentúra – OL – 011/1. Tárgy: munkaterv az USA-ban felállítandó rezidentúra három hónapos munkájához. Munkaterv. Budapest, 1951. V. 9. 29-34.

Iványi másnap felkereste a műtermében, ahol Hackett szívélyesen fogadta. A rezidens átnézte a gyűjteményt, amiből kiválasztotta Bartók Béla anyagát, amely a zeneszerző fiától, Pétertől került a fényképészhez. A jórészt családi vonatkozású fotók nézegetése közben a célszemélyről kiderült, hogy a szociáldemokrata párt tagjaként röpirat készítése miatt 1929-ben két hetet volt letartóztatásban, aminek végeztével ítéletet nem hoztak ellene, csak hogy hivatalosan 1944-ig rendőri felügyelet alatt állt. 1933-ban újra őrizetbe vették, majd hat hónapra börtönbe került, amiért a Kommunista Ifjúsági Munkásszövetségben (KIMSZ) tevékenykedett. Szabadulását követően a Mai Naphoz került előbb irodai munkára, majd később már cikkeket is írhatott. Hackett a 30-as években egyik barátján keresztül, aki Hain Péternél az útlevélosztályon dolgozott, több esetben sikerült kiutazási engedélyt szereznie Franciaországba. Állítása szerint főleg kint tartózkodásában a kommunista párt is segítette, amíg az internálótáborról szóló tudósítása miatt ki nem utasították. Mivel felesége állapotos volt, a határozat végrehajtását sikerült két héttel elnapolni, ez alatt Kormos Hugó, a Magyar Hírnök szerkesztője kijárta Rooseveltnél, hogy Hackett megkapja a beutazási engedélyt az Egyesült Államoktól. A célszemély a pártból barátjának nevezte Olt Károlyt, akitől 1939-ben köszönt el, más nevekre azonban nem emlékezett. A fényképész a legnagyobb újságoknak dolgozott, egy-egy fotóért 10 és 50 dollár közötti javadalmazással. 1949-ig a legtöbbet a Magyar Jövő és a követség részére dolgozott, azonban Weil Emil kiküldetése óta ez utóbbi kapcsolat megszűnt. A mozgalom számára még ezek után is adott képeket, de a nyilvánosság előtt igyekezett demonstrálni, hogy semmilyen kapcsolata nincs velük. Hackett az indián rezervátumoktól az amerikai és a magyar jobboldali szervezetekig mindenhová el tudott menni. Az utóbbiak számára készített felvételei közül, ami érdekesnek tűnt és nem bukott le a közléssel, a Magyar Jövőnek is átadta.

A célszemély családos ember volt, 13 éves lánya táncművészeti (balett) iskolába járt. Anyagi helyzetéről különösebben nem panaszkodott. Iványi végül abban maradt a fényképezzel, hogy két hét múlva 10-15 fotót küldjön el a követség címére, feladó nélkül, csupán az érte járó összeget tüntesse fel. Hackett részéről felvetődött, hogy szívesen bejárna a követségre, hogy meg tudják beszélni a képek esetleges hibáit, amihez útiköltség térítést próbált kérni. Erre az első csomag értékelése után terveztek visszatérni. Iványi szerint Hackett foglalkozása révén használhatónak tűnt a hírszerzés számára, viszont múltjában akadt néhány sötét folt, amelynek tisztázása előtt nem gondolhattak rá, hogy személyével foglalkozzanak. A célszemély a rendőri felügyelet ellenére hogyan kaphatott útlevelet, de az is vitathatónak tűnt, hogy hazatérése után elvették a papírjait. A rezidens számára úgy tűnt, mintha Hain Péter és az államvédelmi központ a francia mozgalmon keresztül dolgoztatta volna a magyar párt felé.

Ezzel párhuzamosan a párthoz való viszonya is zavarosnak hatott, ezért tanácsosnak vélte, hogy Olt Károlyhoz vagy más egykori harcostársaihoz forduljanak. Földes lánya pedig arra irányította rá a figyelmet, hogy a fényképész a mérsékelt baloldali magyar csoportokat is igyekszik elkerülni, mert fél, hogy kompromittálja magát. Elmondása szerint Hackett nagy nőcsábász volt, aki barátai feleségeit sem kímélte, saját házastársát tudatosan féltékennyé akarta tenni. A 45 éves nő, aki egyébként távol állt a mozgalomtól, személy szerint utálta a fotóst annak jellemtelensége miatt. A rezidens táviratban kért eligazítást arra, hogy a fotóügynökséget forszírozzák-e, amely külügyi vonalon fontos lett volna, ráadásul Hackett tanulmányozását is lehetővé tenné.¹² Borsodi elmondása szerint a vacsorát követően a célszemély 64 esztendőös édesanyja kiengedését kérte, amire azzal reagált, hogy mindent megtesz az ügy érdekében, feltéve, ha az idős asszony számára megfelelő életkörülményei biztosíthatók. Borsodi ugyanakkor az aktuális magyar vezetők fényképeire vonatkozó kívánságot sem tartotta irreálisnak. Hackett ezt követően Gonda Jenőről beszélt, aki a Népszava tudósítója volt Svájcban, de amerikai lapoknak is dolgozott. Az újságíró egyszer csak az USA-ban bukkant fel, ahol az Amerikai Hangja költségén körutazásra vitték, majd a Library of Congress kelet-európai részlegének élére került.

Borsodinak feltűnt, hogy Hackett viselkedése zavart volt, állandóan körülnézett, mint aki fél valamitől. Kapcsolatrendszerére tekintettel Borsodi indítványozta, hogy sötétben foglalkoztassák, amihez az egykori KIMSZ tagsága és édesanyja kivitele szolgáltatta volna az alapot. Igaz, Deák gyökértelesenek és ijedősnek nevezte, akinek kiterjedt szélsőjobboldali és középutas kapcsolatai vannak. A Központ azzal kommentálta a jelentést, hogy a családegyesítési ígéret kissé elhamarkodottra sikerült.¹³ Hackett Gábor szeptember elején egy 33 fényképből álló sorozatot küldött a sajtóattasénak, amely úgy tudósított az amerikai munkásosztály (inkább a szegény régeitek – a szerző) életéről, ahogy azt a LIFE magazin soha nem tette volna. A fotóriporter elég veszélyes vizekre evezett, hiszen két alkalommal kis híján agyonverték, az egyik támadó ellen bírósági eljárás volt folyamatban. Hackett a korábbi ígéret szellemében 200 dollárt kért a követségtől, mondván, a sorozat előállításához 8 teljes napba telt; az amerikai folyóiratok egy hasonló vállalkozásért közel 500 dollárt fizetnek. Ha valamilyen magyar–amerikai eseményről rendelt a sajtóattasé képriportot, a fényképész szerint 5–6 fotó ellenében 30 dolláros munkadíjra készülhetett. Hackett először nem kért számlát, de végül mellékelte, ugyanakkor ragaszkodott hozzá, hogy neve ne kerüljön nyil-

¹² ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: Hackett ügye. – JELENTÉS. 1952. VIII. 31. 33–38.

¹³ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: Hackett Gábor ügye. – JELENTÉS. 1952. VIII. 31. 16–19.

vánosságra.¹⁴ A követség megkapta a fényképeket, Iványi azonban furcsállotta, hogy Hackett, láthatóan hosszas gondolkodást követően, végül mégiscsak számlát kért, amiről a levél hátoldalára kézzel írt megjegyzése tanúskodik. Megtehetette volna, hogy egy cégjelzés nélküli papíron feltünteti az összeget, amit majd eljuttat neki a követség, hiszen azt emlegette, hogy „nyílt postán nem egészséges küldeni cég jelzésével ellátott ilyen képeket, mert kellemetlensége lehet belőle”.

A rezidens szerint Hackett magatartása igen ambivalens volt, amennyiben a fotókat tartalmazó doboz széléit többszörösen leragasztotta, majd csomagolópapírba tekerte – ezt csak nyíltan lehetett volna felbontani –, viszont a feladó neve és címe a külső borítón is szerepelt. A célszemély inkább vállalta, hogy lelepleződjék a hatóságok előtt, ráadásul a levél hátoldalán feltűnt, amit Iványival korábban megbeszélt, hogy „a feszült helyzetre tekintettel ne közöljük képei alatt a nevét”. Ezt Iványi provokatív lépésként értékelte, miközben a harmadik megjegyzésből arra következtetésre jutott, hogy a célszemély szoros kapcsolatban áll Bartók Péterrel. Tudniillik Iványi átadott egy könyvet a zeneszerző fiának, aki ezt Hackett Gábor felé kommunikálta. A fényképész ennek nyomán szeretett volna saját példányt kapni. A rezidens a zavaros politikai múlt és váratlan húzásai miatt nem tudott maradéktalanul bízni a célszemélyben, hozzátéve, hogy a konspirációtól való félelem diktálta neki, hogy kérjen számlát. Ezzel egy időben az is feltűnő volt, hogy a képek egy része már régebbi keletű, csak újként lett eladva, ám ettől függetlenül magatartása korrektebbnek hatott az amerikai üzletemberek többségéhez képest.

A kapcsolattartás ezt követően is lehetségesnek tűnt, hiszen a képekről a továbbiakban is kellett tárgyalni, hiszen a Külügyminisztérium (KÜM) a képanyag gyors átküldését kérte. Iványi valahol elismerte Hackett bátorságát, mivel a baloldali mozgalom tüntetését fotózta, ami két okból veszélyes. Egyrészt a rendőrség megakadályozta, másrészt – és ez volt a veszélyesebb – a demonstrálók is ugrottak rá, hiszen tartani lehetett tőle, hogy a hatóságok ez alapján fognak eljárást indítani. Valószínű, hogy hasonló körülmények között akarták megverni.¹⁵ A rezidentúra október elején kiderítette, hogy Hackett D. Gábor kb. 2 évvel korábban ténylegesen megismerkedett John Startford /eredetileg Szemere Árpád/ magyar származású üzletemberrel. Szemere az üldöztetés miatt menekült el Magyarországról, egy darabig egy meg nem nevezett európai államban élt, ahonnan az USA-ba távozott. Startford, aki a háború után Washingtonban telepedett le, megállapodást kötött két amerikai üzletemberrel, hogy a németektől zsákmányolt

¹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Attaché Hungarian Legation 2437 15. th St. N. W. Sep. 8 952.24.

¹⁵ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 5/”B” számú levél – Tárgy: Hackett. – Jelentés. 1952. IX. 12. 21– 22.

kb. 60 millió yard filmet tartalom alapján leltározza és feldolgozza. A társai ki-járták a Kongresszusban, hogy a hadizsákmány e részét kiadják Startfordnak, hogy a még használható elemekből vetítésre alkalmas filmeket állítson össze a műsorhiánnyal küszködő tévécsatornák számára.

Szemere ekkor azzal a kéréssel fordult Hackett-hez, hogy írjon egy képes ri-portot erről, és helyezze el valamelyik újságban. A tudósítás a közönség figyelmét próbálta felhívni a filmanyagra, aminek fontosságára azzal is igyekeztek felhívni a figyelmet, hogy a Congress Library volt megjelölve forrásként. A cikk egyben olyan célt is szolgált, hogy a Szemerét finanszírozó üzletembereket megnyug-tassák, hiszen a feldolgozás lassan haladt. Startfordról és két ugyancsak magyar segítőtársáról felvétel készült. Egyikük, akit Fürinek hívtak, tényleg Szálasi embere volt. A két személy, akik 1945 után szöktek Amerikába, a használha-tóság és tartalom szerinti osztályozást végezték. Szemere, múltjukra való tekin-tettel, közben tartotta őket és nem fizetett túl sokat nekik. Hackett ugyanakkor elmondta, hogy Startford a háború alatt kapcsolatban állt Donovan tábornokkal / az OSS vezetője/, akinek ismeretterjesztő filmeket forgatott Japánról az ügynö-kök kiképzéséhez. Startfordnak erről igazolványa volt a tábornok aláírásával.¹⁶ Bár ez utóbbi állítást nem tudjuk igazolni, az kétségtelen tény, hogy az amerikai televíziózás fellendülése ebben az időszakban kezdődött, ergo egy ideig nem voltak a médium sajátosságaihoz igazított műsorok, ezért lehetett az egykori színész tevékenységének létjogosultsága.¹⁷

Az ÁVH Hírszerző Osztály időközben pontosította a célszemély életrajzi ada-tait. A fotóriporter 1905-ben született Izsákon – azaz Gábor volt Hacker Márton és Propper Szeréna idősebb fiúgyereke –, feleségét Fux Máriának hívták. Ezzel egy időben kiderült, hogy Hackett jogosan beszélt Olt Károly pénzügyminiszter-hez fűződő régi ismeretségéről, akivel előléptetését megelőzően sokáig levelezett. Olt időközben arról tájékoztatta Farkas Vladimirt, hogy 1930-ban egy rövid ideig Hackett volt a felsőbb pártkapcsolata, de akkor is Fux Mária volt aktívabb és állt közelebb a mozgalomhoz, amitől a házaspár később eltávolodott. A pénzügymi-niszter azt is megerősítette, hogy Hackett Keér Dezső néven tagja volt a „Kér-dezők” nevű irodalmi körnek. A levelezés valóban fennmaradt közöttük, mivel édesanyja kiutaztatásának elintézését kérte a minisztertől.¹⁸

A Központ ugyanakkor egyetértett Iványi értékelésével, miszerint Hackett D. Gábor /jövőben „Ludas Béla”/ életének bizonyos aspektusai felettébb zavarosak,

¹⁶ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: Startford ügye – Jelentés. 1952. X. 8. 13–14.

¹⁷ BRADÁNYI IVÁN: *James Dean*. Budapest, ALFA STÚDIÓ Könyv és Zeneműkiadó, 1994. 84.

¹⁸ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: ügye. – Jelentés. Budapest, 1952. X. 10. 6–7.

amit minél előbb ellenőrizni kell.¹⁹ A célszemély anyagi helyzete ugyancsak el-
lentmondásosnak tűnt. Míg anyja szerint gondokkal küzdött, a fotókópiák elle-
nében komoly összegeket kért, ami viszont arra utalt, hogy nem keres rosszul. A
legközelebbi találkozón a rezidentúrának meg kellett tudnia, hogy mennyi a fény-
képész átlagos jövedelme, hogy ellenőrizni lehessen anyja őszinteségét. Borsodi
elkapkodta az ígéretét, hiszen a nyitott kérdések révén lehet a legjobban tanulmá-
nyozni a jelölteket. Mivel „Ludas Béla” múltja egyáltalán nem volt világos, és ma-
gataratása is óvatosságra intett, a rezidentúrának tartózkodóan kellett viselkednie
a célszemély irányában.²⁰

Az ÁVH időközben kiderítette, hogy Propper Szeréna, aki 1883-ban született
ugyancsak Izsákon, 1949 óta élt a XII. kerület Gaál utca 11 szám alatt. Az asz-
szony 1918-ban kerülhetett a fővárosba, első lakhelye a XIII. kerület Jávor utca
3 alatt volt, ahonnan a Gizella utca 34-be költözött, amikor fiával elhagyta a fér-
jét. Propper Szeréna egyrészt tartásdíjat kapott a férjétől, másrészt kisebbik fia,
András tartotta el, aki orvosként dolgozott az izraelita kórházban. A célszemély
apja – Hacker Márton Szalkszentmártonban született 1872-ben – eredetileg bá-
nyatitkár volt Petrozsényban. Ám a korábbi szomszédok az özvegytől eltérően azt
állították, hogy 1944-ben Emília nevű lányával együtt nem tértek vissza a depor-
tálásból. A lány idegbeteg volt amikor elhurcolták, beszólt a nyilasoknak, amiért
igen csúnyán megverték. Hackett édesanyja 1945 februárjától áprilisig a Boráros
tér 6 szám alatt tartózkodott, majd 1946 karácsonyáig a II. kerület Tölgyfa utca 8
szám alatt élt bátyja, Páncél Mihály gyógyszerész háromszobás lakásában. Ami-
kor Páncél eladta az ingatlant, kikötötte, hogy húga társbérlelként maradjon,
aki végül 1947 elején költözött az utolsó lakóhelyére.

Az ÁVH a házfelügyelőtől megtudta, hogy özvegy Hackerné a munkáspártok
egyesítéséig tagja volt az MKP – nak, de mint osztályidegen személyt kizárták.
Kovács János azonban rámutatott, hogy Propper Szeréna nem híve az új rend-
szernek, hiszen ki akar menni az USA-ba a fiához, aki anyagilag is támogatja,
de a kiutazását sehogy sem tudta elintézni. Az adatszolgáltatók annak kapcsán
viszont nem szolgáltak támponttal, hogy Gábor miként került az Egyesült Álla-
mokba.²¹ 1953. január 27-én Kanyó alhadnagy erős kritikával illette Hackett D.
Gábor személyét. Tudniillik Olt Károly arra figyelmeztetett, hogy a fotóripor-
ter a 30-as évek folyamán teljesen eltűnt a mozgalmából, ugyanakkor mindössze

¹⁹ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 5/8/B. sz. levél Washingtonnak, 1952. X. 23. – Tárgy: Hackett D. Gábor /jövőben „Ludas Béla”/ ügye. 23.

²⁰ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 10/9/B. sz. levél Washingtonnak, 1952. X. 30. – Tárgy: „Ludas Béla” ügye. 11.

²¹ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: ÖZV. HACKER MÁRTONNÉ kör-
nyezettanulmánya. – Jelentés. Budapest, 1952. XI. 14. 8-10.

egy alkalommal írt neki anyja kivándorlásának ügyében. Kanyó úgy vélte, hogy Hackett D. Gábor gyors szabadulása mögött az állt, hogy Hain Péter emberei a kiutazás előtt beszervezték. A gyanút tovább erősítette, hogy minden olyan lépéstől tartózkodott, amellyel kompromittálhatta volna magát az amerikai hatóságok szemében, ráadásul fényképei ellenében jóval a piaci árak fölötti tarifát kért. A felvett összegről szóló nyugtát nem akarta aláírni, majd később olyan kísérletek váltak megfigyelhetővé, amelyekkel kompromittálni akarta a követség embereit. Kanyó alkalmatlannak minősítette a kijelölt feladatok elvégzésére, hiszen múltját nem lehetett ellenőrizni, mozgalmi kapcsolatai dolgában pedig nem volt őszinte. Az alhadnagy a foglalkozás megszüntetését javasolta.²²

A célszemély előélete valóban kétségeket ébresztett a Hírszerző Osztály részéről, ugyanakkor Kanyó alhadnagy megállapításaiban is jó néhány tévedést lehet felfedezni. Hain Péter ugyanis 1924 és 1938 között vezette a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Rendészeti Osztályán (BRFK PRO) a baloldal mozgalmak ügyében illetékes csoportot, 1939-ben már a Horthy Miklós kormányzó személyi biztonságaért felelős detektíveket irányította,²³ majd 1940-ben a PRO 2. főcsoportjának élére került, ahová a kiegészítő egységek, pl. KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal) vagy az ún. XIX. (állampolgársági ügyek) osztálya tartoztak.²⁴ Hain eredeti pozíciója 1939-ben dr. Wayand Tiborhoz került, ugyanakkor a közelgő háborúra való tekintettel, a politikai nyomozások egyre tekintélyesebb részét átvette a Magyar Királyi Csendőrség Központi Nyomozó Osztálya.²⁵

1953. április 14-én „Ludas” a megbeszélt időponthoz képest egy napos csúszással érkezett a MNK washingtoni követségére, mert – legalábbis állítása szerint – 13-ra esküdtszéki idézést kapott. Iványi a munkaszüneti napra tekintettel nem tartózkodott a hivatalában, viszont az ügyeletes elmondása szerint a sajtóattasé már úton volt. Hackett D. Gábor a várakozás közben annyit elárult, hogy konspirációs okok miatt is jobbnak tűnt eltérni az eredeti időponttól. A célszemély azt hangsúlyozta, hogy milyen komoly tapasztalatai vannak az illegális munkában, majd rákérdezett, „mi igaz abból, hogy a magyar követséget az FBI – Federal Bureau of Investigation (Szövetségi Nyomozó

²² ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – Tárgy: Hackett Gábor ügye. – Jelentés. Budapest, 1953. I. 27. 3-5.

²³ BOÉR ZOLTÁN: *Aki a magyar Gestapo – vezér felesége (is) volt...* In: *Betekintő VIII.* (2014/1. szám) – www.betekinto.hu/2014_1_boer#_edn9 – Letöltés: 2015. II. 7.

²⁴ KOVÁCS TAMÁS: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor – Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932 – 1943.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 20–23.

²⁵ VARGA KRISZTIÁN: *A harmincas évek politikai rendőrsége Wayand Tibor önvallomásaiban.* In: *Betekintő IV.* (2010/4. szám) – www.betekinto.hu/2010_4_varga_k – Letöltés: 2015. II. 7.

Iroda) teljesen körülállja, s aki valamilyen ügyben felkeresi a követséget, azt utána azonnal kikérdezik, hogy mit keresett a követségen, milyen ügyben volt ott és mit csinált”.²⁶ Bár a célszemély meglátásai egyáltalán nem voltak alaptalanok, ugyanis az FBI lehallgatta a telefonokat és szoros megfigyelés alatt tartotta a keleti blokkhoz tartozó országok külképviseleteit,²⁷ az ügyeletes azzal szerelte le, hogy ők nem láttak ilyen kordont, amire a „Ludas” láthatóan megnyugodott. Ám ettől függetlenül még így is azt fejtette, hogy nem árt az óvatosság, mert nincs rá garancia, hogy az FBI nem fogja elővenni. Az ügyeletes arról beszéltette a célszemélyt, hogy édesanyja kiutazásával kapcsolatban van-e új fejlemény. Az eljárás nehézkességét azzal indokolta, hogy csak olyan személyt engednek el, akinek odakint biztosított a megélhetése.

Hackett ekkor viszont bevallotta, hogy anyja kihozatala nem igazán szívügye: bármi legyen is a döntés, ugyanúgy fog reagálni. „Ludas” csak annyira ragaszkodott anyja kivándorlásához, amennyire az édesanyja ki akar jönni egyetlen élő gyerekéhez. Ezt nyomatékosította, hogy több mint 10 éve nem találkoztak és még hátralévő napjait szeretné a fiával leélni. Amennyiben a magyar hatóságok kienvedik, valószínűleg jobb lesz neki New York-ban, hiszen láthatja az unokáját. Azt viszont rögtön hozzátette, hogy nagyon nagyvonalúan nem tud gondoskodni az anyjáról, ugyanis a fotóüzlete nem bonyolít túl nagy forgalmat. Mivel a stúdió nem garantált egyenletes jövedelmet, a felesége is dolgozott. Hackett sokszor ott aludt az üzletben, mert éjjel 1-2 óra körül fejezte be a tekercsek előhívását, ugyanis alkalmazottat nem tudott fizetni. Ezzel egy időben kiderült, hogy egy szociofotó – a földalattin egymás mellett szundikáló fehér, néger és a melljük telepedő Puerto Rico-i munkásról készült fénykép – miatt utóbbi kis híján megkéselte, ám végül pisztolyt fogtak rá és átadták a rendőrségnek. Hackett visszavonta a feljelentést, mondván, nem akarja egy családos munkás életét tönkretenni.

A fényképész itt ellentmondásba keveredett önmagával, ugyanis azt mondta: egyszer már életveszélybe került akkor, amikor 1942-ben az Esti Újság franciaországi tudósítójaként egy munkatáborban fotózott, amit egy amerikai kapcsolatokkal rendelkező szervezet révén ki akart juttatni az USA-ba. A kísérlet megghiúsult, a francia rendőrség az anyag birtokába került, így 24 órán belül kiutasították. Az asszony állapotos volt, erre tekintettel a végzést két héttel elhalasztották, és ez idő alatt sikerült táviratozni New Brunswickba Kormos Hugónak. Hackett a Magyar Hírnök című lap számára is készített riportokat, és a főszerkesztővel meg volt beszélve egy kód, amivel vészhelyzetben segítséget kérhet. A vízum két héten belül megérkezett, majd „Ludas”

²⁶ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 13/”B”. sz. levél – Ludas ügye. – Jelentés. 1953. IV. 17. 42-45.

²⁷ WILLIAM C. SULLIVAN with BILL BROWN: *The Bureau. My Thirty Years in Hoover's FBI. The untold story of the life at the top of the Federal Bureau of Investigation, by the former assistant to J. Edgar Hoover*. London – New York, W. W. Norton & Company, 1979. 175–179.

1942 októberében Spanyolországon keresztül elindult Amerikába. A spanyol beutazási engedélyt egy ottani kollégája jóvoltából sikerült megszerezni: egy félbetépett névjegykártyát kapott tőle, amit felmutatott a konzulátuson.²⁸

Hackett Gábor és a francia rendőri szervek közötti összeütközés minden bizonnyal a Vichy-rendszer időszakában lehetett, tudniillik 1939-ben a Daladier-kormány viszonylag liberális menekültpolitikát folytatott, így nem valószínű, hogy pusztán egy engedély nélküli fotózás miatt kiutasítsák az országból.²⁹ Ezzel szimultán a fényképész megmenekülésének története is hihető, ugyanis 1942 végéig az Egyesült Államok a francia flotta átadásának megakadályozása, valamint az észak-afrikai területeken folytatott hírszerzés céljából diplomáciai kapcsolatban állt a Vichy-Franciaországgal, így a beutazási engedélyt hivatalos csatornákon keresztül is el lehetett intézni.³⁰

Miután megérkezett az Egyesült Államokba, az OSS – Office of Strategic Services (Stratégiai Szolgálatok Hivatala) és a CIC – Counter Intelligence Corps (Kémelhárító Testület) kihallgatta a Vichy-Franciaországban uralkodó állapotokról. A célszemély érthető okokból mindent elmondott, ugyanakkor az OSS és a CIC továbbra is kapcsolatban maradt vele. Egy esetben felmerült, hogy ejtőernyővel ugorjon le Magyarországon, amit nem vállalt el, mondván, a magyar rendőrség ismeri, ez pedig azonnali lebukáshoz vezetne. Végül csak a ruháját adta kölcsön a misszióhoz, ám az ügynököt rövid idő alatt elfogták és kivégezték.³¹ A valóságban az OSS nem hajtott végre ilyen akciót, tudniillik 1943 folyamán végig arra készült, hogy egy kis létszámú, de jól felfegyverzett csoport fog ejtőernyővel leereszkedni Magyarországon, amennyiben a Kállay-kormány gondoskodik a fogadóbizottságról és a megfelelő fedésről.³² Az ún. Sparrow-misszió végül 1944. március 16-án landolt, így tagjai – alig egy hét elteltével, az ország német megszállásának betudhatóan – fogságba estek, viszont mindannyian túléltek a háborút.³³

²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 13/”B”. sz. levél – Ludas ügye. – Jelentés. 1953. IV. 17. 46–49.

²⁹ BOROS ZSUZSANNA: *Vichy – Franciaország (1940–1942). A francia állam születése és a „nemzeti forradalom” első időszaka.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 101–116.

³⁰ MAGYARICS TAMÁS: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest, Eötvös Kiadó, 2000. 210–211.

³¹ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 13/”B”. sz. levél – Ludas ügye. – Jelentés. 1953. IV. 17. 49–51.

³² TAMÁS MESZERICS: *Undermine or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943.* In: *Journal of Contemporary History. Volume 43* (2/27/2008). 208. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/30036503?sid=21106111577513&uid=2129&uid=70&uid=2&uid=4&uid=3738216> – Letöltés: 2015. II. 5.

³³ ZOLTÁN PETREZ: *Sparrow Mission: A US Intelligence Failure during World War II.* In: *Intelligence and National Security Volume 27* (Issue 2/2012). 241–260. – <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02684527.2012.661645#abstract> – Letöltés: 2015. II. 5.

Hackett Szenes Anikóról (Hannáról) beszélt, akit a brit SOE – Special Operations Executive (Különleges Műveleti Parancsokság) – 1944 márciusában jutott el Szlovéniába, de június elején az országhatár átlépésének pillanatában letartóztatták a csendőrök. Noha kezdetben úgy tűnt, hogy a szövetséges hatalmak felé tett gesztus végett életben maradhat, a nyilas hatalomátvételt követően agyonlőtték.³⁴ „Ludas” elismerte, hogy Scweinitzenél, azaz dr. Sombor – Schweinitzer József budapesti rendőrfőkapitány–helyettesnél, a Politikai Rendészeti Osztály tényleges vezetőjénél³⁵ volt kihallgatáson, de mivel nem tudtak semmit sem rábizonyítani, csak felügyelet alá helyezték. Azt mondta, inkább az amerikaiak lőjék agyon, hiszen otthon biztosan e sorsra jut, de azért is tért ki a küldetés elől, mert Magyarországot nem tartotta olyan helynek, ahová le lehet dobni ejtőernyősöket úgy, hogy azt nagyon rövid időn belül fel ne fedezzék.

„Ludas”-t az amerikai haditengerészet is kihallgatta a francia tengerparttal kapcsolatban, amiről elég részletesen be tudott számolni, sőt fényképekkel is szolgált. Amikor elolvasta a partraszállásról készült tudósításokat, meggyőződésévé vált, hogy azt a felvételei alapján hajtották végre, noha a valóságban egy ilyen hadművelet előkészítéséhez több forrásból, a környék lakóitól és a francia ellenállás tagjaitól szedték össze – a sokszor pontatlan – információkat a szövetségesek.³⁶ Mivel a sajtóattasé sem került elő, az ügyeletes átvette a képeket, darabját 10 dollárért, ami az ottani viszonyok között is drágának számított. «Ludas» ezalatt figyelmeztetett rá, hogy Bartók Péterrel jó lesz vigyázni, mert az apja hagyatékát kezelő személy, aki a Nemzeti Bizottmányhoz tartozik, anyagilag kézből tartja, hiszen nélküle nem indíthatja el a magyar hanglemezek kiadását. A célszemély eztán egy levelet mutatott, amely a Franciaországban élő Ternyei Lászlótól érkezett hozzá, minthogy Havas Emil, az Antibolsevik Fórum főszerkesztője nem kapta meg a rossz címzés nyomán. Ternyei Gara László hazarendeléséről és őrizetbe vételéről már írt az újságnak.

„Ludas” a kapcsolat rendszeresítéséről úgy nyilatkozott, hogy minden további nélkül vállalja havi 15 fénykép elkészítését, ha készpénzzel fizetnek érte. Hackett azt szerette volna, hogy a követség emberei keressék fel New York-ban, ahol előzetes telefonhívást követően mindenkit elküld az üzletből, így a beszélgetés zavartalan lesz. Ezzel szemben a washingtoni utazás egyenértékű lett volna egy nap kiesésével. A célszemély megkapta a díjazásának egy részét, végül távozott.

³⁴ Szenes Hanna, *egy igazi Mensch*. Szerkesztő: BENYÓ József. Budapest, Mensch Nemzetközi Alapítvány, 2014. 27–35.

³⁵ KOVÁCS, 2009: 7–11.

³⁶ DOUGLAS PORCH: *The French Secret Services from the Dreyfuss Affair to the Gulf War*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1995. 247–248.

„Nógrádi”(Nyúl István főhadnagy)³⁷ azt a megjegyzést fűzte a jelentéshez, hogy „Ludas” képzelődik, amikor az FBI-ról beszél, miközben az emigrációval vagy a Ternyei–levéllel kapcsolatos felvetései-kérdései provokatív jellegűek. „Nógrádi” számára különösen az OSS és CIC emlegetése volt nyugtalanító, tudniillik Hackett igen aktívan kereste a kapcsolatot a követséggel. Nyúl István főhadnagy szerint a célszemélynek jól jött volna a havi 150 dollár, de a beépülés szándékától sem tudott eltekinteni.³⁸

Amikor „Ludas” május 4-én újból megjelent a követségen, elmondta, hogy alakított egy fotóügynökséget, így szélesebb a mozgástere, vagyis a követségi megrendeléseket is jobban el tudja végezni, hiszen a tudósítói igazolvánnyal oda is eljuthat, ahová azelőtt nem tudott. Ezzel egy időben nemtetszésének adott hangot, amiért egyesek igen tartózkodón viselkedtek irányában. Pl. New York-i látogatása idején nem sikerült a magyar követtel beszélnie, aki Bartók Péter társaságában vacsorázott, ám azt is sérelmezte, hogy a megbeszélrt találkozóra senki nem jött el Washingtonból. „Nógrádi” azonban figyelmeztette a célszemélyt, hogy a magyar diplomatáknak nehézséget okoz New York-ba utazni, ezért kérték, hogy havonta egyszer próbáljon meg eljönni Washingtonba. Hackett D. Gábor ezek után elmondta, hogy nem könnyű az egyéb megrendelésein túl a követségnek fotóznia, hiszen az események helyszínére kell menni, ráadásul a jövedelmének egy részét vissza kell fordítani a vállalkozásba. Az előző alkalommal a követségtől kapott pénzen egy kis fényképezőgépet vásárolt, amivel május elsején fotózott. Hacker Mártonné időközben megírta neki, hogy engedélyezték a kiutazást, így nem sokára megérkezik. Hackett ekkor felvetette, hogy névsorokat készít a kinti magyarokról, ugyanakkor a követség figyelmébe ajánlotta egy Kanadában élő orvos ismerősét, aki baloldali érzelmű lévén bármikor megkereshető. „Nógrádi” végül megállapította, hogy a két felajánlás azt jelentené, hogy informatorként dolgozik a követségnek, ám előadásmódjából azt szűrték le, hogy a beépülés a valódi célja.

Hackett Gáborral ezt követően, mint a misszió beosztottjával foglalkoztak, megengedve, hogy a követséget érdeklő személyekről ki lehet kérdezni, amelynek során kideríthető, hogy provokátorral állnak-e szemben. A találkozókat mindenképp a követségen tartották, mivel ott volt a legkisebb a támadási felület.³⁹ A Központ feltűnőnek tartotta, hogy „Ludas” nagyon erőszakosan közeledik a követ-séghez, minden áron a diplomaták bizalmába akar férkőzni, holott a rezidentúra

³⁷ ÁBTL – 3. 2. 6 – OL 16 – Washingtoni rezidentúra – OL – 11/2. – Tárgy: a washingtoni rezidentúra munkaterve – Jelentés. 1954. I. 26. 31-34.

³⁸ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 13/”B”. sz. levél – Ludas ügye. – Jelentés. 1953. IV. 17. 52-57.

³⁹ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 13/B. sz. levél – Tárgy: Ludas Béla ügye. – Jelentés. 1953. V. 12. 70-77.

próbálkozásai elől folyamatosan kitért, mivel óvakodott attól, hogy a legkisebb mértékben kompromittálja magát. Amikor Hackett váratlanul azzal állt elő, hogy adatokat fog szerezni a jobboldali emigrációról, a Központ számára nyilvánvalóvá lett, hogy „Ludas” az ellenséges elhárítás embere, mondván, a célszemélyt az OSS, a CIC és az FBI többször is kihallgatta. Farkas Vladimir egyetértett „Nógrádi” javaslatával, hogy a továbbiakban csak követségi vonalon foglalkozzanak vele.⁴⁰ Hackett nemcsak a követségnek kívánt fotózni, hanem Magyarország életéről készült fényképeket kért amerikai terjesztésre. Kós Péter ügyvivő viszont tartott tőle, hogy ezeket az ellenséges sajtóban rágalmazásra használják, hiszen Hackett a progresszív lapoktól deklaráltnak nem vállalt megbízatásokat.⁴¹

A Külügyminisztérium (KÜM) úgy vélte, hogy amennyiben fenntartják a Hackett személyéhez fűződő kapcsolatot, havi rendszerességgel adjanak neki rendelést a fényképek témájára vonatkozó instrukciókkal egyetemben.⁴² A fényképész 1953 nyarán 10–10 képet vitt el Washingtonba, kétszer 100 dollár plusz 20 dollár útiköltség ellenében, ugyanis a fotóit azok jellege miatt nem lehetett postára adni.⁴³ 1954 áprilisában a követség újból igénybe vette szolgáltatásait a május elseji felvonulás megörökítésére, mivel a Daily Worker – az Egyesült Államok Kommunista Pártjának orgánuma – olyan szoros ellenőrzés alatt állt,⁴⁴ hogy tőlük nem várhattak permanens együttműködést.

Az óvatosság ez esetben is megalapozottnak tűnt, tudniillik Hackett Gábort otthonában kereste az FBI. Az ügynökök közölték vele: tudomásuk van arról, hogy az USA-ra nézve kompromittáló fényképeket készít a magyar követségnek, ám ezt csak akkor folytathatja, ha rendszeresen beszámol nekik ez utóbbi munkájáról. Ezzel egy időben azt is tudni akarták, hogy kit ismer a magyar külképviselétről és mit tud a beosztottak tevékenységéről. Hackett magatartása onnantól erősen provokatívvá lett, így Szarka Károly már azt sem javasolta, hogy rendszeresen vásároljanak tőle.⁴⁵

⁴⁰ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 4/16/B. sz. levél Washingtonnak, 1953. V. 30. 15. Tárgy: „Ludas Béla” ügye. 15.

⁴¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 29 – a – Washingtoni Követség 1946 – 1962 – 30-as d. – 10103/TITKOS/1953. – Tárgy: Magyar sajtó képekkel ellátása. – Washington, 1953. VI. 8. 51–52

⁴² MNL OL – XIX – J – 29 – a – Washingtoni Követség 1946 – 1962 – 30-as d. – 0491/titk. 1953. – Tárgy: Magyar sajtó képekkel való ellátása. – Budapest, 1953. VII. 14. 69.

⁴³ MNL OL – XIX – J – 29 – a – Washingtoni Követség 1946 – 1962 – 30-as d. – 10219/Titkos/1953. – Tárgy: Magyar sajtó amerikai képekkel ellátása. – Washington, 1953. VII. 18. 67–68.

⁴⁴ JOHN E. HAYNES: *Red Scare or Red Menace? American Communism and Anticommunism in the Cold War Era*. Chicago, IVAN R. DEE, 1996. 180.

⁴⁵ MNL OL – XIX – J – 29 – a – Washingtoni Követség 1946 – 1962 – 30-as d. – 196/titk. 1954 – Tárgy: Magyar sajtó amerikai képekkel ellátása. – Washington, 1954. IV. 10. 42.

Jó egy évtizeddel később, 1964. október 21-én a washingtoni rezidentúra fontolóra vette, hogy az 57-es utca előkelő részén lévő műtermet operatív célból használják. Erre mind az elhelyezkedése /8. emelet, lifthez közel/, mind a felhasználása /egyedül dolgozik gyakran fogad látogatókat/ alkalmassá tette volna. A stúdiójában Váradit kereste fel, miután Hackett többször is kezdeményezte a találkozót. A fényképész a haladó mozgalmától távol tartotta magát, inkább zsidó körökben mozgott, pl. Klár – Klár Zoltán, az Ember című liberális orgánium utolsó főszerkesztője⁴⁶ – társaságában bukkant fel. A megközelítésnek a mozgalmi múlt lett volna az alapja, azonban Zalainak (Varga János százados)⁴⁷ feltűnt, hogy Váradit a célszemély barátja, Balogh Ernő ajánlotta be, akit az FBI informátorának tekintettek. Felmerült, hogy Baloghot feldolgoztatják a fényképész segítségével, de nem volt kizárt, hogy Balogh az FBI megbízásából ellenőrizte Hackett D. Gábort.⁴⁸

Miközben a célszemély oldaláról felmerült, hogy 1965 nyarán hazalátogat, ugyanakkor Varga István követségi beosztott megjegyezte, hogy PR–vonalon jól tudnák őt használni.⁴⁹ A Központ részéről Szirtes, azaz Kovács – eredetileg Meszler – Tibor, a BM III/I–1 osztály vezetője⁵⁰ rászólt Váradira, hogy Hackett ahhoz nem elég megbízható, hogy a műtermét operatív találkozóhelynek használják. Tudniillik Szirtes felettébb nyugtalanítónak találta, hogy Balogh Ernő hozta össze a találkozót, ami azt jelentette, hogy az FBI megbízásából cselekedett.⁵¹

Hacker Mártonné végül életének 82. évében, 1970 nyarán a New York állambeli Orangeburg városában távozott el az élők sorából.⁵² Hackett Gábor 1972 elején még egyszer felhívta magára a figyelmet, amikor olvasói levél formájában szóvá tette: a New York Times utazási rovata Magyarország vonatkozásában nem tud túllépni a gulyásleves és a cigányzene sztereotípiáin, pedig az számos,

⁴⁶ BORBÁNDI GYULA: *A magyar emigráció életrajza 1945 – 1985*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. II. 50–51.

⁴⁷ ÁBTL – 3. 2. 6 – OL – 2/58 – Washingtoni levelezési dosszié „B” – O – 8 – 38/1 – 11/4/B. sz. utasítás melléklete! – Tárgy: A reakciós emigráció elleni harc 1962 novemberétől 1963 novemberéig terjedő washingtoni MUNKATERVE – Budapest, 1962. XI. 29. 148–161.

⁴⁸ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 10/18 – „A” – 1964. számú jelentés. – 134–970/64 – Tárgy: G. D. Hackett ügye. – Jelentés. Washington, 1964. X. 21. 84–85.

⁴⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – 493/1964/Szt. – Tárgy: Beszélgetés G. D. Hackett – tal. – Washington, 1964. X. 23. 80/1–2.

⁵⁰ GYARMATI – PALASIK, 2013: 345–346.

⁵¹ ÁBTL – 3. 2. 4. – K – 523/T – [Hackett D. Gábor] – II. 11. sz. utasítás „A” – tól! – Zalai elvtársnak! Washington. – Tárgy: G. D. Hackett ügye. – Budapest, 1965. II. 1. 86–87.

⁵² Serena Hackett – Birth: 30 Apr. 1889 – Death: Jul. 1970. – Social Security Number: ***-**-5448. www.fold3.com/page/7829039_serena_hackett/details. – Letöltés: 2015. I. 15.

nemzetközileg elismert tudóst (Kármán Tódor, Teller Ede) adott a világnak.⁵³ A rezidentúra a továbbiakban már nem foglalkozott a fényképésszel, aki 1990. február 14-én, 85 esztendőős korában hunyt el New York Richmond Hill kerületben található lakóhelyén.⁵⁴

---

⁵³ GABRIEL D. HACKETT: *Goulash, indeed!* In: *The New York Times CXXII* (January 2, 1972).

⁵⁴ Gabriel Hackett – Birth: 28 Aug 1905 – Death: 14 Feb 1990. – Social Security Number: ***-**-1576.– www.fold3.com/page/1037933_gabriel_d_hackett/details/ – Letöltés: 2014. X. 14.

Petercsák Tivadar

KÉPES LEVELEZŐLAPOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Az sms-ek és az e-mailek világában egyre kevesebben küldenek levelet és képes levelezőlapokat szeretteiknek, ismerőseiknek. Pedig egy évszázaddal ezelőtt „aranykorát” élte az akkor páratlanul népszerű és praktikus kommunikációs eszköz, a képeslap, amely a 19. század utolsó harmadának terméke. Az első világháború centenáriumán érdemes visszatekinteni erre a műfajra, amely egyrészt a rövid üzenetek továbbításának praktikus formája volt, másrészt illusztrációi is üzenetet hordoztak, emléket ébresztettek, pozitív és negatív élményekről vallottak. A képes levelezőlap olyan nagy példányszámú, széles körű, közforgalmazásra szánt, nyomdai vagy fotografikus eljárásokkal készített, illusztrációt tartalmazó sokszorosítvány, amely a postaforgalom keretében, a posta mindenkori szabályai szerint bérmentesítve, nyitott formában üzenetközvetítésre használható.¹ E meghatározásban a nyílt üzenetközvetítő funkció – mint a rövid üzenetek praktikus formája – mellett alapvető tényező az illusztráció, a képi ábrázolás, amely sokszor szavak nélkül is üzenetet hordoz, vallomás feladójának érzéseiről, hangulatáról és élményeiről. A modern képeslap története akkor kezdődött, amikor az emberek számára az üzenetben a kép legalább olyan fontos lett, mint a szöveg, illetve amikor az ábrázolást sokszorosítani kezdték. A nyomdai eljárásokkal készült, és a postán tömegméretekben forgalmazott illusztrált levelezőlapok az 1870-es években jelentek meg Európában.² A kutatók megegyeznek abban, hogy a rövid közlemények számára alkalmas postai levelezőlapokat először az 1870-1871-es francia-porosz háború idején látták el

---

¹ *Petercsák Tivadar*: A képes levelezőlap története. Miskolc, 1994. 5.

² *Petercsák Tivadar*: Az első képes levelezőlapok. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 1983. 171-188. 171.

a háborúra utaló illusztrációkkal (fegyverek, tüzér, nemzeti szimbólumok) és hazafias feliratokkal. Ezeket tekinthetjük az első képes levelezőlapoknak, amelyek a több tízezer katonára levelezésére szolgáltak.³

Ugyancsak a bevonult, a frontokon harcoló katonák és az otthon maradt családtagok levelezésére használták az első világháború éveiben a képeslapot, amelynek néhány szavas üzenetei is megnyugtatták szeretteiket, és könnyű volt cenzúrázni is azokat. A katonák számára tilos volt lényegi információkat leírni, ezért többnyire azt közölték, hogy élnek, egészségesek. Az otthoniak számára pedig ez volt a legfontosabb hír. Ezt az igényt elégítették ki azok a levelezőlapok, amelyeken kilenc nyelven, köztük magyarul is olvasható volt, hogy „Egészséges vagyok és jól érzem magamat.”⁴ A katonák e rövid írásokból értesültek szerelmük, családjuk életéről, eseményeiről, ami erőt adott számukra a megpróbáltatások idején. Tanulmányunknak nem célja a levelezőlapok témáinak vizsgálata, mindenesetre az üzenetek alapján megállapíthatjuk, hogy a kezdeti lelkesedő hangnemet az aggodás és a hazavágyás igénye váltja fel.⁵

A 19. század végét és a 20. század első két évtizedét tekinthetjük a képeslap „aranykorának.” Ez megmutatkozott az új műfaj hallatlan népszerűségét illusztráló példányszámokban. Németországban 1899-ben kb. 500 millió képes levelezőlapot jelentettek meg. A századfordulót követő években ugrásszerű mennyiségi fejlődés következett be: 1905-ben a világ becsült képeslap termése 2,5 milliárd darab volt, az 1899-1919 közötti években pedig kb. 140 milliárdra tehető. Ebben a számban jelentős arányt képviselnek a háborús években forgalmazott levelezőlapok.⁶

Az első világháború időszaka a magyar képeslap történetének sajátos és fontos korszaka. Nemcsak a családok és a fronton levő katonák kapcsolattartásának volt az egyik legfontosabb eszköze, hanem a tömegtájékoztatás és a háborús propaganda is élt a népszerű műfaj lehetőségeivel. A megnövekedett igényre gyorsan reagáltak a képeslapkiadók, és egyrészt nagyobb példányszámban jelentették meg a már korábban is forgalmazott lapokat, másrészt új témaként szerepelt maga a háború.⁷ Mindkét katonai tömb – a központi és az antant hatalmak – fontosnak tartották a civilek meggyőzését. A kor technikai fejlettsége már lehetővé tette, hogy a nyomtatott képi megjelenítést mint tömegkommunikációs eszközt vegyék igénybe a lakosság befolyásolása érdekében.

³ Petercsák 1994. 11-12.

⁴ Széttépett évszázad. Két világháború képeslapjai. Budapest, 1995.

⁵ Fazekasné Majoros Judit: Első világháborús képeslapok a szerencsi Zempléni Múzeum gyűjteményében. Történelmi Muzeológiai Szemle 5. 2005. 247-254.

⁶ Petercsák 1994. 12.; Balázs Károly: Képes levelezőlap lexikon. Méry Ratio. Somorja, 2005. 127.

⁷ Fazekasné 2005. 247-248.

Erre kiválóan alkalmas volt az ekkor rendkívül népszerű képes levelezőlap, amelyet a posta közvetített a feladók és a címzettek között.⁸

Háborús képes levelezőlapokat szinte minden magyar múzeum őriz, de a legnagyobb gyűjteménnyel a szerencsi Zempléni Múzeum és a Hadtörténeti Múzeum rendelkezik.⁹ A továbbiakban főként a szerencsi kollekció lapjai alapján tárom fel a témakör jellemző megjelenési formáit.

A háború kitörését követő hatalmas lelkesedés fenntartását kiválóan szolgálták a képes levelezőlapok, hiszen a kép alkalmas az agitációs üzenetek közvetítésére. Háborús helyzetben fontos az állam vezetője személyes ismertségének növelése, aki nehéz döntéseket hoz, képes ilyen körülmények között is irányítani az országot, de vigyáz is a szent cél érdekében harcoló katonáira. Ugyanilyen cél a katonai erő és a hadi erények megjelenítése, amelyek együtt érnek el mozgósító hatást a lakosság legszélesebb rétegeiben.

1. kép. Alkalmi képeslap az 1897. évi tata-tóvárosi hadgyakorlatról.
Zempléni Múzeum Képeslap Gyűjteménye (ZM KGY) 001

Már a háború előtt is népszerűek voltak a Ferenc Józsefet ábrázoló képeslapok, amelyek ezerszámra jelentek meg. A hadgyakorlatokon (1. kép) vagy a csa-

⁸ Paál Gergely: Háború gyűlölettel. 2010. [um-nke.hu/downloads/bsz/bszemle 2010/4/11 pdf](http://um-nke.hu/downloads/bsz/bszemle%202010/4/11.pdf), letöltés 2014. október 10. 144-145.

⁹ Fazekasné 2005. 252.; Balázs 2005. 254.

ládja körében látható uralkodót ábrázoló, vagy a megkoronázásának 50. és 60. évfordulójára 1898-ban és 1908-ban kiadott alkalmi képes levelezőlapok mind a császárt és királyt népszerűsítették. A háború kirobbanásakor jelent meg a „Mint az eseménygazdag idők emlékére” címet viselő képeslap, amely Ferenc Józsefet mutatja, amint híres kiáltványát írja, és közli is a „Népeimhez” szóló szöveget. A Magyarország számára kiadott lapokon az uralkodó mindig magyar királyként jelenik meg. Az ilyen típusú lapoknak számtalan változata ismert. Az összekulcsolt kézzel népéért imádkozó Ferenc József feje felett megjelenik a békeágot hozó angyal, de gyakran láthatók körülötte családjának tagjai, háttérben az ellenséget rohamozó katonákkal. Az „Imádkozik a király” feliratú sorozat lapjain a kép mellett az imádság szövegét is közlik. Pl: „Csaták fergetege zúgató vad szelét / Esdő tekintetem könyörgőn száll Feléd. / Légy velünk, nagy Isten, a nagy viadalba’ / Dicső seregeink’ segítsd diadalra!” A Belgrád elleni háborúra lelkesít 1914-ben az Osztrák–Magyar Monarchiát és Szerbiát ábrázoló térkép melletti csatajelenet, középen magyar huszár alakjával és Ferenc József arcképével. Az uralkodó koronás portréja megjelenik a rohamozó magyar bakák feje fölött – mint pl. a „Honvédek rohamtámadása az oroszok ellen Krassniknál” feliratú csatajeleneten. A „Csak neki, csak neki mind a fergeteg” szövegű csataképen a támadó magyar katonák fölé magasodik a király alakja, amint lován és kivont karddal vigyázza hadseregét. A katonák fölött megjelenő Ferenc József mellett ezeken a háborús lapokon magyar és német lelkesítő szövegeket is olvashatunk: „Királyért és Hazáért”, „Vagyont és Vért Császár és Királyért, / Vagyont és Vért a hazáért.” (2. kép)

2. kép. Harcra és adományozásra lelkesítő képeslap. ZM KGY 0206280

A magyarok által nagyon szeretett Erzsébet királyné – aki már 1898-ban meghalt – látomásszerű alakja is látható a háborús képeslapokon. Az egyikben a frontra masírozó bakák fölé a királyné fehér ruhás alakja magasodik, a kép hátoldalán pedig ez a szöveg olvasható: „Büszke vagyok magyarjaimra.” A magyar katonák bátorságát erősítő képeslapon az íróasztalánál dolgozó király figyelmét e szavakkal hívja fel a fehér ruhában, fején koronával megjelenő Erzsébet az ablakon át láthatóan rohamozó magyar huszárok hősiességére: „Nézd, hogy harcolnak a magyarok.” A jó király eszményét terjesztették a nép között azok a képeslapok is, amelyek a sebesülteket meglátogató Ferenc Józsefet ábrázolták. A királyi család tagjai közül Károly főherceg is gyakran megjelent a katonák között, így az orosz-lengyelországi fronton, majd Ferenc József halála után – mint IV. Károly király – feleségével felkereste többek között az Isonzónál harcoló alakulatokat.¹⁰

¹⁰ Széttépett évszázad 1995.

A háborús propaganda fontos eleme a szövetségesek bemutatása, a velük való együttműködés és az egység tudatosítása a katonákban és az ország népében. Ezt biztosították a központi hatalmak vezetőinek arcképével kiadott képeslapok. A háború kezdetén a három vezetőt – II. Vilmos német császárt, Viktor Emánuel olasz királyt és I. Ferenc József magyar királyt – ábrázoló képeslapok jelentek meg, köztük olyan is, amely az „Éljen a hármass szövetség” feliratot viselte. Olaszország kiválására a képeslapkiadók is reagáltak és a központi hatalmak zászlói alatt felvonuló civileket, katonát és dobos gyereket, egy másikon pedig a jókedvűen sapkájukat lengető katonákat ábrázoló lapra az „Isten verje meg a hitszegő Itáliát” felirat került. A „Heten kettő ellen” szövegű képeslap Vilmos és Ferenc József mellett az antanthatalmak vezetőinek – II. Miklós orosz cár, V. György angol király, Poincaré francia elnök, Nikita montenegrói király, Péter szerb király, I. Albert belga király és Yoshihito japán császár – a fényképét közli. Törökország belépésekor Mehmet Resat szultánnal bővült az uralkodói kör, de ezt az eseményt üdvözli az olyan lap is, amelyen „A szent háborúban” felirattal török lovas katonákat ábrázolnak török zászlóval. A három uralkodó portréja fölött olvasható az „Egyesült erővel” felirat is. Vilmos és Ferenc József arcképe megjelenhetett budapesti városképeken is, amelyeken rohamozó magyar bakák és huszárok is láthatók nemzetiszínű zászlóval. (3. kép)

3. kép. Háborús propaganda képeslap budapesti látképpel, Vilmos császár és Ferenc József király arcképével. ZM KGY 0206193

A szövetséges hatalmak egységét szimbolizálták a különböző nemzetek zászlós katonáit harc közben együtt bemutató képeslapok „Éljen a Hármasszövetség” vagy „Háromszoros éljenkiáltással ünneplik a szövetséges hadak az oroszok elleni győzelmüket” felirattal. Az antanthatalmak elleni győzelemre buzdítottak az olyan lapok is, amelyeken a német, osztrák, magyar és török katonák együtt indulnak rohamra a „Vállvetve győzni fogunk” felirattal.

A szerb hadsereg összeomlásában szerepet játszó Bulgária belépését a központi hatalmak oldalán egy „Diadalmas magyar és bolgár seregek egyesülése Kladovónál 1915. október 27-én” magyar és bolgár felirattal ellátott képeslap üdvözlí. A lap különlegessége, hogy a címzési oldalon levő szöveg szerint nevének és címének a feltüntetésével bárki „Testvéri üdvözlét küldi a vitéz bolgár nemzetnek Magyarországból!” (4. kép)

4. kép. A magyar és bolgár seregek szerbek elleni összefogását üdvözlő képeslap. ZM KGY 0206162

Fontos része volt a háborús propagandának az ellenség megnevezése, a róla alkotott negatív arculat kialakítása, amely alkalmas volt a gyűlölet felkeltésére.¹¹ Ennek része a vizuális degradálás, amely az ellenséget – testileg, ruházatban és szituációban – nem a

¹¹ Paál 2010. 145.

saját csoport tagjaival egyenlőként jeleníti meg.¹² Az ellenségnek tekintett népcsoportra való ismeretek aszimmetrikus formában, jórészt egyetlen figurába sűrítve láthatók, amelynek egyik gyakori ábrázolásmódja az eltérő testnagyság. A Monarchia fő ellenségének számító Szerbia, Montenegró és Oroszország kedvelt célpontja volt az ilyen jellegű képeslapoknak. A test mérete szimbolizálja az adott ország és nép nagyságát, így pl. a szerb figura eltörpül a német katona mellett. A szerbeket megjelenítő alak alacsony, vézna, görbe hátú, a császári jól táplált, ami jelzi a birodalom Szerbiához viszonyított gazdagságát. Hasonló képi megfogalmazást láthatunk az óriási magyar huszár és az előle menekülő parányi kozák esetében, akit ráadásul még az ágaskodó lova is éppen levetni készül. A magyar katona bátorságának és az ellenség gyávaságának tipikus példája a „Magyar baka leadja a névjegyt” szövegű grafika, amelyen a nagyméretű magyar katona lövésére hanyatt-homlok menekül az apró termetű ellenség. (5. kép)

5. kép. Az ellenséget lekicsinylő képes levelezőlap. ZM KGY 0206176

¹² Erről bővebben ír Kunt Gergely. *Kunt Gergely: Az ellenség teste: A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon.* A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. 2011. 227-242.

Petár királyt gyáva, a Monarchia hadseregétől beijedt emberként ábrázolják, aki szennyes alsóneművel jelentkezik a mosodában „Lehet itt gyorsan gatyát mosatni” felirattal. A másik képeslapon egy erős magyar katona elhajtja a „Nagy Szerbia” feliratú földgömböt markoló szerb katonát, a feliratok a Monarchia győzelmét sugallják: „A háború. Fuccs a szerb globus! Magyar baka: Eddig és ne tovább!” Az orosz cárt sem kímélték a gúnyrajzok. Miklós rogyant lábbal esedezik irgalomért a délceg állású Vilmos és Ferenc József előtt. A központi hatalmak fölényét és erejét jelzi az a rajz, amelyen a magyar és német katonák az antant országok vezetőit kardlapozzák, köztük Miklós orosz cárt, aki előtt Péter szerb király remeg „Jaj, jaj, most én kerülök sorra” szöveggel. A kép szituációja is lehet degradáló az ellenségre nézve: a térdepelve imádkozó szerbek között dicsfényben menetelnek a magyar katonák. A hatást még fokozza az „... őrizd meg minket a magyarok szuronyaitól” szöveg. A kontraszt megnyilvánul a képeken ábrázolt népek ruházatában is, hiszen a magyarok és németek mindig katonai ruhában – a Monarchia esetén huszártiszti egyenruhában – vannak, az ellenség többnyire népviseletben, ami az elmaradottságra utal.

A szerbek elleni 1915-ös győzelmet üdvözli az országából menekülő Petár király rajza, amint koronáját árulja „Koronát vegyenek... koronát!” szöveggel. Ugyanilyen degradáló – és az előzőhöz kapcsolódó, antiszemita jelleggel is rendelkező – a Nikita montenegrói fejedelmet egy zsidó karakter társaságában ábrázoló képeslap, aki éppen a kardját készül elzalogosítani „Nikita hadikölcsönt vesz fel” felirattal. A zálogház ablakán kinéző zsidó kezében a szerb királytól átvett korona látható, ami egyértelműen utal arra, hogy a két ország a zsidók által nyújtott „hadikölcsönből” fedezi a háborúskodást.¹³

Az orosz cárt kétszínűségét érzékelteti „A fehér béke cár” feliratú grafika. Ezen Miklós cárt előlről a béke szimbólumával, olajággal és a feje fölött békegalambbal ábrázolják. Hátról viszont puskát, tört és gránátot látunk, a feje fölött pedig fekete denevért. Az antantvezetők kigúnyolásának eszköze a részegen tántorgó Péter, Nikita és Miklós ábrázolása „A három duhaj” aláírással.

Az ellenség degradálásának lehetséges módja a képeslapokon a szemi-humanisztikus, félig állati, félig emberi ábrázolásmód. Szerbia állandó „attribútumának” számítnak a disznók, Montenegróé a kecske, Oroszországé a medve, amire gyakran történik képi utalás. Az ellenség legdurvább megjelenítése a disznón lovagoló, a fiaival disznót terelő Petár király, amellyel a szerbek disznópásztorkodására utalnak, s ezt még egy felirat is tudatja: „Petár király és fiai újra kezdi őseik foglalkozását.” (6. kép)

¹³ Kunt 2011. 233.

6. kép. Gúnyrajz a szerbekről. ZM KGY 0206203

Megalázó megjelenítése az ellenségnek az a grafikai lap, amelyen Péter király büszkén szemléli, amint a szerb hadsereget szimbolizáló disznók a vályúnál moslékot esznek. Ezt még fokozza a lenéző felirat: „Petár király keble büszkeségtől dagad, / Hogy ily szépen kosztol a vitéz szerb csapat.” Hasonló céllal készült „A hű szövetségesek” feliratú grafika, ahol Péter szerb király és Nikita montenegrói uralkodó disznón, illetve kecskén lovagolva halad a disznó- és kecskenyájként ábrázolt katonáival.

A zoomorf típusú rajzokon az állat teljes valójában jelenik meg, ami az ellenség dehumanizálását jelenti. Ennek tipikus példája a Szerbiát és Montenegrót sziámi ikerként ábrázoló levelezőlap, amelynek egyik feje disznó (Szerbia), a másik kecske (Montenegró), és egy magyar huszár kardjával kettévágja. Egyértelmű a szimbólum: a magyar hadsereg legyőzi a két ellenséget, amit még egy verssel is fokoznak. „Oh csodás művészet, óriási siker! / Meg lesz operálva a sziámi iker!” A győzelmet vetíti előre „Az orosz tangó” szöveggel kiadott grafika, amelyen egy-egy kivont kardot tartó német és magyar katona láncon táncoltatja az Oroszországot megszemélyesítő és a cárra utalóan „Atyuska”-nak nevezett medvét.¹⁴ (7. kép)

¹⁴ A medve mint Oroszország szimbóluma szöveges formában 1799-ben jelent meg Angliában, majd ugyanitt 1813-ban rajzon is ábrázolták. Magyarországon 1863-ban tűnt fel a Bolond Istókban, amint a Lengyelországot megszemélyesítő figurára támad. A szerbeknek sertésnek való

7. kép. Medveként ábrázolt Oroszország egy képes levelezőlapon. ZM KGY 0206235

Az egyik német képeslap Európa új térképét ábrázolja, amelyet a „hármass antant” alakított ki és német beállításban tükrözteti az antant hadicéljait. A lap érdekessége, hogy az egyes országok a jelképként is emlegetett állatok alakját veszik fel. Pl. Anglia egy oroszlánra, Norvégia jegesmedvére, Oroszország egy barnamedvére hasonlít.¹⁵ (8. kép)

ábrázolása csak a századforduló környékén jelent meg nálunk, bár a disznótartás már korábban is hozzájuk kapcsolódott. Kunt 2011. 237-242.

¹⁵ *Petercsák Tivadar: Történelem, politikai propaganda, helyi események a képes levelezőlapokon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 1989. 297-320. 10. kép.*

8. kép. Az antant országok ellen harcoló központi hatalmak Európa térképe egy német képeslapon. Peterscsák 1989. 305. 10. kép

Az ellenség elleni gyűlölet felkeltését szolgálta „Az oroszdzulta Zemplén” sorozat, amely lapjain az ellenség által lerombolt házak, templomok látszanak eredeti fényképfelvételek alapján: pl. „Részlet a homonnai fő utcából”, „A laborczerévi bazilita monostor 1914-14.” Sok képeslap készült a galíciai városok, különösen a Przemyśl-i erőd pusztulásáról.

A háborús propagandát szolgálták a dicső nemzeti hagyományokra utaló nemzetiszínű zászlós lapok a Szózat kezdő soraival vagy a Kossuth-nóta aktualizált változatával, Vilmos császár és Ferenc József arcképével. Az 1914-ben készült lapokon egy magyar huszár látható kivont karddal vagy baka puskával, feje fölött a magyar és német zászló, a napból áradó fénysugarak mellett az „Éljen a haza” felirat lelkesíti a harcra. A nemzetiszínű zászlóval rohamozó magyar katonák jelenetét az ismert 1848-as dal „Föl, föl vitézek...” kezdő sora erősíti.

A magyar, osztrák és német csapatok, majd az új szövetségesek hősiességét illusztrálták a rajzos, színes lapok rohamozó katonái. A bátor magyar bakával szemben rendszerint az ijedt arcú ellenséget ábrázolták. Jellemzően a győztes csatákról készültek képeslapok, amelyekre a harci jelenet mellett az eseményre

utaló tájékoztató szövegek találhatók magyarul és németül. Pl. „Hindenburg tábornok tönkreveri az oroszokat”; „Egy szerb üteg meghódítása”; „Sokal melletti ütközet 1914. augusztus 21-én. Előőrseink egy előrenyomuló kozák hadosztályt teljesen megsemmisítenek”; „A hős 9-es és 13-as huszárok Limanovánál.” „Az oroszok elleni háború” címet viselő képeslap sorozat egyes darabjai önálló jelenségekkel és felirattal kerültek ki. Pl.: „Ellenséges lövészárkok meghódítása bosnyák-hercegovinai katonák által.” Egy másik sorozat „Az oroszok betörése és kivertése Magyarországról” címmel már halottakat is ábrázol. Az egyiken, „Az utolsó oroszok magyar földön”, elesett orosz katonákat láthatunk. Hősi halált halt magyar katonákat is ábrázolnak a levelezőlapokon, mint pl. a „Kerekes Márton volt 48-as honvéd halált megvető bátorsággal küzdött, míg egy orosz golyótól szíven találva hősi halált halt.” szövegű. Didaktikus az a képeslap, amelyen magyar és német katonák szuronnal döfik át az Oroszországot ábrázoló térképet. (9. kép)

9. kép. Háborús propaganda képeslap. ZM KGY 0206164

Megjelentek olyan dokumentumszerű képes levelezőlapok is, amelyek eredeti fényképfelvételek alapján ábrázolják a háborús hadszíntereket, és pl. a tüzérség felszerelésével demonstrálják a központi hatalmak erejét: „Nehéz ostromágyú” (10. kép), a 42-es mozsár („kövér Berta”). A műszaki alakulatok fontos szerepére utalnak az olyan lapok, amelyeken a vasutat építő katonákat dicsérő szöveg ol-

vasható: „Szárason és vízen / Megállja a helyét, / Fény aranyozza be / A műszaki nevét.”

10. kép. A tüzérség erejét demonstráló képes levelezőlap. ZM KGY 0203311

Budapesten a Magyar Fénynyomdai Rt. jelentetett meg már 1914 őszétől egy háborús sorozatot. A Képes Újság és az Érdekes Újság saját haditudósítóinak a fényképeit adta ki képeslapokon, de pályázatot is kiírtak a legjobb hadifényképek beküldésére.¹⁶ Ezekből tíz füzetben jelentek meg harctéri felvételek, amelyeket képes levelezőlapként is forgalomba hoztak. A lapok a háborús helyszínek széles skáláját mutatják be – „Galíciai fedezék”, „Hajnali toalett a Kárpátokban” (mosakodás jeges vízben), „Huszárok tábori konyhája”, „A montenegrói hegyek között” –, érzékeltetve a háború nehézségeit. Készült képeslap a sebesültek szállításáról (pl. speciális kerékpáron), tábori kórházról és hadifogolytáborról (pl. Somorja, Zsolna). A Pesti Hírlap több, korábban az újságban megjelent térképet külön is kiadott levelezőlapon a háborús frontok állásáról.

Az első világháborús képeslapok többségét bécsi nyomdák állították elő, magyar kiadók is fontosnak tartották háborús témájú lapok megjelentetését. Már a háború kitörését követően megalakult a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztéri-

¹⁶ Fazekasné 2005. 249.; Balázs 2005. 253-254.

um Hadisegélyező Hivatala, amely több száz képeslapsorozatot adott ki az özvegyek és árvák megsegítésére. Ilyen volt pl. a Csataképek sorozat a frontvonalakon készült fényképek alapján. A későbbiekben nagyon sok katonai egység hozott létre segélyalapot, amelyek bevételét képeslap árusítással is próbálták bővíteni. Ezek általában saját kivitelezésben, a bevonult művészek, fényképészek és nyomdászok közreműködésével készültek. A Zempléni Múzeum gyűjteményében a következő hadseregcsoportok által kiadott képeslapok találhatók: 3. gyalogezred, 4. gyalogezred (Meilinger Dezső és Kövér Gyula grafikáinak sorozata), 12. gyalogezred, 14. (nyitrai) gyalogezred (Ujjady Béla százados fotói), 16. gyalogezred, 19. gyalogezred, 30. (budapesti) gyalogezred, 32. gyalogezred, 82. (székely) gyalogezred (fényképsorozat), 85. gyalogezred (fényképsorozat), 86. gyalogezred, 4. hadsereg, 5. (pozsonyi) hadtest, 37. honvéd tüzérdandár, 40. hadosztály, 41. honvéd gyaloghadosztály, 24. vadászászlóalj, 37. tüzérezred, 137. tüzérezred (Uher Ödön fényképei).¹⁷ Ez a tény mutatja, hogy a kezdeti lelkesedést és a „mire a levelek lehullanak, vége a háborúnak” hangulatot tükröző humoros képeslapok után a reális valóság, a komoly veszteségek kezelésében is szerepet kapott a levelezőlap.

Az első világháború éveiben az ünnepi és szerelmi üdvözlőlapok egy része is háborús jelenetet ábrázolt. Egy 1915-ös újévi lapon a havas tájban az 1915-ös évszám látható, s ebbe montírozták a német és osztrák uralkodóház tagjainak a fényképét. A német haditechnika fölényét szuggerálták a harcoló katonákba és a hátszág népébe az újévi üdvözlőlapként használt háborús kártyák. Pl. az 1915-ben készült képes levelezőlap egy 42-es ágyút ábrázol két katonával, és ehhez az alábbi szöveget nyomtatták: „Karjainkban erő duzzad, / Szívünkben láng még ég / Meghozza a 42-es / Új évre a békét!” Ugyancsak 1915-re készült újévi lapon egy angyal két babérkoszorút ad egy német és egy magyar katonának, akik azt lelken-dezve köszönik meg. Az angyal feje fölött a szerencse szimbólumaként lópatkó, dicsfény és az évszám utal az üdvözlőlapra. (11. kép) Karácsonyi üdvözlékként küldték a fronton őrséget álló vagy pihenő katonákat ábrázoló képeslapokat, amelyeken versek is olvashatók, pl. Sík Sándor „Szállj le, szállj a véres földre / Szent karácsony éjszaka...” kezdetű. Német kiadású az a karácsonyi üdvözlő, amelyen egy fenyőágra akasztott kis angol, francia és orosz figurák mellett a német vaske-reszt kitüntetés buzdít a győzelemre.¹⁸

¹⁷ Fazekasné 2005. 251.

¹⁸ Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó: Történelem IV. Középiskolák számára. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2003. 12

11. kép. Háborús újévi üdvözlőlap. ZM KGY 0206287

Ezerszámra jelentek meg azok az üdvözlőlapok, ahol a frontra lelkesen induló, a kedvesétől búcsúzó, vagy már a harctéren őrseget álló katonát láthatjuk, aki ott is a családjára, szerelmére, illetve a falujára gondol. A képen természetesen a maga elé képzelt nő arcképe vagy a falurészlet is szerepel. A hatást az ilyen stílusú verssorok is fokozták: „A királyért, / A hazáért! / És egy kicsit / Magácskáért.” „Hű katona, hű szerető / De nagy boldogság a kettő”; „Drága szülőföldem / Meglátlak-e újra? / Viszontlátlak benne: / A szívem azt sugja.” (12. kép) A „Valahol Oroszországban...” sorozat lapjain a hátszárkban kedvesére gondoló nő alakja is megjelenik.¹⁹

¹⁹ Szerelem régi képes levelezőlapokon. Postcard Bt. Budapest, 1994. 39.

12. kép. Szerelmi üdvözlőlap a háborúból. ZM KGY 005

Az otthoniak megnyugtatóra készültek az olyan romantikus lapok, amelyeken a lövészárkokban bográcsban ételt főznek a katonák, hegedű- és harmonikaszó mellett énekelnek, és az otthonról érkezett levelet olvassák. Ugyanezért készült olyan képeslap, amely fűthető sátrakból álló táborat ábrázol.

A fronton harcoló katonák biztonságérzetét, lelkesítését szolgálták a vallásos jellegű képeslapok, illetve az azokon megjelenő szakrális elemek. Ilyen pl. az ellenségtől védett helyen emelt rögtönzött házi oltárnál imádkozó katonák képe és a Tízparancsolat sorozat egy-egy imához kapcsolódó sora: pl. „Ágyú dörög a harc-téren... / De csillag van fönn az égen, / Reményt ott is égből kapják... / Szenteljed meg az Úr napját.” Gyakran ábrázolták Jézus Krisztust a térdeplő katonával, aki

„Uram légy velünk” imádsággal kéri védelmét. A sebesült katona fölött dicsfényben Szűz Mária is megjelenik és a katonákat az alábbi szöveg bátorítja: „Magyar katonának / Sohase kell félni. / A magyar katonát / Isten anyja védi.”

Sajátos képeslap típust alkotnak azok a fényképek, amelyeket tábori fényképeszek készítettek a katonákról, és ezeket levelezőlapként is hazaküldhették szeretteiknek. A háború alatt honvédjeink a galíciai frontról küldtek haza nyírfakéregből saját készítésű levelezőlapokat, amelyekre illusztrációk is kerültek.²⁰ A katonák rendelkezésére álló tábori postai levelezőlapokat is díszíthették, tintaceruzával vagy tollal tájképeket, portrékat, karikatúrákat vagy a katonák által épített kápolnákat is rajzoltak. Egyesek családi fénykép után készült rajzot küldtek haza. Az ilyen egyedi lapok készítésének okáról szemléletesen vall az egyiken olvasható idézet: „Kedves Mancika! Tudom, hogy szereti a szép lapokat. Itt képeslapot nem lehet kapni, tehát rajzolni kell. Azt hiszem, az értéke több.” Az olasz frontról többen küldtek haza csendéletet ábrázoló vízfestményeket, de volt olyan katona, aki a kitüntetését küldte el fekete ceruzarajzban, a színeket a megfelelő helyen írásban feltüntetve.

Híres művészek is készítettek illusztrált lapokat, mint pl. Moholy-Nagy László, aki az odesszai hadikórházban rajzolta és csomagokban küldte haza a levelezőlapokat Hevesy Iván esztétának, kritikusnak. Száznál több tábori levelezőlapján a következő témák jelentek meg: frontélet, katonaportré, önarckép, hadikórházi és paraszti élet, kávéházi életképek és női portrék.²¹

---

²⁰ Balázs 2005. 70.

²¹ Novotny Tihomér: Képeslap a frontról. Múzsák. Múzeumi Magazin. 1987/4. 38-39.

Romsics Ignác

1945 MINT KORSZAKHATÁR

1945, vagyis a II. világháború vége az elmúlt évszázad három legfontosabb korszakfordulójának egyike. Legalább olyan jelentős, mint az I. világháború befejeződését kísérő változások, és bizonyosan jelentősebb – átfogóbb és globálisabb – mint a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista rendszerek 1989-90-es összeomlása. Jelentőségét alapvetően két tényező adja: a háború jellemzői és a háború következményei.

A háború jellemzői

A II. világháború az emberiség történetének minden szempontból legnagyobb katonai konfliktusa volt. Az I. világháborúban, amelyet az akkori elnevezés mellett kitartva sokan ma is Nagy Háborúnak neveznek, mintegy tucatnyi ország vett részt, nagy csatáit Európában vívták, s halálos áldozatainak száma 8, 5 – 9 millióra rúgott. A II. világháborúban 61 állam katonái vettek részt; az európai hadszínterek mellett fontos, sőt döntő ütközetek zajlottak Távol-Keleten, a Csendes óceán térségében és Észak-Afrikában is, s mintegy 55, sőt az újabb kutatások szerint több mint 70 millió ember életét követelte. A legnagyobb áldozatot e téren a Szovjetunió hozta: lakosságának mintegy 14%-át, összesen 23 millió embert veszített. Utána Kína következett 20 millió halottal, amely azonban akkori összlakosságának csak kevesebb, mint 4%-át tette ki. A Német Birodalom katonai és polgári áldozatainak a száma meghaladta a 7 milliót, azaz 1939-es népesség 10%-át. A lengyelországi emberveszteségek száma 5,6 millióra, azaz a lakosság 16%-ra rúgott. Egy millión fölüli halottat gyászoltak még Indonéziában, Japánban és Jugoszláviában, míg Nagy-Britannia és az Egyesült Államok polgári és civil áldozatainak a száma a fél-fél milliót, vagyis az 1%-ot sem érte el. Az akkori Magyarország 14, 5 milliós lakosságából 6, 2%, azaz körülbelül 900 ezer fő

nem érte meg a háború végét. Hasonló mértékben pusztult el az egyes országok infrastruktúrája: vasútvonalai és pályaudvarai, közútjai és hídjai, lakóházai és ipari létesítményei. Németország és Kelet-Európa egyes területei és városai, ahol a legsúlyosabb harcok folytak, teljes pusztasággá, illetve romhalmazzá változtak.

Az irtózatoss méretű emberi és fizikai pusztítás elsődleges oka a háború totális, azaz a háterszakra és a civil lakosságra is kiterjedő jellege, valamint a haditechnika fejlődése volt. Az utóbbin belül legnagyobb jelentősége az uránhasadás fegyverként való felhasználásnak, vagyis az atombomba feltalálásának volt. Bár első ízben, 1938-ban, német kutatók hasítottak urán atommagot, és ők ismerték fel a maghasadás által elindított láncreakció során keletkezett energia irtózatossan nagy pusztító erejét is, a háború alatti kutatás élvonalába az Egyesült Államok került. Az első szabályozott nukleáris láncreakciót az olasz Enrico Fermi vezette chicagói kutatócsoport indította be 1942-ben, az első kísérleti atombombát pedig a Robert Oppenheimer vezette nemzetközi kutatócsoport (Manhattan-terv) állította elő 1945 nyarára. Amikor a július 16-ai sikeres robbantásról értesült, Churchill elégedetten nyugtázta: a lőpor vagy akár az elektromosság feltalálása semmi-ség, „csupán tréfa” volt ehhez képest. „Az atombombával azonban elkövetkezett a harag napja.” A brit miniszterelnök, aki végöskig tartó harcot fogadott Hitler és szövetségesei ellen, jól látta az új fegyver jelentőségét. Az 1945. augusztus 6-án Hirosimára, 9-én pedig Nagaszakira ledobott atombombák 200-250 ezer ember életét oltották ki, és legalább ugyanennyit sugárfertőztek meg. A lakóházak és egyéb épületek 80%-a romhalmazzá vált. A sokkhatás akkora volt, hogy rövid gondolkodás után Japán is beszüntette az ellenállást és szeptember 2-án kapitulált.

Nagyon sok áldozatot követeltek az angolszász gépek szőnyegbombázásai is Hamburg, Drezda és más német városok ellen. A háború éveiben kifejlesztett hosszú hatótávolságú négymotoros gépek, melyeket páncélozott pilótafülkével és üzemanyagtartállyal, valamint gépágyúkkal és nehézgéppuskákkal szereltek fel, valóságos légi erődök voltak: 8-10 ezer méter magasságban 3-6 ezer kilométer megtételére és 6-8 tonna bomba szállítására voltak képesek üzemanyag felvétel nélkül. A német városok mellett súlyos repülőátadásokat szenvedett el Tokió, Oszaka, Jokohama és más japán városok is. Az 1944. november 24-ei szőnyegbombázás következtében Tokió jelentős része szinte a földdel vált egyenlővé, és lakói közül mintegy 100 ezren veszítették életüket. A német propaganda által csodafegyverként emlegetett V-1 és V-2 típusú rakéták (*Vergeltungswaffen*, vagyis megtorló fegyverek), melyeket 1944 nyarától vetettek be angliai városok és Antwerpen ellen, viszont kevésbé bizonyultak hatékonynak. Áldozataik számát összesen mintegy 50 ezerre becsülik. Ez alig volt több mint amennyi német az 1945. február 13-ai drezdai szőnyegbombázás során elpusztult. A fegyverben

rejlő lehetőségekről sokat mondó viszont, hogy konstruktöre ugyanaz a Werner von Braun volt, aki az 1945 utáni amerikai rakéta-program kidolgozásában és végrehajtásában oly meghatározó szerepet játszott.

A tömegpusztító fegyverek megjelenése és a háború totális jellege mellett az emberéletben elszennvedett hatalmas veszteségnek ideológiai okai is voltak. A fajelmélet, amely a népek közötti antropológiai és kulturális különbségekből kiindulva, felsőbb- és alsóbbrendű fajokat tételezett fel, a 19. században elsősorban a gyarmati hódítás igazolására szolgált. A britek és a franciák éppen úgy ezzel indokolták afrikai és ázsiai hódításaikat, mint az amerikaiak csendes-óceáni aktivitásukat és a japánok Kína, és Korea „nehézkés és tehetetlen” népeinek gyámság alá helyezését. Emellett megjelent azonban az egy-egy országon belüli vallási és/vagy etnikai kisebbségekkel szembeni állami fellépés és kirekesztés alátámasztására is. Az ennek keretében kialakult modern, politikai antiszemitizmus számos országban táptalajra talált, de a zsidók szisztematikus kiirtásának szörnyű programjává csak a náci Németországban vált. Erről az 1942. január 20-ai wannsee-i szigorúan titkos tanácskozásukon döntöttek a náci vezetők. A zsidók és más alsóbbrendűnek, illetve nemkívánatosnak minősített elemek (romák, homoszexuálisok, gyengeelméjűek, baloldaliak) elleni irtó hadjárat ezután felgyorsult, és egészen 1945 elejéig tartott. Az áldoztatok jelentős részét mérges gázzal pusztították el, majd a tetemeket hatalmas krematóriumokban elégették. A legnagyobb megsemmisítő táborok a lengyelországi Auschwitz-Birkenauban, Majdanekben és Treblinkán működtek. Ennek a példátlan méretű és szervezetszerű népirtásnak mintegy 6 millió zsidó (az összes háborús embervesztéség közel 10 %-a) esett áldozatul.

A zsidók elleni irtó hadjáratra, valamint a németek és szövetségeseik más, a hadműveletek és a megszállás alatt elkövetett kegyetlenségeire és pusztításaikra hivatkozva a győztes nagyhatalmak kimondták, hogy a háború megindítása és a népirtás bizonyos körülmények között olyan bűncselekmények, amelyeket – az addigi szokásoktól és jogi normáktól eltérően – a nemzetközi közösségnek joga van utólag szankcionálni. A szövetségesek által felállított Nemzetközi Katonai Törvényszék a német háborús főbűnösök ügyében 1945. november 14. és 1946. október 1. között ítélezett. A huszonkét fővádolt közül tizenkettőt ítélt halálra. Martin Bormann, a náci párt vezetője nem került elő, Hermann Göring, a Luftwaffe főparancsnoka pedig a börtönben öngyilkos lett. Így végül tíz náci vezetőt végeztek ki. Közöttük volt Joachim von Ribbentrop külügyminiszter, Alfred Rosenberg, a náci párt vezető ideológusa és Wilhelm Keitel marsall, a Wehrmacht főparancsnoka. A japán háborús főbűnösök pere 1946 januárjában kezdődött és 1948 végéig tartott. Tokióban 7 személyt ítélték halálra. Köztük Tozso Hidekit, az ország 1941 és 1945 közötti miniszterelnökét. Sokakat végeztettek ki

az egyes országok nemzeti bíróságai is. Általában véve ugyanis a háborús bűnösöket ott kellett felelősségre vonni, ahol bűntetteiket elkövették. A legalaposabb tisztogatást Belgiumban és Hollandiában végezték, ahol több százezer feltételezett kollaboránst vettek őrizetbe, és több tízezret ítéltek el. Ausztriában viszont csak 9 ezer pert folytattak le és összesen 57 embert ítéltek halálra. Franciaországban, Olaszországban és Jugoszláviában először maguk az ellenállók és partizánok ítéleztek. Mindhárom országban több ezer embert lincseltek meg vagy lőttek le, többször megalapozatlan vádak alapján.

A *Nulla poena sine lege* (Büntetni csak azt a cselekményt lehet, amelyet elkövetése idején a törvény büntettnek minősít) elvét figyelmen kívül hagyó, háború utáni pereket és ítéleteket, s ezek között is elsősorban a nürnbergieket, kezdettől fogva széles körben bírálták. A legsúlyosabb kifogás velük szemben az volt, hogy kizárólag a legyőzött ellenség által elkövetett bűnökre korlátozódtak, s ezzel azt a benyomást keltették, hogy a győztesek ilyen bűnöket el sem követtek, vagy ha mégis, akkor rájuk más szabályok vonatkoznak. Ez az egyenlőtlen elbánás különösen a Szovjetunió által elkövetett bűnökre, mindenekelőtt a Molotov-Ribbentrop paktumra és a Lengyelország megtámadására, valamint a Finnország elleni háborúra, a Baltikum bekebelezésére és a lengyel tisztok katyn-i lemészárlására borított fátylat. De nem foglalkozott azzal a kérdéssel sem, hogy a német és japán városok 1945-ös bombázása, s különösen a két atombomba ledobása indokolt volt-e vagy sem, ha igen, mennyiben, s ha nem, akkor miért került rájuk sor mégis. Sokan nehezményezték azt is, hogy olyan tiszteletre méltó német parancsnokokat is a vádlottak padjára ültettek, mint amilyen Dönitz admirális volt. Amikor 10 éves börtönbüntetését letöltve a német flotta főparancsnoka 1956-ban kiszabadult, Nimitz amerikai admirális és több tucat szövetséges veterán tiszt emlékkönyvvel fejezte ki tiszteletét és együttérzését „kollégájuk” méltatlan meghurcolása miatt.

Ez a más mércével mérő „nürnbergi szemlélet” vált alapjává annak az antisziszta ideológiának, amely a második világháború történetét az Ördög és az Angyal harcává egyszerűsítette, s miközben a Harmadik Birodalmat démonizálta, a Szovjetuniót mentesítette minden felelősségvállalás alól. Ez mindazon országok tapasztalatának ellentmondott, amelyek elszenvesték a szovjet Vörös Hadsereg hadműveleteit kísérő atrocitásokat, a polgári lakossággal szembeni erőszakoskodásokat.

A háború világpolitikai következményei

A háborúkat többnyire stratégiaileg fontos területekért, illetve a területeken található erőforrásokért vívják. Ez a II. világháborúban is így volt. A későn érkező, de dinamikusan fejlődő országok, Európában mindenekelőtt Németország,

Ázsiában pedig Japán, a 19. század végétől törekedtek területszerzésre. Németország elsősorban

Afrikában és a Balkánon át a Közel-Keleten, Japán főleg az ázsiai kontinens keleti partvidékén – Koreában és Kínában –, valamint a csendes-óceáni szigetvilágban. Törekvéseikkel azonban minduntalan beleütköztek a nagy gyarmattartó hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia és Franciaország, valamint az Észak- és Dél-Amerikát saját felségterületének tekintő Egyesült Államok, és az eurázsiai kontinensen minden irányban terjeszkedő Oroszország érdekeibe. Ezek a konfliktusok vezettek az I. és a II. világháborúhoz, amelyek tétje egyaránt a világhatalmi pozíciók újraelosztása volt. A tengelyhatalmak II. világháborús győzelme esetén Németország és Japán, valamint korlátozottabb mértékben Olaszország, a világ nagy részének uraivá váltak volna, ahogy ezt az 1940. szeptember 27-én aláírt Háromhatalmi Egyezményben körvonalazták is. A három hatalom képviselői ebben leszögezték, hogy „a tartós béke előfeltételének tekintik, hogy a világ minden nemzete hozzájusson a neki kijáró térhez. Ezért elhatározták, hogy a nagy kelet-ázsiai térre és az európai területekre vonatkozó törekvéseiket illetően vállvetve együtt fognak működni. [...] Japán elismeri és tiszteletben tartja Németország és Olaszország vezetését Európában új rend megteremtésénél. Németország és Olaszország elismerik és tiszteletben tartják Japán vezetését a nagy kelet-ázsiai térben új rend megteremtésénél.”¹

A világhatalmi pozíciók újraelosztására irányuló német, olasz és japán törekvések az angolszász-szovjet háborús győzelemmel hosszú időre a süllyesztőbe kerültek. Bár gazdasági szempontból mindhárom ország viszonylag gyorsan talpra állt, sőt a japán és a német gazdaság a 20. század második felének legdinamikusabb növekedéseit produkálta – 2000-ben a világ második legnagyobb gazdasága a japán, a harmadik pedig a német volt –, katonai erejük mindvégig jelképes, világpolitikai szerepvállalásuk pedig korlátozott maradt. Kisebb mértékben, de veszített jelentőségéből Nagy-Britannia és Franciaország is. Nagy-Britannia, amely 1900-ban a világ ipari termelésének még közel 20%-át gyártotta, a század végén már csak 3-4 %-át állította elő. Termelőkapacitása alapján a század végén Anglia már csak negyedik, kereskedelmi forgalma alapján pedig ötödik volt a világ nemzetgazdaságainak rangsorában. A francia *grandeur* és *gloire* még többet veszített nagyságából, illetve ragyogásából. De Gaulle tábornokot, a Szabad Franciaország vezetőjét, ismeretes módon, már Rooseveltt, Churchill és Sztálin sem fogadták el egyenrangú tárgyalópartnerként. A II. világháború egyik legfontosabb világpolitikai következménye tehát Európa meggyengülése, és ezzel

¹ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Második kiadás. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 502-503.

párhuzamosan, a két szárnyhatalom vagy peremállam, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megerősödése lett. Ezzel egy olyan több évszázados korszak ért véget, amelyben a világ központja Európában – olykor Londonban, máskor Madridban vagy Párizsban – volt. A II. világháború előtti és alatti többpólusú világrendet ennek következtében kétpólusú világrend váltotta fel, ahogy ezt Alexis de Toqueville jó száz évvel korábban megsejtette.

A két szuperhatalom ereje és lehetőségei mindazonáltal különböztek. Az Egyesült Államok, amelyet saját területén semmiféle kár nem ért a háborúban, az 1945 utáni években olyan nagyarányú fejlődésen ment keresztül, amilyenre nem volt példa a világ egyetlen országának történetében sem. A háborús konjunktúrának köszönhetően a termelés, amely mintegy 50%-kal nőtt, a világ össztermelésének kezdetben több mint 50%-át, s még 1970-ben is közel 30%-át tette ki. Washingtonban gyűlt fel a világ aranytartalékának csaknem kétharmada, amerikai kikötőkben horgonyzott a világ hajóállományának fele, és innen indult útjára a világexport harmada. Mindez nemcsak hatalmas hadiipari fejlesztéseket és a világ legkorszerűbb fegyverekkel felszerelt hadseregének a fenntartását tette lehetővé, hanem az életszínvonal rohamos emelését is. A Szovjetunió keleti területei ezzel szemben a háború alatt irtózatoss károkat szenvedtek. Ezért, valamint a szovjetrendszer bürokratizmusa és rugalmatlansága miatt, a Szovjetunió gazdasági teljesítménye meg sem közelítette az Egyesült Államokét. A világtermelésnek folyamatosan csak 14-15 %-át adta, s az egy főre jutó szovjet nemzeti jövedelem sohasem érte el az amerikai 50 %-át. A hadiiparra és az ezzel kapcsolatos ágazatokra ennek ellenére akkora összegeket fordítottak, hogy a fegyverzet és az űrkutatás területén a Szovjetunió egészen az 1980-as évekig alig maradt el az Egyesült Államoktól. A nemzeti jövedelem fogyasztásra szánt hányada ugyanakkor folyamatosan alacsony volt; a szovjet emberek életszínvonalát összehasonlítani is alig lehetett az amerikaiakéval. A katonai ütőerő ennek ellenére egészen az 1980-as évek végéig biztosította Moszkva számára a világhatalmi szerepvállalás lehetőségét.

Bár a szövetségesek háború alatti nyilatkozatai egy olyan erőszakmentes új világrendet vizionáltak, amelyben – az 1941-es Atlanti Charta szavaival – minden népnek joga lesz arra, hogy „megválassza azt a kormányformát, amely alatt élni akar”, s területi változásokra csak „az érdekelt népek szabadon kifejtett óhajával” összhangban kerülhet sor², ezek a magasztos elvek a legkisebb mértékben sem váltak valóra. Ténylegesen az történt, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió felosztották egymás között Európát és a Távols-Keletet. A Szovjetunió nem elégedett meg azzal, hogy európai határait több száz kilométerrel nyugatra tolta,

² Uo. 527-528.

és a Csendes-óceán térségében is növelte területét. Elérte azt is, hogy nyugati határai mentén olyan bábállamokat hozott létre, amelyek belső berendezkedése a diktatórikus és az állami tulajdonra alapított szovjet mintát követte. Az Egyesült Államok ugyancsak szorgalmazta saját rendszerének, a politikai demokráciának és a piaci elvű szabad kereskedelemnek a meggyökereztetését. A szembenállás legjobb példája a kettéosztott Németország volt: keleten szovjet típusú diktatúra és tervgazdálkodás, nyugaton parlamentáris demokrácia és szociális piacgazdaság alakult ki.

Az Egyesült Államok szavakban többször tiltakozott a kelet-európai államok szovjetizálása ellen. Arra azonban, hogy katonai erővel adjon nyomatékot nemtetszésének, egyszer sem gondolt. Ehhez hasonlóan a Szovjetunió is elfogadta, hogy Japán és Európa nyugati fele az amerikai elképzelésekhez igazodjon. Némely területre, például a Földközi-tenger északkeleti és Ázsia csendes-óceáni partvidékére, valamint a kezdetben megszállási zónákra osztott Németország és Berlin ellenőrzésére viszont mindketten igényt tartottak. Ez lett az alapja a már 1946-tól kibontakozó hidegháborúnak, amely változó intenzitással egészen a Szovjetunió 1989-90-es történelmi vereségéig és 1991-es felbomlásáig tartott.

A világhatalmi súlypontok áthelyeződése és a két világrendszer kialakulása mellett a II. világháború fontos következménye volt a gyarmati világ felbomlásának felgyorsulása is. 1945-ben a Föld területének közel harmada még gyarmati uralom alatt állt. Az 1960-as évek közepére ez az arány 5 %-ra, az 1970-es évek végére pedig 1 %-ra csökkent. A Föld független államainak száma 1900 és 2000 között kevesebb, mint 50-ről közel 200-ra nőtt. A két világháború között megint brit, francia, holland, portugál, belga és egyéb gyarmatbirodalmak teljesen felbomlottak, és helyükön független államok jöttek létre. E folyamat legnagyobb felhajtó ereje ugyanúgy a nacionalizmus volt, mint az Oszmán Birodalom 19. századi, a Habsburg Birodalom 1918-as és az orosz-szovjet birodalom 1991-es agóniájának. A független államok közül különösen nagy jelentőséggel bírt India, amely 2000-ben már a világ 13. legerősebb gazdaságával és egyre erősödő hadipotenciállal rendelkezett, valamint az 1948-ban kikiáltott Izrael, amely a történelemben először kínálta fel a saját államiságot a világ zsidóságának.

A II. világháború után, vagy már korábban függetlenné vált ázsiai és afrikai államok az 1950-es évek második felében megkísérelték a tömbökön kívüli, ún. el nem kötelezett országok csoportjának létrehozását. Szervezetük 1961-ben alakult meg az ugyancsak tömbön kívüli Jugoszlávia fővárosában 25 ország részvételével. Bár a csatlakozók száma gyorsan nőtt, a tagállamok egymás közötti ellentétei miatt a szervezet végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1945 után kialakult bipoláris világrend megmaradt.

Több sikerrel járt az erejüket és gyarmataikat veszített nyugat-európai

államok összefogása. Az 1952-ben Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg részvételével megalakult Szén- és Acélközösségből nőtt ki 1958-ra az Európai Gazdasági Közösség, amely – fokozatosan bővülve és a gazdasági együttműködést más területekre is kiterjesztve – az Európai Unió alapjává vált. Az időről időre új tagállamokkal bővülő szervezet 1986-ban elfogadta az Európai Egységokmányt, amely célul tűzte ki az integrált belső piac kiépítését és egy majdani politikai unió előkészítését. Az áruk, szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlása azóta megvalósult, a közös európai politika tartalmi és intézményi feltételeinek a kialakítása azonban még várat magára.

A bipoláris világrend 1989-91-ig tartott. A Szovjetunió meggyengülése és 1991-es felbomlása következtében az Egyesült Államok maradt a világ egyetlen olyan országa, amely napjainkban a Föld egészére kiterjedő hatalommal rendelkezik. A nemzetközi kapcsolatok rendszere ezzel kétpólusúból egypólusúvá alakult. A század végére ugyanakkor egy olyan új világrend körvonalai is felsejlettek, amelyben az Egyesült Államoknak fokozódó mértékben kell tekintettel lennie az egyes földrészek regionális nagyhatalmainak az érdekeire. Az ázsiai országok közül ezek közé tartozik Japán, Kína és India, Dél-Amerikában Brazília, a Közel-Keleten az arab világ, s Európában az Európai Unió egymással is versengő magállamai. Mindez azt sejteti, hogy az 1945 utáni kétpólusú és az 1989 utáni egypólusú világrend után néhány éven belül ismét beköszönhet a többpólusú világrend korszaka.

Szabó Viktor

A HÁBORÚS FELELŐSSÉG KÉRDÉSE AZ 1918-19-ES MAGYAR ÉS NÉMET KOMMUNISTA PROPAGANDÁBAN

Az első világháború szinte első percétől kezdve a konfliktusban résztvevő államok vezetői fontosnak tartották a háború kirobbantásának felelősségét a szemben álló országokra áthárítani. Ez az egymásra mutogató propagandaháború a fegyveres harcokkal párhuzamosan folyt ugyan, ám elsődleges frontvonala a hátsó országokban húzódott. Ugyanis mindegyik állam elsősorban a saját népeit igyekezett meggyőzni arról, hogy vezetőik mindent megtettek a fegyveres konfliktus elkerülése érdekében, és egyedül a szemben álló országok tehetek arról, hogy ez nem járt sikerrel. Ebből pedig logikusan következett, hogy az adott állam csupán a „haza védelme” érdekében – mintegy szenvedő félként – volt kénytelen a háborúban részt venni. Ez a logikai sor szinte mindegyik, a háború elején belépő, nagyhatalom propagandájában fellelhető volt, függetlenül attól, hogy az antant vagy a központi hatalmak oldalán állt-e.

Azonban az egyes országokban már a világháború alatt voltak olyanok, akikben kétségek merültek fel a hivatalos propaganda által hangoztatott tézisekkel szemben. Ezek a hangok a veszteségek növekedésével párhuzamosan egyre erőteljesebbek lettek. Míg azonban a háború végén az antant államokban a győzelmi eufória elhallgattatta a kételkedőket, a vesztes központi hatalmak országaiban ez egy akut problémává vált. Minden politikai erőnek valamilyen választ kellett adnia a(z) – immár a tömegek által egyre türelmetlenebbül feltett – kérdésre: „Ki tehet a háborúról?”¹

---

¹ A háborús felelősség kérdésének különböző aspektusaival a Németh István által szerkesztett, 2014-ben megjelent „Az első világháború 1914-1918” című kötet több tanulmánya is foglalkozik. Szabó Viktor: *A háborús felelősség kérdése -historiográfiai áttekintés* In: Németh István

A nemzetköziséget és a nemzetek feletti ideológiát hirdető kommunista mozgalom is kidolgozta a maga válaszát. Bár azt gondolhatnánk, hogy az internacionalizmus jegyében ez a válasz minden ország kommunista számára ugyanazt jelentette, ám az alábbiakban a német és a magyar szélsőbaloldali propaganda összehasonlításával az azonosságok mellett az eltérésekre is fényt deríthetünk.

A világháborút követően a kommunista politikai irányzat háborús felelősségre vonatkozó nézeteit alapvetően Lenin azon megállapítása határozta meg, mely szerint a háború legfőbb okaként a részt vevő államok imperializmusa tehető felelőssé, mely a kapitalista berendezkedés egyenes következménye volt. És ebből a szempontból – Lenin nézetei szerint – teljesen mindegy volt, hogy ki adta le az első lövést, mivel mindegyik állam vezetői – imperialista vágyaiktól vezérelve – egyformán készültek, sőt egyformán kívánták a háborút. Tehát nemcsak egy-egy ország, hanem az összes kapitalista állam „burzsoá” vezető rétege felelős volt a háború kirobbantásáért.² Ez az elmélet egyúttal megalapozója volt a „bűnös kapitalista világrendszer” megdöntő kommunista világháború szükségességét hirdető elképzeléseknek is.

Ezt az elméletet legszemléletesebben Kun Béla fejtette ki egy 1918-as röpiratban, mely Oroszország után Németországban, Ausztriában, majd 1919-ben Magyarországon is megjelent. Mivel ezt az írást mindkét általunk vizsgált országban kifejezetten propaganda célzattal terjesztették, érdemes hosszabban elidőznünk a háborús felelősségről szóló részeknél:

„A tőkés termelési rend, a kapitalizmus, mely a termelőeszközök magántulajdonán, a munkaerő kizsákmányolásán alapszik, új korszakába jutott. Ez az új korszak, melyet imperializmusnak szokás nevezni, körülbelül a XX. századdal együtt kezdődik, s élesen különbözik a régi kapitalizmustól.

A régi kapitalizmus és a tőketermelés új korszaka, az imperializmus között a fő különbség abban áll, hogy az áruk elhelyezésére szolgáló piacoknak, a termeléshez szükséges nyersanyagok forrásainak megszerzése, főleg és elsősorban pedig a fölösleges tőke elhelyezése céljából minden erővel arra törekszik, hogy a világ minden tájékán hatalma alá vessen idegen területeket. [...]

Bent az ország belsejében szövetségeik (kartellek, trösztök) útján kiküsz-

(szerk.): *Az első világháború 1914-1918. \ Tanulmányok, dokumentumok.* L'Harmattan, Budapest, 2014. 299-310. – Tóth Péter András: *Hans Delbrück és a háborús felelősség kérdése.* In: Németh István: *Az első világháború 1914-1918.* i.m. 311-322. – Németh István: *Hantos Elemér az első világháború okairól és a közép-európai összefogásról az 1920-1930-as években* In: Németh István: *Az első világháború 1914-1918.* i.m. 323-339. – Arany Ágnes: *A háborús felelősség kérdése az újabb angolszász historiográfiában.* In: Németh István: *Az első világháború 1914-1918.* i.m. 340-345. – Németh István: *A 20. század „öskatasztrófája”(Tézisek).* In: Németh István: *Az első világháború 1914-1918.* i.m. 346-357.

² Grinyisin, D.M.: *Lenin katonai tevékenysége.* Zrínyi Katonai Könyvkiadó, Budapest, 1963. 114-120.

öbölték egymás között a konkurenciát a tőkések. Ennek folytán egyik ország tőkéseinek összessége úgy vette fel a harcot a másik ország tőkéseinek összességével, mint két egységesen szemben álló versenytárs. A harc tárgyai a gyarmatok voltak, meg azok a kisebb és nagyobb államok, melyeknek gazdasági élete a tőkés termelés alacsony fejlődési fokán állott. [...]

A XX. század hajnalhasadása, amikor a banktőke (fináncsőke) döntő jelentőségre tett szert a gazdasági életben, felosztva találta már az egész világot. Egyik ország tőkései kénytelenek voltak tehát a másik tőkés-csoport birtokára leselkedni mohó sóvárgással, s a világ újrafelosztását áhítozni. A sóvárgás, az áhítozás nem maradt meg a lelkekben, kifejezésre jutott a világalomra való nyílt törekvésben, az úgynevezett nagyhatalmak s elsősorban Anglia és Németország részéről. [...]

Ez a világalomra törekvés hatalmába kerítette lassanként az egész vagyonos osztályt. [...]

Az imperialista nagyhatalmak között sem volt e tekintetben lényeges különbség. Csak annyiban különböztek egymástól, hogy egyiknek sok volt a gyarmatbirtoka, az ezt meg akarta őrizni (Anglia), egyiknek kevesebb volt, annak támadóbb volt a fellépése (Németország). De ahol még teljesen fel nem osztott, le nem foglalt területekről, gyöngébb államokról volt szó, ott mindkettő – Anglia éppúgy, mint Németország – támadni akart. Ázsiai Törökország, Kína, a Balkán-államok támadási céljai voltak a világ valamennyi imperialistáinak.

Az imperializmus uralkodó politika lett a XX. század folyamán valamennyi nagy tőkésállamban. [...]

A háború kitört. [...]”³

Az idézett szövegben könnyen felismerhető a fentebb ismertetett lenini „imperializmus-elmélet”, mely szerint nem egy konkrét ország, hanem – a gyarmatokért és a világ (újra)felosztásáért vívott egymás elleni küzdelmük miatt – minden állam kapitalistái egyaránt felelősek voltak a világháború kirobbantásáért. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Kun Angliát és Németországot külön is kiemelte, mint az antant és a központi hatalmak két legfőbb vezetőjét, amelyek vetélkedése még tovább fokozta a feszültséget. Ezáltal mintegy azt sugallta, hogy bár minden imperialista ország vezetői felelőssé tehetőek a háborúért, de Németország és Anglia felelőssége némileg súlyosabb.

Magyarországon az 1918. november 24-én létrejött Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) is átvette ezt az elméletet – lévén egyik vezetője a fentebb idézett Kun Béla –, mely egyben azt is jelentette, hogy a saját, tehát a magyar „burzsoáziát” is felelőssé tették a háborúért. Ez alapján joggal várhatnánk, hogy

³ Kun Béla: *Mit akarnak a kommunisták?* In: Kun Béla: *A Magyar Tanácsköztársaságról. \ Válogatott beszédek és írárok.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 49-52.

a magyarországi kommunista propagandában erőteljesen kihangsúlyozták a magyar háborús vezetők felelősségét is. Ám azt láthatjuk, hogy ez nem jelent meg dominánsan sem a KMP, sem az 1919. március 21-én kikiáltott Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában. Propaganda-anyagaikban inkább a „világot felosztani akaró” kapitalisták egyetemleges háborús felelősségén volt a hangsúly, míg a magyar vezetők felelőssége csak ritkán került előtérbe, inkább mintegy mellékes tényezőként szerepelt: „... az összeomlott régi rend csak bűneit, nyavalyáit és ötéves háborújának irtózatos pusztításait hagyta itt.”⁴ „Azok az ellentmondások, amelyek a kapitalista világrendszer mélyén titkon lappangtak, hallatlan erővel törtek ki egy óriási robbanásban: ez a robbanás volt a nagy imperialista világháború. [...] Így született meg a legnagyobb bűn, a rabló világháború.”⁵

Valószínűleg a magyar vezetők felelősségének háttérbe szorulása abból a tényből adódott, hogy Magyarországon a háborús kabinet leváltása és az új (előbb polgári demokratikus, majd kommunista) politikai irányzatok hatalomra kerülése békésen ment végbe. Ezért a kommunista vezetők számára – különösen a Tanácsköztársaság kikiáltását követően – nem volt szükségszerű, hogy a bukott magyar „burzsoá” vezetők lejárására nagyobb energiát fordítsanak. Ezt a nézetet egy, a Tanácsköztársaság alatt megjelent röpiratban is tetten érhetjük: „Magyarországon egyidőben történik a kapitalisták letörése és a kommunista állam felépítése. A kapitalizmus megsemmisítése úgyszólván egyetlen éjszaka alatt megtörtént: elég volt hozzá az ipari üzemek, a bankok, bérházak, kereskedelmi raktárak köztulajdonba vétele, a bankbetétek lefoglalása.”⁶

Ám annál fontosabb feladatnak tekintették a forradalmi szellem más államokba való továbbterjesztését. (Ez összekapcsolható azzal a tényezővel, hogy a magyar kommunista vezetők körében erőteljesen tartotta magát egy, a közeljövőben bekövetkező világforradalomba vetett hit.) Különösen Ausztria és Németország volt kiemelten fontos „célország”, ezért fordulhatott elő, hogy a magyar kommunista propagandában gyakrabban ostromozták az antant államok, Ausztria és különösen Németország „bűnös” kapitalista vezetőit, vagy éppen „áruló” szociáldemokrata pártjait, mint az egykori magyar háborús vezetőket.⁷

⁴ *A nép uralkodik! Mit várhatunk a proletárdiktatúrától?* Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919. Közli: *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai* i.m. 139.

⁵ *A kommunista világrend alapelvei.* Budapest. 1919. Közli: *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai* i.m. 137.

⁶ *Mit adott a forradalom?* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 4.

⁷ A Vörös Újságban – mely a KMP, majd a Tanácsköztársaság egyik központi újságja volt – napi szinten tudósítottak a külföldi eseményekről. Többnyire a legnagyobb terjedelemben a németországi helyzetet elemezték, mely cikkekben az éppen hatalmon lévő politikai erők háborús felelősségét is rendszeresen firtatták.

Németországban az 1918 novemberében kezdődő forradalmi hullám a hatalom közelébe repítette a baloldali pártokat: Németország Szociáldemokrata Pártját (SPD), Németország Független Szociáldemokrata Pártját (USPD), valamint az úgynevezett Spartakus-csoportot, melyből 1919. január 1-jén létrejött Németország Kommunista Pártja (KPD). Ezek hol egymással együttműködve, hol egymással is harcolva igyekeztek a háborús vereséget szenvedett, káoszba süllyedő Németország politikai vezetését megszerezni. Ám a háborús felelősség kérdésére mindnyájuknak valamilyen választ kellett találniuk. Ez azonban az egyes pártok esetében erőteljesen eltérő volt, mely hozzájárult a baloldal széttagoltságához. Abban a tekintetben mindhárom párt egyetértett, hogy a császári kormányzatnak jelentős szerepe volt a háború előidézésében (éppen ezért követelték egységesen a császár, és a háborús kormányzat kompromittált politikai vezetőinek leváltását). Amiben eltérő nézeteket vallottak, az a német és a többi nagyhatalmi vezető felelősségének a mértéke volt.

Az SPD volt a legkényesebb helyzetben, hiszen a világháború alatt a parlamentben, „a nemzeti egység” jegyében, aktívan támogatta a háborús erőfeszítéseket. (1914. augusztus 4-én az SPD hozzájárulásának volt köszönhető a háborús hitelek jóváhagyása, ami lehetővé tette a hadsereg teljes mozgósítását.) Éppen ezért alapvetően nem támogattak semmilyen forradalmi megmozdulást, ám 1918 novemberében a forrongó tömegek megnyerése érdekében egyik követelésük a császár lemondása volt. Ezzel sikerült is jelentős támogatottságra szert tenniük. Ugyanakkor elutasították azt az antant által hangoztatott elvet, mely szerint kizárólag a központi hatalmak és azon belül is elsősorban Németország tehető felelőssége a háborúért. Ezt – hasonlóan a jobboldali politikai irányzatokhoz – egyszerűen hazugságnak tartották.⁸

Az 1917 áprilisában létrejött USPD már rögtön megalakulása után erőteljes háborúellenes propagandát fejtett ki. 1917 decemberében csatlakoztak a Spartakus-csoport által szervezett tömegsztrájkokhoz, melyek követelték, hogy vessenek véget a „népirtás”-nak. Álláspontjuk szerint a német kormány elszabadította a háborút, de ez tulajdonképpen az összeurópai imperializmus eredménye volt, amit csak egy szociális forradalom tud megbuktatni. Nézeteik a háború befejezését követően egyre radikalizálódtak és egyre inkább a kommunista ideológiához közeledtek. Ennek következtében az 1919. márciusi programnyilatkozatukban többek között követelték a tanácsrendszer bevezetését, a bankok az ipar és nagybirtokok államosítását, új (proletár) néphadsereg létrehozását. Valamint, a háborús felelősséghez kapcsolódóan, követelték egy állami bíróság felállítását, „amely

⁸ Winkler, Heinrich-August: *Weimar 1918–1933\ Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. München, Beck Verlag, 2005. 27., 89.

köteles felelősségre vonni a világháború megakadályozásában, illetve korábbi befejezésének megakadályozásában bűnös személyeket”.⁹ Az utóbbi idézetben érdemes megfigyelni az óvatos megfogalmazást, mely csupán a háború meg nem akadályozásában és nem előidézésében való bűnösségről beszélt.

Persze az USPD-n belül voltak más vélemények is, hiszen Kurt Eisner – akit a müncheni munkás és katonatanács bajor miniszterelnökké és egyúttal külügy-miniszterré választott – Franciaországgal készült különtárgyalásra a békefeltételekről, és talán éppen ebben az összefüggésben akart nyilvánosságra hozni bizonyos okmányokat von Schön bajor követségi tanácsos iratai közül, amelyek a szarajevói merénylet és a hadüzenet idejéből származtak. Ezekből kitűnt, hogy a világháborús konfliktust Németország robbantotta ki, viselni kell tehát az okozott károkért való egész felelősséget, és teljes mértékben vállalnia kell a jóvátétel terheit. Eisner a felelősség elismerésével kívánta megteremteni a kedvezőbb békétárgyalások lehetőségét egész Németország számára, és ez által megvédeni a legrosszabbtól.¹⁰ (Eisner tervét nem valósíthatta meg, mert 1919. február 21-én egy merénylet áldozata lett.)

A baloldali szervezetek közül kétségtelenül a kommunista irányvonalat képviselő Spartakus-csoport volt a legradikálisabb. Érdekes módon, bár a háborús felelősséggel kapcsolatosan az ő propagandájukban is feltűnt a lenini „imperializmus-elmélet” (Kun Béla fentebb idézett röpiratának német fordítását is a Spartakus-csoport adta ki), de a német vezetők felelőssége sokkal markánsabban jelent meg:

„Az 1880 óta követett német világpolitika csődjét a német imperializmus összeomlása jellemzi. [...]”

Ez a háború, amely a világtörténelemnek – a gyalázatos orvttámadásról szóló – legpimaszabb hazugságával kezdődött, miután négy esztendőn át hazugságot hazugságra halmozott, a német proletariátust azon pusztító tény elé állította, hogy a német imperializmus megsemmisítő politikai és katonai vereséget szenvedett.”¹¹

Ezt a szemléletet tükrözte a Spartakus Szövetség által létrehozott Németországi Kommunista Párt 1919. január 1-jén kiadott programja is: „November 9-én

⁹ A Németországi Független Szociáldemokrata Párt (USPD) programnyilatkozata (1919. március) Közli: Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918-1945*. 1. kötet *Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság*. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan, Budapest, 2007. 46-47.

¹⁰ Grau, Bernhard: *Bayerische Dokumente zum Kriegausbruch und zum Versailler Schulspruch, 1922*. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_44419 (Letöltés ideje: 2015. 02. 05.)

¹¹ A Spartakus-csoport programja (1918. október 8.) Közli: Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918-1945*. 1. kötet i.m. 20-21.

a munkások és a katonák szétzúzták a régi rendszert Németországban. A francia csatamezőkön szertefoszlott a porosz kard világuralmának véres örülete. A bűnöző banda, amely a világégést előidézte és Németországot vértengerbe kergette, tudományának végéhez érkezett.”¹²

A szociáldemokraták felelőssége is nagy hangsúlyt kapott a spartakisták megnyilvánulásaiban: „... azon szocialisták... akik 1914. augusztus 4-én kijelentették, hogy a „hazát” – értsd: a tőkések és a junkerek hazáját – nem hagyják cserben a külső ellenséggel, most a proletártömegek rohamával szemben hagyják cserben.”¹³ „Néhány Hohenzollern lemondásával még nincs semmi elintézve! Még kevésbé azzal, hogy néhány kormány-szocialista lép az élre! Ezek négy éven keresztül támogatták a burzsoáziát, most sem tudnak mást tenni, mint ugyanazt tovább csinálni.”¹⁴

Az 1919. április 7-én kikiáltott rövid életű Bajor Tanácsköztársaság propagandájában a lenini „imperializmus-elmélet” alig jelent meg, ellenben első kiáltványában párhuzamot vont a „bűnös” császári rezsim és az újonnan létrejött „bűnrészes” berlini szociáldemokrata kormányzat között: „A Bajor Tanácsköztársaság az orosz és magyar nép példáját követi. Azonnal testvéri kapcsolatra lép e népekkel. Ezzel szemben elutasít minden együttműködést a hitvány Ebert-Scheidemann-Noske-Erzberger-kormányval, mert az a szocialista köztársaság lobogója alatt a gyalázatban összeomlott német császárság imperialista-kapitalista-militarista ügyletét folytatja.”¹⁵

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a német szélsőbaloldali politikai irányzatok esetében miért jelent meg dominánsabban a német vezetők háborús felelőssége, mint a kapitalista nagyhatalmak kollektív felelősségét hangsúlyozó „imperializmus-elmélet”. A válasz valószínűleg abban keresendő, hogy német kommunisták mindvégig ellenzékben voltak és a hatalom megszerzéséért harcoltak. Ennek érdekében úgynevezett „belső osztályharcot” vívtak, mely alapvetően egy destruktív, a politikai ellenfelek hitelességét leromboló, azokat lejárató propagandát jelentett. Ráadásul a háborús politikai vezetők egy része még mindig döntési pozícióban volt, ezért célszerűbbnek látszott – a tömegek

¹² A Németországi Kommunista Párt (KPD) programja (1918. december 30. – 1919. január 1.) Közli: Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918-1945*. 1. kötet i.m. 42.

¹³ A Spartakus-csoport programja (1918. október 8.) Közli: Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918-1945*. 1. kötet i.m. 21.

¹⁴ A Spartakus-csoport forradalmi felhívása Berlin munkásaihoz és katonáihoz (1918. november 10.) Közli: Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918-1945*. 1. kötet i.m. 30.

¹⁵ A Forradalmi Központi Tanács (Zentralrat) kikiáltja a Bajor Tanácsköztársaságot (1919. április 7.) Közli: Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918-1945*. 1. kötet i.m. 48.

mozgósítása érdekében – elsősorban őket felelőssé tenni a háború kirobbantásáért, mint a(z) – meglehetősen utópisztikusnak tűnő világforradalmi elképzelésekhez kapcsolódó – „imperializmus-elméletet” vezérjelszónak megtenni. Ez a magyarázata a szociáldemokraták elleni éles támadásoknak is.¹⁶ Másként fogalmazva, a német kommunisták az aktuálpolitikai helyzethez igazították a háborús felelősséggel kapcsolatos álláspontjukat.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy mind a magyar, mind a német kommunista mozgalmak propagandájában kimutatható a háborús felelősséggel kapcsolatos kérdéskör. Hasonlóságot mutat, hogy mindkét országban megjelent a Lenin által felvázolt „imperializmus-elmélet”, mely egyúttal azt is jelentette, hogy az adott ország saját háborús vezetői is felelősségre vonhatóak voltak. Az eltérés elsősorban abban mutatkozott meg, hogy az összes kapitalista vezető kollektív felelőssége vagy a saját vezetők felelőssége jelent-e meg dominánsabban az adott ország kommunista propagandájában.

Magyarországon egyértelműen az előbbi, vagyis az imperialista nagyhatalmak vezetőinek kollektív felelőssége volt az uralkodó nézet. A magyar politikusok felelősségének kérdése többnyire ezzel összefüggésben – tehát nem kiemelten – került megemlítésre. Ez a megállapítás a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára különösen érvényes, hiszen a kormányzati pozícióba került baloldali pártok Magyarországon a kapitalizmust – és a kapitalista vezetőket – legyőzöttnek minősítették, így nem tartották szükségesnek a háborús felelősség kérdését előtérbe állítani. Ezzel szemben a külső ellenségektől körbevett Tanácsköztársaság számára az „imperializmus-elmélet” kitűnő fegyvert jelenthetett a szomszédos államok destabilizálására, a tömegek saját vezetőik ellen való hangolására. A világforradalom továbbterjesztésére irányuló törekvéssel is – melyet a magyar kommunista vezetők egyik fontos feladatuknak tartottak – jobban összhangba hozható volt ez az elmélet.

Németországban a kommunista mozgalmak helyzete a magyarországihoz képest eltérő volt, hiszen – néhány nagyon rövid életű kísérletet leszámítva – nem sikerült a hatalmat megszerezniük. Ráadásul a német háborús vezetők egy része továbbra is döntési pozícióban maradt. Így logikusnak nevezhetjük azt az eljárást, hogy a német kommunista propagandában – szemben a magyarországiival – a saját háborús politikai vezetők (és ehhez kapcsolódóan a szociáldemokraták) felelőssége kiemelten jelent meg, míg a többi nagyhatalom felelőssége csak má-

¹⁶ Meg kell említenünk, hogy Magyarországon is, amíg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt – 1918 novembere és 1919 márciusa között – a polgári kormányzat tagja volt, a kommunisták állandó politikai támadásainak volt kitéve.

sodlagos tényezőként szerepelt. Ezzel akarták megnyerni a tömegek támogatását, és egyúttal megbuktatni a fennálló hatalmat.

A német háborús felelősség hangsúlyozásával kapcsolatban párhuzam figyelhető meg a két ország kommunista propagandája között, mely tulajdonképpen ugyanazt a célt szolgálta: a német kommunista hatalomátvétel elősegítését.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy mindkét országban a háborús felelősség kérdésével összefüggő kommunista propaganda tartalmát alapvetően határozták meg az éppen aktuális helyi bel- és külpolitikai viszonyok. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az ezzel kapcsolatos álláspontjuk gyökeresen eltért volna egymástól, csupán – a „kommunista taktikának” megfelelően – alkalmazkodva az aktuálpolitikai helyzethez, propagandájukban a hangsúlyokat máshova helyezték.

Tollas Gábor

BLOKÁD ÉS LÉGIHÍD BÉCSBEN?

„Ausztia nem Németország, Bécs nem Berlin!”¹

1948. június 24-én hajnalban, válaszul a nyugati hatalmak összevont megszállási övezeteikben végrehajtott pénzreformra, a szovjetek lezárták Berlin külső- és belső szektorhatárait, valamint Németország nyugati fele irányába az övezethatárt, és ezzel megszűnt az összeköttetés földön, vízen és vasúton Nyugat-Berlin, valamint Németország nyugati fele között. Ezzel kezdetét vette a közel egy évig tartó berlini blokád, a hidegháború első komoly, akár fegyveres összecsapás veszélyét is magában hordozó konfliktusa. A blokád következményei lettek: az emberiség történetének egyik, ha nem „a” legnagyobb logisztikai vállalkozása, a léghíd, a nyugati hatalmak és a németek viszonyában bekövetkező pszichológiai hatás, valamint az országban és a városban véglegesedő szakadás, amely évtizedekre megosztotta nemcsak a németeket, hanem Európát, sőt a világot is.

Mindeközben alig tudunk valamit arról, hogy Bécs ugyanúgy négyhatalmi megszállás alatt állt, mint Berlin, és ugyanúgy a szovjet megszállási övezet szívében terült el, mint az egykori német birodalmi főváros, bizonytalanná téve és a szovjetek kénye-kedvének kitéve a megközelítési útvonalakat. Ha Berlin megtartása a nyugati hatalmak számára 1948 nyarán szinte lehetetlennek tűnt, akkor Bécs helyzete, a sajátos különbségekből fakadóan, egyenesen megoldhatatlan akadályokat gördített volna egy esetleges léghíd kivitelezése elé. Az alábbi tanulmányban megvizsgáljuk, miben tért el az osztrák főváros helyzete Berlinétől, végül miért nem került sor mégsem egy „bécsi blokádra”, és milyen terveket fontolgattak a nyugati hatalmak arra az eshetőségre, ha mégis bekövetkezett volna.

---

¹ Ezzel a jelszóval igyekeztek megnyugtani a hatóságok az osztrák lakosságot az első berlini válság 1948-as kitörésekor. – in: *Hufschmied* 2002, 38. o.

Összeköttetés Bécs és a nyugati megszállási övezetek között

Legelőször a szovjetek vontak párhuzamot Bécs és Berlin között, és erre való hivatkozással utasították el, hogy Bécs megközelítéséről megállapodást kössenek. Az 1945. július 9-i övezeti egyezményben nincs szó a nyugati megszállási övezetek és a nyugati hatalmak bécsi szektorai közötti összeköttetési útvonalak szabad használatáról. A közlekedéssel kapcsolatban mindössze annyit jegyeznek meg, hogy „a megszálló hatalmak hadereje és funkcionáriusai szabad megközelítést élveznek ahhoz a repülőtérhez, amely ellenőrzésük alá kerül, illetve amelyiket használják”². Mivel azonban közelebbről nem írták le, hogy ez alatt mi értendő, a szovjetek bármilyen ürüggyel akadályozhatták ezen útvonalak szabad használatát is. Fontos megjegyeznünk, hogy az ausztriai övezetfelosztásról szóló első szovjet tervezetben rögzítették, hogy minden megszállási övezetnek legyen biztosított összeköttetése Béccsel.³ A szövetséges csapatok főparancsnokainak stábfőnökei között 1945. július 24-25-én Bécsben lezajlott megbeszélésen külön jegyzőkönyvben fektették le a bécsi megközelítés részleteit. Ennek megfelelően a Linz – St. Pölten – Bécs vonalat rendelték az amerikaiak és a franciák, a Bruck – Bécsújhely – Bécs útvonalat pedig a britek használatára.⁴ A Bécs és Ausztria nyugati megszállási övezetei közötti légi folyosókat, illetve a Bécs és a kijelölt repterek közötti közúti és vasúti összeköttetés vonalát szintén ezeken a megbeszéléseken, a jegyzőkönyv 5. pontjában jelölték ki.⁵

A nyugati hatalmaknak juttatott légi folyosó Linz és Bécs között húzódott, északi határa a Duna volt, délen, természetes határ híján a Linz – Steyer – Scheibbs – St. Pölten – Bécs vonalban határozták meg. A Szovjetunió az amerikaiaknak a következő szárazföldi folyosót ajánlotta Felső-Ausztria (amerikai övezet) és Bécs között: az övezethatárt az Ennsnél átlépve St. Pölten irányába, Micheldorfon és Tullnon át Langenlebarnba, onnan a reptértől Bécsig a Dopplerhüttén és Exelbergen át vezető út állt volna rendelkezésre. Az amerikaiak azonban az útvonal megtekintése után elutasították a Langenlebarn és Bécs közötti szakaszt, mert az nem volt minden időjárási viszony melletti használatra alkalmas. Ezért a végső

² Rauchensteiner 1979, 343. o.

³ Mueller 2005, 29. o.

⁴ Schmidl 2000, 179. o. – Feltehetően azonban itt is egy ahhoz hasonló megegyezésről van szó, mint amilyenben megállapodtak a főparancsnokok berlini konferenciáján 1945. június 29-én. Németországban a nyugati hatalmak ideiglenes használatra megkaptak egy főutat, egy vasútvonalat és két légi folyosót, mindezt a közlekedési utak rossz állapotára való tekintettel, és figyelembe véve a szovjet igényeket csapataik leszerelése érdekében. – in: Clay 1950, 29-30. o. Rauchensteiner 1979, 343. o.

⁵ Prigl 1993, 148. o.

szabályozás úgy nézett ki, hogy az amerikai reptértől az út a légítámaszpont mentén vezetett St. Andrä Wördernig, aztán Klosterneuburg-Kirlingen át Nußdorfba, az amerikai szektorba. Rögzítették továbbá, hogy az amerikai katonák használhatják a Ferenc József pályaudvar és Langenlebarn közötti vasúti összeköttetést. Maga a település, Langenlebarn, szovjet ellenőrzés alatt volt, de a reptér, a mellette álló barakk-tábor és a Florahof területe a bécsi amerikai szektor részét képezte.⁶ Hogy a helyzet Ausztriában sem mindig volt ám rózsás, azt jól jelezte az 1950-es közjáték, amikor a tulli reptér melletti, de nem a reptér területén álló amerikai radarállomást szovjet nyomásra le kellett bontani.⁷

Hiába volt megállapodás a repterek és a nyugatiak bécsi szektorai közötti összeköttetésről, a Tulln és Bécs, valamint a Schwechat és Bécs közötti útvonalakra gyakorolható szovjet nyomás lehetősége miatt a nyugatiak jobban ki voltak szolgáltatva, mint Berlinben. Az általános háború veszélye ugyan csekély volt, ám a szovjet megszállók és kommunista kollaboránsaik helyi akciói reális veszélyt jelentettek. A nyugati hatalmak ezért egyrészt minden eshetőségre felkészültek, másrészt viszont ügyeltek arra, nehogy valamilyen lépéssel ürügyet szolgáltatssanak a Szovjetuniónak az agresszív fellépéshez.⁸

A szovjetek persze ettől függetlenül sem riadtak vissza attól, hogy ezeket a reptereket és Bécs közötti útvonalakat ideiglenesen korlátozzák, lezárják, végső soron az ezen folyó közlekedést elbizonytalanítsák. Ürügyül a berlini blokádnál is bevetett kifogást, azaz a „technikai nehézségeket”, például földcsuszamlást hozták fel, de az is előfordult, hogy helyi zavargásokra, azaz munkástüntetésre hívatkoztak, mely utóbbi esetében nem nehéz felfedezni a kommunista szervezésből adódó összefüggéseket a háttérben.⁹

A demarkációs vonalaknál, azaz a szovjet övezet határán természetesen szigorú ellenőrzés folyt, Bécs megközelítése azonban soha nem okozott olyan mértékű problémát, mint Berliné, és ez elsősorban annak köszönhető, hogy Ausztriát nem osztották ketté. Mindazonáltal a berlini blokád idején az ausztriai megközelítési útvonalakon is szigorúbb ellenőrzést gyakoroltak a szovjetek. Nem ritkán előfordult, hogy az Ennsnél vagy Semmeringnél visszafordították a nyugati járműveket, „hiányos papírokra” hivatkozva. Az övezethatár átlépéséhez mind a szövetséges katonáknak, mind a civileknek külön erre a célra kiállított igazolványra volt szükségük.¹⁰ Ha Linzből Bécsbe indult egy jármű mindenféle kíséret nélkül, akkor az utolsó amerikai ellenőrző pont elhagyása után telefonáltak onnan Bécs-

⁶ *Priegl* 1993, 148-149. o.

⁷ *Schmidl* 2000, 177. o.

⁸ *Schmidl* 2000, 172. o., illetve 176-177. o.

⁹ *Uo.*, 179. o.

¹⁰ *Uo.*, 177. o.

be. Amennyiben a jármű nem érkezett meg a szokásos időben, azonnal kiküldték az autópálya-ellenőröket.¹¹

Bécs megszállásának egyik legkényesebb pontja, mint ahogy azt már érintettük, a légi közlekedés volt. Ha a szektorfelosztás alapjául a gauhatár szolgált volna, akkor a négyhatalmi övezeten belülre került volna négy reptér is: Aspern, Deutsch-Wagram, Schwechat és Seyring. Mivel azonban a szovjetek városhatárhoz ragaszkodása kerekedett felül a felosztásnál, ezek egytől egyig a szovjet övezetbe vagy szektorba estek, igaz, cserébe Schwechatról és Langenlebarnról (Tulln) lemondtak a nyugatiak javára.

A kezdeti megállapodásokat követően 1946 nyarán született újabb, részletesebb megállapodás a légi közlekedésről, ebben véglegesítették a már korábban kijelölt légi folyosókat, valamint szabályozták a légtér és a repterek használatát. A Végrehajtó Tanács 1946. május 15-i ülésén készült jegyzőkönyv tanúsága szerint akkor még minden megszálló légierijének engedélyezték volna, hogy szabadon és korlátlanul használja a légi folyosókat,¹² amelyeket végül a Tanács által június 28-án elfogadott egyezményben némileg módosítottak.

Az 1946. július 1-jén életbe lépő, Ausztria megszállt övezetei fölötti légi közlekedésről szóló ideiglenes egyezmény a következő légi folyosókat rögzítette:

- a) Bécs–Linz–Salzburg–Innsbruck (határai: északon a Schach, Menichdorf, Mautern és Stockerau összekötésével meghúzott képzeletbeli vonal, délen a Mauthausen, Grein, Melk, Bécs vonal)
- b) Bécs – Klagenfurt légi folyosó, 20 km széles (tengelye: a Bruck an der Leitha – a Fertő-tó nyugati oldala – Friedberg –Graz vonal)
- c) Bécs (Tulln vagy Schwechat) – Budapest (Mátyásföld) közötti légi folyosó szintén 20 km széles (tengelye: Tulln – Schwechat – Bruck an der Leitha – Komárom – Budapest)
- d) Bécs (Tulln vagy Schwechat) – Prága közötti légi folyosó 20 km széles (tengelye: Schwechat – Tulln – Ziersdorf – Eggenburg – Drosendorf – Prága vonal)
- e) Klagenfurt – Salzburg, 20 km széles
- f) Klagenfurt – Innsbruck, 20 km széles.¹³

Az a), b), e) és f) légi folyosókat, tehát az Ausztria határain belülieket, mind-egyik megszálló hatalom légi ereje korlátozások nélkül használhatta. A c) és d) folyosókról, a Bécs – Budapest és a Bécs – Prága vonalak használatáról félha-

¹¹ Az információt Hubert Prigl, osztrák történész osztotta meg a szerzővel.

¹² EXCO/P (46) 140 – mikrofilm (Österreichische Nationalbibliothek)

¹³ ALCO/P (46) 87 – mikrofilm (Österreichische Nationalbibliothek)

vonta (10-én és 25-én) előzetes beszámolót kellett benyújtani a szovjet fél felé. Ugyanakkor adott esetben valamennyi megszálló repülői végrehajthattak kényszerleszállást Ausztria bármelyik repterén.¹⁴

A szovjetek a későbbiekben újra és újra megpróbálták a megállapodást utánpótlás és összeköttetés céljából végrehajtott repülésekre korlátozni, ám sikertelenül tiltakoztak a két reptér civil légitársaságok általi használata (pl. PanAm, British European Airways)¹⁵ és a harci gépek általi igénybevétel ellen.¹⁶ A növekvő civil és katonai igénybevétel miatt 1952 nyarán szükségessé vált a schwechat-i reptér felújítása. Az építési munkálatok ideje alatt a teljes forgalmat Langenlebarnra irányították át,¹⁷ ami az 1945-ös megszállási egyezmények felpuhítását is jelentette egyben, hiszen szabad megközelítést elvileg csak az adott repteret megszálló hatalom élvezett, azaz ez esetben az Egyesült Államok.

Habár az osztrákoknak mindennemű légi közlekedéssel kapcsolatos tevékenységet megtiltottak, a szovjet Vöslauval és az amerikai Langenlebarnnal ellentétben Schwechaton már a megszállás ideje alatt beleszólási jogot kaptak a reptér üzemeltetésébe. A Langenlebarnban landoló gépek száma 1951-ben érte el a csúcst (451), az ezt követő években a reptér jelentősége folyamatosan csökkent, miközben Schwechaté ezzel párhuzamosan nőtt.¹⁸

Alternatív repterek a városhatáron belül

Tekintve, hogy a nyugatiak által használt repterek a városon kívül feküdtek, az amerikaiak és a britek kisegítő leszállópályákat hoztak létre szektorukban. Már 1945 őszén elkezdték kiépíteni mini-repterüket, az előbbiek Heiligenstadt városrészben, a Heiligenstädter Straßével párhuzamosan,¹⁹ a britek pedig a Schönbrunni kastély előtt. Mindkét leszállópálya elsősorban kis egymotoros ösz-

¹⁴ Uo.

¹⁵ 1946 tavaszán az amerikai vezérkar abból a feltételezésből indult ki, hogy az amerikai csapatokat a következő hónapokban kivonják Európából, és ezért tervezték a tulli repülőter katonai ellenőrzésének minimalizálását és használatának civil légitársaságoknak történő átadását. Hamarosan be kellett azonban látniuk, hogy a politikai helyzet alakulása nem teszi lehetővé a csapatkivonást, ezért a reptér átadásának tervét is feladták. – in: *Prigl* 2002, 233-239. o.

¹⁶ *Schmidl* 2000, 179. o.; A langenlebarni reptéren 1945-1946 folyamán az amerikai légierő gépein kívül néhány alkalommal a franciák és a britek hajtottak végre kényszerleszállást, illetve ott landoltak a svédek segélyszállító gépei is. – in: *Prigl* 2002, 233. o.

¹⁷ *Uo.*, 239. o.

¹⁸ *Uo.*, 242. o.

¹⁹ Érdekes módon ezt a kis repülőteret az amerikai hadsereg (US Army), és nem az amerikai légierő (US Air Force) üzemeltette. A téma szakértőjével, Hubert Prigllel folytatott beszélgetés során kiderült, hogy az adott területen a k.und k.-időkben repülőgépgyár üzemelt, a leszállópályát tehát feltehetően már akkor használták próbarepülések céljából.

szekötő gépek számára volt használható, és a szövetségesek kivonulásáig, azaz 1955 szeptemberéig üzemben maradt.²⁰

A heiligenstadti – más összefüggésben nußdorfi²¹ – leszállópályát előszere-tettel használták az amerikai főbiztos Clark és más magas rangú tisztek is, hogy elkerüljék a Tulln és Bécs közötti ellenőrző pontokon gyakori vegzálásokat. A főparancsnok ilyenkor a BIG BOSS névre hallgató Piper L-4 típusú géppel szállt fel Tulln vagy Linz/Hörsching irányába.²² Mivel a Duna-csatorna menti le- és felszállópálya meglehetősen rövid és keskeny volt, előfordult néhány baleset, nem egyszer halálos kimenetellel.

E leszállópálya miatt egyébként még a helyi közigazgatás is egy amerikai-szovjet konfliktus tűzvonalaiba került. Történt ugyanis 1946 nyarán, hogy a szovjet megszálló felszólította az illetékes bécsi hatóságot a Duna-csatorna vízszintjének megemelésére, hogy hajózhatóvá tegyék, de legalábbis le tudjanak úsztatni rajta „bizonyos tárgyakat”. Az amerikaiak az intézkedéssel szemben kifogást emeltek és megakadályozták annak végrehajtását, arra hivatkozva, hogy a csatorna semmiképpen nem hajózható, tekintve, hogy mindkét végében vasúti hidak roncsai találhatók a vízben, ráadásul a vízszint emelésével ezek kiemelése még kevésbé lehetséges. Az amerikai aggodalom – bár levelezésükben nem említették, de – sokkal inkább annak szólt, hogy veszélyeztetve látták a nußdorfi leszállópályát, illetve az annak renoválására és kibővítésére felhalmozott építőanyagot, amelyet a csatorna magasabban fekvő, kiszáradt mederrészában tároltak. A szovjet városparancsnok, Lebegyenko, természetesen felháborodott azon, hogy az amerikaiak milyen joggal avatkoznak be az ügybe, ugyanakkor végül a szövetségesek az ügyben ártatlan osztrák közszolgák leteremtését követően maguk között rendezték a kérdést.²³

A leszállópálya bezárása után a csarnokot lebontották, a környékbeli lakosság minden mozdítható tárgyat elhordott. Ma a terület be van építve és egy forgalmas út, a Nußdorfer Lände húzódik ott.

A britek a Schönbrunni kastély és a Wien folyó között egykor megépített leszállópályája helyén ma hatalmas buszparkoló található. Ez is csak kis egymotoros gépek fogadására volt alkalmas, amelyekkel Schwechatra vagy a brit övezetbe lehetett repülni. Ezt is többnyire olyan személyek használták, akik inkább megkímélték magukat az övezethatár-átlépéssel járó kellemetlenségektől. Hogy egyetlen leszállópályát kapjanak, a brit katonák fémrostélyokat fektettek le, de

²⁰ Prigl 2002, 242-243. o.

²¹ Ebben a kerületben volt.

²² Prigl 2002, 243. o. – Néha veszélyeztetett személyek, pl. Fritz Molden kimenekítésére is ezt a repteret használták.

²³ WStLA, Alliierten-Verbindung der Magistratsdirektion, AV 225/46, illetve Präsidialbüro (Übersetzungsbüro) A 16-8

a leszállópálya még ezzel együtt is szinte állandó javítgatásra szorult. A területre, amelyet nyugaton a kastélyhíd, délen a Schönbrunner Schlosstraße, keleten a Grünbergstraße, északon pedig a Bécs folyó fala és a metró vonala határolt, nyugati irányból repültek be.²⁴

Ezen kívül volt még egy kevésbé ismert leszállópálya, a Küniglbergen, a mai ORF-központ helyén, amelyről a hietzingi tűzoltóság irataiból tudunk, mivel a tűzoltóságnak minden berepülésnél készenlétben kellett lennie. Ezt a 300 m hosszú és 30 m széles fémrácsos leszállópályát a britek 1951-ben az előző év őszén lezajlott kommunista sztrájkpuccs hatására építették meg kiegészítő légi összeköttetés céljából.²⁵ A leszállópályákról nem született négyhatalmi megállapodás, a szovjetek pedig állandó jelleggel tiltakoztak használatuk ellen. Az amerikaiak ezért szívesen tárgyalóasztalhoz ültek volna, a britek azonban nem voltak érdekeltek az ügyben. Berlinben a vízi útvonalakra négyhatalmi szabályozás volt érvényben, egyébként az egységes felügyelet megőrzése érdekében a Szovjetunió ellenőrizte a vízi közlekedést Berlinben. Ilyen átfogó szabályozás Bécsben nem volt, igaz, a Dunát a szovjetek ellenőrizték, a légi közlekedés szempontjából viszont nagy jelentőséggel bírt, hogy a folyók, csatornák feletti légtér nemzetközi övezetnek számított, így azon ellenőrizetlenül repkedtek a nyugati gépek.²⁶

Felkészülés az esetleges bécsi blokádra

1948 tavaszán-nyarán a bécsi lakosság és természetesen a nyugati szövetségesek is komoly aggodalommal figyelték a berlini eseményeket. A bécsi szövetségi rendőrkapitányság 1948. június hónapról szóló hangulatjelentése szerint a bécsiek attól tartottak, hogy nyomás alatt a nyugatiak feladják Berlint, és a továbbiakban Bécsben is hasonló helyzet alakulhat ki. Sokan úgy vélték, hogy a berlini események egy újabb háborús konfliktus előjátékai.²⁷ Nyilvánvalóan nem a bécsi lakosság megnyugtatót szolgáltat, hogy a berlini válság kapcsán lezajló szovjet-amerikai jegyzékváltás során Moszkva határozott párhuzamot emlegetett Bécs és Berlin megszállásának tekintetében.²⁸ Hogy a lakosságon nehogy pánik legyen úrrá, a szövetségi kormány és a nyugati megszállók tagadtak minden Bécs és Berlin közötti párhuzamot.²⁹

²⁴ Prigl 2002, 247. o.

²⁵ Hufschmied 2002, 99-101. o.

²⁶ Az információk forrása a Hubert Prigllel folytatott beszélgetés.

²⁷ Hufschmied 2002, 35. o.

²⁸ Ld. A Szovjetunió Egyesült Államokhoz intézett válaszjegyzéke a berlini helyzetről (1948. július 14.) – in: Németh-Tollas 2008, 111. o.

²⁹ Hufschmied 2002, 38. o. Ld. a fejezet elején található idézetet; érdekes módon 1948 végétől

Egy amerikai tanulmány Bécs esetleges blokádjáról 1948 nyarán megállapította: „Csapataink csapdába kerülnének, fenntartásuk vagy akár visszavonulásuk is szovjet engedélytől és feltételektől függne... Haderőink és a hozzátartozók ki lennének szolgáltatva a szovjet hatóságok kénye-kedvének és bármilyen aljasságnak, amit a szovjet politika célszerűnek vél.”³⁰

Ugyanakkor el kell ismerni azt is, hogy a feszültség Bécsben az áprilisi blokád idején nagyobb volt, mint júniusban.³¹ Valószínűleg azért is, mert a berlini mini légi hídhoz a nyugati szövetségesek Bécsből, illetve Ausztriából vontak el gépeket.³² Érezhetően nagyobb nyomás nehezedett szovjet részről is áprilisban a nyugatiakra, mint néhány hónappal később. Kuraszov szovjet főbiztos például ekkor követelte először, hogy a langenlebarni repülőtérhez tartozó, ám nem annak területén, hanem már a szovjet ellenőrzés alatt álló falu területén álló rádióadótornyot távolítsák el. Ezen kívül a szovjet ellenőrzések is megszigorodtak az övezethatárokon.³³

Más forrásból ugyan nehezen alátámasztható, de Halvorn Ekern, az amerikai főbiztos hivatalának egyik munkatársa tudni vélte, hogy Nyugat-Berlin 1948. június 24-i blokádjával párhuzamosan a szovjetek Bécset is blokád alá vették két napra, azaz lezárták a demarkációs vonalakat az amerikai és a brit övezet felé, ami nyugaton az Ennsnél lévő, délen pedig a judenburgi ellenőrző ponton történő áthaladás megtagadását jelentette.³⁴

Az amerikaiak és a britek fontolóra vették, hogy a legnagyobb titoktartás mellett egy bécsi blokád esetére előkészítik a szektoraikon belüli repülőtér megépítését. Az amerikaiak már 1948 júliusában alkalmas helyet keresve vizsgáldtak. Nem sokkal később a britek is megkezdték a „Fecske” akciót, amelynek során Bécs légi úton történő ellátásának lehetőségeit elemezték. A felvázolt koncepciók nemcsak a berlini megvalósítástól tértek el lényegesen, hanem még az amerikai és a brit elképzelés között is jelentős különbségek mutatkoztak. A britek az elképzelhető legrosszabb forgatókönyv szerint kimenekítették volna a városból haderejüket, valamint technikai és közigazgatási személyzetüket, és legjobb esetben is csak saját garnizonjuk ellátását tartották volna megvalósíthatónak.³⁵

---

háttérbe szorult a berlini blokád iránti érdeklődés, helyét az államszerződésről folyó tárgyalások vették át. Amikor 1949 tavaszán a blokád végét jelző megállapodás a küszöbön állt, és ennek megfelelő hírek kerültek nyilvánosságra, a bécsiek optimizmusa értelemszerűen a saját sorsukat jobban érintő államszerződés újabb esélyei iránt volt fogékony.

³⁰ Schmidl 2000, 179. o.

³¹ *Uo.*, 177. o.

³² Információ forrása a Hubert Prigllel folytatott beszélgetés.

³³ *Prigl* 1993, 182. o.

³⁴ *Hufschmied* 2002, 41. o.

³⁵ *Hufschmied* 2005, 232-233. o.

Az amerikaiak azonban nem zárták ki, hogy esetleg az egész város ellátását átvegyék, beleértve a szovjet szektort is. Ez is mutatja, mennyire más volt a helyzet Bécsben. A sajátos szektorfelosztás – semleges szektor a belvárosban, a szovjet és a brit szektor kettészakítottsága, azaz két szovjet ellenőrzésű kerület „Nyugat-Bécsben” – a berlini típusú blokád lehetőségét teljességgel kizárta. Még akkor is, ha a nyugati hatalmak pozíciói ott sokkal gyengébbek voltak, mint Berlinben, és emiatt a legrosszabb esetben még a város feladására vagy egy kényszerű katonai megoldásra is gondoltak.³⁶

A britek nézete egyébként teljesen logikus és kézenfekvő volt: Ausztriában ugyanis volt központi kormány, amelyre ráadásul 1946 nyarán a Második Ellenőrzési Egyezményben messzemenő jogokat és köteleességeket ruháztak át a szövetségesek. Az élelmezés feladata az osztrák szövetségi kormányé, illetve a bécsi közigazgatásé volt. Amennyiben eme kötelezettségüknek az egyik megszálló beavatkozása miatt nem tudtak volna megfelelni, úgy az az adott megszálló, ez esetben tehát a Szovjetunió felelőssége lett volna. Ha az Egyesült Államok mégis magára vállalja e nehéz feladatot az adott körülmények között, az egyben azt is jelentette volna, hogy a lakosság élelmezésének felelőssége – legalábbis a nyilvánosság szemében – a szovjetekről a nyugati hatalmakra hárult volna.³⁷ Az amerikaiak azonban fellelkesülve a berlini légi híd sikerén, politikai-propagandisztikus célból mindenképpen elképzelhetőnek tartották e felelősség átvállalását.

Ugyanakkor a légihídhoz is hiányoztak Bécsben a megfelelő feltételek. Mivel a nyugati hatalmak nem rendelkeztek repülőtérrel a város területén belül, ez azt jelentette, hogy Bécs esetleges blokádjánál el lettek volna vágva az általuk használt repülőtérrektől.³⁸ A fentebb említett leszállópályák (angolul air strips) Nußdorfban (az USA szektorában) és a schönbrunni kastély előtt (az Egyesült Királyság szektorában) nem voltak mindenfajta időjárás esetén használhatók, és csak egymotoros, azaz kisebb gépek fogadására voltak alkalmasak. Ráadásul a kibővítésükre vagy meghosszabbításukra sem volt lehetőség. Ezen túlmenően ledobásra alkalmas „övezet” sem volt Bécsben, igaz, csupán szénszállítmányok célba ejtésének gondolata merült föl. A kételtű gépek bevetése itt szóba sem jöhetett, mivel – ahogy már említettük – a Duna szovjet ellenőrzés alatt állt.

Az amerikai hadsereg szakértői vizsgálódásaik eredményeképpen Dornbachban az Alszeilét, illetve a Simmeringer Haidét, a britek pedig a Simmeringben talál-

³⁶ *Hufschmied* 2002, 38. o.

³⁷ *Schmidl* 2000, 189. o.

³⁸ Az 1945. július 9-i övezetfelosztási egyezmény előírja ugyan, hogy a megszállók a bécsi szektoruk és az azon kívül fekvő repterük között szabad közlekedést élveznek, ez azonban soha nem akadályozta a Szovjetuniót abban, hogy időnként szigorított ellenőrzést gyakoroljon az összekötő útvonalak felett, adott esetben akár le is zárva azokat. – in: *Schmidl* 2000, 172. és 179. o.

ható Központi temetőtől délre található helyet vélték alkalmasnak. A 17. kerületi (amerikai szektor) Alszeile akkoriban még kevésbé volt beépítve, és ezért lehetővé tette volna egy kb. 1200 m hosszú leszállópálya létesítését.³⁹ Az erre vonatkozó tervek már 1948 tavaszán megfogalmazódtak Keyes, az amerikai főbiztos „Biztonságvédelmi tervének” részeként.⁴⁰ Megépítése mindössze 2-4 hetet vett volna igénybe, ami utólag szinte egyetlen előnye volt a kedvezőbbnek ítélt Simmeringer Haidén kijelölt helyszínnel szemben. Másik előnye kétségtelenül az volt, hogy az amerikai szektorban feküdt és nem a brit 11. kerületben, amellyel a többi nyugati kerület összeköttetése csak a semleges 1. kerületen keresztül volt lehetséges, ami a szovjet elnökség hónapjaiban további bizonytalanságot eredményezett volna.⁴¹

A dornbachi leszállópálya csak Douglas C-47-eseket tudott volna fogadni, az első berlini tapasztalatok viszont azt mutatták, hogy egy milliós nagyváros ellátása ilyen gépekkel nem megoldható.⁴² Mivel a terep a Schafbergtól délre lévő völgyben helyezkedett el, csak jó látási viszonyok mellett lehetett volna használni, ami télen 50%-os kihasználtságot jelentett volna. Összességében a leszállópálya kapacitása napi 168 t árut tett volna ki. Ez valójában csak a brit elképzeléseket elégítette volna ki, azaz csak a nyugati csapatok, hivatalnokaik és családtagjaik ellátását biztosította volna, illetve vészhelyzetben a nyugati személyzet és néhány fontosabb osztrák politikus evakuálását.⁴³

További problémát okozott, hogy a tervezett le- és felszállópálya körzetében nem volt megfelelő átrakodó- és raktárhely. Az itt vizsgálódó szakértők ráadásul nem vették figyelembe a környéken élők szükségszerű kitelepítését és néhány ház lebontását.⁴⁴

A legjobb adottságokkal a Simmeringer Haide rendelkezett, nem véletlenül, hiszen a terület az asperni reptér 1912-es megnyitásáig még repüléstörténeti hagyományokkal is bírt.⁴⁵ A mező még 1948-ban is alig volt beépítve, és többnyire

³⁹ Mindkét végén egy közel 200 méteres túlfutást is rászámoltak.

⁴⁰ Schmidl 2000, 180. o.

⁴¹ A négyhatalmilag megszállt Bécs felosztása lényegesen eltért Berlin városától: gyakorlatilag 5 szektort különíthetünk el, mivel a négy szövetségesnek juttatott kerületeken felül a központi osztrák intézményeket magában foglaló I. kerület (Innere Stadt) semleges szektor lett, amely fölött, a szövetséges intézmények elnöklésének megfelelően, havi váltásban mindig más megszálló hatalom gyakorolta az ellenőrzést. Ezen kívül mind a szovjet, mind pedig a brit szektor ketté volt szakítva, a szovjeteknek jutott – egész pontosan kiharcolták maguknak – két kerület Bécs nyugati felében is. További sajátosság, hogy a Berlinben szintén hiányzó semleges szektorhoz Bécsben minden megszálló hatalomnak volt közvetlen bejutása, azaz az I. kerülettel érintkező szektorhatára.

⁴² Prigl 2002, 252. o.

⁴³ Schmidl 2000, 182. o.

⁴⁴ Hufschmied 2002, 44. o.

⁴⁵ Blériot is szállt fel onnan, illetve a Bécs-Budapest-Bécs repülőversenyek fontos helyszíne volt az első világháború előtt. – in: Schmidl 2000, 182. o.

mezőgazdaságilag használták. Igaz, ez is csak további fejtörést okozott, mivel volt némi ellentmondás abban, hogy a város légi úton történő ellátása érdekében tönkretették volna a szintén az élelmiszerellátást szolgáló zöldségtermesztést.⁴⁶ A simmeringi terület ennek ellenére további előnyökkel is rendelkezett. Volt vasúti csatlakozása, sík terep lévén, biztonságosabb lett volna a le- és felszállás. Lehetőség volt további bővítésre, szilárdabb volt a talaja és mindenekelőtt képes lett volna nagyobb gépek (C-54-es Douglas Skymaster) fogadására, ráadásul földi irányítással is le lehetett volna szállni, kevésbé kiszolgáltatva a látási viszonyoknak.⁴⁷

Itt már két egyenként 1700 m hosszú leszállópályával számoltak, amelyeket egy rövidebb, kisebb gépek fogadására alkalmas füves pálya is kiegészített volna. Természetesen hosszabb építési időszakra lett volna szükség, mintegy 10 hétre⁴⁸, ami a Simmeringer Haide komoly hátránya volt a dornbachi tervezett leszállópályával szemben, ugyanakkor az előbbi közel 10-szeres kapacitással bírt volna (kb. napi 1500 t).⁴⁹

Az is világos volt, hogy a két tervezett opció közül csak az egyik megvalósítására kerülhet sor, különben pazarolták volna a rendelkezésre álló forrásokat. Miután a simmeringi reptér megépítése mellett született döntés, 1948. július 26-án az amerikai Egyesített Vezérkari Főnököknek terjesztették elő a terveket. Keyes főbiztos egyidejűleg a Heidelbergben székelő Európai Főparancsnoksághoz is fordult 173 000 négyzetméternyi alumíniumrácsot kérvényezve leszállópályák gyors kialakításához, mielőtt a szovjetek Bécsset is blokád alá vennék.⁵⁰

Berlin és Bécs egyidejű ellátását légi úton az amerikai hadsereg Európai Főparancsnoksága kivitelezhetetlennek tartotta. És mivel Berlin elsőbbséget élvezett, Bécs a felhalmozott készletekre volt utalva, amelyek felhalmozását egyébként már 1948. július 23-án elrendelték. A berlini légihíd kezdeti sikerei láttán azonban mégis belátták Heidelbergben, hogy szükség esetén Bécs hasonló megsegítésére is sor kerülhet, csakhogy ahhoz már nem lett volna elegendő csak az európai légi kapacitás. A globális szintű összevonás viszont másutt sebezhetővé tette volna az Egyesült Államok érdekeltségeinek légvédelmét.

A tervek egyébként is túl optimisták voltak: a berlini akcióban 3 berlini és 10 nyugatnémet reptér volt érintett. Bécs esetében az egész 2 reptér (Linz/Hörsching

⁴⁶ *Hufschmied* 2005, 232. o.

⁴⁷ *Prigl* 2002, 249. o., *Schmidl* 2000, 183. o.

⁴⁸ Ez a becslés meglehetősen reálisnak tűnik, különösen annak tükrében, hogy Berlinben a tegeli reptér is 3 hónap alatt készült el.

⁴⁹ *Schmidl* 2000, 183. o. – Összehasonlításképp Berlinben a maximális kihasználtság átlagban napi 8000 tonnát tett ki.

⁵⁰ *Uo.*

és Bécs)⁵¹ között zajlott volna le. Ráadásul Bécs ellátásának jelentős része nem Bremenhavenből, hanem Triesztből történt, ezért egy esetleges Hörschingből kiinduló léghíd az ellátási útvonalak nagyszabású átrendezését tette volna szükségessé.⁵²

Ennek ellenére augusztus 11-én Omar Bradley, a hadsereg vezérkari főnöke jóváhagyta 82 000 négyzetméternyi acélrács beszerzését, azzal érvelve, hogy annak leszállítása jelezne a szovjeteknek az amerikai elszántságot, hogy fenntartsák pozícióikat Bécsben is. A nagyobb súlya ellenére azért döntöttek az acéllemezek mellett az alumínium helyett, mert hatszor olcsóbbak voltak.⁵³

A simmeringi helyszín számos gyenge pontjára az amerikai légierő szakértői hívták fel a figyelmet, akik nehezen magyarázható okokból kifolyólag a lehetséges helyszíneket csak később, 1948. augusztus 20-21-én vizsgálták meg. A megközelítést és a felszállást nem tartották eléggé biztonságosnak, a zavartalan üzemeltetéshez elengedhetetlennek látták elektromos leszállássegítők bevetését. Továbbá számításaik szerint ki kellett volna terjeszteni a területet.⁵⁴ Keyes azonban nem hagyta magát eltántorítani, és végül szeptember elején az amerikai légierő európai főparancsnoka, Curtis Le-May tábornok is hozzájárulását adta a tervezethez. Az Egyesült Államok ausztriai főbiztosának azonban be kellett érnie 140 000 négyzetméternyi fémráccsal, amelyet az Európai Főparancsnokság október 21-éig le is szállított, sőt még a szükséges radar- és rádiós berendezések is megérkeztek Bécsbe. Bradley elképzelésével ellentétben azonban az intenzív előkészületek a legnagyobb titoktartás közepette zajlottak. A leszállított rácsokat sem Kaiserebersdorfban⁵⁵, hanem az amerikai szektorban raktározták.

Az előkészületekbe ekkor már a briteket is bevonták, tekintve hogy a megvalósítandó beruházás az ő szektorukat érintette volna. A britek szeptember 16-i memoranduma érdekes módon számolt a tervezett helyszín közelében lévő kaiserebersdorfi laktanyával, amelyet annak ellenére a szovjetek használtak, hogy az a brit kerületben volt. Mindazonáltal a britek – ki tudja, milyen megfontolásból jutottak erre a következtetésre – úgy vélték, a szovjetek blokád esetén rászoríthatók lennének a laktanya kiürítésére, amelyet aztán a repteret védő és kiszolgáló amerikai és brit katonákkal töltenének fel.⁵⁶ A közös amerikai-brit bizottság arra a döntésre jutott, hogy – az erőforrások összeadásával – közösen megépítik előbb

⁵¹ De még a britek bekapcsolásával is csak két újabb kiindulási pont állt volna rendelkezésre (Zeltweg és Klagenfurt).

⁵² Schmidl 2000, 185. o.

⁵³ *Uo.*, 184. o.

⁵⁴ *Uo.*, 185. o., Prigl 2002, 249. o.

⁵⁵ Simmering kerület része, a tervezett reptér térszomszédságában terült el.

⁵⁶ Hufschmied 2002, 49. o.

a Simmeringer Haidén az amerikai leszállópályát, majd utána a simmeringi Központi temető mellett a britekét. Ez utóbbinak szintén lett volna közvetlen vasúti csatlakozása, hátránya volt viszont a rendkívül közel fekvő övezethatár, a környéken lévő magas kémények (valószínűleg a Schwechati sörfőzde) és a nyugaton lévő magaslat (Laaer Berg).⁵⁷

A berlini blokád vége egyben azt jelentette, hogy a bécsi reptéri tervek lekerültek a napirendről. Ugyanakkor az amerikai vezetés továbbra sem tartotta kizártnak a két város egyidejű blokádját. Berlin mindenfajta konstellációban elsőbbséget élvezett volna, ezért oda mindenképpen a C-54-esek repültek volna, míg Bécsbe C-82-es és C-119-es típusú repülőgépek szállítottak volna. Ezek kapacitása ugyan nem volt nagyobb, ám kettős törzskonstrukciójuk, rakodóterük nagy felhajtható ajtajával gyorsabb ki- és berakodást tett volna lehetővé. Az egyetlen gond, hogy ezen géptípusokból 1950 januárjáig mindössze 19 gépet szállítottak le, ezért egészen 1951 közepéig nem állt rendelkezésre elegendő gép a bécsi légihíd megvalósítására.⁵⁸

Ennek jelentősége 1950 során mutatkozott meg, amikor a koreai háború kitörése és az ausztriai kommunista sztrájkpuccs újabb aggodalomra adott okot. Ez utóbbi esemény kapcsán ugyanis a szovjetek rövid időre blokád alá vonták az amerikai repteret (Tulln/Langenlebarn) és a Bécsbe vezető közutat.⁵⁹ Lényeges változás az 1948-as tervezetekhez képest, hogy ezúttal a magisztrátust is beavatták, illetve további helyszíneket is bevontak a vizsgálódásokba. A korábbi két terület mellett⁶⁰ szóba került még ugyanis a Nußberg fennsíkja, a Krottenbachstraße, valamint a schönbrunni kastélypark, azaz közvetlen a kastély mögötti sík terep és a Gloriette magaslata.⁶¹ Ezúttal is azonban Simmering kapta „a legalkalmasabb terep” besorolást.⁶²

Az újra felmerülő Alszeile kiépítése 100-300 család áttelepítését tette volna szükségessé. Két temetőt és számos házat, köztük 3-5 nagyobb bérházat le kellett volna bontani. Mindezek mellett későbbi bővítése továbbra sem tűnt megoldhatónak, valamint a rossz látási viszonyoknak köszönhetően ez a helyszín meglehetősen hátra sorolódott. Az új, alternatív helyszínek mindegyikével az volt a baj, hogy rövidek voltak, további bővítésük kizárható volt, a Nußberg eseté-

⁵⁷ *Uo.*, 49-50. o., *Prigl* 2002, 250. o.

⁵⁸ *Schmidl* 2000, 186. o.

⁵⁹ *Prigl* 1993, 187. o.

⁶⁰ A dornbachi Alszeile, illetve a Simmeringer Haide és a simmeringi Központi temető melletti terület.

⁶¹ *Hufschmied* 2005, 234. o.

⁶² A sorrend a besorolásnál a következőképpen nézett ki: 1. Simmeringer Haide 2. Schönbrunn 3. Nußberg 4. Alszeile 5. Krottenbachstraße

ben nem volt kielégítő az odavezető úthálózat, ráadásul a talajközet mészkőből állt, ami az útgyalu munkálatokat jelentős mértékben megnehezítette volna. A Krottenbachstraßéra nyugati irányból csak kedvezőtlen feltételek mellett lehetett berepülni, a völgyfekvés miatt a látási viszonyok rosszak voltak, és itt is szükség lett volna 50-100 család kilakoltatására és 25-35 ház lebontására. Végül még Simmeringgel sem voltak maradéktalanul elégedettek, lévén hogy újfent aggodalmukat fogalmazták meg a szakértők a kerület problémás megközelítése kapcsán, illetve mert egy magasfeszültségű vezeték is át kellett volna helyezni.⁶³

1948-cal ellentétben, ekkor az amerikaiak már nem elégedtek volna meg egy nekik jutó leszállópályával, és mindjárt egy másodikat is építettek volna mellé, akár olyan áron is, hogy a blokádnak kezdetén a repülőgépek először csak építőanyagot szállítottak volna. Az átmeneti időszakot a felhalmozott készletekből vészeltek volna át, a második leszállópálya megépülte után azonban a kapacitás rögtön megugrott volna napi 1500 tonnáról 3600 tonnára. Az acéllemezek ezúttal már kapcsolatokkal lettek volna a talajhoz rögzítve, amit 1948-ban még nem tartottak olyan fontosnak. A légierő pedig egyenesen azt javasolta, hogy ejtsék a fémrácsos megoldást, helyette aszfaltozott kifutópályát építsenek, amely gyorsabban készül el és nem rongálja annyira a gépek kerekeit. Tartós használat mellett persze mindkét megoldás esetén rendszeresen javítgatásokra lett volna szükség, télen azonban még a hó elkortrása is nagyobb nehézségekbe ütközik a fémrácsos pályákon.⁶⁴

Meglehetősen érdekes, ahogy az Egyesített Stratégiai Vizsgálóbizottság megállapította, hogy egy esetleges bécsi léghíd előtt feltétlenül konzultálni kell a NATO-szövetségesekkel, mert a város ellátásának erővel történő kísérletét a Szovjetunió elleni agresszióknak tekinthetnék, és az a válság eskalációjához vezetne.⁶⁵ Ausztriában tehát szemmel láthatóan kerülni akarta az Egyesült Államok a súrlódást, miközben Berlinre kiterjesztette katonai védőernyőjét, és világossá tette, hogy ottani pozícióit bármi áron megvédi.

Az osztrák közigazgatás bevonása a tervezésbe mindenképpen értelmes és logikus lépés volt, habár megterhelte a szövetségi kormány és a negyedik megszálló viszonyát. A kabinetet 1950 utolsó heteiben értesítették és annak tagjai részéről meglehetősen pozitív fogadtatásban részesült az elképzelés. 1951. július 20-án a kormány megszavazta a repülőtér tervét, az építési telket ellenszolgáltatás nélkül átengedte a nyugati szövetségeseknek, akik az összes egyéb felmerülő költséget állták.⁶⁶ A magisztrátus kidolgozta a kertészetek felszámolásának, máshol történő

⁶³ Hufschmied 2002, 55-59. o.

⁶⁴ Schmidl 2000, 186-187. o., Hufschmied 2002, 62. o.

⁶⁵ Schmidl 2000, 187. o.

⁶⁶ Hufschmied 2005, 232. o.

kárpótlásának, illetve pénzbeli kielégítésének költségvonzatát.⁶⁷ A területet ki-mérték, a kifutópályát cölöpök leverésével kijelölték, az ott élő zöldségtermesztőket pedig értesítették, hogy katonai okokból kifolyólag fel kell adniuk földjeiket.⁶⁸

1951. október végétől a kommunisták masszív propagandát folytattak a reptér megépítése ellen. Megalakult „A simmeringi katonai reptér megépítését ellenző bizottság”, amelynek aktivistái november 1-jén a kora reggeli órákban eltávolították a már levert jelzőcölöpöket. Plakátokkal és szórólapokkal is agitáltak a reptér ellen. 1951. októbere és 1952. januárja között a szovjet és osztrák kommunista lapok (Österreichische Zeitung, Abend, Österreichische Volksstimme) szinte naponta polemizáltak a reptérépítés kapcsán.⁶⁹ Tartottak egy kétes legitimitású „népszavazást” is, 1951. november 27-én a hadirokkantak részvételével tüntettek a Simmeringer Hauptstraßen, december 15-én pedig 1400 fős tiltakozó felvonulást tartottak a rennwegi laktanyától az Enkplatzig.⁷⁰

A sors ironiája, hogy a tiltakozások nagy részére a projekt – nyilvánosságra nem hozott – ejtése után került sor. A közlekedési minisztérium 1951. november 27-én a szövetségi kancellárhoz írt bizalmas levélben már a simmeringi reptér-építési beruházás végéről értekezett,⁷¹ amihez nagymértékben hozzájárulhatott a Szovjetunió másfajta hozzáállása Ausztriában, és emiatt, ahogy az a fentebbi amerikai vizsgálóbizottsági megállapításból is kitűnik, mindkét fél kerülte a lehetséges konfliktusforrásokat. Persze a tervekről véglegesen csak 1953-ban, Sztálin halála és a koreai háború befejezése után mondtak le.

Az egyetlen kézzel fogható intézkedés, amelyet az esetleges blokádtól tartva foganatosítottak, a „mókusketrec” akció (Operation Squirrel Cage) volt. 1948. július 23-án elrendelték titkos raktárak létesítését, amelyekben 84 napi élelmet⁷² és 6 hónapra elegendő szénkészletet halmoztak fel a teljes bécsi lakosság és a nyugati megszálló hatalmakhoz tartozó katonák és személyzet részére.⁷³ A Simmeringer Haidén megépítendő reptérre szánt három hónap éppen ennek a 84 napnak felelt meg, azzal számolva, hogy a leszállópálya elkészültéig a titkos depókból élelmezik a várost. A készletek felhalmozását mind Bécsben, mind Triesztben Keyes azért rendelte el, hogy a szovjetek zsarolási lehetőségeit gazdasági tekintetben

⁶⁷ Prigl 2002, 250. o.

⁶⁸ Hufschmied 2005, 232. o.

⁶⁹ „Bombázó reptér”, „háborús reptér”, „háborús előkészületek” szerepeltek kedvelt kifejezéseként a cikkekben. – in: *Uo.*, 232-233. o.

⁷⁰ Hufschmied 2002, 82-83. o.

⁷¹ Prigl 2002, 251. o.

⁷² Ez 1948 közepén 1550 kalória/lakos/nap szükséglettel számolva egész Bécs lakosságára jött ki, csak a nyugatiak ellenőrizte szektorokat véve alapul 114 napra lett volna elegendő.

⁷³ Schmidl 2000, 184. o.

csökkentsék, bár kétségkívül felsőbb utasításra történt és azt a célt is szolgálta, hogy a légihidhoz szükséges technikai potenciált Berlinre koncentrálhassák.

A készleteket 28 bécsi raktárban tárolták, 1948 nyarán 17 millió amerikai dollár értékben. A raktározási költségek – a 131 osztrák alkalmazottal együtt – évi 6 millió schillingre rúgtak.⁷⁴ A költségeket kezdetben amerikai forrásból állták, kétharmadát a hadsereg költségvetéséből, egyharmadát gyakorlatilag a Marshall-tervből. 1949-től az egészet a Marshall-terv keretében ráterhelték az osztrák kormányra, de az amerikai felügyelet megmaradt.⁷⁵

1950 októberében aztán a rotáció felelősségét, azaz a romlandó áruk folyamatos lecserélését is az osztrák hatóságok vették át. A rizs és a liszt lecserélése általában könnyen ment, a tejpor, a zabpehely, a hüvelyesek és a húskonzervek iránt viszont az osztrákok nem különösebben érdeklődtek.⁷⁶ 1955 elején még készleten volt 1800 tonna lóhús-konzerv, amit végül kutyaeledelként adtak el.⁷⁷

1951-ben a raktárak még 68 000 tonna élelmiszert rejtettek. Mivel az 1950-es években a blokád valószínűsége egyre kisebb lett, ezért 1954 januárjáig felezték a készletet, azaz lecsökkentették, hogy 45 napra elegendő legyen, 1954 közepéig pedig 15 napnyi szükségletre csökkentették, mindazonáltal a megszállás végéig fenntartották őket.⁷⁸

Bécs tehát szerencsés szektorfelosztásának, valamint annak a ténynek köszönhet, hogy elkerülte a blokád, hogy a négy hatalom közös hozzájárulásából egységes osztrák kormány jöhetett létre, amely a négyhatalmi megszállás és az egykori szövetségesek közötti hidegháborús súrlódások ellenére biztosította az ország egységét. A „szerencsés” szektorfelosztásban ugyan szerepet játszott az is, hogy Bécs és Ausztria esetében a nyugati hatalmak már rendelkeztek berlini tapasztalatokkal, így az övezeti egyezmények megszületésekor azok felhasználásával ragaszkodhattak bizonyos irányelvekhez. És természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Ausztria más szerepet töltött be a nagyhatalmi játszmákban, mint Németország. Jelentősége, életképessége a Németországról történő leválasztásában és végleges elkülönítésében mutatkozott meg, miközben az is az igazsághoz tartozik, hogy megosztás esetén Ausztria szovjet megszállási övezetbe eső fele kevésbé lett volna életképes, és jobban rá lett volna szorulva a Szovjetunió gazdasági és politikai (katonai) támogatására.

⁷⁴ Akkori értéken 230 000 amerikai dollár.

⁷⁵ Schmidl 2000, 190-191. o.

⁷⁶ Hufschmied 2002, 109. o.

⁷⁷ Schmidl 2000, 191. o.

⁷⁸ Uo., Hufschmied 2005, 233. o.

Felhasznált irodalom

- ALCO** – Sitzungsprotokolle des Alliierten Rates (a Szövetséges Tanács üléseinek jegyzőkönyvei) = ALCO – mikrofilm (Österreichische Nationalbibliothek)
- Clay 1950** – Clay, Lucius D.: *Entscheidung in Deutschland*. Verlag der Frankfurter Hefte, Frankfurt a. M., 1950.
- EXCO** – Sitzungsprotokolle des Exekutiv-Komitee (a Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei) = EXCO – mikrofilm (Österreichische Nationalbibliothek)
- Hufschmied 2002** – Hufschmied, Richard: *Wien im Kalkül der Alliierten (1948-1955). Maßnahmen gegen eine sowjetische Blockade*. Neuer Wissenschaftlicher Verlag, Wien-Graz, 2002.
- Hufschmied 2005** – Hufschmied, Richard: Westalliierte Planungen und Maßnahmen gegen eine sowjetische Blockade Wiens 1948-1955. – in: Karner-Stangler 2005
- Mueller 2005** – Mueller, Wolfgang: *Die sowjetische Besatzung in Österreich 1945-1955 und ihre politische Mission*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2005.
- Németh-Tollas 2008** – Németh István – Tollas Gábor (Szerk.): *Berlin, a megosztott város*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008.
- Prigl 1993** – Prigl, Hubert: *Die Geschichte des Fliegerhorstes Langenlebarn von 1936 bis heute*. A Bécsi Egyetemre benyújtott disszertáció, 1993. (megtalálható: Fachbibliothek für Geschichtswissenschaften, Universität Wien)
- Prigl 2002** – Prigl, Hubert: Bekannte und unbekannte Flugplätze und Flugplatzprojekte in Wien von 1909 bis heute. – in: *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 57/58 (2002).
- Rauchensteiner 1979** – Rauchensteiner, Manfred: *Der Sonderfall. Die Besatzungszeit in Österreich 1945 bis 1955*. Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1979.
- Schmidl 2000** – Schmidl, Erwin A.: „Rosinenbomber” über Wien? Alliierte Pläne zur Luftversorgung Wiens im Falle einer sowjetischen Blockade 1948-1953. – in: Schmidl, Erwin A. (Szerk.): *Österreich im frühen Kalten Krieg 1945-1958. Spionage, Partisanen, Kriegspläne*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2000.
- WStLA**– Wiener Stadt- und Landesarchiv, Magistratsdirektion
 Wiener Stadt- und Landesarchiv, Hauptarchiv – Akten – Kleine Bestände:
 Einzelne Zeiträume und Ereignisse, Alliierte Besatzung
 Wiener Stadt- und Landesarchiv, Alliierten-Verbindung
 Wiener Stadt- und Landesarchiv, Übersetzungsbüro

Tóth Péter András

NÉMETORSZÁG MEGÍTÉLÉSE ANTANT ÉS AMERIKAI KÖRÖKBEN

A tanulmány a legfontosabb, leginkább figyelemreméltó angol amerikai és francia, Németországgal és a központi hatalmak közötti együttműködéssel kapcsolatos elemzések, nyilatkozatok rendszerbe foglalására tesz kísérletet. Az elemzések tárgyalása előtt fontosnak tartjuk néhány szóban ismertetni 1914-1915 fordulójának nagy horderejű eseményeit.

Az állóháború beállta után mindkét oldalon tanácstalanság volt érzékelhető a további hadműveleteket illetően. Német oldalon a Monarchia szerbektől és az oroszoktól elszenvedett vereségei nagy aggodalmat keltettek, katonai körökben több alkalommal is elhangzott az a megállapítás, amely szerint „egy hullához vannak odabéklyózva.”¹ Ennek ellenére már 1915 elejétől kezdve sikeres hadműveleteket vezettek együtt, amelyek a keleti hadszíntér stabilizálásához, majd ősszel Szerbia elfoglalásához egyaránt hozzájárultak.

Az **antanthatalmak** körében tanácstalanság volt érzékelhető, majd a továbbiakban az angol és a francia vezetés egyre inkább két táborra szakadt. A katonai vezetők, élükön a francia főparancsnokkal, Joffre marsallal – a német vezérkari főnökhöz, Erich Falkenhaynhoz hasonlóan – anyagcsatának tekintették a háborút és ezt a nyugati hadszíntéren akarták megnyerni. A politikusok között azonban a hadiesemények értékelése megoszlást hozott. David Lloyd George-ot, Nagy Britannia pénzügyminiszterét, majd később miniszterelnökét, aggodalommal töltötték el az állóháború veszteségei, ezért más hadszíntereken (Balkán-félsziget, Olaszország, Törökország) kívánta gyengíteni a központi hatalmakat,

---

¹ *Holmes, Richard: Az I. világháború. A béklyók lerázása. 149. In: Uő. (szerk.): A háborúk világ-története. Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a történelem menetét. Budapest, Corvina, 1992.*

ahogy ő fogalmazott: leválasztani a szövetségeseiket. Lloyd George mellett Nagy Britanniában Horatio Kitchener hadügyminiszter és Winston Churchill álltak ki a javaslat mellett, Franciaországban pedig Poincaré elnök mellett Aristide Briand igazságügy-miniszter biztosította azt támogatásáról.² Ezek az elképzelések már 1915 tavaszán-nyarán megbuktak a Gallipoli félszigeten, így a tervezett balkáni antant-offenzíva lekerült a napirendről. Egyértelművé vált ugyanis, hogy a támadók más hadszíntereken – a németnél gyengébben felszerelt és kiképzett haderő ellen – sem érhetnek el sikert.

Nagy-Britannia már a háború kezdetén sem bizonyult annyira derűlátónak, mint a francia vagy a német hadvezetés, William Robertson tábornok nem mulasztotta el kiemelni a szárazföldi haderő gyengeségeit az önéletrajzában. Nagy-Britanniában elsősorban Németország kieheztetésétől várták az antant győzelmét, a nyugati hadszíntér hadműveleteiben egy 200 000 fős expedíciós haderő részvételével számoltak. Ennek tükrében világos, hogy Robertson miért említette a szárazföldi erők kis létszámát.³ A többi nagyhatalomhoz viszonyítva, kis létszámú expedíciós haderő ugyanis csak a francia, valamint az orosz hadtervek teljes sikere esetén volt elegendő. A háború elhúzódásával a szigetországban is világossá vált, hogy modern tömeghadseregre van szükség a nyugati hadszíntéren, ezért 1915-ben bevezették a hadkötelezettséget. Ezzel egy időben a bíráló hangok is megjelentek. Robertson tábornok úgy látta, hogy a hadkötelezettség még korántsem jelentett megoldást, mivel nem voltak kidolgozott tervek az „embertömegek használatára.”⁴ Folytatva e gondolatmenetet, megemlítette, hogy az egyes kormánytagok között sem volt összhang. Kitchener ugyanis 70 hadosztály kiállítását, míg Lloyd George 100 hadosztály felszerelését rendelte el. A kelet-nyugati vitára utalt, amikor egy jelentős német átcsoportosításhoz szükséges időt három-négy hétben adta meg.⁵

A központi hatalmakról alkotott angol vélemények szintén a már fentebb említett vita keretében álltak össze. A hadihelyzet mellett a központi hatalmakat is eltérően ítélte meg Lloyd George, Churchill és a tábornoki kar nagy része. Nagy Britannia vezető tábornokai (Robertson mellett John French és Douglas Haig) szerint Németország legyőzése automatikusan a háború végét jelentette volna, mivel szinte a kezdetektől fogva kialakult az alá-fölérendeltségi viszony közte és szövetségesei között.

Lloyd George már az állóháború beállta után néhány hónappal sem rejtette véka

² *Galántai József*: Az I. világháború. Budapest, Korona, 2001. 255

³ *Robertson, William*: Soldiers and Statesmen 1914 – 1918. Vol I.-II. London, Cassel, 1926. I. köt. 40.

⁴ The Military Correspondence of Field Marshall Sir William Robertson Chef of the Imperial General Staff December 1915 – February 1918. London, 1989. London, Bodley Head, 1989. 25.

⁵ Uo.

alá azon véleményét, hogy a nyugati hadszíntér helyett más frontokon kell kivívni a döntő győzelmet. Már 1914 végén aggodalmának adott hangot, hogy az antant nem tulajdonít kellő jelentőséget a Balkán-félszigetnek, annak ellenére, hogy a másik oldalon már tisztában voltak annak fontosságával.⁶ A hónap elején íródott memorandumában részletesen elemezte a nyugati front 1914-es eseményeit.⁷ Szilárdan meg volt győződve arról, hogy ezen az arcvonalon óriási áldozatok árán sem lehetséges komolyabb áttörést elérni. A sikertelenség fő okát az arcvonal rövidségében látta. Biztos volt benne, hogy „az ellenség jóval kedvezőtlenebb helyzetben lenne, ha nyílt téren harcra lehetne kényszeríteni.”⁸ Lloyd George-nak az Osztrák–Magyar Monarchia leválasztásáról szóló tervei kétségkívül jól hangoztak, de éppen az ellenkezője volt rájuk igaz, mint Haig és Robertson elgondolásaira. Nevezetesen, hogy Németország egymaga is harcképes lehet a Monarchia nélkül, a Monarchia viszont bizonyosan nem lehet katonai tényező Németország nélkül.

A két tábornok 1917. június 20-án egy-egy memorandumban foglalta össze érvrendszerét.⁹ Robertson kétségbe vonta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a bomlás jeleit mutatná, s rávilágított, hogy az olasz hadszíntéren is közel egyenlők voltak a szembenálló felek veszteségei. Kiemelte, hogy Németország a háborúban mindig megsegítette a Monarchiát, ha arra szükség volt, mi több, a közös hadműveletek a legtöbbször az ő győzelmükkel végződtek.¹⁰ A nyugati front jelentőségét és elsőségét abban látta, hogy az akadályozta meg a német hadsereget abban, hogy az olasz vagy az orosz hadszíntéren döntő rohamot indítson, ugyanakkor ott sem volt képes kivívni a döntő győzelmet. A nyugat felől indított támadásoknak mindkét tábornok kiemelt fontosságot tulajdonított. Azzal érveltek, hogy az orosz haderő is számított a brit támadásra és arra, hogy ez által kétfrontos harcra kényszeríthetik Németországot.¹¹ Ehhez járult még az a nagy előny, hogy a központi hatalmak sokkal korábban át tudták csoportosítani erőiket, mint ahogy a brit, francia csapatok és felszerelésük a kijelölt célterületekre (Balkán-félsziget, olasz hadszíntér) érkezhettek volna. John Hartman Morgan tábornok is erre a következtetésre jutott: „Amíg mi tíz embert csoportosíthattunk volna át, ők tizenötöt, ráadásul gyorsabban is.”¹²

⁶ *Spender, Harold*: The Prime Minister. New York, George H. Doran, 183 – 184.

⁷ Szövegét l.: *Memoirs of David Lloyd George*. Vol. I–VI. London, Ivor Nicholson and Wattson, London, 1933–1936. I. köt. 369 – 380.

⁸ Uo. 371.

⁹ Szövegüket l.: *War Memoirs of David Lloyd George* IV. köt., 2430 – 2434., valamint 2435 – 2438.

¹⁰ Uo. 2431.

¹¹ Uo. 2433.

¹² *Morgan, John Hartman*: The Man Who Didn't Win the War. An Exposure of Lloyd Georgism. London, The National Review Office, 1923. 33.

Lerövidítve és kis mértékben leegyszerűsítve, úgy lehetne összefoglalni, hogy amíg a miniszterelnök elgondolásai jobban megfeleltek a brit birodalmi érdekeknek, addig a katonai vezetők haditervei Nagy Britannia és egyúttal az Egyesült Államok alapvető biztonságpolitikai érdekeit tartották szem előtt. (tudniillik, hogy Németország semmilyen körülmények között ne legyen atlanti hatalom – T. P. A.), s minden, a nyugati hadszíntéren kívül indított támadás, éppen a központi hatalmak közötti jó együttműködés miatt, eleve kudarcra volt ítélve. Morgan felismerte, hogy az antant országai jelentős fölényük ellenére sem tudták magukhoz ragadni a hadászati kezdeményezést. Úgy ítélte meg, hogy egy tudatos – a nyugati hadszíntér döntő fontosságát mindvégig szem előtt tartó – stratégia és az antant országai közötti olajozott együttműködés, a háború korábbi, számukra győzelmes befejezését tette volna lehetővé.¹³

A brit étékelések szembetűnő sajátossága, hogy a vitában szembenálló felek Németország szervezőképességét és helyzetfelismerő képességét egyaránt kiemelték. A hadi helyzet tükrében világossá válik, hogy a tábornokok érvei szilárdabbnak bizonyultak. Németországban ugyanis nem értékelték egyértelmű sikerként a balkáni hadműveleteket, mondván, hogy azok a nyugati hadszínterről vontak el erőket.

Az **Egyesült Államok** az ellenségeskedés nagyobb részében semleges volt, csak 1917 áprilisának elején lépett be a világháborúba. A semlegesség időszaka nem jelentette azonban azt, hogy Európa eseményeit figyelmen kívül hagyták volna. Az amerikai vélemények ismertetésekor a háború kitörésétől számítva, vissza kell ugrani négy évet. Alfred Thayer Mahan admirális 1910-ben íródott elemzésében arra a megállapításra jutott, hogy a központi hatalmak a francia-orosz harapófogó ellenére, jobb együttműködésüknek köszönhetően, jó esélyekkel vehettek részt egy esetleges háborúban. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország szövetségét sokkal szilárdabbnak tartotta, mint az angol-francia és az angol-orosz megegyezéseket. Nézete szerint a Monarchiának a német szövetség volt az egyetlen lehetősége, s így ezer szállal kötődött Németországhoz. Mahan kiemelte, hogy már a világháború előestéjére kialakult az alá-fölérendeltségi viszony a két nagyhatalom között, természetesen Németország javára. Találó példával élve úgy jellemezte kapcsolatukat: „ahogy a Hold kering a Föld körül.”¹⁴ Az volt a végkövetkeztetése, hogy lényegében Németország egyetlen stratégiai szövetségese, tehát nagyon nehéz vagy lehetetlen ezt a szövetséget megbontani. Ami az Osztrák–Magyar Monarchiát illeti, Mahan elismerte katonai gyengeségeit, és működési zavarai is tisztában volt, de úgy látta, hogy a kedvező geopolitikai környezet révén mindketten sokat profitáltak. Ezt támadásban és védeke-

¹³ *Uo.* 36.

¹⁴ *Mahan, Alfred Thayer: The Interest of America in International Conditions.* London, Sampson Low-Martsson, 1910. 43.

zésben egyaránt kamatoztatni tudták, mivel átcsoportosítási lehetőségeik sokkal jobbak voltak az antanthatalmakénál.¹⁵

Ez a megközelítés a világháború kitörését és az Egyesült Államok hadba lépését követően sem változott. Az amerikai diplomaták – élükön James Wattson Gerard berlini nagykövettel – „Monarchia Németország vazallusa”¹⁶ és hasonló megállapításaiban a korábbi elemzések köszöntek vissza. A nyomtatott sajtó is hasonló hangvételben cikkezett, nagy teret szentelve a központi hatalmak közötti egység gyors megteremtésének. A Washington Post egy 1916. február elején íródott cikkében az olvasható, hogy Németország jó helyzetben volt, ami a katonai tervezést illeti, mert lényegében csak saját magával kellett egyeztetnie, míg az antant oldalán mindennaposak voltak a viták.¹⁷

A semlegesség éveiben a katonai felkészülés az Egyesült Államok egyik legnépszerűbb vitatémája lett, s az e témában publikáló szerzők többsége a központi hatalmakról is véleményt formált. A felkészülési mozgalom (Preparedness Movement) szerzőit és szimpatizánsait már a 19. század utolsó harmadától kezdve aggodalommal töltötte el az Egyesült Államok haderejének a nagyhatalmakhoz viszonyított nagymérvű lemaradása. Kezdetben egyes katonai szakírók és nyugalmazott katonák alkották e tömörülést, a szervezet történetében az I. világháború kitörése jelentette a fordulópontot, amikor már Woodrow Wilson elnök szűkebb környezetében is voltak támogatóik. A haderőfejlesztés témájában publikáló és előadó szerzők közül többen is részletesen tárgyalták a világháborúban szembenálló országok haderejét.

Németországot illetően Eric Knoeppel állt elő a leginkább figyelemre méltó gondolatokkal. Knoeppel a német ipar- és hadtörténetet egyaránt részletes vizsgálatnak vetette alá. A katonapolitikát illetően ő is a központi hatalmak közötti szoros együttműködést ítélte a legfontosabbnak. Mahannel összhangban úgy látta, hogy Németország vezető szerepe már az ellenségeskedés kezdetétől fogva világos volt, ugyanakkor az irányítás mellett szövetségeseit motiválni is tudta. Knoeppel szerint az Északi-tengertől Kis-Ázsiáig egy jól működő szövetség jött létre a jó szervező és ambiciózus Németország vezetése alatt. A hadban álló felek helyzetének elemzése után a központi hatalmak helyzetét lényegesen kedvezőbbnek ítélte. Franciaország északkeleti területeinek elfoglalásával megszerezték az ország szén- és vaskészletének jelentős részét, míg keleti irányú terjeszkedésükkel szintén értékes területekhez jutottak.¹⁸

¹⁵ *Uo.* 46.

¹⁶ *Wattson, Gerard, James: Face to Face with Kaiserism.* New York, George H. Doran, 1918. 196.

¹⁷ *The Washington Post*, 1915. február 28.

¹⁸ *Knoeppel, C. Eric: Industrial Preparedness.* New York, *The Engineering Magazine*, 1916. 23-24.

Az iparnak a századforduló korabeli fejlődését emelte ki, majd a világháború idején már a hadiiparra helyezte a hangsúlyt. Találó és helyes azon megállapítása, amely szerint sok angol, amerikai vagy egyéb, nem német találmány német kutatómunkának köszönhetően fejlődhetett tovább. A repülőgép mellett a géppuskát, a tengeralattjárót, a telefont és a rádiót emelte ki. Ezeket a jól kifejlesztett találmányokat a továbbiakban a haderők szolgálatába állították. A telefonnal kapcsolatban Knoeppel véleménye szerint a németek rendezett visszavonulásaiban is nagy szerepet játszott, hogy a védelmi rendszereket szinte mindenütt kellő mennyiségű telefonnal szerelték fel, így a német csapatok gyorsaságuknak és szervezettségüknek köszönhetően a legkritikább esetben hagytak hátra fegyvereket vagy muníciót.

Ettől a megközelítéstől a katonai vezetők sem tértek el. Az expedíciós haderő főparancsnoka, John Joseph Pershing véleménye szerint Németország hadserege már a XIX. század utolsó harmada óta a legerősebb volt Európában. Ugyancsak élen járt a hadiipari termelés megszervezésében, valamint a hadtudományok oktatásában.¹⁹ Az a helyzet állt elő, hogy Upton, Wagner és a többi szakíró példái – Németország és Japán – a XX. század kezdetére politikai értelemben már egyre inkább szalonképtelenek lettek, miközben a két ország haderejéről szóló elemzéseik helyesek voltak. A későbbiekben sem tudtak más hadsereget kiemelni. Jól példázza ezt John Joseph Pershing 1931-ben megjelent önéletrajza. Úgy tartotta, hogy az 1871-től 1914-ig terjedő időszakban Németország volt Európa vezető katonai hatalma, hadserege pedig a legjobb volt a világon. A következő bekezdésben azonnal a Lusitania elsüllyesztésének gyalázatos voltát emelte ki, amelyet a militarista agresszor, Németország követett el.

Az ellentmondás abban rejlett, hogy az amerikai katonai gondolkodás nagyjai a Lusitania elsüllyesztése előtt és azt követően egyaránt a német haderőt tekintették etalonnak. Pershing a gőzös elsüllyesztésének kihangsúlyozásával próbálta szalonképtelenné tenni Németországot, ám ez nem változtatott azon, hogy ő is a német hadsereget vette alapul. Összegzésképpen azt lehet tehát elmondani, hogy Németország egyre inkább vetélytárs, majd biztonságpolitikai kockázat, majd a Lusitania elsüllyesztésétől kezdve már sokak szemében ellenségkép lett, ám ennek ellenére haderejének megítélését illetően semmi nem változott. A világháború elhúzódásával még aktuálisabbá váltak a pozitív értékelések, mivel addigra már szilárd egység jött létre Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között. Két, demográfiaiilag jó helyzetben lévő nagyhatalom egy előnyös geopolitikai környezetben az antant országainál jobb együttműködésre volt képes a jó szervező és ambiciózus Németország vezetése alatt.

¹⁹ Pershing, John Joseph: *My Experiences in the World War*, Vol. I-II. New York, Frederick A. Stokes, 1931. I. köt., 4.

Említésre méltó, hogy egy katonai ügyekben kevésbé járatos politikus, William Howard Taft, volt elnök, német hadseregről megfogalmazott véleménye egybecsengett a katonai vezetőkével. Taft szerint Németország még távolról sem volt kimerülve 1917 nyarán. Kihangsúlyozta, hogy a porosz hadsereg már az 1870-ben vívott porosz-francia háború idején is egy olajozottan működő gépezet volt, majd a német haderő az azóta eltelt idő alatt folyamatosan erősödött.²⁰

A francia haderővel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a korabeli szerzők részéről kevés figyelmet kapott. Joggal merül fel a kérdés a miéttel illetően, hiszen jól képzett és jól felépített volt, sikeres védelmi harcokat vívott, mi több, az antanthatalmak közül a háború fő terhét viselte. Mahan meg sem említette, csupán annyit írt, hogy az angol flotta és a német hadsereg lesz a századelő és egy esetleges háború, két legfontosabb tényezője, minden más csak másodlagos fontossággal bírt.²¹ Más szerzők szenteltek némi figyelmet a francia haderőnek, ám rendszertelenül és ritkán került szóba. Nem születtek olyan – általában méltató hangnemű – elemzések, mint Németország fegyveres erőit illetően. Tény, hogy a francia hadsereg 1870-ben nagy vereséget szenvedett a porosz csapatoktól, ám ennek ellenére sem lehetett gyengének vagy képzetlennek nevezni. A hátralévő 44 évben az élbolyban maradás érdekében további erőfeszítéseket tett. Látszólag jobb lett volna rá hivatkozni, hiszen Franciaország alkotmányos berendezkedése az Egyesült Államokéhoz sokkal közelebb volt, így nem állt volna fenn az ellentmondás, ami Németországot illetően szinte minden alkalommal felmerült. Az 1870-es francia vereség fő oka viszont a szervezetlenség volt, megfordítva: a porosz haderő győzelmét a jó szervezésnek köszönhetette.

A felkészülési mozgalom több ismert alakja is ezt tartotta a legfontosabbnak. Az Egyesült Államok elnöki tisztét 1901-től 1909-ig betöltő Theodore Roosevelt értékelése szerint Németország nem is tehetett mást. Nagyrészt a francia-orosz harapófogó miatt kényszerült arra, hogy hadiiparát és fegyveres erőit a lehető legjobb határfokon tartsa.²² House ezredes is úgy vélekedett, hogy a német sikerek a kiváló szervezettségben rejlettek. Kiemelte, hogy az angol és a francia hadsereg sem maradt el semmiben a némettől, ellátásuk pedig sokkal jobb volt.²³ Az antanthatalmak közötti együttműködés hiánya azonban több alkalommal megbosszulta magát. Azt lehet tehát elmondani, hogy a teoretikusok módszeresen túlbecsülték

²⁰ William Howard Taft on America's Decision to go to war. <http://www.firstworldwar.com/source/taftonwar.htm>(2015. 04.08.)

²¹ Mahan (1910): 68.

²² Morrison, E. Elting, Blum, John Morton, Chandler, D. Alfred, Rice, Sylvia (ed.): The Letters of Theodore Roosevelt. I–VIII. köt. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1954. VIII. 873.

²³ Seymour Charles (ed.): The Intimate Papers of Colonel House. Vol. I–IV. London, Ernest Benn Limited, 1926 – 1928. III. köt., 345.

a francia hadsereg 1870-es vereségét, és az azt követő időszak figyelmen kívül hagyása mindenképpen hiba volt.

Reilly európai helyzetértékelése azonban helyesnek bizonyult, mivel úgy látta, hogy a hadászati kezdeményezés az antanthatalmak jelentős nyersanyagbeli és gazdasági fölénye ellenére még 1916 elején is Németország kezében volt. Előbbi hátrányt véleménye szerint jobb készültségével tudta ledolgozni, amint Reilly fogalmazott: „békeidőben megtette a szükséges előkészületeket.” Általánosságban is ezt tartotta a legfontosabbnak, s azzal egészítette ki, hogy „a hadisiker egységet követel a néptől, valamint azt, hogy szilárdan higgyen az ügyben.”²⁴

Más elemzésekben is azt emelték ki, hogy a modern haderőhöz a jól szervezett hátszázagon keresztül vezetett az út. A nitrogéntermelés növelésére és – háború esetén – külső forrásoktól függetlenné tételére irányuló javaslat jól példázta ezt. A Képviselőház Hadügyi Bizottságának meghallgatásán Frank Sherman Washburn kémikus nyomatékosította, hogy kulcsfontosságú volt a mezőgazdasági termelésben és a termésátlagok növelésében. Szinte sorsszerű, hogy Washburn is Németországot említette példaként. Amint fogalmazott, a független nitrogéntermelésnek jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szoros blokád ellenére nem roppant össze. Az ország hadiipari termelésével kapcsolatban megjegyezte, hogy a stratégiai fontosságú nitrogént cseppfolyósítással önellátó módon a levegőből állította elő, mivel Nagy-Britannia blokádja miatt Chiléből nem tudta a robbanóanyagok gyártásához szükséges salétromot behozni.²⁵

Josephus Daniels, a Wilson kormány tengerészeti minisztere, a világháború eseményeire kivetítve azt állapította meg, hogy az igazán nagy felismerések az ellenségeskedés elhúzódása után születtek meg. Véleménye szerint Nagy-Britannia a háború elhúzódását követően ráébredt, hogy a hadiipar fedezetére elkülönített hatalmas összegek szinte semmit nem értek, amíg a teljes termelést nem rendelték egy mindent összefogó szervezet irányítása alá. Lloyd George hadiipari miniszterre történő kinevezését említette példaként, majd azt, hogy annak nyomán Franciaországban is hasonló, a termelést összefogó intézmény született. A valódi okokat abban látta, hogy „Németországban a felkészülés és a tudomány hosszú évek óta össze voltak házasítva.” Országá számára is ezt tartotta a legfontosabbnak: „Ha valódi felkészülést akarunk ebben az országban, akkor minden gyárnak képesnek és késznek kell lennie valamely lőszer gyártására.”²⁶

²⁴ *Reilly, J. Henry*: Why Preparedness. The Observations of an American Army Officer in Europe 1914-1915. Chicago, Daughaday and Co., 1916. 396.

²⁵ Increasing the Efficiency of the Military Establishment. 64th Congress, 1st Session Report No. 297. 11.

²⁶ *Daniels, Josephus*: The Significance of Naval Preparedness. In: The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 66. évf. 1916. július. Philadelphia, 1916. 147 – 157. 158.

A semlegesség időszakában – Nagy Britanniához hasonlóan – az Egyesült Államokban is széles körben tartotta magát az a nézet, amely szerint Németország már a 19. század utolsó harmadától kezdve jó szervezőképességről tett tanúbizonyságot és a világháború elhúzódása utáni sikerei is ennek voltak betudhatók.

A hadba lépést követően az amerikai expedíciós haderő vezetését John Joseph Pershing tábornokra bízta, aki a kevés, modernebb harci tapasztalatokkal bíró tábornokok egyike volt. Pershing Európába érkezését követően nem sokkal Washington értésére adta, hogy egy legkevesebb egymillió fős amerikai haderőre van szükség a győzelem kivívásához. A továbbiakban részletesen beszámolt Baker hadügyminiszternek az európai fejleményekről. Az 1917-es évben szinte csak nyugtalanító híreket közölt. Pershing már a Kerenszkij-offenzíva júliusi bukását követően kész tényként kezelte Oroszországnak a háborúból való kiesését. Ehhez járult még az olasz hadseregnek az osztrák–magyar – német haderőtől elszenvedett caporettoi veresége.²⁷ A háború kimenetelét attól tette függővé, hogy az Egyesült Államoknak sikerül-e a német támadás előtt az expedíciós haderőt Franciaországba hajózni.

Peyton Convay March tábornok, a későbbi vezérkari főnök is erősnek látta a német hadsereget. Németország kedvező demográfiai viszonyait emelte ki, s véleménye szerint ehhez járult még, hogy a nagy csatákban a német hadsereg vesztesége mindig kevesebb volt az antanthatalmakénál.²⁸ A Schlieffen terv bukását leegyszerűsítő módon a vezérkari főnök, Helmuth von Moltke határozatlanságával magyarázta. Az erőviszonyok tehát 1917 nyarától kezdve – mindkét tábornok szerint – egyértelműen a németek számára voltak kedvezőek. Fontos kiemelni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregét sem látták kimerülni. Véleményük szerint 1917 második felében vívott harcaik – különösen az olasz hadsereg összeomlását eredményező caporettoi csata – nagymértékben hozzájárultak a nyugati hadszíntéren lévő antantcsapatok nehéz helyzetéhez.

Edward Mandell House, Wilson elnök tanácsadója és egyik legfőbb bizalmasa kifejtette, hogy a német hadsereg sikerei a hadvezetés kiváló szervezetségében rejlettek.²⁹ House, Pershing tábornokkal összhangban, az antanthadseregek közötti együttműködés hiányára is felhívta a figyelmet, s ezzel függ össze, hogy ő is kizárólag a szövetséges hadműveletek jobb összehangolásával tartotta elérhetőnek a győzelmet, amint fogalmazott, „csak jobb csapatmunkával lehet megnyerni a háborút.”³⁰

²⁷ Pershing, John Joseph: *My Experiences in the World War*. Vol. I-II. New York, Frederick A. Stokes. 1931. I. köt. 207.

²⁸ March, Peyton Convay: *The Nation at War*. Doubleday, Doran & Co. 1932. 293.

²⁹ House, III. köt., 309.

³⁰ Uo.

Az amerikai tábornokok érvelésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államok erőfeszítéseinek, valamint a hadi helyzet antant és saját szemszögből való súlyosságának kihangsúlyozása egyaránt érdekükben állt. Nem lehet azonban elvitatni, hogy angol, francia és amerikai körökben egyaránt aggodalmakat szült az a tény, hogy Németország – időlegesen – képes volt az európai háborút egyfrontossá alakítani.

A francia véleményekre nagy hatással voltak a világháború kezdetének eseményei, nevezetesen az a tény hogy a német haderő 1914-ben betört Franciaországba, mi több, a háború fő hadszíntere is ott húzódott. Joffre marsall már közvetlenül a marne-i csatát követően elismerte a kiegyenlített erőviszonyokat, és 1914 szeptemberétől kezdve minden jelentősebb támadó hadműveletet elvetett.³¹ 1915-től a francia katonai gondolkodást a nyugati hadszíntér határozta meg.

Az egyik legismertebb katonai szakíró, Malleterre tábornok az 1915-ös hadiév mérlegét illetően úgy fogalmazott, hogy a szemben álló felek veszteségei egyformák voltak, s a német hadsereg nem volt jobb helyzetben ellenfeleinél. A nyugati hadszíntérrel kapcsolatban ez megállta a helyét, azonban a központi hatalmak keleten elérték részsikereket, nem is szólva a Balkán félszigetről, ahol Szerbiát sikerült német – osztrák–magyar – bolgár együttműködéssel elfoglalni. Ezek a győzelmek azonban távlatilag a nyugati hadszíntér erőviszonyaira is hatással voltak, s Malleterre ezt nem vette figyelembe. Ezen részsikerek lélektani jelentősége nagyobb volt, mivel egyre többen jutottak arra a felismerésre, hogy a központi hatalmak az antantnál lényegesen jobb együttműködésre képesek.

A szemben álló nagyhatalmakról alkotott véleményével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az tartalmát tekintve nem tért el jelentősen az angol vagy amerikai elemzésektől. Németországgal kapcsolatban azt emelte ki, hogy valamennyi nagyhatalom közül a leginkább tudatosan készült a háborúra, ezen belül is Franciaország lerohanására. Az osztrák–magyar haderővel kapcsolatban megjegyezte, hogy gyakran említett fogyatékoságai – a nemzetiségi összetétel, gyenge gépesítettség – ellenére is figyelemre méltó erőt képviselt, ugyanakkor földrajzilag és politikailag is szorosan kötődött Németországhoz.³²

Foch marsall a francia, majd később az egyesített haderő főparancsnoka azt tartotta fontosnak kiemelni, hogy a háború elhúzódása az antant mellett a központi hatalmakat is készületlenül érte. A nyugati hadszíntéren véleménye szerint egyik oldal sem tudta a tüzéséget és gyalogságot összhangban, hatékonyan alkalmazni. Ennek okát éppen a háború újszerűségében látta, ugyanakkor azt sem felejtette el megemlíteni, hogy az állóháború a haderők muníciószükségletét

³¹ *Joffre, Joseph*: Mémoires 1910 – 1917. Vol. I-II. Paris, Plon, 1932. I. köt., 425.

³² *Malleterre, Gabriel*: Les Campagnes de 1915. Paris, Berger – Levrault, 1918. 91.

is megsokszorozta, s az igényekkel a hadiipar és a hadtápszolgálat nem minden esetben tudott lépést tartani.³³ Foch elemzéséből is az olvasható ki, hogy nyersanyagbeli fölényük miatt a háború elhúzódásával egyenes arányban nőttek az antanthatalmak győzelmi esélyei.

A francia katonai gondolkodással kapcsolatban az 1917-es év eseményei jelentős változást hoztak. Májusban a francia hadseregben zajlott le a hadtörténelem legnagyobb zendülése, majd a továbbiakban Oroszország katonai összeomlása, majd az olaszok caporettói veresége nyugtalanították a hadvezetést. Alig egy hónappal korábban lépett be a háborúba az Egyesült Államok, s szárazföldi erőinek fejletlensége miatt jelentős csapatszállításokkal még sokáig nem lehetett számolni. Pétain marsall úgy értékelte az eseményeket, hogy az amerikai csapatok tevékeny közreműködése a német támadás megállításához, majd az azt követő ellentámadáshoz egyaránt nélkülözhetetlen volt.

Joffre marsall nem látta annyira súlyosnak a kialakult helyzetet, mint Pétain, vagy angol és amerikai kollegái. A küszöbön álló német offenzívával és az erőviszonyokkal kapcsolatban 1917 nyarától kezdve több alkalommal is megjegyezte, hogy 1918 első felében az antant csapatai ki tudnak tartani az amerikai segítség megérkezéséig, utána pedig sikeres ellentámadást lehet indítani. Az 1914-ben vívott első marne-i csatát említette példaként, ugyanis a német haderő ott is fölényben volt, – főleg a tüzérség – ám ennek ellenére sem tudott áttörést elérni. A francia marsall ezzel összefüggésben helytelenítette a várható német offenzíva túlzott beharangozását, szerinte ez csak a harci szellemet gyengítette.³⁴

Megállapítható tehát, hogy francia oldalon észrevehetően óvatosabban fogalmaztak a központi hatalmak jó szervezetségéről, mint angol, vagy amerikai részről. Optimistább volt ez az érvelés, ugyanakkor meg kell említeni, hogy a francia katonai vezetés a háború folyamán végig ellenzett minden, a nyugati hadszíntéren kívüli hadműveletet, amely akár csekély erőknek a nyugati hadszíntérről történő elvonásával járt volna.

Összegzésként azt szükséges kiemelni, hogy a központi hatalmak közötti együttműködést sok katonai és civil szakértő olajozottnak, mi több, az antanthatalmak közötti együttműködésnél jobbnak ítélte. A két értékelés a legtöbb esetben együtt járt, a saját bírálatot általában a központi hatalmakkal való példálózás követte. A hadi események, valamint a német oldal véleménye nem minden esetben a méltató szellemű értékeléseket igazolta, ugyanakkor az esetek többségében helyesek voltak az angol és az amerikai katonák megállapításai. A francia vélemé-

³³ *Foch, Ferdinand: Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de 1914 – 1918.. I-II.* Paris, Plon, 1931. I. köt., 247.

³⁴ *Pershing: I. köt., 307.*

nyek általában azt emelték, ki, hogy az egyes hadiévek végére mindkét oldal veszteségei közel azonosak voltak. E megállapítás az antant országainak kedvezett, mivel élőerő és muníció terén egyaránt jelentős fölényben voltak a központi hatalmakkal szemben. Amerikai és angol oldalon is osztották e vélekedést, viszont ők negatívumként értékelték, hogy a fölény ellenére sem sikerült döntő csapást mérni a központi hatalmakra. Nem mulasztották el ugyanakkor megemlíteni, hogy részsikereket is képesek voltak elérni. Az Egyesült Államokban és Nagy Britanniában széles körű konszenzus volt e kérdésben, mivel sajtóanyagokban, vezérkar-i dokumentumokban, katonai szakmunkákban, valamint a témában járatlanabb politikusok érvelésében egyaránt e megállapítások olvashatók. Az I. világháború méretei, újításai miatt valamennyi hadviselő országban nagy figyelmet kapott, így magától értetődő, hogy a szemben álló felek sajátjuk mellett egymás stratégiáját is élénk figyelemmel kísérték. Meg kell jegyezni, hogy az antanthoz hasonlóan az ellenséges nagyhatalmak vizsgálata során Németországban is egyedi megállapításokra jutottak, azonbanaz már nem képezheti e dolgozat tárgyát.

Urbán Judit

ADOLF HITLER ÉS PÁRTJÁNAK PÉNZÜGYI TÁMOGATÓI

A német történelem első demokratikus kísérletének tekintett weimari köztársaság (1919–1933)¹ folyamatosan külső és belső nehézségek között örlődött: az első világháborús vereség, a háborút követő infláció, az 1919. évi versailles-i béke megaláztatásai és jóvátételi kötelezettségei soha nem látott nyomorba taszították az országot. Az 1920-as évek közepének néhány éves konszolidációja után az 1929–1933. évi világgazdasági válság gyors áttérjedése Németországra egy évtizededen belül másodszor hozta rendkívül súlyos helyzetbe az országot. Mindez kedvezett a nehézségeket jól artikuláló Adolf Hitlernek és Nemzetiszocialista Német Munkáspártjának (NSDAP), amely az 1932. július 31-i Reichstag-választások győztese lett (37,3% és 230 képviselői hely). Hitler sikeréhez azonban hozzájárult a külföldi, és kisebb részben belföldi pénzügyi támogatások sorozata. Ezek nélkül Hitler mozgalma már korán letűnt volna a politikai palettáról, több más kis törpepárthoz hasonlóan, amelyek üzenetei nem jutottak el szélesebb társadalmi rétegekhez. A tömegek megszólítását új tömegkommunikációs lehetőségek és modern választási kampányok segítették, s az NSDAP szívesen támaszkodott e pénzigényes kommunikációs formákra.

Hitler belföldi támogatói

Az első pénzügyi pártfogók már röviddel az első világháború befejezése után jelentkeztek. Krupp nehéziparos már 1919-ben pénzelt szélsőséges csoportokat, majd Hitler megjelenése után az NSDAP-t. Hasonlóképpen cselekedett Németország má-

---

¹ A weimari köztársaság történetéhez lásd: *Winkler, Heinrich August*: Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. Verlag C. H. Beck, München, 1994, *uő*: Németország története a modern korban I. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 341–496.

sik meghatározó gyáriparos családjának feje, Hugo Stinnes is, aki kezdettől bevetette befolyását a teljesíthetetlen versailles-i békediktátum ellen. Stinnes ugyan 1924-ben meghalt, ekkor azonban már több üzletember, iparos és bankár szponzorálta nagyobb összegekkel Hitlert és pártját, közöttük Fritz Thyssen vagy Adolf és Emil Kirdorf. Hitler utóbbi támogatója haláláig, 1937-ig, büszke volt tettére. Dietrich Eckart, a korai nemzetiszocialista mozgalom egyik kulcsfigurájaként szintén a párt pénzügyi kereteinek megteremtésében töltött be fontos szerepet. Eckart, költő-drámaíró lévén, bejáratos volt jómódú polgárok szalonjaiba, s kapcsolatait felhasználva, bevezette Hitlert az ún. jobb társaságokba, ahol gyárosok, bankárok, földbirtokosok és gazdag arisztokraták karolták fel.

A döntő fordulat 1929 októberében kívülről jött, a New York-i tőzsde válságával, majd fokozatosan, lépésenként terebélyesedett. A gazdasági kilátások halványulásával a német vállalkozók, akik 1924-ben az amerikai hitelek érdekében a Dawes-terv mellé álltak, most elutasították a Young-tervet, jóllehet a szövetséges fizetési igények jelentős csökkentésével és technikai fizetési könnyítésekkel járt volna. A kezdődő új válság vezető német vállalkozókat taszított Hitler karjaiba, s a nagyipar egy része mindinkább hallgatott rá és terveire. A korábbi becsvágyó porosz tisztviselő, a Krupp cég igazgatója, film- és sajtókonzern-tulajdonos Alfred Hugenberg vezetésével politikai bizottság szerveződött a Young-terv megghiúsítására, amely megkísérelte a lakosság érzelmeit felkorbácsolni. S ekkor kínálkozott az első nagy esély Hitler számára, aki hajlandó volt Berlinben találkozni Hugenberggel. Megígérte tárgyalópartnerének, hogy teljesen leállítja a náci párt nagyvállalkozó-ellenes propagandáját, miközben Hugenberg cserében az NSDAP pénzügyi támogatását, és politikai szabad kezet ígért számára. E látszólagos engedményekért Hitler rendszeres pénzügyi támogatást kapott az ipar Hugenberg által kezelt politikai alapjából, és vele propaganda lehetőséget a gazdasági világválság teljes politikai kihasználására. Thyssen becslése szerint Hugenberg az ipari konszernektől befolyt pénzek egy ötödét, vagyis évente két millió márkát bocsájtott Hitler rendelkezésére. A növekvő gazdasági válság kedvező hatásai révén, és Hugenberg támogatásával, két év alatt az NSDAP-re adott szavazatok számát így 800 000-ről hat millió fölé emelkedett.²

1931 tavaszától–nyarától a Ruhr-vidéki nagyobb acél-trösztöktől (Vereinigte Stahlwerke, Stahlwerk Hoesch) is érkezett több százezer márkás támogatás. A müncheni Barna Ház építési költségeinek nagy részét Thyssen vállalta magára. Az 1931 októberében Bad Harzburgban rendezett nacionalista találkozón Hjalmar Schacht, a Deutsche Reichsbank egykori elnöke megnyitotta Hitler útját a nagybankokhoz. Wilhelm Keppler „baráti köre” pedig az egész német nehézipart igyekezett megnyerni.

² *Hallgarten, George W. F.*: Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918–1933. Zweite Auflage. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1955. 98–100.

Az első nagyobb pénzügyi támogatók közé tartozott Ernst Borsig mozdony-gyáros. Ő azonban 1933-ban távozott az élők sorából, fiai pedig a nemzetiszocialista rendszer ellenzői lettek. Thyssen kezdeményezésére Hitler 1932. január 27-én a düsseldorfi iparklubban bejelentette, hogy az iparnak és az NSDAP-nak közösen ellenséges a demokratikus egyenlődsdi és a pacifizmus, s programja a birodalom újrafegyverzése.³

Később a „népközösségben” a különböző gyűjtési akciókkal a néptársakat is állandó adományozásra kényszerítették. 1937-ben például hét közcélú gyűjtés folyt: január 3-án az SA, SS és a náci párt körzeti szervezeteinek utcai gyűjtése, január 7-én a rendőrség rendkívüli gyűjtése. Február 7-én a háborús egyesületek, a háborús áldozatok és a birodalmi légvédelmi szövetség gyűjtöttek, február 8-án iskolai gyűjtés zajlott, március 7-én ismét az SA, SS és náci párt. Március 21-én a Német Munkafront aktivistái rázták a perselyt, április 10-én pedig a nemzet háláadó áldozata kezdődött.

A munkanélküliek és egyéb rászorultak téli támogatására segélyakciót indítottak, amelyet a nácik minden háztartást érintő kényszeradakozássá alakítottak. Felszólították az embereket, hogy havonta egyszer mondjanak le a húsról a téli segély javára. Ilyenkor főzzenek egy tál ételt, s a hús árát ajánlják fel az akció javára, amelyet a náci tömbmegbízott, vagy az SA és SS tagjai ellenőriztek és gyűjtöttek össze. Így a vasárnapi ebéd politikai funkciót kapott és a rendszer melletti kiállás vagy elutasítás jelképe lett. Az ipar az átalányban fizetett ún. Adolf Hitler adománnyal kerülte el az állandó gyűjtéseket.⁴ A párt első propagandaeszköze, a *Völkischer Beobachter* 1921 novemberében került Hitler tulajdonába. Az újság még sokáig nyelte a pénzt, mégis nélkülözhetetlen volt abban, hogy a nácik országosan is gyorsan ismertté válhassanak.⁵

A pénzügyi nehézségek időszakában, amikor a pártszervezetek országos kiépítésével is szembe kellett nézni, nélkülözhetetlen volt egyes lobbisták pénzfelhajtó tevékenysége is. Közéjük tartozott Roosevelt amerikai elnök későbbi munkatársa, Ernst Hanfstengel is. Félig amerikai lévén, neki elsősorban a tengerentúli kapcsolatok kiépítésben volt fontos szerepe. Becenevén „Putzi”, közeli kapcsolatban állt Franklin Delano Roosevelttel, sőt később neki is dolgozott az Egyesült Államokban, és nem kevés információval szolgált a szövetségeseknek Hitlerről és más prominens náci vezetőkről. „Putzi” 1933-ban elsősorban a Goebbels-szel való nézeteltérései miatt – erre Goebbels is több helyen tesz említést Naplójában⁶ – kezdett lassanként kiszorulni Hitler közvetlen környezetéből, de még évekig Németországban tartózkodott. Hosszú kitérő után csak 1942-ben tért vissza az USA-ba.

³ Uo. 102–104.

⁴ Németh István: Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990). Aula Kiadó, Budapest, 2004. 228–229.

⁵ Knopp, Guido: A Harmadik Birodalom titkai. Mérték Kiadó Kft, Budapest, 2012. 151.

⁶ Goebbels, Joseph: Tagebücher 1924–1945. 1–5. Band 3. Piper Verlag, München, 1992. 977–979.

A pártfogók száma és az anyagi támogatások összege a későbbi diktátor ismertté válásával egyre növekedett, és hamarosan a gazdag és hatalmas pénzmágnások, a külföldi támogatók kapcsán főleg amerikai tőkével alapított multinacionális vállalatok is megjelentek, amelyek a továbbiakban elképesztő összegekkel látták el Hitlert, majd a náci hatalomra kerülése után óriási nyereséget könyvelhettek el maguk és cégeik számára.

Külföldi támogatók

Az 1920-as években súlyos gazdasági nehézségekkel – és emiatt – komoly társadalmi és politikai gondokkal küszködő weimari köztársaság egyik legnagyobb gondja a Versailles-ban kirótt jóvátételi fizetések teljesítése volt, amelyet a németeknek évtizedekig kellett volna törleszteniük. A német kormány kénytelen volt amerikai és angol kölcsönöket felvenni, azonban egy idő után már ezek sem fedezték az igényeket, sőt óriási kintlévőségük miatt nem is akarták tovább fedezni a német államadósságot. Ráébredtek, hogy a franciák türelmetlensége és féltelme veszélyezteti Németország ki-egyensúlyozott fizetőképességét, amely, ha felborul, mindenkinek beláthatatlan kárt okoz. Winston Churchill így írt erről az időszakról: „Németország csak azért fizette meg, azért tudta megfizetni a később mégis kicsikart jóvátételt, mert az Egyesült Államok számlálatlanul kölcsönzött pénzt az európaiaknak, kiváltképpen pedig a németeknek. Olyannyira, hogy 1926-tól 1929-ig az Egyesült Államok adóssai a világ minden részéből csak mintegy egyötödét törlesztették annak az összegnek, amit Amerika a németeknek kölcsönzött, miközben még csak remény sem volt arra, hogy valaha is visszakapja a neki nyújtott hiteleket.”⁷ A New York-i Wall Streetnek és a londoni Citynek sokkal inkább megfelelt volna, ha a németek ellenszegülnek a jóvátételi kötelezettségek teljesítésének, már csak azért is, mivel ennek fizetése előrébb szerepelt a fizetési listán, mint az általuk nyújtott kölcsönök törlesztése.

Érdekeiknek jobban megfelelt tehát egy olyan politikai mozgalom és első embe-
rének támogatása, aki ellentmond az engedékeny weimari politikának, megtagadja a jóvátétel fizetését, így az angolszász bankok hozzájuthatnak hitelezett pénzükhöz. Így tehát az amerikai, angol és német érdekek több ponton is találkoztak. Nemcsak a bankároknak jelentett azonban gondot, hogy a németek, lassan ugyan, de megpróbálják teljesíteni a békeszerződés követelményeit. A német ipar igyekezett – elsősorban nehéz anyagi helyzete miatt – minél olcsóbban nyersanyaghoz jutni, amit közvetlenül a Szovjetuniótól szerzett be, kikerülve a már a szovjet hatalomátvételnél megjelent, elsősorban amerikai nyersanyag-kitermelő és feldolgozó nagyvállalatokat, megfosztva őket a nyereségtől.

⁷ Churchill, Winston S.: A második világháború 1. Európa Kiadó, Budapest, 1989. 13.

A Hitlert támogató nagy cégek többsége multinacionális konszern volt, amelyek amerikai, angol és német tulajdonosi háttérrel rendelkeztek, sokszor szinte kibogozhatatlan összefonódások révén. E cégek már az 1920-as években főleg amerikai bankárok és bankok által nyújtott hitelekkel, s tengerentúli pénzemberek befektetéseiből épültek ki. A Németországban alapított és bejegyzett cégek igazgatótanácsának tagjai és ügyvezetői között sok amerikai állampolgár neve szerepelt, elsősorban bankároké vagy strómanoké, akik közül később többen politikusként építettek karriert az Egyesült Államokban.

Hitler egyik első külföldi támogatója Henry Ford volt, akinek döntésében Hitler nézeteinek támogatása legalább akkora szerepet játszott, mint a jó üzlet kötésének reménye. Az amerikai óriáscég vezetője a *New York Times* korabeli tudósítása szerint már 1922 végén támogatta Hitlert és pártját. A Ford-vállalat futószalag-technikájának bevezetésével több német vállalat elképesztő hatékonysággal növelte termelését, közöttük fontos, hadiipari tevékenységeket is végző cégek. 1930-ban azonban letették a Ford kölni gyáranak alapkövét, amely később nyolchengeres teherautó motorokat gyártott a Harmadik Birodalom számára. Ford ugyan hittel és meggyőződéssel támogatta Hitlert annak antiszemitizmusa miatt, emellett azonban rendkívüli haszonra is szert tett a Német Birodalom háborús céljai révén. A legtöbb Németországban termelő céghez hasonlóan, később ő is több ezer kényszermunkást alkalmazott a termelésben.

Ford a Standard Oil-hoz hasonlóan, mindkét oldal igényeit igyekezett – jó üzletemberhez méltóan – kielégíteni. Kölni üzemében járműveket gyártott a Wehrmacht számára, amerikai anyavállalata pedig az Egyesült Államok hadserege számára is termelt. 1930-ban megépítette a Szovjetunió első modern autógyárát Gorkiban.⁸ Ford nemzetiszocialistákat támogató tevékenysége egyébként egyáltalán nem volt titok a közvélemény előtt sem, hiszen a *Berliner Tageblatt* 1922-ből származó egyik cikke egyenesen a berlini amerikai nagykövetet szólította fel Henry Ford Hitlert támogató szerepének kivizsgálására és azonnali leállítására. Ezen túlmenően maga a Hitler is dicsekedett az amerikai gyáros szimpátiájával, amely pénzbeli hozzájárulásokban is megnyilvánult. Az amerikai autógyáros a kevés egyéni nagyiparos adományozók egyike volt, legalábbis az 1920-as évek végéig. Ford cége az 1930-as évektől több országban működő transznacionális vállalatnak számított.

1928-ban azonban megváltozott a helyzet. A németországi Ford Werke AG 40%-át átvezették az IG Farbenbe és annak egyik vezetője lett a Ford németországi főembere is, miközben Henry Ford testvére, Edsel, az amerikai IG Farben igazgatótanácsába került. Már pedig az IG Farben olyan vegyipari óriás volt,

⁸ Sutton, Antony C.: *Wall Street and the rise of Hitler. The astonishing true story of the American financiers who bankrolled the Nazis.* Clairview Books, Hillside House, 2010. 91.

amelynek létrejöttét azok az amerikai bankárok finanszírozták, akiket Ford az 1920-as években még megvetett a tisztán profitszerzés céljából kirobantott forradalmakban és háborúkban játszott szerepük miatt.⁹

A Ford Werke AG alapítója 1938-ban átvehette Hitlertől a birodalmi Német Sas Nagykeresztjét, amely a külföldi állampolgároknak adható legmagasabb állami kitüntetés volt. Köszönhető volt mindez – az NSDAP-t támogató és velük szorosan együttműködő ipari kartellek közbenjárása mellett – annak is, hogy bár a Ford Werke AG-ban végig megmaradt az amerikai többségi tulajdon, a gyár teljesen német volt. Német irányítással, német anyagokból, német munkásokkal termeltek, nemcsak Németországba és Európa más országaiba, hanem az Egyesült Államokba is. Ilyen amerikai többségi tulajdonnal gyártottak járműveket és fegyvereket a Wehrmachtnak, sőt Európa más országaiban – Magyarország, Románia, Franciaország, Dánia, Hollandia – lévő üzemekben is a németek háborús igényeit elégítették ki. Franciaország esetében mindez a Vichy-kormányzat idején történt.

Nem elhanyagolható azon összeg sem, amely Vaszilij Biszkupszkij tábornokon keresztül Párizsból az orosz mágánusoktól vagy az aranyifjú playboy Hitler-fanatista, Kurt Lüdecke révén került a nemzetiszocialistákhoz. Biszkupszkij a cári orosz hadsereg legifjabb tábornoka volt, aki 1919-ben végleg Németországba távozott és Hitlert segítette. Valószínűsíthető, hogy fontos szerepe volt a Kapp-puccsban is. „Biszkupszkij részt vett a Kapp-féle államcsínyben – ismert tény, hogy pénzügyi támogatásokat kapott mindkettőtől, úgy Kaptól, mint Bauer ezredestől – emiatt el kellett menekülnie Berlinből, vagyis Szkoropadszkijjal és másokkal együtt. Végül Münchenbe került, ahol Scheubner-Richterrel is kapcsolatba került. Az utóbbi bemutatta Biszkupszkijt Hitlernek és állítólag ettől kezdve baráti kapcsolatba kerültek egymással.”¹⁰ Biszkupszkij igazi világfi volt, aki a fehérek oldalán harcolt a szovjet polgárháború idején, de sikerült komoly anyagi forrásra szert tennie mielőtt kivándorolt Németországba. Itt aztán minden orosz kapcsolátát bevetette, hogy pénzt szerezzen példaképének, Hitlernek. Személyes kapcsolatban állt az utolsó orosz cár családtagjaival és elsősorban gazdag oroszokkal.

Hitler közvetlen környezetében szintén homályos kapcsolatokkal rendelkezett Kurt Lüdecke, aki 1938-ban kiadott memoárjában részletesen emlékezett ezekre az időkre.¹¹ Arra, hogy ügyletei nem voltak teljesen tiszták és még kevésbé követhetők, Goebbels is utal Naplójában: „Rosenberg egy kellemetlen dolgot mondott Lüdeckével kapcsolatban. Beszélek Magdával erről. De a dolog még nem tiszta.

⁹ Uo. 90.

¹⁰ Whetton, *Cris*: Hitler's fortune. Pen and Sword, 2005. 170.

¹¹ Charruthers, *Bob*: I knew Hitler. The lost testimony by a survivor from the Night of the Long Knives. Kurt G. W. Ludecke. Coda Books Ltd., Warwickshire, 2011.

(...) Ez a dolog sem tiszta Lüdeckével.”¹² Mindenesetre ő teremtett kapcsolatot Benito Mussolinihez, akitől becslések szerint nagyjából 18 millió márka érkezett a nácihoz. Mussolini örömmel adott pénzt Hitlernek, miután az egyértelművé tette, hogy az NSDAP hatalomra kerülése esetén nem követeli vissza Dél-Tirolt. Wolfgang Zdral¹³ azt is állítja Hitler finanszírozását taglaló munkájában, hogy Lüdecke saját személyes vagyonából 130 000 birodalmi márkát adott a nácinak.

Fura módon Franciaországból is érkeztek pénzek a nemzetiszocialisták számára, még hozzá a híres fegyvergyártó Schneider-Creusot vállalatától, amelynek elnöke M. Eugene Schneider volt. Az ismert francia fegyvergyár több leányvállalattal is rendelkezett Európában, de több újságot is a kezében tartott, amivel a közvéleményt ügyesen lehetett a háború felé terelni. A cég egyik alkalmazottja révén birtokolta a párizsi *Le Temp* és a *Journal de Débats* részvényeit.¹⁴

A más európai országokból és a belföldről érkező pénzüsszegek sem lettek volna azonban elegendők a hatalmasra növekedett náci propagandagépezet, Hitler személyes és költséges életmódjának fedezésére, nem beszélve a 3–400 000 főre duzzadt SA rohamosztagok és az SS fenntartására, ha az angol–amerikai bankároktól, üzletemberektől, multinacionális vállalatoktól és olajipari cégektől, illetve ezek németországi leányvállalataitól nem érkezik folyamatosan jelentős pénzügyi támogatás.

Az Egyesült Államokból érkező hozzájárulások kulcsfontosságú tengelye a Hamburg–Amerika Line (HAPAG) gőzhajó társaság volt, amelyet 1847-ben alapítottak, és amely felett az ellenőrzést 1920-ban Averell Harriman és Bert Walker szerezte meg az első világháború utáni vezérigazgatóval, Wilhelm Cunoval¹⁵ – a későbbi német birodalmi kancellárral – és M. Warburg bankárral közösen. Ettől kezdődően az amerikai és német cégek, illetve vezetőik összefonódása és egymás cégében való részesedése, beosztása szinte követhetetlenül összefolyt.

Averall Harriman az 1920-as évek elején, európai tartózkodása alatt ismerkedett meg Fritz Thyssen gyáripárossal. Harriman a W. A. Harriman and Co. német kirendeltsége megalapítására érkezett Berlinbe, de Thyssennel való megismerkedésével sokkal többet sikerült elérnie. A gazdag örökössel megegyeztek egy New York-i bank létrehozásában, amelynek az amerikai és társai lettek az igazgatói, s a németországi Thyssen-vállalat ügyleteit intézték külföldön. Az

¹² Goebbels, 974–975.

¹³ Zdral, Wolfgang: Der finanzierte Aufstieg des Adolf H. Ueberreuter, 2002.

¹⁴ Engelbrecht, Helmuth Carol – Hanighen, Frank Cleary: Meerchants of Death. Study of the international Armament Industry, 3. Ludwig von Mises Institute, 1934. 2–4.

¹⁵ Chaitkin, Anton and Tarpley, Webster: George Bush – The Unauthorized Biography. ProgressivePress.com, California, Joshua Tree, 2004. Chapter 2: The Hitler projekt. Bush Property Seized–Trading with the Enemy

1924-ben létrehozott Union Banking Corporation (UBC) a W. A. Harriman and Co. manhattani központjának részeként működött és több szállal is összekapcsolódott a szintén Thyssen érdekeltségbe tartozó holland pénzintézettel, a Bank voor Handel en Scheepvaart (BHS). Ezt a bankot Thyssen D. C. Schutteval és H. J. Kouwenhovennal együtt alapította. Az UBC Thyssen érdekében tett lépéseihez és üzleteihez alapvetően ettől a banktól érkeztek a pénzek.¹⁶

A bank, amelynek elnöke Prescott Sheldon Bush volt – 1926-tól egyben a W. A. Harriman and Co. alelnöke –, így szorosan összekapcsolódott a Fritz Thyssen és testvérei által vezetett, de általuk csupán 26%-ban tulajdonolt Vereinigte Stahlwerke AG-vel (Egyesült Acélművek), arról nem is beszélve, hogy a legnagyobb német acélipari monstrum főigazgatója, Albert Vögler egyúttal a titokzatos holland BHS és a HAPAG egyik igazgatója is volt.

A Hitlert támogató gazdag német családok között feltétlenül megemlítendők a Schröderek. A nácikat támogató legismertebb családtagjuk Kurt von Schröder báró társigazgató volt a Thyssen-Hütte öntödénél Prescott Bush New York-i társával, Johann Groeninggerrel. Emellett ő volt az SA és az SS finanszírozásáért felelős szervezet pénztárosa. A család másik tagja, Rudolf von Schröder a Hamburg–Amerika Line alelnöki tisztségét töltötte be.

Az Egyesült Acélművek megalapítása Clarence Dillon¹⁷ Wall Street-i bankár nevéhez fűződött, aki Prescott Bush apjának, Samnek volt régi elvtársa, az ún. Merchant of Death-ban.¹⁸ A Vereinigte Stahlwerkébe Dillon 70 millió dollárt fektetett be, amiért cserébe cége, a Dillon Read Company, több képviselője is helyet kapott Németország legújabb és legnagyobb ipari óriásának igazgatótanácsában.

Míg az Egyesült Acélművek pénzügyeit a Dillon Read Company intézte, Fritz

¹⁶ Uo.

¹⁷ „A legfontosabb németeket támogató pénzforrás a Dillon szindikátusi vonal 15 millió dolláros keretet biztosított, habár a Thyssen-Hütte 1925-ben nehéz piaci körülményekkel küzdött. Hírek keringtek arról, hogy a szövetségesek lefoglalják a Krupp-műveket és további német gyárat, mivel egy jelentés szerint több száz ágyút találtak elrejtve a Krupp üzemeiben. Kruppot perbe fogták, aki 10 millió dollár értékű kötvényt ajánlott fel a Chase Nationalon keresztül, de javaslatát leállította, mert a keringő rémhírek hamisnak bizonyultak. Ám a Krupp-ügy továbbra is befolyásolta a piaci viszonyokat, amikor Dillon Read hiteleket nyújtott Thyssennek 1925 januárjában. Dillon képessége, hogy összehozzon egy szindikátust annak ellenére, hogy mindenütt bizonytalanság uralkodott, nagyban megemelte saját cége presztízsét a német ipari körökben, és további üzleteket hozott.” *Peres, Robert C. – Willet, Edward F.: Clarence Dillon: A Wall Street Enigma. Madison Books, Lanham, 1995. 70.*

¹⁸ Merchant of Death (A halál kufárjai) nevű csoport azokat az embereket jelentette, akik a háború, s így emberéletek árán gazdagodtak meg. Elnevezésük *Engelbrecht, Helmut Carol – Hanighen, Frank Cleary: Merchants of Death. Study of the International Armament Industry* könyvére utal.

Thyssen politikai céljaira – amelyek Hitler és a náci párt hatalomra juttatásához kapcsolódtak – fenntartott bankszámláit a Bush és társa, Walker irányította bankok és cégek kezelték, közöttük az Union Bank Corporation is. Ezen és a holland bankon keresztül Thyssen saját bevallása szerint több mint egymillió birodalmi márka érkezett Hitlerhez és pártjához.¹⁹ A cég- és bankhálózatok kiépítése, s az elsősorban amerikai és angol tőkével működő multinacionális vállalatok létrehozása azonban ezzel még nem fejeződött be. A kusza, bonyolult és szinte követhetetlen banki és vállalati összeolvadások és pénzügyi műveletek nyilvánvalóan a közvélemény, valamint az esetleges vizsgálódók megtévesztésére irányultak. Mindez amerikai gyakorlat volt, amely kiterjedt az európai leányvállalatokra is.

1931 elején a W. A. Harriman and Co-ból Brown Brothers-Harriman lett, miután egyesült a – brit–amerikai, elsősorban nagyobb beruházásokkal foglalkozó – Brown Brothers céggel, amelyhez nemsokára csatlakozott az Union Pacific Railroad későbbi tulajdonosa, Robert A. Lovett is. Az így létrejövő céggelombertumban érdekeltsége volt Harrimenének – Averellnek és E. Rolandnak –, Prescott Sheldon Bushnak, George Walker-nek, Thatcher M. Brownnek és Lovettnek, de a vezetésén keresztül több amerikai és angol állampolgárnak is részesedése volt a cégben, többek között Clarence Dillonnak is.

Antony C. Sutton a könyvében²⁰ részletesen beszámol a Harriman testvérek bonyolult tevékenységeiről, amelyek jelentős része Hitler és a nácik anyagi megsegítése érdekében történt. Érdekes módon mégis azt a következtetést vonja le, hogy bár Harrimannék minden kétséget kizárólag tudtak arról, hogy ismert nácikkal és egy hollandiai náci bankkal állnak üzleti kapcsolatban, mégsem lehet bizonyítottnak tekinteni, hogy közvetlenül pénzzel is ellátták volna a nemzetiszocialistákat. Meglepő következtetés, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az átutalások a részben Harriman-érdekeltségű Hamburg–Amerika Lineon keresztül történtek, társuk, Prescott Bush pedig üzletük maximális nyeresége érdekében táviratokkal bombázta Max Warburgot, hogy járjon közbe Amerikában a Németország és Hitler elleni hangulatkeltés visszaszorításában. 1933 márciusában Warburg kezeskedett Hitler kormányáért az amerikai befektetőknek: „Az elmúlt néhány évben az üzlet jelentősen jobb volt, mint ahogyan eredetileg számítottunk rá, de ez a reakció jó néhány hónapig éreztette hatását. Igazából szenvedünk a nagyon tevékeny Németország elleni propaganda miatt, melyet néhány kellemetlen körülmény okoz. Ezek az esetek egy nagyon heves választási kam-

¹⁹ Fritz Thyssen könyve (I paid Hitler) Emery Reves közreműködésével készült, s először 1941-ben jelent meg. Az általa Hitlerhez került összeget 1 millió dollár körüli összegre becsülte, de később ezt visszavonta és tagadta, hogy köze lenne hozzá.

²⁰ Sutton, Antony C., 104.

pány természetes következményei, de rendkívül eltúlozták a külföldi sajtóban. A kormány határozottan elkötelezte magát a köznyugalom és a közrend fenntartása mellett, tökéletesen meg vagyok győződve, hogy ebben a tekintetben nincs ok semmi riadalomra.”²¹

A család többi tagja sem tétlenkedett. Max Warburg fia egy másik befolyásos családtagnak, Frederick M. Warburgnak sürgönyözött, hogy tegyen meg mindent a náciellenes amerikai hangok elfojtása érdekében. E lépésekre azért volt szükség, mert egyes amerikai zsidó szervezetek Hitler antiszemitizmusa miatt erős náciellenes hangokat ütöttek meg. Főleg elhallgattatásuk volt a cél. Voltak azonban olyan zsidó szervezetek is, mint az American Jewish Committee, amelyek a Hitlert fedező üzletemberek befolyása alatt álltak és 1933. március 1-jén még nyilatkozatot is kiadtak arról, hogy nem támadják a németországi rendszert. E lépések mögött komoly üzleti érdekek húzódtak meg.

A Kilgore Bizottság²² egyértelműen megállapította nemcsak Harrimanék, de Prescott Bush és mások felelősségét is Hitler anyagi támogatásában és hatalomra segítésében, sőt ugyanezen év októberében az amerikai kormány lefoglalta az Union Banking Corporation összes részvényét a Trading with the Enemy törvény értelmében.²³ Büntetőjogi felelősségre vonás azonban nem történt, sőt még a hírekből is kihagyták a műveletről szóló jelentést.

A Harriman testvérek kapcsolatban álltak Fritz Thyssen üzlettársával, Friedrich Flickkel is, a Vereinigte Stahlwerke társtulajdonosával.²⁴ Flick szintén Himmler baráti társaságához tartozott és nagy összegekkel támogatta a náciakat. Harriman és Flick meglehetősen bonyolult üzleti kapcsolatban álltak egymással. Az Averell Harriman által vezetett Consolidated Silesian Steel Corporation olyan amerikai tulajdonosokkal rendelkező cég volt, amely a lengyel és német szén- és

²¹ Chaitkin, Anton and Tarpley, Webster; i. m. 36.

²² A Kilgore Bizottságot az Amerikai Szenátus 1942 októberében állította fel, hogy megvizsgálja amerikai multinacionális cégek Németországgal kapcsolatos kereskedelmét és együttműködését. Célja az ellenséges oldalon álló Németországot segítő gazdasági együttműködések megszüntetése volt. A bizottság vezetője Harley M. Kilgore, Nyugat-Virginia szenátora és a későbbi elnök jó barátja lett. 1943–1945 között 16 meghallgatást tartottak. Több vállalatot eltiltottak a németekkel kapcsolatos tevékenységüktől, de sok esetben így sem tudták megakadályozni, hogy háború alatt amerikai cégek a gazdasági haszonszerzés érdekében segítséget nyújtsanak a németeknek.

²³ A Trading with the Enemy törvény az Egyesült Államokban 1917 óta a mai napig érvényben van, de csak háborús helyzet esetére. A törvény megtiltja az Amerikai Egyesült Államok polgárainak és cégeinek, hogy háború idején termékeikkel az Egyesült Államokkal ellenséges oldalon álló országokat támogassanak.

²⁴ A Flick-konzern tevékenységét lásd: Bähr, Johannes – Drecol, Axel – Gotto, Bernhard – Priemel, Kim C. – Wixforth, Harald: The Flick-Konzern im Dritten Reich. Institute für Zeitgeschichte, Oldenbourg, 2008.

cink, valamint acélgyártás egyharmadát birtokolta, míg a maradék kétharmadot Flick.

A két Harriman testvér és Prescott Bush kapcsán feltétlenül megemlítendő egy másik, a későbbiekben hivataluk révén Amerikában komoly befolyással rendelkező testvérpár, John Foster Dulles és Allan Dulles. Ebben az időben jogászként működtek, s John Foster Dulles több náci vállalat nemzetközi ügyeit intézte. Részt vett Oliver Harriman egyik megbeszélésén, amelynek eredményeként létrejött az egyezmény, amely létrehozott egy olyan szindikátust, amelyben 150 cég és magánszemély vett részt, s célja a Németországból az Egyesült Államokba irányuló kivitel összehangolása volt. Ez a Dulles fivér járt közben az 1930-as években államtitkárként a német vállalatok adósságának átütemezése és szerkezetátalakítása ügyében is. A német vállalatokkal való szoros kapcsolata révén titokban német vállalatok mellett lobbyzott. Ugyanez történt Hitler hatalomra kerülése után a német állam adósságával, amelynek csökkentését az amerikai és angol bankárok engedélyezték, s ezért a náci több pénzt fordíthattak fegyverkezésre. Ez azonban nem zajlott zökkenőmentesen, mert a tulajdonosok a kötvényeik utáni alacsonyabb hozamot nem minden esetben fogadták el.

Mindenesetre Prescott Bush számára évekkel később ez gyümölcsöző kapcsolatnak bizonyult, amikor az 1950-es években republikánus szenátor lett Connecticutban, hiszen John Foster Dulles ekkora már nagy befolyásra tett szert a Republikánus Pártban, míg bátyja a CIA elnöke lett.

A londoni City bankárai sem maradtak le a Wall Street mögött. 1931-ben a korábban a Brown Brothers céggel partneri kapcsolatban álló Montagu Collett Norman volt a Bank of England elnöke, aki nemcsak a világ pénzügyeit irányította, de Hitler odaadó híve is volt. Ez sem volt titok angol előkelő körökben, hiszen 1940-ig elég sokan voltak Nagy-Britanniában, akik rokonszenveztek Hitlerrel és a németekkel. Montague Collett pártfogoltja és embere volt Hjalmar Schacht is. Kinevezése – először a Reichsbank élére, majd 1934. június 30-tól gazdasági miniszterré – kifejezetten befolyásos bankárok kérésre történt.

A nagy németországi konszernnek multinacionális cégek voltak, amelyekben külföldi érdekeltségek mellett a hazaiak is képviselve voltak, akik viszont amerikai vállalatokban kaptak helyet, az erőteljes oda-visszafonódással egymástól elszakíthatatlan kötelékek és érdekszövetségek jöttek létre. Ez tartotta életben a kusza céghálózatot. A vas- és acélgyárakon kívül a fegyvergyárak mellett a háborús készülődésben a vegyiparnak és kémiai konszerneknek is kiemelkedő szerepük volt.

A legismertebb vegyipari cégóriás Németországban az IG Farben AG volt (Industrie-Gemeinschaft Farben AG), amely 1925-ben alakult és csúcsidőszakában a világ legnagyobb kémiai konszernje volt. Hat nagy vegyipari vállalat,

többek között a Bayer, a BASF és az Agfa fuzionálásával jött létre, és a második világháború után ismét több cégre bomlott. Az IG Farben, akárcsak a Vereinigte Stahlwerke és más német nagyvállalatok létrejöttének nemcsak meghatározó, de alapvető feltétele volt az amerikai tőke jelenléte. A multinacionális vegyipari vállalat – amely a későbbiekben már fegyvereket is gyártott – első igazgatója Hermann Schmitz volt, s tulajdonképpen ő kérte az amerikai bankárok segítségét. Ebben a folyamatban a központi személy Max Warburg volt, aki nélkül nem is jöhetett volna létre az IG Farben, mivel Wall Street-i kapcsolatai révén ő szerezte meg a szükséges pénzeket. Az igazgatótanácsban amerikai és német pénz- és üzletemberek ültek. Később Schmitz és Warburg bevette az igazgatótanácsi tagok közé Carl Boscht (igazgató a németországi Ford Motor Company AG-nál is), Fritz ter Meert, Kurt Oppenheimert és George von Schnitzlert, s ekkor lett tag Warburg is. 1928-ban az IG Farben létrehozó cégek amerikai leányvállalatai, a Bayer Company, General Aniline Works, Winthrop Chemical Company és az Agfa Ansco egy svájci holdingot szerveztek IG Chemic név alatt, de az IG Farben irányításával. Egy év múlva már Amerikában alakult meg a fenti fiókvállalatok összeolvadásából az I. G. Chemical Corporation. Ez lett az ún. amerikai IG Farben, amelyben Paul Warburg lett az egyik igazgató, míg testvére, Max, a német gyárban töltött be ugyanilyen tisztséget. Ebben a vállalatban is többen jutottak vezetői pozícióba, méghozzá a legismertebb és leghatalmasabb gyárosok és bankárok, így Walter Teagle, aki egyszerre volt a New Yorkban lévő FED²⁵ és a New Jersey-beli Standard Oil Company igazgatója, vagy Henry Ford fia, Edsel B. Ford, a Ford Motor Companytól.

Nem lehet szó nélkül hagyni a General Motors Németországban folytatott tevékenységét sem. Az 1930-as években az amerikai Du Pont család tulajdonában lévő General Motors birtokolta az Opel AG részvényeinek 80%-át. Az Opel gyártotta a Hitler-rendszer idején a Németországban használt autók mintegy egyharmadát, amivel a háború kitöréséig több mint 35 millió dollárt kerestek. Az 1935-ben felépített gyár Európa legmodernebb nagyüzeme volt, a legjobb külföldi technológiával, amerikai tőkével. Azon túlmenően, hogy a náci az Opel – áttételen tehát a General Motors – által gyártott teherautókkal és egyéb járművekkel kezdték meg a „Blitzkrieget”, a háború kitörése után a Németországban megtermelt nyereségüket más német cégekbe fektették, amelyek többsége náci vezetők kezében volt. Ebből látszik, hogy e multinacionális cégek könnyedén áthágták az ellenséggel való kereskedési törvényt, illetve a Rooseveltt-éra ezzel kapcsolatos

²⁵ Federal Reserve System: az Egyesült Államok magánkézben lévő központi bankrendszere; 1913. december 2-án a Federal Reserve törvény hozta létre. New York-i kirendeltsége a 12 fontosabb városban működő Reserve Bank egyike.

intézkedéseit. Nem véletlenül adományozta Hitler a vállalat igazgatójának, James D. Moonly-nek a legmagasabb, külföldieknek adható kitüntetést.

Az 1920-as években a Hitlernek nyújtott támogatások folyamatosak voltak, ennek ellenére az NSDAP mintha nem tudott volna élni a szerencsés lehetőségekkel. A gazdasági válság végül jól jött a radikális nézeteket valló pártnak, hiszen a munkanélküliség növekedésével és a szegénység erősödésével ez emberek elkésredettsége is nőtt, s ezzel lassan, de biztosan megnőtt az NSDAP támogatottsága is. 1932-ben azonban, amikor a válság a végéhez közeledett, még mindig komoly gazdasági és politikai gondok emésztették Németországot, Hitler és pártja rendre alulmaradt az egymást követő hivatalos választásokon. „Összesen 34 mandátumot veszítettünk. A Centrum is elkönnyvelhet némi veszteséget. A német nacionalisták kicsit megerősödtek, a szociáldemokraták pedig kicsit meggyengültek. Visszaesett a szavazók jelenléte a választásokon. A KPD megerősödött, de hát ez várható volt. A reakció kormánya mindig a bolsevizmus elősegítője. Tényleg kudarcot vallottunk.”²⁶

Ennek ellenére a finanszírozóktól továbbra is folyt a pénz a nácihoz. A 3–400000 SA és SS tag, és szervezetük pénzügyi helyzete biztonságos volt, pedig ez óriási anyagi áldozatokat kívánt.

Az 1930-as évek elején – több találkozáson – vállalatok és bankok képviselői rendkívüli mennyiségű pénzt bocsájtottak Hitler rendelkezésére, abban a reményben, hogy befektetésük a nemzetiszocialista párt hatalomra kerülésével megtérül, és jelentős hasznot termelhetnek maguknak. 1932 májusában a müncheni Kaiserhofban tartott találkozáson az európai és az amerikai IG Farben, s a Hamburg–Amerika Line emberei tárgyaltak vezető náciakkal. A párt pénzügyeivel ekkor a legtöbbet Rudolf Hess, Hitler jobb keze és régi harcostársa foglalkozott. Az itt összegyűjtött óriási összeg – 500 000 márka – 20%-át az amerikai IG Farben adta. Hess közreműködésével a pénz a Deutsche Bankba került.

A márciusi választásokra készülve, hasonló találkozó zajlott 1932. február 20-án Göring otthonában. Itt szintén jelen voltak és Hjalmar Schachtal találkoztak többek között – von Schnitzler tájékoztatása alapján – a Vereinigte Stahlwerke, az IG Farben, valamint a Német Ipari Birodalmi Szövetségének vezetője, Alfred Krupp von Bohlen. A megbeszélésen összegyűjtött pénzekkel együtt összesen 3 millió birodalmi márka jött össze a választásokra. Az adomány a Delbruck Schickler Bankon át Hesshez került. A legnagyobb hozzájárulások ismét az IG Farbentól érkeztek, az amerikai és a német vonaltól egyaránt. Több pénzember és gyáriparos, cégeiken túlmenően, magánemberként is jelentős összegekkel támogatta az egyre szélsőségesebb náciakat.

---

²⁶ Goebbels, 714.

Az ország háborús készülődéséhez rendkívüli mennyiségű kőolajra is szükség volt. A német ipar olajszükségletének 85%-át behozatalból kellett fedeznie. A Szovjetunióból behozott olaj nem volt elegendő. A Standard Oil ügyvezetője, Walter Teagle, az amerikai IG Farben igazgatóságában komoly pénzekkel támogatta Hitlert, de a Standard Oil inkább nyersanyaggal, szabadalmakkal és szaktudásának átadásával segítette a nemzetiszocialista vezetést a háborús előkészületekben. Ebben a Deutsche–Amerikanische Petroleum AG. (DAPAG) a Standard Oil németországi leányvállalataként működött közre. A szintetikus gumi előállítására vonatkozó kutatásokat kifejezetten a német háborús célok motiválták, hiszen a katonai járművek gumiabroncs igényét nem fedezte a természetben fellelhető kaucsuk mennyisége. Az IG Farben a Standard Oil szabadalmával volt képes 1944-ben 5,5 millió tonna szintetikus olaj előállítására. A Standard Oil így a háború alatt a Németország hadicéljaihoz szükséges alapanyaggal és találmányokkal támogatta a német hadiipart. Vagyis az amerikai vállalat a Hitler hatalomra jutása utáni háborús készülődést, majd az Egyesült Államok ellen harcoló német állam győzelmét segítette. Egyúttal azonban a szövetségeseknek is szállítottak nyersanyagokat. A háború alatt a Standard Oiltól panamai zászló alatt érkezett a német harckocsi-motorokhoz szükséges olajadalék, a repülőgépmotorok működéséhez hiányzó ólom tetra-etil és a tengeralattjárók működéséhez nélkülözhetetlen diesel olaj.

Az IG Farben és a Standard Oil ilyen irányú tevékenységét a Kilgore-bizottság is részletesen feltárta. A vállalatot tulajdonló Rockefellererek így felbecsülhetetlen nagyságú haszonhoz jutottak, ugyanakkor mérhetetlen károkat okoztak a szövetségeseknek, és rengeteg emberélet kioltásáért felelősek. Amennyiben nem biztosítottak volna a németeknek ilyen óriási mértékű nyersanyagot, és nem segítették volna őket szabadalmakkal, Németország kénytelen lett volna korábban kihátrálni a háborúból.

Német gyárak profitálása a háborúból

A második világháborúból nemcsak a német multinacionális vállalatok profitáltak. Számos, kisebb-nagyobb, sok esetben családi vállalkozásként működő hazai vállalat is óriási haszonra tett szert azzal, hogy fogyasztási és iparcikket gyártott a náciknak. Közülük többen meggyőződéses nácik voltak és már jó ideje működő családi vállalatokat irányítottak. Ugyan a német piacon Henry Ford gyára is megjelent járműgyártóként, Németország legnagyobb autógyárjai, az Audi és a BMW is, már léteztek. Az eredetileg repülőgépmotorokat gyártó Audi 1928-tól teljesen visszaállt az autógyártásra, de a második világháború idején ismét repülőgépeket gyártott a Harmadik Birodalom számára. Ezen túlmenően minden mást is termeltek, amire a háborúban szükség volt: akkumulátorokat a Tigris-tankokba, lőszeret, légvédelmi rakétákat és

kézfegyvereket. A gyár részvényeinek jelentős részét Günther Quandt birtokolta, aki az 1920-as években annak a Magda Rietschelnek volt a férje, aki 1931-ben összeházasodott a későbbi propagandaminiszterrel, Joseph Goebbels-szel. A kapcsolat azonban ezután sem szakadt meg Quandt és Magda Goebbels között, és – minden kétséget kizáróan – 1933 után ennek is volt köszönhető a sok állami megrendelés, amelyet a BMW kapott. A hadiipar időszakában itt dolgozott a legtöbb kényszers munkás és koncentrációs táborbeli fogoly, több mint 50 000 fő. A BMW olyan rossz körülmények között foglalkoztatta ezeket az embereket, hogy szó szerint éheztek.²⁷

Hasonló történeti múltja van az ingolstadti székhelyű Audi-gyárnak is, amely a háború alatt többek között páncélozott járműveket gyártott Hitler hadseregének. A gyár legalább 3500 munkaszolgálatos haláláért felelős, akik a munkára kényszerítettek egyötödét jelentették.²⁸

A „népautónak” szánt, eredetileg olcsó, de strapabíró Volkswagen Bogart gyártó üzemet 1937-ben a német állam alapította a két, ma is működő autógyárral szemben, s csak a világháború után alakult át részvénytársasággá. A gépkocsit tervező Ferdinand Porsche egyben a vállalatóriás elő igazgatója is volt, a háború alatt természetesen hadigépjárműveket is tervezett a Harmadik Birodalom számára. Porsche sohasem ismerte el bűnösnek magát azért, hogy az általa irányított gyárban – a teljesítményorientáltságot és a lehető legnagyobb nyereséget szem előtt tartva – több mint 20000 kényszers munkás dolgozott és még féktelen módon kihasználta a rendes munkásait is. Amikor Hans Mommsen 1996-ban közzétette ezzel kapcsolatos tudományos elemzését, Porsche unokája elismerte a cég felelősségét, miként a cég igazgatója, Martin Winterkorn is.

A Harmadik Birodalomnak dolgozott az 1891-ben alapított Dr. Oetker családi cég is, amely napjainkban is a legnyereségesebb német vállalatóriások egyike, és Európában több leányvállalattal rendelkezik. A dinasztiaalapító nagyapa, Dr. Adolf Oetker gyógyszerészként, kísérletezés közben találta fel a sütőport, és ezzel elindította cégét világhírű útjára. Halála után a vállalat ügyeit elhunyt fia özvegyének élettársa vitte tovább. Richard Kaselowsky nemcsak rokonszenvezett a náci rendszerrel, de 1933-ban, Hitler hatalomra kerülése után, a pártba is belépett, s családját, valamint munkatársait egyaránt nemzetiszocialista szellemben irányította. Nevelt fia, Rudolf-August Oetker is ezen az úton haladt és nemcsak a párthoz, de az SS-hez is csatlakozott.

²⁷ *Scholtysck, Joachim*: Der Aufstieg der Quandts: Eine deutsche Unternehmerdynastie. C. H. Beck, München, 2011. A 2. kiadás 13. fejezete (Zwangsarbeit bei den Quandt-Firmen) teljesen ezekkel a kényszers munkásokkal foglalkozik. Scholtysckre hivatkozik Richard Huthmacher az Offensichtliches, Allzuoffentlichsiches című munkája első kötetének 65. oldalán

²⁸ Az Audi-gyár múltjának feltárásával Martin Kukowski történész és Rudolf Bochprofesszor foglalkozik Kriegswirtschaft und Arbeitseinsatz bei der Auto Union AG. Chemnitz im Zweiten című munkájában. Weltkrieg34. kötet/Beiträge zur Unternehmensgeschichte

Az egész család nemzetiszocialista meggyőződése két oldalról is Oetkerék előnyére vált: gazdasági és termelési szempontból. Kaselowsky jó kapcsolatokat ápolt Heinrich Himmlerrel és náci barátaival. Így az NSDAP hatalomra kerülése után ez a cég lett a hadsereg egyik legnagyobb élelmiszeripari szállítója, majd a háború kitörése után is folyamatosan biztosították számukra a szükséges nyersanyagforrásokat. A vállalatnak a nemzetiszocialista eszmékkel való teljes azonosulását a Dr. Oetker akkori hirdetései is egyértelműsítik.²⁹

Szintén elkötelezett náciként volt ismert Hugo Boss ruhagyáros is, aki már 1931-ben belépett az NSDAP-ba. Boss már az 1920-as években jól keresett a nemzetiszocialistákon, mivel már ekkor egyenruhát gyártott a barnaingeseknek. Az 1930-as években pedig nemcsak az SA és az SS, de a Hitlerjugend, valamint a Wehrmacht csapatainak tagjai számára is az ő vállalata gyártotta az uniformist.³⁰ Az 1990-es években a német vállalatoknak a nemzetiszocialista rendszerhez fűződő kapcsolatát kutató vizsgálódások során ezt a ruházati céget is utolérte az erkölcsi felelősségre vonás. Roman Köster történész megállapította, hogy a gyár 1941-ben már több mint egymillió német birodalmi márka éves nyereséget könyvelhetett el. Ennek ellenére Boss ruhagyára a kényszermunkások és hadifoglyok alkalmazását illetően elmaradt a náci rendszernek termelő többi céghez viszonyítva: nála „csak” 140 lengyelországi kényszermunkás és 40 francia hadifogoly dolgozott mostoha körülmények között. Hugo Boss és a nácik kapcsolatát egy 1997-ben fellelt titkos bankszámla is megerősítette.

A Harmadik Birodalomban közvetett háborús célokat szolgált a Bertelsmann könyvkiadó. A főleg antiszemita munkák kiadásával jeleskedő Bertelsmann cég hatalmas haszonra tett szert Hitler alatt, és örömmel teljesített minden egyéb, hangulatkeléssel kapcsolatos szolgáltatást.

A Degussa cég azonban már közvetlenül a népiirtásban volt érintett a második világháború folyamán. Degesch nevű társcége nemcsak rágsálók irtására termelt mérget, de az úgynevezett Zyklon B gázt is ők szolgáltatták, amelyet a nácik a zsidók meggyilkolására használtak.

Összefoglalás

Hitler hatalomra juttatásában nemcsak kül- és belpolitikai tényezők játszottak közre. Legalább ekkora súllyal estek latba a Führer számára kedvező gazdasági, társadalmi és politikai körülmények mellett a külföldi és hazai támogatók

²⁹ *Finger, Jürgen –Keller, Sven –Wirsching, Andreas*: Dr. Oetker und der Nationalsozialismus. Geschichte eines Familienunternehmens 1933–1945. C. H. Beck, München, 2013.

³⁰ Hugo Boss szállította a német csapat díszegyenruháit az 1936. évi berlini olimpiai játékokra. *Köster, Roman*: Hugo Boss, 1924–1945. Die Geschichte einer Kinderfabrik zwischen Weimarer Republik und «Drittem Reich». C. H. Beck, München, 2011. 9.

pénzadományai. Az 1929–1932. évi gazdasági világválság „jókor” jött a nemzeti-szocialisták hatalomra juttatását illetően. Ugyan már a versailles-i békediktátum is magában hordozta a következő világegés kirobbanását, amely azonban mégis több vezető politikus, közöttük Churchill szerint is elkerülhető lett volna bölcs, Európa valamennyi nemzetének érdekeivel számoló nemzetközi politika mellett. Ez azonban nem történt meg: a bankárok, multinacionális cégek és fegyvergyárosok, befolyásos emberek anyagi haszon reményében arra törekedtek, hogy Hitlert hatalomra segítsék, s ha háborúra kerül sor, ebből profitáljanak.

Az Egyesült Államokban az ellenséggel való kereskedelem törvényi tilalma kapcsán különböző bizottságok már 1942-ben, tehát közvetlenül semlegességi politikájának feladása és hadba lépése után vizsgálták meg több amerikai multinacionális céget és üzleti kapcsolataikat. Ezek a bizottságok nemcsak megállapították a cégesoportoknak az akkori amerikai törvényeket sértő, nemzetbiztonságilag is kétséges magatartását, hanem különféle szankciókat és tiltásokat is alkalmaztak ellenük. E bizottságok ugyan politikai szervezetekként jutottak valós következtetésekre, de megállapításaik helytállóak voltak. Megjegyzendő, hogy már az 1930-as években születtek feldolgozások a többségükben amerikai bankárokról és üzletemberekről, akik már az 1920-as évektől pénzelték Hitlert és pártját.

Németországban e vizsgálódásokra – bár Nürnbergben a vezetők közül többen a vádlottak padján ültek és elenyésző büntetést kaptak – részletekbe menően csak az ezredforduló előtt került sor. A kutatásokat főleg történészek végezték a jogutód cégek megbízásából, a közvélemény nyomására vagy pedig saját elhatározásból. A kutatásokból kiderült, hogy a nagyobb német cégek többsége – valamely multinacionális cég részeként, akár önállóan működve, főleg dinasztikus formában – együttműködött a hatalommal és jelentős haszonra tett szert. Ráadásul nyereségük jelentős része a kényszermunkások – hadifoglyok, munkaszolgálatosok, koncentrációs táborok foglyai – munkájának kizsákmányolása révén képződött.

A hatalommal együttműködő német vállalatok jogutódai és örökösei szinte kivétel nélkül bocsánatot kértek a múlt szörnyű eseményeiért, és több esetben kártérítést fizettek még élő munkásaiknak, illetve a kárpótlással foglalkozó különböző alapítványoknak.

Vági Attila

A GUILLAUME-ÜGY

(EGY NEM MINDENNAPI KÉMISTÓRIA, RENDKÍVÜLI
KÖVETKEZMÉNYEKKEL)

Markus Wolf mindent átszövő hírszerző szolgálata

1990. május 31-én a Nyugat-Németországban tevékenykedő több ezer Stasi-ügynök közül a legfontosabb feladatot végző 300 különlegesen képzett kém, nem zavartatva magát attól a tényről, hogy a berlini fal már fél éve leomlott, szokott napi rutinját követve leült a rádió elé, hogy meghallgassa a Kelet-Berlinből érkező utasításokat. Aznap azonban a szokott monoton női hang nem a titkos öt számjegyű kódcsoportokat kezdte sorolni, hanem háromszor beolvasta a „*Wittenberg*” kulcsszót, és ezután megszakított az adást. Az ügynökök ebből tudták meg, hogy vége a játszmának és haladéktalanul vissza kell térniük az NDK-ba, sorsukra hagyva nyugat-németországi munkatársaikat.¹

A 300 különleges bevetésen lévő ügynök (Stasi szakzsargonnal OibE – *Offiziere im besonderen Einsatz*) a Stasi Felderítési Főigazgatósága (HVA – *Hauptverwaltung Aufklärung*), vagyis a keletnémet hírszerzés tisztje volt. A keleti és nyugati hírszerző szolgálatok által egyaránt félt és respektált NDK-s kémszervezetet több mint három évtizeden keresztül – nyugaton csak „arc nélküli emberként” emlegetett – Markus Wolf (1923–2006) kémfőnök vezette, szinte saját gyermekeként.²

Az értelmiségi családból származó Wolf ugyan nem volt a keletnémet pártvezetés (Walter Ulbricht, majd Erich Honecker) és hivatali főnöke, az Állambiztonsági Minisztériumot (MfS – *Ministerium für Staatssicherheit*) irányító Erich Mielke (1907–

---

¹ Koehler, John O.: Stasi. A keletnémet titkosszolgálat feltáratlan története. Hamvas Intézet, Budapest, 2005. 157.o.

² Trócsányi Sára: A párt kardja és pajzsa. In: Rubicon 2007/3. 46–57.o.

2000) kedvence, de hatékonysága és profizmusa miatt nem tudták nélkülözni. Rövid moszkvai külszolgálat után Wolf 1953-tól vezette csendben az öt kontinensre kiterjedő, több száz embert foglalkoztató félelmetes hírszerző gépezetet. Mivel átlátta a rendszer növekvő válságát, saját maga kezdeményezte 1986-os nyugdíjazását, hogy még időben és önként háttérbe vonulhasson.³

Sikereinek német földön jelentkező nagyságrendjével csak 1990 után szembesült igazán a nyugatnémet közvélemény, amikor naponta derült ki vezető beosztású nyugatnémet katonákról, politikusokról, tudósokról, újságírókról és szinte az élet minden területén dolgozó emberekről, a titkárnőig bezárólag, hogy az NDK-nak kémkedtek. A hatás sokszerű volt. 1990 és 1996 között 6600 napvilágot látott esett került az igazságszolgáltatás elé, ahol változó ítéleteket szabtak ki a pénzbírságtól a súlyos börtönbüntetésig. A kémtevékenységet végzők 40%-a volt hazáját eláruló nyugatnémet állampolgár, 25%-a nyugaton tevékenykedő keletnémet, 35%-a pedig hivatásos Stasi-tiszt (OibE). Sikerük persze nem meglepő, hisz a HVA ügynökei nagy számban szivárogtak be az NSZK kémelhárító szolgálataiba, a szövetségi Alkotmányvédelmi Hivatalba (BfV – *Bundesamtes für Verfassungsschutz*) és 11 helyi kirendeltségébe, a Tartományi Alkotmányvédelmi Hivatalokba (LfV – *Landesamtes für Verfassungsschutz*), valamint a Határőrség és a Szövetségi Bünyügyi Rendőrségrendőrség (BKA – *Bundeskriminalamt*) kényes posztjaira, így az elhárításra hivatott szervezetek eleve nagy versenyhátránnyal indultak.⁴

Wolf legfényesebb sikere azonban magának az NSZK kancellárjának a közvetlen környezetébe történő – a kémkedés világtörténetében is egyedülálló teljesítménynek számító – behatolás volt, mely végül közvetett módon a kancellár, Willy Brandt politikai bukásához is vezetett.

Egy ügynök karrierje

Günter Guillaume 1927-ben egy berlini muzsikusként született. 1944-ben 17 éves fejjel Hitlerjugend tagként belépett a náci pártba (NSDAP) és a légvédelemnél szolgált. A vesztes háború után gyorsan ideológiát váltott és a Német-Szovjet Baráti Társaság tagja lett. Fotólaboránsi végzettséggel egy folyóirat szerkesztőségében helyezkedett el. Mikor egy kérdőíven elhallgatta korábbi náci párttagságát, az állambiztonsági szervek együttműködésre szólították fel és beszervezték nyugati kémtevékenységre. A Stasi már ekkor távlatosan gondolkodott benne, ezért ún. hosszú távú ügynöknek (*perspektiv Agent*) képezték ki, akiknél a nyugati karrier felépítése is az ügynöki munka részét

³ Wolf, Markus: Az arc nélküli ember. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1998. 293-314. o.

⁴ Knabe, Hubertus: Die unterwanderte Republik. Stasi im Westen. Berlin, Propyläen Verlag, 1999. 15-42. o.

képezte. Kisebb megbízások után 1956-ban NDK-s menekültként jelentkezett feleségével az NSZK giesseni befogadó táborában, majd a nyugatnémet biztonsági ellenőrzés hanyagságait kihasználva, gond nélkül telepedtek le a feleség, Christel Guillaume anyjának a frankfurti otthonában. Fedőtevékenységként a Stasi pénzén *Boom am Dom* néven kávézót nyitottak Frankfurtban és Günter szabadúszó fényképészként igyekezett építeni a kapcsolatokat a helyi szociáldemokrata szervezettel (SPD), ami fő ügynöki feladata volt. Feleségével együtt 1957-ben beléptek az SPD-be, ahol a hatékonyabb álcázás érdekében a párt jobbszárnyát erősítették. Ebben az évben született Pierre nevű fiúk, amihez NDK-s tartótisztjük rejtjelezett rádióüzenetben gratulált; ennek később különös jelentősége lesz.⁵

Guillaume és felesége szépen haladt előre: Günter az SPD folyóiratának lett az alkalmazottja és a frankfurti városi tanácsba is bekerült, innen küldve jelentéseit a párt belső erőviszonyairól, míg felesége egy államtitkár titkárnőjévé küzdötte fel magát, aminek köszönhetően kényes iratokhoz fért hozzá és le is tudta azokat fényképezni. A megszerzett információkat mikrofilmekre átrakva küldték haza, Kelet-Berlinbe szóló levelek bélyegei alá rejtve, ahogy azt a Stasi belzigi hírszerző iskolájában tanulták. Ahogy Günter emelkedett a pártrangletrán, kapcsolattartói egy biztonságosabb futárházaspárt szerveztek be egyre értékesebbnek tartott üzenetei továbbításához, ezzel is jelezve a HVA-n belüli növekvő súlyát.

Minőségi fordulatot az SPD 1969-es országos választási győzelme hozott. Guillaume annak a Georg Leber szakszervezeti vezetőnek vezette a választási kampányát, aki az újonnan alakult Brandt-kormányban (1969-1974) a postáért és telekommunikációért felelős miniszter lett. Leber, a kampányban nyújtott segítségét megjutalmazandó, beprotezsálta Guillaumet a bonni Kancellári Hivatalhoz, ahol 1970. januári alkalmazásával súlyos biztonsági hibák sorát vétették. Ugyanis még 1955-ben a Berlinben tevékenykedő Szabad Jogászok Vizsgálóbizottsága jelentette a nyugatberlini rendőrségnek, hogy az akkor még NDK állampolgár Guillaume, minden bizonnyal kémtevékenységgel gyanúsítható. „*Feltűnő – szól a beszámoló –, hogy ez az ember sokszor magyarázat nélkül nem ment munkába. Amikor osztályvezetője kérdezősködni kezdett, a pártvezetés utasította, ne üsse az orrát olyan dolgokba, amik nem tartoznak rá. Végül G.-t egy hosszabb szakmai tanfolyamra küldték. Normális esetben hamar nyilvánosságra kerül, melyik iskolába küldik az embert. Ám G. ügyét óriási titoktartással kezelték.*”⁶ A jelentés minden bizonnyal Guillaume Stasis oktatására utal, amit nem kellően fedtek kelet-berlini munkahelyén, és megemlíti, hogy már akkor sokat jár nyugatra. Ennek ellenére az iratot süllyesztőbe tették és csak 15 évvel később került véletlenül elő a Kancelláriára történő kinevezéshez szükséges ellenőrzés

⁵ Németh István: A Német Szövetségi Köztársaság 1949-2009. L'Harmattan, Budapest, 2010. 162. o.

⁶ Koehler: i.m. 159. o.

során, de amatőr módon nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget, feletteseit annyira meggyőzte Guillaume addigi pártbeli tevékenysége. Az a körülmény, hogy a személyes és pártszempontok felülírták a biztonságiakat (a hírszerzéshez nyilvánvalóan vajmi keveset értő Horst Ehmke kancellária miniszter végezte a kikérdezést), később súlyos hibának bizonyult.

Guillaume – a mesterkém

A frissen kinevezett munkatárs annyira jól végezte feladatát a bonni kancellárián (Schamburg Palota), hogy fél évvel kinevezése után teljes körű felhatalmazással referensi pozíciót kapott: a munkáltatók és munkavállalók közti érdekegyeztetést szolgáló tanácsadói tevékenységet bízta rá. A jól fizető poszt birtokában az egész Guillaume család Bonnba költözött.

Újabb előlépésre a szociáldemokrata sikereket hozó 1972-es választások adtak alkalmat. Először a kancellária kapcsolattartó osztályának vezetője lett, majd fél évvel később elért pályája csúcsára: kinevezték Brandt kancellár három személyi asszisztense egyikének.⁷

A precíz munkavégzésű, nagy munkabírású és simulékony modorú Guillaume eddigi főnökeihez hasonlóan, Brandt is hamar megkedveltette magát. Nemcsak a hivatalban dolgoztak együtt sokszor a munkaidőn túl, de több ízben hivatalos és személyes útjaira is elkísérte a kancellárt. Ez az időszak diplomáciai szempontból Brandt Ostpolitikja miatt volt különösen kényes, és így értékelendő annak súlyossága, hogy Guillaume nemcsak a nyugatnémet szigorúan titkos anyagokat tudta ellopní és Kelet-Berlinbe továbbítani, hanem betekintést nyert az NSZK nyugati szövetségeseinek, titkos anyagaiba is. Ennek közvetlen hatása érződött például a Berlinről folyó 1972-es négyhatalmi tanácskozáson, amiről később Kenneth Rush, az USA nyugat-németországi nagykövete meg is megjegyezte, hogy *„az oroszok, már kezdettől ismerték pozícióinkat.”*⁸

Ekkorra Guillaume igazi mesterkémmé érett. A HVA kiemelt ügynökeként a legmodernebb rádió-berendezéssel látta el, amely az előzőleg miniatűr lyukkártyás celluloid szalagra kódolt üzenetet a másodperc tört része alatt egyben elküldte, lehetetlenné téve ezáltal az adó bemérését. A kényes anyagokról készült mikrofilmtekercseket pedig olyan konspirált helyekre rejtette el, mint például egy Rajna-parti fa ürege vagy egy temetőfal kilazult téglája.

Minden elővigyázatosság ellenér 1973 márciusától Guillaume sorsa egy különös véletlen folytán éles fordulatot vett. Heinrich Schöregge, a Szövetségi Bűnügyi Rend-

⁷ Der Fall Guillaume. In: Spiegel, 1974. október 7. 166. o.

⁸ Koehler: i.m. 164. o.

ország (BKA – az amerikai FBI-nak megfelelő német szervezet) kölni nyomozója egy kémkedéssel gyanúsított frankfurti újságíró esetét tanulmányozta és feltűnt neki a gyanúsított barátsága Guillaummal. Alapos kutatás után megtalálta a Szabad Jogászok Vizsgálóbizottsága által 13 évvel korábban a nyugat-berlini rendőrségnek készített jelentést, ami újabb kutatásokra sarkalta. A döntő momentum a Guillaume fiának 1957-es születésekor küldött tartótiszti gratuláció volt, ugyanis időközben az NSZK rádiófelderítési szakemberei dekódolták az üzenetet, és a dátumokat összehasonlítva, a Guillaume-gyerek születési napjával történő egyezés és más hasonló rádióadások alapos gyanút eredményeztek Guillaumevel szemben. Schoregge nyomozó egyéb közvetett bizonyítékok birtokában, 1973. május 24-én egy harminc oldalas jelentés formájában tájékoztatta Günther Nollau-t, az elhárításért felelős Szövetségi Alkotmányvédelmi Hivatal (BfV) elnökét. Nollau öt nappal később közvetlen feletteséhez, Dietrich Genscher belügyminiszterhez fordult a gyanúval, aki azonnal tájékoztatta Brandtot. Mivel nem álltak rendelkezésre perdöntő bizonyítékok, az elhárítás arra kérte Brandtot, hogy továbbra is a szokott módon viselkedjen beosztottjával, azonban a kancellária más alkalmazottjait nem avatták be.⁹

A közel egy évig tartó, százötven megfigyelő műveletet magában foglaló ellenőrzés mindazonáltal nem vezetett kézzelfogható eredményhez. (Igaz azonban, hogy nem volt állandó huszonnégy órás megfigyelés.) A nyomozóknak annyi mindenképpen feltűnt, hogy Guillaume időnként képzett kémekre jellemző módon viselkedik: áruházaknál, pályaudvarokon, szállodákban olykor nem azon az ajtón távozott, amelyiken belépett.

A kémügy később legnagyobb vitákat kiváltó fejezetére 1973 júliusában került sor. Brandt a világháború alatti emigrációban megismert norvég feleségével, Ruttal és fiatalabbik fiával, Matthiasszal Norvégiába indult nyári vakációra. Mivel Guillaume korábban is több ízben elkísérte ezeken az utakon a kancellárt, nem volt szokatlan, hogy családjával együtt Brandtékkal tart, az azonban mindenképpen szokatlan, hogy az úton nem állt megfigyelés alatt. (Két hónappal korábbi francia útján Guillaumot – francia nyomozókat is bevonva – követték mindenhová, ezért a külföldi tartózkodás nem magyarázat a kapitális hibára.) Mivel az Oslótól északra fekvő Hamar kisváros nyaralóhelyén Guillaume volt az egyetlen jelenlévő kancellári tanácsadó, ezért az egész idő során korlátlan hozzáférése volt Brandt postájához, telexüzeneteihez és a legszigorúbban őrzött NATO-iratokhoz. (Olyan kényes anyagok is terítékre kerültek, mint például Richard Nixon bizalmas levele, melyben az USA és Franciaország közötti felszültségeket taglalta.)¹⁰

⁹ *Görtemarker, Manfred: A Német Szövetségi Köztársaság története.* Korona, Budapest, 2003. 566. o.

¹⁰ *Koehler: i.m. 167. o.*

A visszaút igazi kémbravúr volt. Guillaume a kancellár előtt indult kocsival, míg Brandték repülővel utaztak. (Guillaume már odafelé is külön utazott, hogy megszervezhesse a konspirációs helyszíneket.) A hazaút előtt Guillaume megkérte a testőrség parancsnokát, hogy egy lezárt diplomatatáskát, amiben titkos anyagok vannak, vigyen magával Bonnba, mivel ő nem szeretné autóval vinni. A táskában valójában Guillaumenak a nyaralás alatt vásárolt csecsebecsúi voltak. Eközben egy másik, bizalmas iratokkal teletömött táskával indult haza és megállt az – odaúton már konspirált helyszínnek megszervezett – svéd szállodában, Halmstadt városában. (Svédország a semlegessége okán kisebb kockázatú helynek számított a kémek szempontjából.) Az iratokkal teli táskát a szállodai szobájában hagyta, lement a bárba, ahol HVA-s tartó-tisztjének odacsúsztotta a szobája kulcsát, aki felment a szobájába és egy óra alatt az összes iratot lefényképezte. Mikor Guillaume hazaért Bonnba, már hivatalában várta az értéktelen holmikkal megpakolt táska, amit az iratokkal telire cserélve, tökéletes alibihez jutott.¹¹

A hosszas megfigyelés ugyan nem vezetett eredményre, de 1974 áprilisában a nyomozók azt jelentették: tartanak tőle, hogy Guillaume rájött, hogy figyelik és megpróbálhat az NDK-ba szökni. Ugyan döntő bizonyítékok még mindig nem szóltak ellene, de a szökés veszélyére tekintettel 1974. április 24-e reggelén négy szövetségi bünyügyi nyomozó ment Guillaume lakására letartóztatási parancssal. A nyomozóknak a kémházas pár 18 éves Pierre fia nyitott ajtót, aki nem tudott semmit szülei tevékenységéről. Guillaume egész pályája során talán a letartóztatás idején követte el a legnagyobb hibát. Amikor közölték, hogy érte jöttek, elszólta magát: „*Az NDK tisztje vagyok, kérem tartsák tiszteletben a rangomat.*”¹² Mivel közvetlen bizonyítékok nem álltak ellene rendelkezésre, a későbbi tárgyalás folyamán ez a beismerő mondat nagy jelentőséggel bírt. (A kihallgatásokon Guillaume teljes hallgatásba burkolózott, mivel nem teljesítették kérését, hogy beszélhessen Brandttal.)¹³

Brandt lemondása

A kancellár Guillaume elfogásának délutánján érkezett haza Kairóból és sokkolta az akkor már városszerte terjedő történet. A botrány hetekig szerepelt a német sajtó címlapjain, mindennap újabb és újabb kínos részleteket napvilágra hozva. A kancellár személyes felelősségének felvetése mellett azt is sugallták, hogy Guillaume Brandt kerítője volt. A médiabotrány nem is jöhetett volna rosszabb pillanatban – az 1972-es választások óta folyamatos defenzívába szorult –

¹¹ Koehler: i.m. 167. o.

¹² Der Fall Guillaume. In: Spiegel, 1974. október 07. 174. o.

¹³ Koehler: i.m. 168. o.

Brandtnak. Az első olajválság (1973) negatív hatásai, a rossz gazdasági mutatók, az Ostpolitik eredményeinek felemás megítélése, a kormány megfutamodása a légirányítók sztrájkja idején, az SPD belső vitái, Brandt ellenfeleinek (elsősorban Herbert Wehner frakcióvezetőnek és Helmut Schmidt pénzügyminiszternek) felbátorodása és egyre nyíltabb támadásai, mind-mind a kancellár elerőtlenedését sugallták. Wehner – aki korábban a moszkvai emigrációt is megjárt kommunistából lett az SPD frakcióvezetője – egy interjúban így nyilatkozott saját pártelnök-kancellárjáról: „*az első ember eltávolodott a valóságtól és enervált ... szívesen vesz langyos fürdőt sok habbal.*”¹⁴

Ennek ellenére Brandt egészen május 3-áig nem szándékozott lemondani, még ha védői utólag hangsúlyozták is belső tépelődését és naplójában is tett kétértelmű célzásokat. A döntő fordulat megint egy nyomozóhoz köthető. Horst Herold, a BKA vezetője egy több oldalas jelentést tett a kancellár elé a Guillaume elleni nyomozás eredményeiről, ami felszínre hozott Brandt magánéletéből kínos epizódokat, többek közt a választási kampány idején folytatott házasságtörő kalandjait fiatal újságíró hölgyekkel. Günther Nollau, akit a BfV vezetőjeként szintén tájékoztattak, így foglalta össze a helyzet kényes voltát: „*Ha Guillaume kitálatja ezeket a pikáns részleteket a főtárgyaláson, a szövetségi kormányt és a Német Szövetségi Köztársaságot is mélysegesen megszégyeníti. Ha nem mond semmit, akkor az NDK kormányának, melyet Guillaume természetesen szintén tájékoztatott a dologról, olyan eszköz kerül a kezébe, mellyel megalázhathat bármilyen Brandt-féle kormányt, és az SPD-t is.*”¹⁵ Nollau nem felejtette el Wehner frakcióvezetőt sem tájékoztatni a fejleményekről, akinek hivatali felemelkedésében sokat köszönhetett, így lekötelezettjévé vált. Másnap, május 4-én az SPD vezetőség MünsterEIFelben rendezett tanácskozásán Wehner, olyan helyzetbe hozta Brandtot (bár nyíltan nem zsarolta meg, de nyomást gyakorolt rá), hogy az jobbnak látta a lemondást választani, amit a következő nap, május 5-én közölt is a pártvezetőséggel, egyúttal Helmut Schmidtet javasolta utódjául. Brandt, otthonába hazatérve, május 6-ai dátummal levelet írt Heinemann szövetségi elnöknek, amiben közölte lemondását; „*Magamra vállalom a politikai felelősséget a Guillaume-üggyel kapcsolatos hanyagságokért.*” – indokolta döntését. Televíziós nyilatkozatában döntését magyarázva hozzátette: „*a demokrácia iránti tiszteletből és azért, hogy megakadályozzam a politikai és személyes becsületelem lerombolását.*”¹⁶ Az egész világ megdöbbenéssel értesült a bejelentésről; a nyugati világ másik vezető államában éppen ezekben a hetekben öltött egyre nagyobb méreteket a Watergate-botrány.

Bár az NDK hírszerzésnek kétségtől kívül nagy szakmai siker volt a kancellár mellé

¹⁴ Winkler, Heinrich August: Németország története a modern korban II. Osiris, Budapest, 2005. 291. o.

¹⁵ Görtemarker: i.m: 567. o.

¹⁶ Brandt, Willy: Berliner Ausgabe. Willy Brandt Stiftung. Bonn, Dietz Verlag, 2001. 538. o.

beépített ügynök, Brandt megbuktatása politikailag nem állt érdekükben, sőt inkább károsan érintette Kelet-Berlint, mint ahogy erre Markus Wolf is utal az emlékiratában. Az új kancellár, Helmuth Schmidt pedig sok szempontból keményebb tárgyalófélnak bizonyult. A bukás okait tehát sokkal inkább az SPD-s politikusok belső hatalmi ambícióiban kell keresni, amihez a kémügy csak indikátorként járult hozzá.¹⁷

Guillaume utóélete

Másfél évvel Brandt lemondása után, 1975. december 15-én Günter Guillaumeot a düsseldorfi legfelső bíróság bírója bűnösnek mondta ki súlyos hazaárulásban, és tizenhárom évi börtönre ítélte, míg felesége, Christel, hazaárulásban és kémkedésben való bűnrészesség miatt nyolc évet kapott. A bíró ítéletében kiemelte, hogy a vádlott a NATO-iratokon keresztül az egész nyugati védelmi szövetséget veszélyeztette. Az ítélet kihirdetése után külön kiemelték, hogy a hallgatóságos gyakorlattal ellentétben, a kémházaspárt nem fogják kicserélni az NDK-ban fogva tartott nyugatnémet kémekre. Végül hat évvel később, 1981 októberében Guillaumeot mégis kiváltották nyolc – hosszú időre elitét – nyugatnémet kémért, a feleségét pedig már fél évvel korábban hazaengedték hat személy elbocsájtása ellenében. Fiuk Pierre, már szülei elfogása után az NDK-ba emigrált.¹⁸

A hazatérő „szuperkém” a Stasi meleg fogadtatásban részesítette. Markus Wolf átölelte, míg Mielke egy csokor vörös rózsát nyújtott át neki; az erről szóló videó-felvételek csak 1990 után kerültek nyilvánosságra. Egyúttal előléptették alvezetőségébe és kiutaltak a családnak egy Kelet-Berlinhez közeli állami villát, a Stasi kémiskolájában pedig Günter ünnepelt tanár lett. Erich Honecker pártfőtitkár az NDK legmagasabb kitüntetésével, a Karl Marx Érdemrenddel jutalmazta meg a kémházaspárt.

Az idillbe apró hibák persze becsúsztak. Az ötvennégy éves férj hazaérkezésük után nem sokkal elhagyta a feleségét egy húsz évvel fiatalabb ápolónőért, míg a meghasonlott Pierre fiúk 1988-ban visszatelepült az NSZK-ba, amiért apja hazaárulónak nevezte.

A sors fintoraként Guillaumot 1993-ban ugyanabba a tárgyalóterembe idézték be tanúskodni főnöke, Markus Wolf ellen (akit végül felmentettek), ahol tizen-nyolc évvel korábban az ő tárgyalása is folyt. Guillaume ezúttal örömmel válaszolt a kérdésekre, élvezettel mesélve el trükkjét a Norvégiában kicserélt két diplomatatáskáról, amit saját tárgyalásán korábban nem említett. Két évvel később, hatvannyolc éves korában, szívbetegségben halt meg.

¹⁷ Schmidt, Helmut: Nyugállományban. Budapest, Európa Kiadó. 2011. 163. o.

¹⁸ Koehler: im. 169. o.

Abban, hogy a Stasi és benne Guillaume – egy fontos, de csak apró láncszemként – ilyen sikeres lehetett, sok tényező együttes hatásának köszönhető. A zseniálisan felépített hálózaton, az elkötelezett munkatársakon (a többség fizetség nélkül vállalta a beszervezést) és a kiemelkedően hatékony propagandán kívül szükség volt arra a hidegháborús légkörre is, ami a megosztott Németországon belül inkább polgárháborús helyzetként írható le. Az angol történész, Patrick Major a „*Germany's Cold Civil War*” kifejezést használja¹⁹ erre a kommunizmus és kommunizmus ellenesség mentén polarizálódott helyzetre, ami mindkét fronton csöndesen szedte az áldozatait.²⁰

¹⁹ Patrick, Major: *The Death of the KPD Communism and Anti-Communism in West Germany, 1945-1956*. Oxford, 1997. 294-304. o.

²⁰ A cikk megírása után jelent meg Eckard Michels tollából a kémügy első monografikus igényű feldolgozása, mely minden további vizsgálódásnak kiindulópontul szolgálhat. Michels, Eckard: *Guillaume, der Spion: Eine deutsch-deutsche Karriere*. Berlin, Ch. Links Verlag, 2013.

PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK (1970–2015)

Dr. Németh István, egyetemi tanár

I. Könyvek

1. Németh István–Lakatos Gyula: Munkásrészvétel az NSZK vállalati felügyelő tanácsaiban. Népszava, Budapest, 1986. 194 p.
2. A német kérdés 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 273 p.
3. Németország nemzetközi szerződései 1918–1945. Dokumentumgyűjtemény. Universitas Kiadó, Budapest, 1994. 184 p.
4. Diószegi István–Harsányi Iván–Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet I. kötet 1890–1945. Korona Kiadó, 1995. (Szerkesztés és az alábbi fejezetek írása: Nemzetközi kapcsolatok az első világháború előtt, 19–33, Németország a századfordulón, 34–42, Svájc a századfordulón, 52–53, Európa újjárendezése a párizsi békekonferencián, 219–222, Németország a két világháború között, 260–279, Svájc a két világháború között, 293–295, Ausztria a két világháború között, 295–303.)
5. Diószegi István–Harsányi Iván–Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. II. kötet 1945–1995. Európa. Korona Kiadó, 1997. (Szerkesztés és az alábbi fejezetek írása: Nemzetközi kapcsolatok a kétpólusú világrendszerben 1945–1995, 7–45, Katonai szövetségi rendszerek a második világháború után, 62–68, Európa megosztottság és egyesítés között (Arató Krisztinával), 95–130, Németország (NSZK, NDK) 1945–1995 között, 130–180, Svájc, 226–233, Ausztria 233–249.)
6. Diószegi István–Harsányi Iván–Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. III. kötet 1945–1995. Európán kívüli országok. Korona Kiadó, Budapest, 1997. (Szerkesztés és az alábbi fejezetek írása: Új-Zéland, 74–77, Világproblémák a 20. század második felében (Kocsis Andrással), 339–354.)
7. Horváth István–Németh István: ... És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Magvető Kiadó, Budapest, 1999. 455 p.
8. István Horváth–István Németh: Die Sonne ging in Ungarn auf. Universitas, München, 2000. 391 p.
9. Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 632 p.
10. Németh István: Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990). Aula Kiadó, Budapest, 2002. 679 p. (második kiadás: 2004. 693 p.)
11. Németh István: Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig. Aula Kiadó, Budapest, 2004. 874 p.

12. Heinz Duchhardt und István Németh (Hrsg.): Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in der Zwischenkriegszeit. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2005. 172 p.
13. Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. I. Európa. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 530 p. (Szerkesztés és az alábbi fejezetek írása: Európa nemzetközi rendszere a két világháború között, 43–72, Németország története a két világháború között, 91–108, Ausztria története a két világháború között, 115–122, Az ellenállási mozgalmak Európa-tervei (1940–1945), 220–225, Európa megosztása 1945–1949, 226–242, A nyugat-európai integráció a második világháború után, 1945–1992, 243–262, a Német Szövetségi Köztársaság története a második világháború után, 284–197, Svájc története a két világháború között, 307–310, Ausztria története a két világháború között, 310–317, A népi demokratikus országok története, 402–425, Az NDK története 1949–1990, 426–434, Európa fordulata és újjászervezése 1992–2000, 446–459.
14. Németh István (szerk.): 20. századi egyetemes történet. II. Európán kívüli országok. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. (Szerkesztés és az alábbi fejezetek írása: Nemzetközi kapcsolatok 1945–2000, 295–322.)
15. Németh István–Tollas Gábor (szerk.): Berlin, a megosztott város 1945–1990. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 627 p. (szerkesztés és alábbi fejezetek írása: A szövetségesek Németország tervei (1941–1945), 23–59, Pénzreform és berlini blokád (1948–1949), 91–117, Berlin, a parlament és a kormány székhelye, 469–486.)
16. Németh István: Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. 1. kötet. Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság. Összegzés és dokumentumok, 269 p. 2. kötet. A „Harmadik Birodalom”. Összegzés és dokumentumok, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 757 p.
17. Németh István: A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 372 p.
18. Németh István: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 360 p.
19. Németh István (szerk.): A 20. század titkai. Európa (1900–1945) Történelmi olvasókönyv. 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 420 p.
20. Németh István (szerk.): A 20. század titkai. Európa (1900–1945) Történelmi olvasókönyv. 2. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 310 p.
21. Németh István (szerk.): A 20. század titkai. Európa (1900–1945) Történelmi olvasókönyv. 3. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 344 p.
22. Németh István: A Német Demokratikus Köztársaság 1949–1990. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 508 p.

23. Németh István: A Német Szövetségi Köztársaság 1949–2009. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 534 p.
24. Németh István–Fiziker Róbert (szerk.): Ausztria a 20. században. Az „életképtelen” államtól a „boldogok szigetéig”. Tanulmányok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 583 p.
25. Németh István: Az osztrák út. Ausztria a 20. században. Összegzés és dokumentumok. Líceum Kiadó, Eger, 2011. 368 p.
26. Németh István–Juhász Dániel: A német gyarmatosítás története. A szerzők magánkiadása, Eger, 2012. 200 p.
27. Németh István: Katyín, 1940. Lengyelország a Szovjetunió és Németország „életterében”. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 338 p.
28. Németh István (szerk.): A 20. század titkai. Európa (1900–1945) Történelmi olvasókönyv. 4. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2013. 392 p.
29. Németh István (szerk.): A 20. század titkai. Európa (1900–1945) Történelmi olvasókönyv. 5. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2013. 382 p.
30. Németh István (szerk.): Az I. világháború (1914–1918). Tanulmányok és dokumentumok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 468 p.
31. Az Európa-gondolat történetéből. Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma. Líceum Kiadó, Eger, 2014. 228 p.

II. Könyvfejezetek

1. Németh István: Sárvár munkásságának helyzete a két világháború között. In: Sárvár monográfiája. Szombathely, 1978. 621–643.
2. Németh István: Németország (1789–1890) In: Vadász Sándor (szerk.): 19. századi egyetemes történet. Korona Kiadó, 2005, 204–309, Svájc (1789–1890), 366–372.
3. Németh István: Németország (1789–1890) In: Vadász Sándor (szerk.): 19. századi egyetemes történet. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 167–247, Svájc (1789–1890), 292–296. p. (szerkesztés is)
4. Németh István: Ausztria politikai rendszere. In: Kardos József–Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 27–49. (második kiadás: 2004.)
5. Németh István: Németország politikai rendszere In: Kardos József–Simándi Irén (szerk.): Európai politikai rendszerek. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 575–613.
6. Németh István: Németország újraegyesítése (1989–1990). In: Glatz Ferenc (szerk.): Proletárdiktatúrákból a polgári demokráciákba (1989–1992). MTA

Társadalomkutató Központ, Budapest, 2004. 37–66.

7. Németh István: A német konzervativizmus és a német nemzeti újjáépítés, 1940–1946. In: Feitl István–Földes György (szerk.): 1945 a világtörténelemben. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 86–100.
8. Németh István: A népi birodalom álma a „Harmadik Birodalomban”. In: Frank Tibor (szerk.): Németország. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. 242–262.

III. Tudományos cikkek

1. Figyelemreméltó eredmények az NSZK történetírásában. A weimari köztársaság bukásának okairól. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1979/ 1. 117–126.
2. A Müller-kormány bukása Németországban (1930). In: Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből (ÉNMT), 1980. 179–187.
3. Az 1932-es poroszországi államcsíny. In: Párttörténeti Közlemények, 1981/1. 148–182.
4. A magyarországi német kisebbség a magyar–német kapcsolatokban az 1920–30-as évek fordulóján. I. rész. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1981/2–3, 88–109, II. rész uo. 1981/4, 42–55.
5. A magyar–német katonai kapcsolatok kérdéséhez (1928–34) In: Hadtörténelmi Közlemények, 1983/3, 382–415.
6. A német nemzetiszocializmus előretörésének fogadtatása a magyar kormánykörökben (1928–1934) In: A fasiszmus ideológiájáról. Kossuth, Budapest, 1983. 234–245.
7. A német munkásmozgalom 1933 első felében. In: Párttörténeti Közlemények, 1983/4, 153–188.
8. A magyarországi szélsőjobboldali szervezetek működésének visszhangja a német és magyar kormánykörökben (1930–34). In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1984/1–2, 140–149.
9. Szakmai akadémia Baden-Württembergben. In: Köznevelés, 1985. június 7, 12–13. p.
10. A magyar–német kapcsolatok fő vonásai az 1920–1930-as évek fordulóján. In: Politikatudomány, 1985/3–4, 94–112.
11. Népfőiskola Baden-Württembergben. In: Pedagógiai Szemle, 1986. április (XXXVI. évf. 4. sz.) 361–365.
12. Tézisek az SPD politikai és kulturális megújulásához. In: Politika-Tudomány, 1987/3, 157–166. p.
13. Az Általános Német Munkásegylet megalakulása (1863). In: ÉNMT, 1988. 116–121.

14. A nyugat-német szakszervezetek viszonya az SPD politikai alternatívájához. In: SZEKI Tájékoztató, 1988/2, 127–144.
15. Szociálliberális győzelem az NSZK 1972-es választásain. In: ÉNMT, 1992. 305–308.
16. A német lakosság menekülése és áttelepítése Európában (1944–1949). In: Migráció a Kárpát-medencében. Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba, 1994. 84–100.
17. Az SPD újjáalakulása. In: ÉNMT, 1995, 91–99.
18. A német egyesítés dokumentumaiból 1989–1990. I–II. rész. In: Társadalmi Szemle, 1996/11, 62–74, illetve 1996/12, 53–61.
19. Fejezetek az Európa-gondolat történetéből. Coudenhove-Kalergi Páneurópa-mozgalma. (Kocsis Andrással) I–II. rész. In: Társadalmi Szemle, 1997/10, 50–77, ill. 1998/1, 92–113.
20. Német és osztrák Mitteleuropa-tervek I. rész (1900–1914)(Kocsis Andrással). In: Társadalmi Szemle 1998/5, 78–94, II. rész (1914–1918) uo. 1998/7, 37–59.
21. A budapesti magyar–német kereskedelmi kamara a magyar–német kapcsolatokban (1920–1931) In: Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára. Korona Kiadó, 2000, 307–333.
22. A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919). In: „Emberek és eszmék...” Tanulmánykötet Vadász Sándor születésnapjára. Eger, 2001. 69 – 82.
23. A nemzetiszocialista uralmi rendszer. In: Limes, 2003/2, 19–31.
24. Julius Wolf Közép-európai Gazdasági Egyesülete (1904–1918). In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Eger, 2008, 149–180.
25. Hantos Elemér közép-európai alternatívája. In: Valóság, 2010/1. 35–49.
26. Az 1934. február 21-i magyar–német kereskedelmi pótegyezmény. In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. ELTE, Budapest, 2010. 449–457.
27. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1914–1916). In: Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 477–490.
28. Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal? In: Valóság, 2011/2. 31–49.
29. A Molotov–Ribbentrop paktum a német külügyi iratokban (1939) In: Tanulmányok Romsics Ignác 60. születésnapjára. Eger, EKF Líceum Kiadó, 2011. 202–214.
30. Német gyarmatpolitika a 19–20. század fordulóján (Juhász Dániellel). In: Valóság, 2011/11. 34–87.
31. Külpolitikai útkeresés Magyarországon 1918–1921-ben. In: Acta academicae agriensis. Nova series tom. XXXIX. Sectio Historiae. Eger, 2012. 193–219.

32. Magyar–német viszony az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején (1918–1919). In: *Acta academie agriensis. Nova series tom. XL. Sectio Historiae*. Eger, 2013. 211–234.
33. Közép-Európa: német feladat? A Német–Osztrák–Magyar Gazdasági Szövetség tevékenysége (1913–1918). In: *Limes*, 2012/1. 7–24.
34. A magyar–német politikai kapcsolatok történetéből: Kun Béla Ausztriában és Németországban (1919–1921). In: *Acta academie agriensis. Nova series tom. XLI. Sectio Historiae*. Eger, 2013. 273–292.
35. István Németh: *Mitteleuropa: Eine deutsche Aufgabe? Die Tätigkeit des Deutsch–Österreichisch–Ungarischen Wirtschaftsverbandes (1913–1918)* In: Csaba Szabó (Hrsg.): *Österreich und Ungarn im 20. Jahrhundert. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien*, Bd. IX. Wien, 2014. 11–37.
36. Az I. világháború – újragondolva. In: *Kisebbségkutatás*, 2014/4. szám, 7–40.
37. István Németh: *Die Verhandlungen des Deutschen Reiches und Österreich–Ungarns über Mitteleuropa (1915–1918)* In: Csaba Szabó (Hrsg.): *Österreich und Ungarn im I. Weltkrieg. Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien*, Bd. X. Wien, 2015. (megjelenés alatt)
38. Németh István: *A Német Birodalom 1945-ben*. Korunk, Kolozsvár, 2015. (megjelenés alatt)

IV. Egyetemi tankönyvek, jegyzetek, oktatási anyagok, dokumentumgyűjtemények

1. Németországi alternatívák 1918–1933. Korona Kiadó, Budapest, 1995. 83 p.
2. Németország 1918–1933. In: *Magyarországról és Európáról*. ELTE Történelemtanári továbbképzés. Budapest, 1996. 23 – 32. p.
3. Németországi alternatívák 1941–1990. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 85 p.
4. Európa-tervek és előzményei I–III. rész. In: *Történelemtanári kincsestár*, Raabe Kiadó, Budapest, 2003. (3x30 p.)
5. Történelmi Európa-tervek és Magyarország. In: *Sine ira et studio* (Harag és elfogultság nélkül). A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, (Sorozat-szerkesztő: Szabolcs Ottó) ELTE BTK és a Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának kiadványa. XXXII. Budapest, 2003. 174–186.
6. Európa-tervek és magán Európa-szervezetek az 1920-as években. In: *Öt kontinens*, ELTE, Új- és jelenkori egyetemes történeti tanszék, 2003. 101–138.
7. A német nemzeti egység megteremtése (1871). Tanítási segédanyag. In: *Történelemtanári kincsestár*, Raabe Kiadó, Budapest, 2004. 28 p.
8. Ellenállás a Harmadik Birodalomban (1933–1945). Tanítási segédanyag. In: *Történelemtanári kincsestár*, Raabe Kiadó, Budapest, 2005. 22 p.

9. Művészet a Harmadik Birodalomban (1933–1945). Tanítási segédanyag. In: Történelemtanári kincsestár, Raabe Kiadó, Budapest, 2006. 30 p.
10. Szociálpolitika a Harmadik Birodalomban. Tanítási segédanyag. In: Történelemtanári kincsestár, Raabe Kiadó, Budapest, 2006. 30 p.
11. Németország 1789–1914. In: Vadász Sándor (szerk.): 19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 167–247.
12. Svájc. In: Vadász Sándor (szerk.): 19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 292–296.
13. Az európai egység gondolat kérdéséhez a 20. század első felében. In: A keresztény Európától az Európai Unió elnökségéig (A 2011. május 21-én rendezett konferencia szerkesztett előadásai). A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, Budapest, 2011. 24–40.

V. Tudományos-népszerűsítő cikkek

1. Adenauer és Willy Brandt. In: Rubicon, 1993/10–1994/1. 24–29.
2. A második világháború kislexikona. In: Rubicon, 1995/4. 16 p.
3. A kettészakított Németország. In: Rubicon, 1997/5–6. 69–74.
4. Adenauer. In: Rubicon, 1997/10. 47–50.
5. Hitler 1923. évi puccskísérletei. In: Élet és Tudomány, 1998/21. sz. 654–656, ill. 1998/22. sz. 687–688.
6. A frontváros I–II. rész. In: Élet és Tudomány, 1998/30. sz. 939–941, 1998/31. sz. 978–980.
7. A Marshall-terv I–II. rész. In: Élet és Tudomány, 1998/38. sz. 1201–1203, 1998/39. sz. 1226–1228.
8. Németország 1918. In: Rubicon, 1998/8. (Melléklet)
9. A Mackensen-hadsereg I–III. In: Élet és Tudomány, 1998/46. sz. 1448–1450, 1998/47. sz. 1491–1493, 1998/48. sz. 1516–1517.
10. A berlini fal I–II. rész. In: Élet és Tudomány, 1999/7. sz. 196–198, 1997/8. 232–234.
11. A weimari köztársaság. In: Rubicon, 1999/1–2. 43–49.
12. A német egyesítés. In: Rubicon, 1999/1–2. 79–82.
13. A nürnbergi per. In: Rubicon, 1999/5–6. 94–98.
14. Furcsa számháború – A magyarországi németek kitelepítése. In: Élet és Tudomány, 1999/28. sz. 870–872.
15. A berlini felkelés 1953. I–II. rész. In: Élet és Tudomány, 1999/49. 1574–1576, 1999/50. 1542–1543.
16. A német állami egység fénykora. In: História, 2000/9–10. 16–20.

17. Németország újraegyesítése (1987–1990). In: *História*, 2001/9–10. 23–33.
18. Az Európa-gondolat történetéből: A Páneurópa-gróf. In: *Élet és Tudomány*, 2002/12. sz. 358–360.
19. Az Európa-gondolat történetéből: Közép-Európa alternatíva. In: *Élet és Tudomány*, 2002/14. sz. 422–424.
20. Az NSZK pártjai. In: *Rubicon*, 2002/4–5. 62–67.
21. „Poroszverés” – Államcsíny a weimari köztársaságban. I. rész. In: *Élet és Tudomány*, 2002/30. sz. 937–939. Akié Poroszország, azé a birodalom – Államcsíny a weimari köztársaságban. II. rész. 2002/31. sz. 969–971.
22. Berlin: a megosztott város. In: *Rubicon*, 2002/9–10. 53–61.
23. Ég a Reichstag! I. rész. In: *Élet és Tudomány*, 2003/8. sz. 234–236, A Reichstag-per áldozatai. II. rész. 2003/10. 298–300.
24. Szudétanémetek I–III. rész. In: *Élet és Tudomány*, 2003/25. sz. 778–780, 2003/26. sz. 810–812, 2003/27. sz. 838–840.
25. Németország háborús politikája. In: *História*, 2004/6–7. 17–21.
26. Az NSZK a nyugati szövetségben I–II. rész. In: *Élet és Tudomány*, 2004/49. sz. 1546–1548, 2004/50. sz. 1578–1580.
27. A goebbelsi kísérlet. In: *Rubicon*, 2005/4–5, 58–69.
28. Felpörgetve a csatába. In: *Élet és Tudomány*, 2005/26. sz. 806–808.
29. Mit akar hallani a Führer és mi lesz utána? In: *Élet és Tudomány*, 2005/27. sz. 840–842.
30. Dobd le, ha kész! Amerikai atombombák Japánra. In: *Élet és Tudomány*, 2005/37. sz. 1168–1171.
31. Európa a második világháború végén. I. rész. Osztogatás. In: *Élet és Tudomány*, 2005/39. sz. 1228–1230. II. rész. Nehéz béke. 2005/40. sz. 1258–1260.
32. Hitler családi titkai. In: *Rubicon*, 2005/10–2006/1. 36–40.
33. Hitler és a nők (Arany Évéval). In: *Rubicon*, 2005/10–2006./1, 58–87.
34. A bunker. In: *Rubicon*, 2005/10–2006./1. 84–94.
35. Göring. In: *Rubicon*, 2006/5–6. 94–107.
36. Terrorbombázások Németország ellen. In: *Rubicon*, 2006/7. 38–73.
37. Himmler. In: *Rubicon*, 2006/10. 6–27.
38. A cárizmus bukása I. A forradalom főpróbája. In: *Élet és Tudomány*, 2007/12. sz. 368–370.
39. A cárizmus bukása II. Nőnapból forradalom. In: *Élet és Tudomány*, 2007/13. sz. 403–405.
40. Élet a Harmadik Birodalomban I. Nincs szükség gyengékre. In: *Élet és Tudomány*, 2007/20. sz. 621–623.
41. Élet a Harmadik Birodalomban II. Az új népközösség. In: *Élet és Tudomány*, 2007/21. sz. 656–658.

42. Tengeralattjáró-háború az I. világháborúban. Hadi övezet a vizeken. I. rész. In: Élet és Tudomány, 2007/30. sz. 947–949.
43. Tengeralattjáró-háború az I. világháborúban. Korlátlanul. II. rész. In: Élet és Tudomány, 2007/31. sz. 973–975.
44. A kubai rakétaválság. 1. rész. In: Élet és Tudomány, 2007/50. sz. 1576–1578.
45. A nukleáris háború küszöbén. 2. rész. In: Élet és Tudomány, 2008/1. sz. 19–21.
46. Az atom-tengeralattjáró katasztrófája. Modellezték a Kurszk-tragédia okait. 1. rész. In: Élet és Tudomány, 2008/6. sz. 170–172.
47. Modellezték a Kurszk-tragédia okát. A kiemelés. 2. rész. In: Élet és Tudomány, 2008/7. 204–206.
48. Katyn 1940. 1. rész. Az összeomlás. In: Élet és Tudomány, 2008/8. sz. 230–232.
49. Katyn 1940. 2. rész. Hova tűntek a katonák? In: Élet és Tudomány, 2008/9. sz. 308–310.
50. Aranyketrec a lágerben. A hamisítók. In: Élet és Tudomány, 2008/24. sz. 745–747.
51. A szudétanémetek. In: Rubicon, 2008/5. 16–37.
52. Kelet Golgotája. Katyn 1940 (Arany Évával). In: Rubicon, 2008/6. 48–77.
53. Enigma. A titkos háborúk történetéből 1. rész. In: Élet és Tudomány, 2008. szeptember 5. 1132–1134.
54. Uraim, a rádiózás hazaárulás! A titkos háborúk történetéből. 2. rész. In: Élet és Tudomány, 2008. szeptember 12. 1164–1166.
55. A Romanovok kivégzése (1918) (Arany Évával). In: Rubicon, 2008/7–8. 60–71.
56. Titkos katonai fejlesztések. Wernher von Braun rakétái. 1. rész. In: Élet és Tudomány, 2008/42. sz. 1322–1324.
57. Wernher von Braun rakétái. A Dora-tábor. 2. rész. In: Élet és Tudomány, 2008/43. sz. 1362–1364.
58. A Kennedy-gyilkosság. Összeesküvés-elmélet. 1. rész. In: Élet és Tudomány, 2009/4. sz. 112–115.
59. A Kennedy-gyilkosság. A havannai szál. 2. rész. In: Élet és Tudomány, 2009/5. sz. 149–151.
60. Berlin–Bagdad vasút. Presztízsprogram. In: Élet és Tudomány, 2009/21. sz. 659–661.
61. Rádiófelderítés az első világháborúban. A Zimmermann-távirat. In: Élet és Tudomány, 2009/26. sz. 816–818.
62. Út a háborúhoz. In: Rubicon, 2009/6. 4–19, 26, 36–39.
63. Julius Meinl, a politikus gyarmatáru-kereskedő 1. In: Élet és Tudomány, 2009/33. sz. 1033–1035.

64. A Meinl-konzern II. Vigyázat, az öreg közeledik! In: Élet és Tudomány, 2009/35. sz. 1106–1108.
65. Szavinkov, a terrorista. Egy összeesküvő. In: Élet és Tudomány, 2009/48. sz. 1514–1516.
66. Sárváriak Belgiumban. In: Élet és Tudomány, 2010/50. sz. 1577–1579.
67. A sivatagi tengerész. A haditengerésztől a pszichiátriáig. In: Élet és Tudomány, 2011. március 4. 268–270.
68. Weimar arcai I–III. rész. In: Rubicon, 2011/5. 4–29.
69. A II. világháború első napjai. In: Rubicon, 2011/6. 22–26.
70. A megszállt Párizs. In: Rubicon, 2011/6. 27–29.
71. Winston Churchill. In: Rubicon, 2011/6. 30–35.
72. Enigma. In: Rubicon, 2011/6. 60–64.
73. Rudolf Hess, a Führer-helyettes. In: Rubicon, 2011/12. 45–46, 48–49, 50–54.
74. Totális rendszerek. In: Rubicon, 2012/3. 34–45.
75. Ballasztegzisztenciák. T4-akció. In: Élet és Tudomány, 2012/13. sz. 396–399.
76. Hitler stílusa. Építészet a náci Németországban. In: Rubicon, 2012/6. 4–23.
77. Hitler olimpiája, Berlin, 1936. In: Rubicon, 2012/7. 50–79.
78. A náci műkincsrablás tábornoka. Mindent vittek. In: Élet és Tudomány, 2012/28. sz. 880–882.
79. Az SS boszorkányai. Boszorkánykutatás és okkultizmus a Harmadik Birodalomban. In: Rubicon, 2012/8. 56–67.
80. II. Vilmos. A szerencse császára. I. rész. In: Élet és Tudomány, 2012/40. sz. 1257–1259.
81. II. Vilmos. A dezertált uralkodó. II. rész. In: Élet és Tudomány, 2012/41. sz. 1299–1301.
82. Piaśnica. A német Katyn. In: Élet és Tudomány, 2013/19. sz. 585–587.
83. Hitler különvonata. In: Rubicon, 2013/6. 74–82.
84. 1914 – Az utolsó békeév. In: Élet és Tudomány, 2014/1. 6–8.
85. Amerika – Hitler főhadiszállása a különvonaton. In: Élet és Tudomány, 2014/10. 297–299.
86. Az I. világháború. A 20. század őskatasztrófája. In: Rubicon, 2014/4–5. 26–37, 77–81, 90–95, 112–115, 122–125.
87. Az első világháború titkos története. Szövetséges területek német fellázítási tervei. 1. rész. In: Élet és Tudomány, 2014/18. sz. 553–555.
88. Forradalmasítás. Szövetséges területek német fellázítási tervei. 2. rész. In: Élet és Tudomány, 2014/19. sz. 595–597.
89. Az európai egység eszméje. In: Rubicon, 2014/1. Különszám. 18–23.
90. Egy világégés kezdete. A szarajevói merénylet. In: Élet és Tudomány, 2014/26. sz. 806–808.

91. A 20. század öskatasztrófája (Tézisek). In: Grotius.hu honlap, 2014.
92. Lenin hazautaztatása Oroszországba 1917 tavaszán – német játék a világforradalommal? In: Grotius.hu honlap, 2014.
93. Hitler főideológusa, Alfred Rosenberg. In: Rubicon, 2014/9. 62–77.
94. Csodájára jártak. Hadifogolytábor és -temető Ostffyasszonyfán. In: Élet és Tudomány, 2014/45. sz. 1414–1416.
95. Lettow-Vorbeck háborúja. Kelet-Afrika oroszlánja. In: Élet és Tudomány, 2015/1. sz. 19–21.
96. Az alpesi erőd. Goebbels propaganda-trükkje? In: Élet és Tudomány, 2015/4. sz. 108–110.
97. A német flotta az I. világháborúban. In: Rubicon, 2015/3. 4–27.

VI. Részvétel hazai és nemzetközi tudományos konferenciákon

1. Konferencia a fasiszmus történeti kérdéseiről (1971. április 14.) Referátum: *Neonáci párt (NPD) az NSZK-ban*. Kivonatolva in: Párttörténeti Közlemények, 1971/3. 189–192.
2. Az NDK Társadalomtudományi Akadémiájának a fejlett ipari országok ifjúsági mozgalmáról tartott berlini nemzetközi konferenciája (1982. március 10–11). Referátum: *Friedensbewegung und Jugend unter besonderer Berücksichtigung der BRD*. In: *Neue Momente der revolutionären Jugendbewegung in den Ländern des Kapitals im Kampfum Frieden und Abrüstung*. Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED. Berlin, 1982. 151–153.
3. Budapesti tudományos tanácskozás a fasiszmus ideológiájáról (1983. február 24–25.) Szervezés és referátum: *A német fasiszmus előretörésének fogadtatása a magyar kormánykörökben (1928–1934)*. In: *A fasiszmus ideológiájáról. A fasiszmus néhány ideológiai kérdése. Tudományos tanácskozás. Budapest, 1983. február 24–25.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 234–245.
4. *A Komintern VII. kongresszusának 50. évfordulóján rendezett nemzetközi tudományos ülés* (1985. szeptember 17–18.) Szervezés és referátum: *A Németországi Kommunista Párt 1935. októberi konferenciája*. Kivonatolva in: *Párttörténeti Közlemények*, 1985/4, 173.
5. *Anschluss – München 1938 budapesti tudományos tanácskozás (1988. szeptember 1–2.) Szervezés és referátumok: A német munkásmozgalom és az Anschluss*. In: Németh István (szerk.): *Anschluss – München 1938. Tudományos tanácskozás (1988. szeptember 1–2.) Politikai Főiskola, Budapest, 1988, 61–75. o, ill. Csehszlovákia feldarabolásának visszhangja a német szociáldemokraták összefoglalóiban, uo. 271–280.*
6. Békéscsabai országos történeti tanácskozás (1993. szeptember): Referátum: *A*

- német lakosság menekülése és áttelepítése Európában 1944–1949. In: Migráció a Kárpát-medencében. Országos történeti és művelődéstörténeti tanácskozás Békéscsaba újratelepítésének 275. évfordulóján. Körösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba, 1994. 84–100.*
7. Teherán és Magyarország címmel az ELTE BTK-n rendezett tudományos ülészak (1993. november): *A Német Birodalom 1943. évi stratégiai döntései. (kötet nem készült)*
  8. *A hamburgi egyetem történeti intézete és az ELTE BTK történészeinek konferenciája (1994. október 13–14.) Változások a XX. századi európai államrendszemben címmel. Szervezés és referátum: AZ NSZK és Magyarország: kapcsolatuk csomópontjai a második világháború után (kötet nem készült)*
  9. Az Europäische Akademie Otzenhausen (Saarbrücken) nemzetközi történészkonferenciáin:
    - a.) (1994. november 28 – december 2.) Referátum: *Die ungarischen Revisionsbestrebungen und die Großmächte (1920–1941)*. In: Heiner Timmermann (Hrsg.): *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914–1945*. Duncker & Humblot, Berlin, 1999. 73–100.
    - b.) (1995. május 22–26.) Referátum: *Die Potsdamer Konferenz und Ungarn*. In: Heiner Timmermann (Hrsg.): *Potsdam 1945. Konzept, Taktik, Irrtum?* Duncker & Humblot, Berlin, 1997. 141–152.
    - c.) (1997. április 21–25.) Referátum: *Vom diktatorischen Sozialismus zur pluralistischen Demokratie. Die ungarische Systemtransformation (1988–1990)*
    - d.) (2001. március 10–11.) Referátum: *Wirtschaftsbeziehungen zwischen Ungarn und der DDR*. In: Heiner Timmermann (Hrsg.): *Die DDR – Analysen eines aufgegeben Staates*. Duncker & Humblot, Berlin, 2001. 643–652.
  10. A bonni Kulturstiftung der Vertriebenen nemzetközi történész-konferenciáin:
    - a.) (1998. október 10–11.) Referátum: *Deutsche Minderheit, deutsche Kultur und Geschichte in Ungarn*. Rövidítve in: Christof Dahm und Hans-Jacob Tebarth (Hrsg.): *Die Staaten des östlichen Europa auf dem Weg in die europäische Integration. Analyse und Perspektiven*. Hrsg. von Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1999. 137–139, ill. 141.
    - b.) (2000. április 13–14.) Referátum: *Die Lage des Deutschunterrichts in Ungarn*. Rövidítve in: Christof Dahm und Hans-Jacob Tebarth (Hrsg.): *Die Bundesrepublik Deutschland und die Vertriebenen. Fünfzig Jahre Eingliederung, Aufbau und Verständigung mit den Staaten des östlichen Europa*. Hrsg. von Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 2000. 153–154.
  11. Tudományos konferencia a Tudomány Napja alkalmából (2002. november 6.) az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén. Referátum: *Európa-tervek és magán Európa-szervezetek az 1920-as években*. In: *Öt kon-*

- tinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei.* ELTE, Budapest, 2003. 101–138.
12. Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék és a mainzi Európa-történeti intézet konferenciája Budapesten (2004. július 11–12.) *Európa-publicisztika és Európa-szervezetek a közép- és kelet-európai térség összefogásáért a két világháború között* címmel. Szervezés és referátum: *Die mitteleuropäische Alternative von Elemér Hantos in den 1920er und 1930er Jahren.* In: Heinz Duchhardt und István Németh (Hrsg.): *Der Europa-Gedanke in Ungarn und Deutschland in den Zwischenkriegszeit.* Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2005. 71–98.
  13. Tudományos konferencia a Politikatörténeti Intézetben (2005. május 9–10.): *1945. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Referátum: A német konzervativizmus és a német nemzeti újjáépítés, 1940–1946.* In: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 86–100.
  14. Az Eszterházy Károly Főiskola és Heves Megye Önkormányzata Eger Megyei Jogú Város Önkormányzata tudományos ülése *Az 1956. évi forradalom évfordulóján* (2006. október 27–28.) Referátum: *A két német állam és az 1956. évi magyar forradalom.* In: Mózes Mihály – Kozári József: *1956. Tanulmányok a forradalomról.* EKF Líceum Kiadó, Eger, 2008. 93–119.
  15. Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Intézetének nemzetközi tudományos konferenciája a beszercebányai Bél Mátyás Egyetem Bölcsészettudományi Karával együttműködve *A közös történelem vitás kérdéseiről* (Eger, 2008. november 5–6.) Referátum: *A németek elűzése Szlovákiából (1944–1946).* In: László Kiss, Imrich Nagy (Redigunt): *A közös történelem vitás kérdéseiről. Acta Academiae paedagogicae agriensis. Sectio historiae. Nova series tom. XXXVI.* Eger, 2009. 207–216.
  16. *A titkolt záradék. Lengyelország és Kelet-Közép-Európa szovjet és német érdekszférára osztása (1939–1940) címmel rendezett tudományos konferencián (Hódmezővásárhely, 2009. szeptember 10.) referátum A Molotov-Ribbentrop paktum Németország szemszögéből címmel.*
  17. Az MTA Történettudományi Intézetének nemzetközi tudományos konferenciája *A versailles-i békerendszer, 1919–1938 címmel* (Budapest, 2010. május 28.). Referátum: *A feldolgozhatatlan békeszerződés (1919)*
  18. Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolájának tudományos konferenciája *Trianon 90 év távolából címmel* (Eger, 2010. november 9.)(konferencia-vezetés és hozzászólás. Referátum: *Előszó – Európa újjárendezése a Párizs-környéki békekonferenciákon (1919–1920).* In: Ballabás Dániel (szerk.): *Trianon 90 év távolából.* Eger, Líceum Kiadó, 2011. 8–14.

19. „Háború és béke”. Az I. világháború (1914–1918) előzményei, lefolyása és következményei. Felsőpulyai XIII. „Kufstein” tanácskozás. 2014. szeptember 6–7. Referátum: Konföderációs és föderációs elképzelések Közép-Európában: Kossuthtól Hantosig (Évkönyv folyamatban)

VII. Könyvismertetések, életrajzok, névmutatók, kronológiák (válogatás)

1. Urbán Ernőre emlékezve. In: Honismereti Híradó, Sárvár, 1975/1. 42–45.
2. Sárvár felszabadulása. Uo. 14–38.
3. Fritz Heckert. In: ÉNMT, 1975/76. Kossuth Kiadó, Budapest, 1976. 218–220. p.
4. Hans Teubner: Az emigráns német kommunisták harcáról 1933–1945. In: Párttörténeti Közlemények, 1976/3. 222–226.
5. Willy Wolff: A Vörös Hadsereg oldalán. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1976/4. 166–169.
6. A proletariátus hegemoniája a demokratikus forradalomban. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1977/2. 142–147.
7. Wilhelm Pieck-életrajz. In: Párttörténeti Közlemények, 1977/2. 211–215.
8. A világ „újrendezésének” fasiszta terve. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1978/2. 150–157.
9. Otto Buchwitz. In: ÉNMT, 1979. Kossuth Kiadó, Budapest, 193–195.
10. Ernst Thälmann: Történelem és politika. Cikkek és beszédek 1925–1933 között. Uo. 278–280.
11. Lex Ferenc – Egy magyar internacionalista életrajza. In: Ki a jövőnek vet magot... Vas megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai. Szombathely, 1978. 197–200.
12. Erich Weinert. In: ÉNMT, 1980, Kossuth Kiadó, Budapest, 244–246.
13. Az 1905-ös oroszországi forradalmi események dokumentumaiból. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1980/2–3. 136–146.
14. Marx szülőháza. In: Petőfi Népe, 1980. október 30.
15. Kommunisták a Reichstagban. In: Párttörténeti Közlemények, 1981/2. 233–236.
16. Georgi Dimitrov a Birodalmi Törvényszék előtt. In: Párttörténeti Közlemények, 1982/2. 219–223.
17. Tudományos ülés Georgi Dimitrov születésének 100. évfordulóján. In: Párttörténeti Közlemények, 1982/3. 200–211. (Skáfár Pállal közösen)
18. Braunbuch über Reichstagbrand und Hitlerterror. Braunbuch I. In: ÉNMT, 1983. 289.
19. Der antifaschistische Widerstandskampf der KPD im Spiegel der Flugblätter 1933–1945. Uo. 1983, 297–298. p.

20. Harcban a fasizmus és háborús veszély ellen. In: Párttörténeti Közlemények, 1982/4, 231–234. p.
21. Tudományos ülés G. Dimitrov születésének 100. évfordulóján. In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1982/4, 85–91. p. (Skáfár Pállal)
22. Hans-Peter Ehni: Bollwerk Preussen? In: ÉNMT, 1984. 284–285.
23. Évkönyv a munkásmozgalomról. In: Köznevelés, 1984. január 20.
24. A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években. Vargyai Gyula monográfiája. In: Magyar Nemzet, 1984. január 27.
25. Hitler hatalomra jutása. In: Köznevelés, 1984. március 2.
26. Alkalmazkodás vagy ellenállás? A német szociáldemokrácia pártelnökségének dokumentumaiból 1932/33. In: ÉNMT, 1986. 277–278.
27. A munka humanizációja és az érdekvédelem néhány kérdése. In: Politikatudomány, 1985/2. 49–59. (Lakatos Gyulával)
28. Német tankönyv a német munkásmozgalom történetéről. In: Párttörténeti Közlemények, 1986/2. 205–206.
29. SPD-monográfiák. In: Politikatudomány, 1986/1–2. 225–235.
30. Két könyv az NSZK békemozgalmáról. In: Párttörténeti Közlemények, 1986/3. 226–229.
31. Ernst Meyer. In: ÉNMT, 1987. 249–251.
32. Tanulmányok a fasizmusról. In: Párttörténeti Közlemények, 1988/1. 241–244.
33. Monográfia a második világháború alatti német antifasiszta ellenállásról. Uo. 1988/3. 170–174.
34. Tudományos tanácskozás az Anschlussról és a müncheni egyezményről. Uo. 1988/4. 218–226.
35. Petra K. Kelly: A reményért harcolni. In: A baloldal ma az európai tőkés országokban 1986–87. Társadalomtudományi Intézet, 1988. 303–304.
36. A munkavállalói részvétel negyven éve. Uo. 310–312.
37. Krónika a nők szerepéről a német nép és az NDK történetében. In: Múltunk, 1989/1–2. 189–191.
38. Interjú Karsten D. Voigttal. In: Társadalomtudományi Közlemények, 1989/3. 353–360.
39. A Német Kommunista Párt (DKP) IX. kongresszusa. In: ÉNMT, 1990. 145–149.
40. Theodor Neubauer. Uo. 250–251.
41. Theodor Bergmann: Az „Ár ellen”. A német kommunista pártellenzék története. In: Múltunk, 1990/1. 176–181.
42. A német egység dokumentumai. Uo. 1991/1. 171–175.
43. A nemzetközi kapcsolatok alakulása a két világháború között. In: Törípuska. Tankönyvkiadó, 1991. 101–106.

44. Herbert Wehner (1906–1990). In: ÉNMT, 1992. 383–388.
45. Walter Ulbricht (1893–1973). In: ÉNMT, 1993. 318–321.
46. A demokrácia útján. In: Századok, 1993/3–4. 566–568.
47. A „Brüning-iratok”. Uo. 1994/2. 460–463.
48. Adenauer és Brandt. In: Párhuzamos politikus-portrék a XX. századi Európából. ELTE BTK–Magyar Történelmi Társulat. (Szerk.: Szabolcs Ottó) Budapest, 1994. 67–73.
49. Kurt Schumacher. In: ÉNMT, 1996. 221–227.
50. Stresemann és Anglia. In: Századok, 1996/6. 1596–1599.
51. A „kettősszövetség” 1879. Uo. 1998/2. 509–513.
52. B. J. Wendt: Németország 1933–1945. In: Századok, 1998/3. 743–748.
53. Der Reichstagbrand. Wie Geschichte gemacht wird. In: Századok, 2003/6. 1465–1467.
54. Újra Közép-Európa. In: Élet és Tudomány, 2013. június 21.
55. A föderációs és konföderációs tervek a Monarchiában. Kossuth és Wesselényi. In: Bécsi Napló, 2014. szeptember–október. 5.
56. Föderalizmus a Duna-medencében. Jászi Oszkár: Dunai Egyesült Államok (1918) In: Bécsi Napló, 2014. november–december, 5.
57. Föderalizmus a Duna-medencében – Gazdasági Duna-menti Európa. Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években. In: Bécsi Napló, 2015. január–február, 5.

A KÖTET SZERZŐI

Balogh András professor emeritus, az MTA doktora, ELTE
Csesznokné dr. Kukucska Katalin főiskolai docens, PhD, EKF
Fiziker Róbert főlevéltáros, történész, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Országos
Levéltára
Gebei Sándor egyetemi tanár, dr. habil., az MTA doktora, EKF
Horváth Jenő történész, ny. egyetemi magántanár
Kaló Ferenc ny. főiskolai tanár, PhD, EKF
Kiss László tszv. főiskolai tanár, dr. habil., EKF
Kozári József ny. főiskolai docens, dr. univ., EKF
Kristóf Ilona főiskolai adjunktus, PhD, EKF
Majoros István ny. egyetemi tanár, az MTA doktora
Makai János tszv. főiskolai tanár, dr. habil., EKF
Masát Ádám tagozatvezető, PhD, Balassi Intézet, Oktatási és Tudományos Igaz-
gatóság
Miskei Antal egyetemi docens, dr. habil., EKF
Misóczki Lajos főiskolai magántanár, CSc, EKF
Pap József Pap József intézet- és tanszékvezető főiskolai tanár, dr. habil., EKF
Pap László doktorandusz, DE
Pál István egyetemi adjunktus, ELTE
Petercsák Tivadar ny. egyetemi tanár, dr. habil., az MTA doktora
Romsics Ignác egyetemi tanár, dr. habil., az MTA tagja, EKF
Szabó Viktor doktorandusz, EKF
Tollas Gábor PhD, Németh István volt tanítványa, doktorandusza
Tóth Péter András doktorandusz, ELTE
Urbán Judit doktorandusz, Károli Gáspár Református Egyetem
Vági Attila történész-politológus, Németh István volt tanítványa
Vizi Sándor ny. honvéd alezredes